

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

Филозофски факултет у Београду

Марија В. Алексић Чеврљаковић

**Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет
истраживања.**

Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка

Београд, 2025.

UNIVERSITY OF BELGRADE

Faculty of Philosophy

Marija V. Aleksić Čevrljaković

**Archaeological sites as cultural heritage and subject of scientific
research.**

Roman period heritage in the urban space of Čačak

Belgrade, 2025.

Ментор:

др Сташа Бабић, редовни професор одељења за археологију Филозофског факултета
Универзитета у Беофраду

Чланови комисије:

др Татјана Цвјетићанин, редовни професор одељења за археологију Филозофског факултета
Универзитета у Беофраду

др Владимир Д. Михајловић, ванредни професор одељења за археологију Филозофског
факултета Универзитета у Беофраду

др Марко Јанковић, ванредни професор одељења за археологију Филозофског факултета
Универзитета у Беофраду

др Емилија Николић, виши научни сарадник Археолошког института

Датум одбране докторске дисертације: _____

Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања. Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка

Сажетак

Конвенција о заштити археолошког наслеђа дефинише археолошке локалитете као предмете историјског и научног проучавања и као наслеђе. Теоријски и истраживачки концепти овог рада креирани су са циљем да се тестирају поставке Конвенције и осветли положај археолошких локалитета у савременој заједници и преиспита њихово место у оквиру расправе о наслеђу. Посебна пажња посвећена је историји развоја појма наслеђа и правним оквирима који га дефинишу у савременом друштву. За студију случаја изабрана је једна локална самоуправа на територији Србије која има значајне археолошке трагове из римског периода у свом урбаном језгру, град Чачак. Истраживање обухвата документарну грађу од 1970. до 2024. године, са посебним фокусом на Римске терме, као јединим презентованим археолошким локалитетом у граду. Методологија истраживања обухвата анализу докумената насталих радом институција, проучавање медијских садржаја, као и испитивање ставова савремене заједнице кроз анкете и интервјуе. Истраживање, различитих облика документарне грађе, треба да укаже на однос различитих делова друштва према археологији и њеном предмету изучавања. Уочене појаве и закључци додатно ће бити потврђени проучавањем положаја археолошких локалитета у Нишу. Иако су локалитети наслеђе по сили закона, истраживање ће показати да у процесима настајања и дефинисања наслеђа главну улогу имају заједнице. Очување и брига за материјалне остатке прошлости производ је неговања одређених вредности и значења која им приписује заједница. Чињеница да су Римске терме у Чачку, у претходних 50 година, биле занемарене од стране заједнице сведочи о одсуству вредносног односа према њима. Међутим однос према простору није непроменљив и заједнице су константно у процесима трансформације или усвајања нових вредности. Основа за квалитативне промене према археолошким локалитетима може бити њихово повезивање са постојећим и доживљеним елементима простора.

Кључне речи: археолошки локалитети, римски период, наслеђе, правна заштита, просторно планирање, Чачак

Научна област: археологија

Ужа научна област: археологија, заштита културног наслеђа

Archaeological sites as cultural heritage and subject of scientific research.

Roman period heritage in the urban space of Čačak

Abstract

European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage defines archaeological sites as objects of historical and scientific study and as heritage. The theoretical and analytic concepts of this work were created to test the articles of the Convention and define the position of archaeological sites in contemporary society and to reconsider their place within the heritage debate. Special attention is dedicated to the history of the development of the concept of heritage and the legal frameworks that define it in modern society. The municipality Čačak which has significant archaeological traces from the Roman period in its urban core was selected for the case study. The research covers documentary material from 1970 to 2024, with a special focus on the site Rimske terme, as the only visible archaeological site in the city. The research methodology includes the analysis of documents created by the institutions, the study of media content and the analysis of the attitudes of the contemporary community through surveys and interviews. The research of various forms of documentary material should reveal the relationship that different parts of society have towards archaeology and its subject of study. The observed phenomena and conclusions will be additionally confirmed by evaluating the position of archaeological sites in Niš. Although sites are considered heritage by law, the research will show that communities play a key role in the processes of creating and defining heritage. The preservation and care for the material remains of the past are products of cultivating certain values and meanings attributed to them by community. The fact that the site Rimske terme in Čačak has been neglected by the community in the past 50 years testifies to the absence of value. However, the relationship towards place is not immutable, and communities are constantly in processes of transformation or adoption of new values. The basis for qualitative changes towards archaeological sites can be in creating connection with existing and valued elements of place.

Keywords: archaeological sites, Roman period, heritage, legal protection, spatial planning, Čačak

Scientific field: archaeology

Narrow scientific field: archaeology, protection of cultural heritage

САДРЖАЈ:

I. Уводна разматрања	1
1.1. Просторни оквир истраживања	2
1.2. Наслеђе: појам, развој, критика. Теоријске поставке	3
1.3. Простор као медијум	6
1.4. Наслеђе као савремени процес	7
1.5. Методологија истраживања	8
1.6. Значај истраживања	9
 II. Методологија истраживања	 11
2.1. Избор студије случаја	11
2.2. Анализа стратешких и планских докумената града Чачка	14
2.2.1. Стратешка документа града Чачка	14
2.2.2. Планска документа града Чачка	15
2.3. Анализа веб презентације града и градских установа	16
2.4. Рад са заједницом	18
2.5. Специфичне нише истраживања заједнице	20
2.5.1. Пројекат Чачанска родна	20
2.5.2. ...О стручњацима: археолози/конзерватори	21
2.6. Анализа стања на терену	22
2.7. Анализа положаја наслеђа у Нишу	23
 III. Култ споменика у савременом добу: његов карактер и порекло	 26
3.1. Пролог: Материјални остаци прошлости као вредност у садашњости	28
3.1.1. Рађање струке: 19. век као позорница сукоба - теорија у огледалу праксе	32
3.1.2. Универзалне вредности материјалних остатака прошлости - рађање идеје	35
3.2. Чин први: Атинска повеља	36
3.3. Чин други (кулминација): Повеље и конвенције настале у периоду после Другог светског рата	39
3.4. Чин трећи (перипетија): Нара, Бура, Фаро...	44
3.4.1. Србија, два века европског пута	47
3.5. Епилог	55

IV. Наслеђе доживљено и обликовано од стране људи	58
4.1. Наслеђе или материјални остатак прошлости. Is There Such Thing as Heritage?	58
4.2. Прошлост, садашњост и будућност.	
Могућност трансформације ауторизованог дискурса	60
4.3. Материјални остаци прошлости као део места	63
4.4. Идентитет утемељен на материјалним елементима места	65
4.5. Држава, У име народа	67
4.6. Стручњаци, У име државе	68
4.5.1. Локални оквири	70
4.7. Положај заједнице у процесима откривања и управљања наслеђем.	
Давид против Голијата	72
4.8. Позив на промене	75
4.9. Деловање ауторизованог дискурса о наслеђу у 21. веку - Србија	76
4.10. Култура као основа економском препороду заједнице	80
4.11. Србија, земља на Балкану. Наслеђе као израз традиције	82
4.12. Археолошки локалитети као доживљени елемент простора	84
V. Биографије археолошких локалитета на основу документарне грађе	87
5.1. Споменик културе, Римске терме у Чачку	89
5.2. Археолошко налазиште Терме у Бељини	105
5.3. Археолошки локалитет у Порти споменика културе Цркве Вазнесења Христовог	105
5.4. Заштићена околина споменика културе Гимназија у Чачку	107
5.4.1. Археолошки локалитет у улици Мутаповој	107
5.4.2. Археолошки локалитет Двориште Гимназије	108
5.5. Археолошки локалитет Римски трг, део добра под претходном заштитом	
Центар у Чачку	109
5.6. Археолошко налазиште Порта Успења Пресвете Богородице	109
5.7. Ситуација након усвајања Плана генералне регулације Центар	110
5.8. Археолошки локалитет Двориште Народног музеја у Чачку, заштићена парцела непокретних културних добара Господар Јованов конак и зграде Окружног начелства	112
5.9. 50 година компромиса	117
5.10. Град Ниш, упоредна анализа	119

VI. Биографије археолошких локалитета сагледане очима медија	121
6.1. Римске терме, културно благо Чачка	123
6.2. Терме у Бељини, споменик древне културе Римљана	128
6.3. Порта цркве Вазнесења Христовог, године јачања националне слоге	129
6.4. Порта Успења Пресвете Богородице, дар верницима	131
6.5. Улица Мутапова, базилика из IV века	132
6.6. Двориште Гимназије, налазиште које је успорило изградњу сале	132
6.7. Двориште Музеја, Чачанска родна и Град испод града	133
6.8. Винковци, оживљавање духа прошлих времена	136
6.9. Финале	138
 VII. Креирање спољне слике града.	
Презентација простора произведена кроз деловање локалних актера	141
7.1. Стратешка документа града Чачка	142
7.2. Ера културе	146
7.2.1. Престоница културе Србије 2022-2024. година, Чачанска родна	146
7.2.2. Чачанска родна као покушај урбане трансформације града?	150
7.2.3. Стратегија развоја културе града Чачка 2023 – 2027	153
7.3. Локалне стратегије развоја простора кроз планска документа	155
7.4. Наслеђе на званичним интернет презентацијама града	160
7.5. Археологија Чачка у виртуелном и реалном простору, закључци	163
 VIII. Локални идентитети и однос према материјалним остацима прошлости, истраживачки рад у локалној заједници	164
8.1. Локални идентитети	164
8.1.1. Локални контекст	165
8.2. Истраживање	166
8.2.1. Структура истраживања	166
8.2.2. Наслеђе, значење	169
8.2.3. Римско наслеђе Чачка	173
8.2.3.1. Кратак осврт на утицај образовног система у формирању односа према историјским периодима	174
8.2.3.2. Однос према римском наслеђу сагледан кроз интервјуе	176
8.2.4. Личне асоцијације, нестајање Рима	177
8.2.5. Престоница културе	181

8.3. Истина је тамо негде	182
IX. Упоредна анализа – град Ниш	185
9.1. Истраживање	187
9.1.1. Наслеђе, значење	189
9.1.2. Римско наслеђе Ниша	191
9.1.3. Личне асоцијације, слабљење Рима	192
9.1.4. Обележавање јубилеја Милански едикт 313-2013, Србија	194
9.2. Дан после сутра	199
X. Археолошки локалитети - наслеђе или материјални остатак прошлости са потенцијалом	200
10.1. Србија, између материјалног и духовног принципа	201
10.2. Археологија и ауторизовани дискурс о наслеђу.	
Сет позитивних процедура и пракси	203
10.3. Презентација као правило (?)	204
10.3.1. Презентација у функцији туризма	204
10.4. Благо или дивље депоније	206
10.5. Зашто чувати оно што не покреће ниједно срце	206
XI. Литература	208
ANNEX I, Град Чачак	231
ANNEX II, Град Ниш	252
XII. Биографија аутора	271
Изјава о ауторству	
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	
Изјава о коришћењу	

I. Уводна разматрања

Археолошке локалитете као наслеђе¹ и као инструмент научног истраживања препознаје и дефинише Конвенција о заштити археолошког наслеђа (Валета 1992, чл. 1). Почетни аналитички оквири и задаци овог рада формиран су у сагласју са конвенцијом и законодавним оквиром Републике Србије (Закон 1994, Закон 2021), који је са њом усклађен. Конвенција сваки траг прошлости сагледава као наслеђе, чиме се додатно истиче његова вредност за савремено друштво. Теоријски и истраживачки концепти дефинисани су са циљем да се осветли положај и улога археолошких локалитета у савременој заједници и преиспита њихово место у оквиру расправе о наслеђу. Будући да су археолошки локалитети често били предмет уништавања или занемаривања (Mihajlović 2023, 409-440) поставља се питање на који начин општа јавност у Србији гради однос према различитим остацима прошлости. Анализа прикупљене грађе треба да открије моделе у којима различити делови друштва дефинишу и разумеју археологију и предмет њеног истраживања у савременим контекстима.

Пошто археологија као дисциплина испитује и тумачи све материјалне трагове прошлости немогуће је у оквиру једног рада преиспитати и дефинисати односе савременог друштва према предмету археолошког проучавања у целини. За студију случаја изабрана је једна локална самоуправа на територији Србије која има значајне археолошке трагове у свом урбаном језгру, град Чачак. Фокус рада је на остацима из римског периода,² из више разлога, један од њих је материјалност римских остатака и њихов отисак у простору, а други су моји лични и професионални афинитети.

Анализом различитих аспеката у којима се користе или појављују локалитети из римског периода уобличићу опште принципе унутар којих разумемо и управљамо просторима које називамо наслеђем на територији Чачка. Значајан сегмент рада посвећен је историји настанка и кодификације појма наслеђа у свету и Србији. Преглед развоја правне и практичне заштите у Србији представиће специфичности развоја локалне заштите наслеђа. Година 1970. узима се као *terminus post quem* за истраживање у Чачку, будући да су тада откривене и истраживане Римске терме. Истраживање обухвата документарну грађу насталу у периоду од 54 године (1970 - март 2024). У оквиру документарне грађе обрађена су сва доступна акта и документа настала у раду институција (институције културе, локална самоуправа) и архиве локалних штампаних и дигиталних медија (од 2017). Посебан део рада представља истраживање савремене локалне заједнице, њеног односа и знања везаних за археолошке локалитете са којима је у непосредном контакту. Дакле, приказују различите

¹ Република Србија је први пут у домаћем законодавству употребила термин наслеђе 2021. године доношењем новог Закона о културном наслеђу, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2021/2145-21.%20-%20lat..pdf>, приступљено дана 1.5.2022. године. Југославија, односно Србија, као њен правни наследник, у преводу међународних докумената тај термин први пут уводи 2009. ратификацијом Конвенције о заштити археолошког наслеђа. У периоду од 1956. године, када је ратификована прва међународна конвенција користе се термини наследство, добро, благо и баштина. Текстови међународних конвенција имају уједначену терминологију: енглеска варијанта горе наведених израза увек гласи heritage/наслеђе.

² Иако римскодобна заоставштина са својим разноликим изразима (књижевни, правни архитектура, уметност, прогрес, отпор) има посебно место у конструкцији модерног Западног света, па и становника Србије без обзира да ли је та веза освешћена или не, овај рад ће се фокусирати само на археолошке локалитете и архитектонске структуре које имају могућност да утичу на савремени изглед простора.

моделе којима се локалитети из римског периода појављују у јавности, како се дефинишу и схватају од стране једне заједнице. Иако део заједнице, археолози имају посебно место унутар истраживања због свог формалног образовања, али и утицаја на простор кроз спровођење археолошких ископавања. Археолози својим поступањима утичу на јавни простор, који је додатно оптерећен прописима о планирању, али и жељама и захтевима различитих интересних група обухваћених најширим појмом заједница која насељава једно место.

Главни циљ овог комплексног задатка дефинисаног почетним поставкама је доношење посебних и општих закључака који имају капацитет за превазилажење уочених слабих места и стварање нових модела којима је могуће суштински ускладити градске политике развоја и планирања простора са заштитом археолошких локалитета. Виталну улогу у овим просецима има јавност и њен потенцијал да усваја нове или трансформише постојеће вредности. Закључци су производ изложених теоријских поставки, тумачења и професионалних искустава и као такви увек су подложни преиспитивању и надоградњи.

1.1. Просторни оквир истраживања

Град Чачак смештен је у западној Србији и центар је и највеће насеље Моравичког округа. Тежиште рада ће бити усмерено на две урбане агломерације Чачка, старо језгро и приградско насеље Бељина, унутар којих је у прошлости потврђен археолошки материјал из римског периода. Иако се у историјским изворима име Чачак помиње први пут 1408. године (Веселиновић 1993, 69), археолошка истраживања потврдила су постојање насеља и у ранијим историјским периодима. О постојању римских остатака на територији Чачка писао је још Феликс Каниц (1829-1904), који је забележио да се током земљаних радова у вароши наилази на археолошки материјал, надвратнике и скулптуре из римског периода (Каниц 1985, 537). Од Каницове посете, током друге половине 19. века до данас ситуација се знатно променила. Нагли развој града, поготово у 20. веку, значајно је утицао на стање и могућност читања старијих слојева. Средњовековни слојеви на простору града манифестују се кроз некрополе или случајне налазе изван јасног контекста. Архитектонске целине из средњег века изван порте цркве Вазнесења Христовог за сада нису уочене. Римски период (I-V век) дефинише се кроз различите археолошке појаве: грађевине, случајне налазе и некрополе.

Иако је током 20. века, долазило до спорадичних открића археолошког материјала (Петровић 1992; Вујовић и Дмитровић 2007) прва организована истраживања на простору центра града отпочела су тек 1970. године. Те године откривене су, а након тога и истражене и презентоване Римске терме (Прокић 1975; Јеремић и Гојгић 2012). Убрзо затим, 1981. године археолошки је ископан и објект терми у приградском насељу Бељина (Васић 1983). На простору урбаног језгра Чачка и Бељине од 1970. године истражено је преко десет локација са римским материјалом. У целости је конзервиран и јавно доступан само објект терми у центру града. Степен истражености, као и дуг историјат проучавања пружа изузетну основу за проучавање односа и положаја археолошких локалитета у савременом друштву.

1.2. *Наслеђе: појам, развој, критика* ***Теоријске поставке***

Правни појам наслеђа уобличен је међународним документима и локалним законодавним оквиром. Истраживања спроведена у Чачку и Нишу потврдиће да правом дефинисано наслеђе и оно које се доживљава индивидуално или на нивоу одређене заједнице немају исту суштину. Циљ овог рада је да укаже на примере у којима долази до преклапања ових појмова, али и примере у којима они немају исто значење и које су последице тих разлика. Сматрам да је за предмет изучавања археологије исправније користити термин археолошки локалитет/налазиште или материјални остатак прошлости. Термин наслеђе употребљавам у случајевима у којима заједница својим поступањем потврђује однос према изграђеним деловима простора дефинишући их као наслеђе, односно као део идентитета. Наслеђе доживљено од стране заједнице и појединаца заправо је много теже уобличи што је и основни циљ овог рада.

Деловање стручњака који се баве истраживањем, заштитом и презентацијом наслеђа отпочело је током 19. века, али је своју данашњу форму добило током 20. века сетом међународних докумената. Први документ који је настао као производ заједничког рада стручњака и који је поставио стандарде на основу којих се дефинишу и штите пре свега материјални остаци прошлости је Атинска повеља из 1931. године (Atina 1931). У циљу очувања материјалног наслеђа као есенције идентитета народа након Другог светског рата настала су најзначајнија документа Савета Европе и Унескоа. Документа ових организација су усаглашена, а кроз њих се истиче значај наслеђа за појединачне државе и човечанство у целости (Париз 1954, преамбула, 2,3,4 и 5; Хаг 1954, преамбула). Наслеђе се сагледава као неоспорни елемент идентитета одређене заједнице, брига о њему је императив, а уништавање се строго осуђује јер представља непроценљиви губитак за човечанство (Atina 1931, Venice 1964, Хаг 1954, преамбула, чл. 1; Париз 1972, чл. 1). Наслеђе у име и за народ чува и однос према њему контролише држава директно или преко својих служби.

Контролисан од стране држава и стручњака, уобличен правним документима формиран је дискурс који се назива ауторизовани дискурс о наслеђу (Smith 2006, Kisić 2016, 32-34). Препознавање и управљање наслеђем кроз документа препознаје се као објективан, научни процес регулисан од стране државе у циљу очувања материјалних трагова прошлости који су од изузетног значаја за појединачне народе, али и цивилизацију у целости. Улога државе и стручњака додатно је оснажена правилницима и националним законодавством, чиме је створен сет вредности и правила унутар којих се препознаје и управља наслеђем.

Србија је, након стицања аутономије од Турске царевине, током 19. века отпочела стварање својих регионалних оквира заштите наслеђа у складу са већ развијеним праксама европских држава. Иако креирано од стране елита (друштвене и политичке) концепт наслеђа представљен јавности није био стран. Српски интелектуални кругови, уз покровитељство власти оформили су дискурс који је као носеће елементе имао припадност православљу и средњовековној традицији. Изабрана је и уобличена већ постојећа традиција која је негована у заједници. Иако формиран и усклађен са основним начинима деловања ауторизованог дискурса о наслеђу, локални српски варијетет је управо зато и имао неприметну опозицију. У периоду од двестотине година држава/стручњаци и јавност су наставили развијање, додуше и различитим оквирима и на различите начине, исте основне идеје. Резултати деловања ових варијантних начина биће детаљно обрађени у раду.

Идеја о наслеђу и академске студије археологије на територији Западног света су се развијале паралелно, па је и поставка да су сви материјални остаци прошлости наслеђе

натурализована и након двеста година развоја делује готово природно (Smith and Waterton 2009). Као део ауторизованог дискурса на простору Европе развио се наратив који наглашава значај наслеђа као сведока заједничке историје и развоја европских народа (Париз 1954, преамбула; Гранада 1985, преамбула). У Конвенцији о заштити археолошког наслеђа оно се препознаје као извор европског колективног памћења (Валета 1992, чл. 1). У оквиру ове конструкције треба нагласити феномен употребе римске заоставштине у различитим контекстима садашњице европских народа. Римско царство као и материјални остаци настали у римском периоду послужили су као модел којим су појединци или нације читали прошлост у циљу дефинисања и објашњења сопственог положаја у садашњем тренутку (Hingley 1996, 36; Freeman 1997, 11-12; Hingley 2001, 7-8; Gordon 2012, 112; Lafrenz Samuels and Totten 2012). У програмима европске политичке елите, заједништво европских народа (Paludan-Muller 2012, 148-149), ослања се на историју и тековине Римског царства. Рим се сагледава као основа јединства и заједничког развоја европских држава, чиме се потврђује континуитет европске културе, правне и политичке мисли (Jacobs i Maier 1998, 19, Babić 2014, 254; Hingley, 2017, 4-8; Bonacchi, Altaweel and Krzyzanska 2018, 182-185).

У научној јавности крајем 20. века оформљен је наратив којим се истиче посебан значај територије данашње Републике Србије за Римско царство. Изложбом *Римски царски градови палате у Србији* одржаној у Галерији САНУ 1993. године (јубилеј 1700 година од успостављања тетрархије) уведена је у јавни дискурс идеја изузетног значаја Србије у време касне антике, чиме је институционално гледиште о посебним својствима територије као колевке неких од најзначајнијих римских царева (Babić 2014, 254; Kuzmanović i Mihajlović 2014; Кузмановић и Михајловић 2018; Cvjetičanin 2020, 753-754).³ Овај наратив је додатно развијан у потврђивањима европског пута Србије током 21. века и афирмисан у политикама истраживања и промоције археолошких локалитета из римског периода,⁴ обележавањем јубилеја Милански едикт 2013. године у Нишу⁵, промоцијом Сирмијума⁶ као царског града и туристичко-образовног комплекса у Виминацијуму.⁷ Србија се на овај начин прикључила европским народима који своје културне корене везују за римску империју. Кроз спроведена истраживања у Чачку показују у којој мери је идеја о значају територије Србије за Царство утицала на локалне доживљаје и промоцију наслеђа римског периода у Чачку.

Иако је ауторизовани дискурс још увек широко прихваћен, нарочито у Европи, крајем 20. века појављују му се супротстављена гледишта. Дијалози и критике владајућег дискурса довели су до делимичних промена у дефинисању наслеђа и настанку нових докумената који

³ Због кризе кроз коју је Царство пролазило неки од тих царева владали су свега неколико дана или месеци. Дешавало се да различити војни одреди у различитим деловима Царства у исто време прогласе царева.

⁴ На промене истраживачких интересовања и подршку државе указује податак да је прва званична номинација за Листу светске културне баштине Унескоа Србије (тада у саставу Југославије) била целина Стари Рас са Сопотанима (1979), а друга Манастир Студеница (1986). Осим манастира на Косову и Метохији, који су уписани на Унескову листу угороженог наслеђа (2006) Србија је током 21. века на Унескову листу предложила споменике из римског периода: Феликс Ромулијану (2007), утврђења лимеса на Дунаву (номинација 2013, тентативна листа 2015), <https://whc.unesco.org/en/statesparties/rs> приступљено 05.05.2022. године.

⁵ *Jedna istorija: Niš, carski grad u pravom smislu*, <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portals/news/jedna-istorija-nis-carski-grad-u-pravom-smislu>, приступљено 10.02.2022. године.

⁶ *Сирмијум: Посетите Римско царство овог лета у Србију*, <https://www.opanak.rs/sirmijum-rimski-grad-koji-morate-posetiti/>, приступљено 10.02.2022. године.

⁷ <https://daljine.rs/viminacijum-i-zasto-mu-na-svetu-ne-postoji-nista-slicno/>, <https://www.vreme.com/mozaik/putevima-imperatora/>, <https://www.blic.rs/vesti/reportaza/zavicaj-18-rimskih-careva/xg8qy69>, <https://www.vreme.com/vreme/srecni-sluga-zakopanog-grada/>, <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:854418-Cuda-Viminacijuma-tek-ce-da-sokiraju-Nista-slicno-na-svetu-ne-postoji>, приступљено 10.02.2022. године.

се усклађују да њима.⁸ Различит однос према простору и материјалним остацима прошлости под утицајем ваневропских заједница (Smith and Waterton 2009, 2) признат је и кроз различита међународна документа, од којих нарочито треба издвојити Нара документ и Конвенцију о нематеријалном наслеђу. Нара документ је уједно најстарији документ који јасно наглашава да однос према материјалности и аутентичности не треба доживљавати као унапред дату и непроменљиву и признаје могућност и право заједницама да тумаче појмове у складу са локалним културним обрасцима (Nara 1994, art. 13). Конвенција о нематеријалном наслеђу признаје значај простора као сценографије за радње у којима се обликује или потврђује наслеђе (Paris 2003, art. 2). Из овога произлази да наслеђе представљају они елементи прошлости које заједница доживљава и негује.

Теоријске поставке које обликују овај рад ослањају се само делимично на сет млађих документа, будући да се и кроз њих потврђује улога стручњака у процесима дефинисања наслеђа. Реч наслеђе доживљавам као придев односно квалитативно својство или особину неке ствари или простора. Најзначајнији ставови преузети су из рада Лореџејн Смит (Smith 2006) и истраживача који су у претходне три деценије проблематизовали основне поставке ауторизованог дискурса, који се чита кроз документа и по којима сваки траг прошлости представља наслеђе по себи (Валета 1992, чл. 1), односно универзалну категорију независну од друштвених процеса. Критике ауторизованог дискурса и нови модели сагледавања наслеђа почивају на постулатима конструктивизма (Mihailović 2023, 14-16). Наслеђе се дефинише као културни/друштвени процес, у коме одређене акције или радње заједница или појединаца у садашњости имају за циљ да помогну да се разуме прошлост и створи осећај припадности и места. Наслеђе представља скуп митова, вредности, сећања која су утврђена и дефинисана потребама савремених друштава (McDowell 2008, 37). Једноставно речено остатак прошлости добија својство наслеђа уколико му заједница припише ту особину. Очување и управљање појединачних простора представља последицу неговања одређених вредности и значења од стране заједнице (Smith 2006, 56).

У складу са тим, не постоји једна прошлост или једно читање места, па је неопходно и преиспитати ко има право или би требало да управља процесима дефинисања или неговања радњи или простора који се називају наслеђем (Waterton 2005, 310). Једна од најкритикованих поставки ауторизованог дискурса је да онемогућава или ограничава плурализам (Smith and Waterton 2009, 13), натурализујући неравноправан положај друштвених актера. Стручњаци постају повлашћена заједница која има могућност да тумачи и даје значења прошлости (Хаг 1954, 7; Venice 1964, 14; Париз 1972, 5; Гренада 1985, чл. 12, 57; Bender 1999, 2-4; Smith 2006, 61). Грађани су искључени или ограничени у активностима управљања или тучањења, без могућности да суштински утичу на процесе вредновања наслеђа.

Археологија као наука развијала се заједно са ауторизованим дискурсом о наслеђу који се читава кроз законодавни оквир. Међутим, давање повлашћеног положаја једној заинтересованој групи, односно стручњацима, није у складу са конструктивистичким приступом, по коме је знање настаје интерном, субјективном конструкцијом идеја. Чињеница, да мали део заједнице (стручњаци) сагледава археолошке остатке као наслеђе и труди се да свој став наметне општој јавности причу о наслеђу заправо враћа у колосек

⁸ Преговори су довели до усвајања две нове конвенције: Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (Фаро 2005) и Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз 2003). Дефинисани својом материјалношћу археолошки локалитети остају изван утицаја Конвенције о заштити нематеријалног наслеђа. Ову конвенцију није ратификовала већина земаља Европске уније, док је један од представника Велике Британије изјавио да она нема нематеријално наслеђе „UK has no intangible heritage“ (Smith 2006, 106).

ауторизованог дискурса. Дакле археолошки остаци и наслеђе нису синоними (Smith and Waterton 2009, 2), али постоје случајеви у којима предмет изучавања археологије јесте наслеђе. Овај исказ не значи је угрожен ауторитет и улога археолога у истраживању или тумачењу трагова прошлости, нити се умањује њихов значај у јавним дебатама о значењу прошлости, али се наглашава неопходност испитивања односа између археологије и наслеђа (Smith and Waterton 2009, 6). Залажем се да се уместо униформних и кодификованих одговора развијају праксе које препознају различите сценарије и прилагођавају им се.

1.3. Простор као медијум

Ово нас доводи до најважнијег проблема који се обрађује кроз рад, а односи се за начине/облике на које заједница користи елементе простора у процесима изградње наслеђа управо због материјалности археолошких локалитета. Један простор никада није само скуп својих физичких особина. Људи стварају односе према објектима или простору у складу са значењима које су им приписују, а не према њиховим конкретним својствима (Howard 2000, 371). Уколико се простор сагледава као друштвени конструкт, завистан од културног обрасца, значај поделе на културно и природно наслеђе коју налазимо у међународним документима (Париз 1974, 1) престаје. Треба додати и да је људски утицај на изглед садашњег окружења увек присутан у неком облику (Aldred 2007),⁹ што додатно проблематизује епитете културно или природно. Ова подела није релевантна нити утиче на теоријске поставке рада. Као истраживач не препознајем нити сматрам да је потребно наглашавати да археолошки локалитети припадају културном наслеђу. Али сматрам да је потребно истаћи да је наведена деоба одраз деловања ауторизованог дискурса о наслеђу.

Елементи простора се не могу сагледати као објекти, они постоје као живи, друштвени процеси са способношћу да стварају вредности кроз знања о прошлости које поседује заједница (Waterton 2005, 314; Strang 2006, 4; Ballesterio 2019) и самим тим имају одређену улогу у процесима стварања наслеђа. Физичко окружење постаје место када се испуни људима, њиховим радњама, доживљајима, сећањима и вредностима (Gieryn 2000, 463, 467). Иако је осећај за место јединствен за сваког појединца он је производ друштвене интеракције (Gieryn 2000, 481). Становници једног места стварају заједничке и дељене асоцијације везане за одређени простор или његове изграђене делове. Дељена знања креирају заједнички идентитет заснован на месту и подстичу осећај сигурности и заједништва чинећи једну групу јединственом у односу на окружење (Gieryn 2000, 481; Howard 2000, 369; McDowell 2008, 38). Заједница, иако у суштини изразито хетерогена, увек поседује и нека општа обележја или светоназор који обликује основне поставке према прошлости и месту које настањује. Дељени идентитет подразумева укорењеност и повезаност становника са елементима простора (Spasić i Backović 2017, 123), заснован је у свести, навикама и сећањима заједница или појединаца (Waterton 2005, 310; Tilley 1994, 18; Dommlen 2012, 105; Spasić i Backović 2017, 24).

Не треба унапред закључити да сви елементи у простору, као ни трагови прошлости учествују у истој мери у изградњи идентитета становника једног места. Заједница бира елементе са којима ствара дијалог и осећај припадности. Наслеђе се може описати као процес у коме се људи повезују физички или емотивно са елементима простора и према којима имају осећај припадања. Уколико наслеђе посматрамо као процес кретања у простору, стварање сећања и искуства, археолошки локалитети својом материјалношћу би

⁹ Човек на окружење утиче на различите начине: именовањем, променом затечених облика (пољопривредни радови, дефорестација, индустрија, каналисање речних токова), глобалним загревањем....

могли да представљају градивни елемент тог простора и локалних идентитета (Tilley 1994, 27-29; Smith 2006, 47, 78; Weiss 2012, 61, Dommlen 2012, 103-104). Када археолошки локалитет постаје наслеђе, он престаје да буде само остатак прошлости и постаје део нечије садашњости, део нечијег идентитета, сценографија свакодневних друштвених или културних пракси (Smith 2006, 29, 44) кроз моћ места да изазове емоције, осећај припадности и сећања (Smith 2006, 57; McDowell 2008 38, Weiss 2012, 51-53).

Иако заједница у Чачку има стечени, постојећи идентитет, он се не може сагледати као фиксан и непроменљив. Значења или вредности једног насеља и његових традиција су флексибилне, а производ су историјских околности, постојећих традиција, али и савремених импулса друштва које га насељава (Gieryn 2000, 463; Smith 2006, 13; McDowell 2008, 38-41).

1.4. Наслеђе као савремени процес

Као основно својство наслеђа сагледавам његову виталност и релевантност поруке који носи за заједницу. Наслеђе је дакле жива ствар и не припада прошлости, иако може свој изглед или настанак дуговати тој прошлости. Епитет наслеђа у суштини требало би да имају они простори које савремена заједница препознаје и користи, дајући им одређена значења (Smith 2006, 29, 44). Оног тренутка када материјални траг прошлости изгуби смисао за заједницу полако ишчежава и култура његовог неговања (Nikočević 2012, 59-61).¹⁰ Иако из прошлости, наслеђе је жива твар и у складу са овом поставком заједница задржава право да га мења и усклађује са својим потребама.

Термин *living heritage*, који користим у разради, позајмљен је из рада Јоаниса Пулиоса (Poulios 2010) са нешто измењеним значењем. У начелу, концепт живог наслеђа дозвољава промене у простору у циљу одржања континуитета употребе или значења. Промене функције, или начина комуницирања са простором оправдане су као одговор на промену друштвених прилика. Интервенције су од есенцијалне важности са преживљавање и наставак живота и значаја наслеђа (Poulios 2010, 175).

Градске политике, као и пракса заштите културних добара често нису осетљиве на значај наслеђене форме једног места и њене повезаности са колективним идентитетом, социјалном историјом и осећајем за место (Waterton 2005, 310). Наслеђене традиције садржане су у начинима кретања становника, употреби или изгледу простора. Поставља се питање шта је заправо мера промене или усклађивања старог са новом ситуацијом, насталом након завршених археолошких ископавања, а одговор никако не може бити универзалан и применљив за све случајеве. Са тим у вези је и питање да ли се са променама простор губи смисао за заједницу или заједница прихвата и разуме рад стручњака прихватајући нова значења као своја. Утицај мање групе према неком простору, односно делу прошлости, не може имати исти значај на презентацију и његово очување као и однос већинског дела заједнице. Археолози, по природи ствари истичу значај свог предмета проучавања за

¹⁰ Дobar пример трансформација и усклађивања пракси везаних за неговање традиција су обичаји везани за Божићне празнике. Као верски празник Божић (уз Ускрс) најпоштованији је празник код православних хришћана. У српској традицији за светковање Божића везани су многи народни обичаји: сеча Бадњака, паљење ватре, обичаји око положаоника. Живот у граду онемогућава традиционално прослављање Божића, док је део обичаја везаних за земљу потпуно изгубио смисао. Данас се бадњак се купује. Његово паљење се одржава у оквиру црквених порти, док су се обичаји око положаоника, везани за благостање и напредак пољопривредног газдинства, потпуно изгубили. Иако се набавка Бадњака одржала, у данима након прославе Божића простори око контејнера или парковске површине прекривене су карактеристичним бадњачким букетима што јасно показује да се код доброг дела становника изгубио однос према овом делу традиције.

савремено друштво. Па, ипак тај дељени осећај струке не препознаје се у већинском делу становништва. Дакле, једно по суштини демократско питање које урбанисти или стручњаци археолози треба себи да поставе јесте у чије име и за кога се стварају промене у простору. Односно, да ли треба одлуке доносити једнострано или се за интервенције у простору¹¹, нарочито ако простор сагледавамо као јавно добро, мора бити консултована јавност. Као што ће разрада рада показати, постојање закона није довољно да јавност усвоји и прихвати гледиште стручњака који материјалне трагове прошлости доживљавају као наслеђе.

Римски хоризонт Чачка није у свакодневном контакту са заједницом, он није видљив и не учествује у животу заједнице, па је и могућност утицаја на стварање колективног идентитета минимална. Иако су различити делови града Чачка били предмет археолошких ископавања, највећи потенцијал за моје истраживање имају Римске терме. Као једини презентовани део римске прошлости, проучавање историје њиховог *живота* у савременом граду може показати да ли је њихово физичко присуство у граду утицало на постојеће локалне идентитете или перцепцију простора. На њиховом примеру могуће је осветлити мањкавости или добре стране тренутног система заштите који сагледава све археолошке остатке као наслеђе. Уједно ћу указати на сценарије у којима је могуће створити основу за превођење археолошких локалитета у живо наслеђе у складу са теоријским оквирима које користим. Суштинска заштита археолошких локалитета подразумева постојање односа и система вредности које заједница даје овим просторима стварајући идентитете.

1.5. *Методологија истраживања*

Утицаји које археолошки локалитети имају на заједницу и њен доживљај простора подразумевају истраживање различитих контекста кроз које се одражавају. Истраживања различитих аспеката кроз које је обрађивана тема археолошких проналазака треба да покажу на које начине и у коликој мери је заједница у Чачку користила постојање археолошких локалитета у грађењу осећаја за место, односно да ли их је препознавала и користила као сценографију унутар које се одвијају друштвена кретања и деловања.

Однос градске управе према археолошким локалитетима истраживан је кроз садржај важећих градских докумената. Планска и стратешка документа усвајају се за више изборних кругова, па би и њихови текстови требало да осликавају дугорочне политике развоја града. Поређењем докумената и стања на терену указашу у којим сегментима се најјаче уочава дисонантно у значењу и вредности¹² које се дају наслеђу на градском нивоу. Проучавањем докумената града могуће је тестирати како се сагледавају археолошки локалитети у различитим контекстима који као крајњи резултат имају обликовање, планирање и презентацију простора. Будући да су проучавана актуелна документа, однос према локалитетима у прошлости ишчитавањем је кроз архиву медијских садржаја, али и старијих аката који су настали у комуникацији између Завода у Краљеву и локалних институција.

¹¹ Овде се, наравно не мисли на модернизацију линијске инфраструктуре у градовима, која директно има утицаја на квалитет живота становника.

¹² Појам дисонантности (Smith 2006, Kisić 2016) ћемо користити да покажемо разлике у сагледавању наслеђа унутар заједнице која се по својим спољним манифестацијама (порекло, језик, култура) може сагледати као хомогена. Теза ће показати да се дисонантно у сагледавању наслеђа не испољава само између грађана и представника државних институција, већ је очигледна и између стручне јавности и доносиоца одлука на локалном и државном нивоу. Дисонантно се очитава у начинима читања и коришћења наслеђа, али и заштите и презентације.

Најзначајнији део рада представљаће дефинисање ставова грађана и представника локалне управе, који је, иако читан у савременом тренутку, производ прошлих односа према археолошким локалитетима.¹³ Анкета је спроведена на репрезентативном узорку грађана и треба да покаже у којој мери су јаки локални идентитети и колико се идентитет заснива на материјалним остацима прошлости, односно деловима простора који се у складу са законском регулативом сагледавају као наслеђе. Истраживања ће указати на то који облик простора се сагледава као доминантан и који је удео римског у грађењу идентитета становника Чачка. Резултати анкете ће бити обрађени анализом различитих видова знања и доживљаја простора: лично/доживљено, односно научено и репродуковано кроз образовање. Интервјуи са представницима управе имају посебан значај јер указују, не само на званичне погледе према наслеђу који би требало делимично да се прате и кроз званична документа већ, одражавају и субјективне ставове појединца који су повезани са местом, али имају могућност креирања званичних градских политика.

Након дефинисања истраживачке теме 2021. године град Чачак је одлуком Комисије коју је формирало Министарство културе Републике Србије изабран за прву престоницу културе Републике Србије у 2023. години (званични назив пројекта *Чачанска родна*). Ово је представљало необично сретну околност јер је додатно омогућило тестирање полазних одредница у амбијенту повећаног локалног интересовања за културне садржаје.

Уочене појаве и на основу њих донесене закључке додатно ћу оснажити проучавањем положаја археолошких локалитета у Нишу. Град Ниш има значајне археолошке остатке из римског периода у оквиру језгра, као и рубним деловима града. Континуитет археолошких истраживања и презентовани локалитети пружају добру основу за упоредбу. Додатно, Ниш је током претходне деценије био центар прославе Миланског едикта (Kuzmanović i Mihajlović 2014; Кузмановић и Михајловић 2018; Cvjetićanin 2020, 753-754). Проток од 10 година омогућава доношење јасних закључака о утицају пројекта на положај археолошких локалитета пре и након прославе.

1.6. Значај истраживања

Иако теза обрађује само археолошке локалитете из римског периода, циљ ми је да укажем на проблеме у примени закона и доживљајима наслеђа у јавности. Као стручњак који делује у области заштите непокретног културног наслеђа, моја гледишта и закључци проистекли су из двадесетогодишњег искуства и рада на територији која обухвата 25 општина западне и југозападне Србије. Премда се у раду позивам на Чачак, неки од ставова стечени су на другим локалитетима и локалним самоуправама, али су још једном проверени и додатно учвршћени на примеру Чачка. Рад је написан из угла конзерватора који је по свом основном образовању археолог. Иако се, наизглед ова два занимања могу посматрати као синоними, постоји велика разлика. Археолог у Србији ретко има прилике да активно учествује у дијалогу са јавношћу (управљачи, инвеститори, заинтересовани појединци, ентузијасте, па и друге колеге). Његов посао је усмерен на ископавање и истраживање одређеног локалитета или појаве, а додир са јавношћу углавном усмерен на давање изјава новинарима. Чак и археолог, запослен у музеју, који има контакте са јавношћу, њих остварује у строго контролисаној средини, у оквиру музејске поставке или приликом истраживања. Археолог запослен у служби заштите, по природи посла, у свакодневном је контакту са заинтересованим странама. Уз то, он има обавезу познавања различитих државних прописа

¹³ Истраживање је спроведено током децембра 2021. године у оквиру предмета *Студије савременог урбаног друштва* на докторским студијама Филозофског факултета у Београду, код проф. др Мине Петровић.

везаних за планирање простора. Сарадња са различитим струкама унутар завода и са другим државним службама пружа много свеобухватнији увид од онога што се може наслутити кроз документарну грађу или званична документа.

Кроз локалне примере додатно ћу проблематизовати неке од поставки међународних докумената и начина на који заједнице препознају и доживљавају наслеђе. Истражићу моделе на основу којих заједница дефинише наслеђе у својој средини, преиспитујући однос материјалног и нематеријалног у тим доживљајима. У вези са тим, анализираћу однос заједнице према материјалности простора и процесе у којима изграђене вредности простора постају окоснице идентитета заједнице. Идеја је да идентитети засновани на локалним особеностима простора у свету који се ужурбано трансформише постају све значајнији. Локалне специфичности тако постају значајан елемент у традиционалним националним метанаративима (Gupta and Ferguson 1992, 9-12; Smith 2006, 53; Tilley 2006, 24-25).

Наслеђе није унапред дата или непроменљива појава, његова вредност и моћ је у константној трансформацији. Оно је отворено за промене и надоградње значења. Заједница је стално просецима редифинисања вредности и значења који су некада једва приметни, а некада очигледни.¹⁴ Ово указује да односи према одређеним материјалним остацима прошлости, па и онима из римског периода нису непроменљиви. Импулси који доводе до промена могу потицати од одређеног дела заједнице, али морају бити прихваћени од већине. Јер се управо кроз комуникацију, облике старања и коришћења, па и перформативне или институционализоване праксе, успоставља однос према материјалним облицима прошлости. Иако је у претходним деценијама заједница позвана да се укључи у дијалог о наслеђу, уочено је да је позив на дијалог заправо још један покушај описмењавања јавности или покушај њеног превођења у исправни колосек прошлости којим управљају стручњаци (Holtorf 2007, 46). Уколико дозволимо да је један простор, па и онај са археолошким структурама палимпсест, да ли је оправдано издвојити само оне његове елементе сагледане од стране научника, или треба дозволити да нека друга тумачења имају подједнаку или већу тежину.

Истраживање ће показати да је однос који грађани стварају према елементима простора од суштинског значаја за очување археолошких локалитета. Иако откривене пре више од педесет година, Римске терме у Чачку, као једини видљиви траг римског периода, остају на маргинама свести заједнице, као непрепознати симбол града, утонуле у своје бетонско окружење 20. века (Алексић Чеврљаковић и Гојгић 2018). Премда физички видљиве, Римским термама је недостајао културни значај, односно везе са постојећим и усвојеним наративом на коме је заснован традиционални идентитет заједнице (Watson 2009, 44).

У закључном делу рада показашу да креирање урбаних политика (инклузија различитих група, културне политике, планирање и изградња простора) подразумева спровођење свеобухватних истраживања о томе шта су идентитети и основе грађанске припадности једном месту (Dragićević-Šešić 2009, 31, Gardner 2017, 6; Petrović i Toković 2018, 27). Указаћу на који начин редифинисање одређених термина и јавни преговори о значењу простора могу дати корисне смернице у заштити археолошких локалитета и омогућити очување остатака прошлости за будуће генерације.

¹⁴ На примеру Србије процеси изградње нове социјалистичке стварности након Другог светског рата.

II. Методологија истраживања

Проучавање археолошких локалитета као простора који се у правном смислу именују као наслеђе не може представљати једноставан задатак. Наслеђе као модерни културни феномен прожима на различите начине друштво и претпоставља изучавање социјалних процеса у садашњости, као и различитих облика функционисања и комуницирања савременог друштва. Истраживање ослоњено на правна документа, извештаје или стручне радове дало би једну некомплетну слику о положају локалитета и отиску који они остављају у савременом друштву. Иако постоје различити покушаји да се дефинише одговорност за тренутну ситуацију¹⁵ у Републици Србији (Алексић Чеврљаковић 2009, Црнобрња 2022) чињеница је да не постоји континуирано поступање према археолошким налазиштима нити јасан став државе о њиховој вредности. Методологија оформљена за потребе овог истраживања има задатак да проучавањем различитих димензија савременог друштва, у којима се наслеђе појављује, склопи јасну слику и понуди одговор зашто се археологија често занемарује у усвајању јавних политика, приликом урбанистичког планирања или доношења стратегија развоја. Важан аспект истраживања умерен је ка јавности и њеним доживљајима археологије. Циљ је да се укаже на положај археологије у процесима у којима се ствара наслеђе и осећај према месту.

2.1. Избор студије случаја

Своје претходно изнете теоријске поставке проверићу на студији случаја града Чачка. Чачак представља град средње величине у западној Србији и његов развој се током претходних 200 година у општим цртама не разликује од градова у окружењу. Иако су археолошки локалитети основа за избор студије случаја, подједнако је важно да се они налазе у урбаном језгру и да су на различите начине у свакодневном контакту са савременом заједницом. Ткиво града посматрам као палимпсест, који се састоји од више слојева, од којих су неки доминантни, физички упадљивији, док су други (археолошки) мање видљиви, али без обзира на то утичу или имају могућност да утичу на садашњост града. Иако су предмет рада археолошки локалитети свесна сам да се активна садашњост града не састоји само из видљивих маркера у просторном окружењу, већ и менталних слика, нематеријалног наслеђа које може бити доминантније у стварању идентитета једног места.

Истраживања која се баве идентитетом српских градова изузетно су ретка. У оквиру пројекта, *Карактеристике територијалног развоја у Србији: структурни и делатни потенцијал локалног развоја* проучавано је 8 градова средње величине у Србији (Ужице, Сомбор, Крагујевац, Зајечар, Лесковац, Шабац, Нови Пасар и Зрењанин). Као резултат истраживања објављене су књиге: *Друштво и градови, између локалног и глобалног* (Petrović 2014), *Градови у потрази за идентитетом* (Spasić i Basković 2017) и *Градови у огледалу: између идентитета и бренд имица* (Petrović i Toković 2018). Ауторке истраживања, напомињу да се методи и принципи истраживања преузети из стране литературе за градове у Србији могу само условно користити и применити само уз знатно „превођење“ (Spasić i Basković 2017, 34-36). Наиме,

¹⁵ Иако тема рада нису сви проблеми са којима се срећу археолози који раде у институцијама заштите непокретних културних добара (некажњено функционисање параархеолошких друштава, уништавање археолошких локалитета, запуштеност конзервираних локалитета, неусклађеност примене закона, не постојање конзерваторског кодекса у поступању, непостојање јасне државне/локалних политика) сматрам да ће анализа стања и изнесени закључци бити од користи при њиховом решавању.

страна истраживања вршена су унутар великих агломерација са дугом градском традицијом, док за градове у Србији урбаност/урбанитет има једно другачије значење нарочито због односа са селом (привреда, континуирано досељавање становништва), али и кратког трајања (ослобађање од Турака почетком 19. века, убрзани развој крајем Другог светског рата).

Иако наведене студије немају нагласак на само једном елементу који учествује у изградњи идентитета (археолошко наслеђе) сматрам их изузетно корисним приликом утврђивања методологије истраживања, као и дефинисања проблема повезаности идентитета становника са изграђеним вредностима простора. По Кевину Линчу (1918-1984), теоретичару урбанизма, слика града састоји се из три дела: идентитет, структура и значења (Spasić i Vasković 2017, 17). Идентитет представља јединственост града, структура је просторни однос објеката према посматрачу, а значења се формирају кроз доживљаје или емоције коју материјалност простора производи код становника. Иако се Линч није бавио трећим елементом, јер га је сматрао сувише индивидуалним, то становиште је промењено у каснијим приступима који се баве темом урбаног идентитета. Основа за моје проучавање је управо изучавање емоционалног односа према вредностима простора, јер тежим да дефинишем однос заједнице према просторима које називамо наслеђем.

Идентитет и значење места не зависе само становника једне територије већ бивају обликовани и споља. Идентитети су у суштини увек нагодба између приписаних и прихваћених атрибута (Dičev 2003, 271). Иако се фокусирам на унутрашњем идентитету, неминовно ћу се преклопити и спољном сликом, односно доживљајима спољних посматрача без које се не може добити целовит одговор. Желим да нагласим да основни циљ овог истраживања није да *наметнем* идентитет граду који ће бити заснован на археолошком наслеђу, нити да једном делу наслеђа дам примат у односу на друге делове или облике наслеђа. Циљ ми је да опишем и анализирам, изнесем одређену перспективу, али не и да пропишем идентитете које сматрам пожељним за град у будућности.

Археолошки, Чачак представља занимљив полигон за истраживање. Наиме, од римског периода до данас на простору савременог града уочен је само један хијатус у насељавању, од средине 5. до средине 11. века (Радичевић 2003). Људске заједнице овај простор насељавају вековима, мењајући га, у складу са својим потребама. Формирањем новог насеља, бранећи се од поплава реке Мораве старија насеља су уништавана, прекривана наплавиним слојевима или новим грађевинама. Па, ипак у земљи је очувано довољно трагова да савремени истраживачи покушавају да дефинишу процесе у прошлости.

Као добре полазне основе за успешност истраживања издвајају се:

- археолошки локалитети су смештени у урбаном центру савременог насеља,
- добро развијен управни апарат, Чачак као седиште локалних институција културе,
- видљивост наслеђа: постојање конзервираног и презентованог објекта (Римске терме, истраживање и конзервација 1970-1974),
- упознатост аутора истраживања са ситуацијом на локалу.

Иако Закон о културном наслеђу и међународна документа сваки остатак из прошлости дефинишу као наслеђе, не фаворизујући ни један период, полазна претпоставка истраживања је да је у пракси другачије. Истраживање ће указати да односи, као и осећај припадности према елементима простора није тако једноставан нити универзалан. Појам наслеђа настаје у 19. веку и нераскидиво је повезан са стварањем приче о народу, заједници повезаној пореклом које се доказује деловањем у прошлости још увек је виталан (Lowenthal 1998, 6-9). У складу са тим, однос према локалитетима из римског периода на простору Чачка неће бити исти као према млађим, средњовековним слојевима.

Анализирати значење и положај археолошких локалитета подразумева анализу различитих контекста у којима се прича о наслеђу одиграва. Археолошко наслеђе као материјални траг у простору вишеструко утиче на друштво. Планирање простора одражава се на свакодневно функционисање града и његових становника. Усвајање планских докумената, којима се дефинише уређење, услови изградње и коришћења простора подразумева претходну анализу и дефинисање правила поступања са археолошким локалитетима. Конзервирани остаци, постају део јавних средина, што изискује континуирану бригу и одређивање корисника или управљача. Корисници/управљачи морају имати планове о коришћењу, промоцији и заштити простора који су им поверени. У току ових процеса или независно од њих појављују се стручњаци, истраживачи који се баве проучавањем археолошких локалитета. Истраживање археолошких локалитета, понекад само краткотрајно, а некада на дужи временски период утиче на свакодневницу неког места. Сви ови механизми, одлуке и процеси које су покренути постојањем археолошких слојева утичу на обичног становника који представља и крајњег конзумента званичних јавних политика. Ови процеси упућују на активне односе у друштву, јер наслеђе идентификују и описују особе које су на позицијама моћи, без обзира да ли се ради о службеницима управе, служби заштите или научницима.¹⁶ Становници се сагледавају као пасивни конзументи већ јасно дефинисаних простора и вредности.

Свеобухватним истраживањем различитих контекста у којима се појављују или користе археолошки локалитети намеравам да покажем на које начине заједница (не)усваја ове просторе у оквиру дискурса о наслеђу и укажем на њихов потенцијал као јединствених урбаних симбола. Истраживање ће подразумевати:

1. анализу стратешких и планских докумената града Чачка
2. анализу званичних веб презентација града, установа културе и туристичке организације
3. рад са заједницом;
4. анализу стања на терену;
5. упоредну анализу положаја археолошких локалитета у Нишу;

Археолошки локалитети представљају део једног места и уколико су презентовани јавности они имају могућност да представљају материјалне симболе града. Идеја о урбаним симболима као главним градивним елементима града развијена је кроз више радова холандског истраживача Петера Наса (Spasić i Vasković 2017, 28). Нас и његови сарадници развили су типологију у којој се разликује 5 врста урбаних симболичких носилаца. Материјални симболизам састоји се од изграђених вредности простора уклопљених у јединствено природно окружење. За истраживање о наслеђу изузетно је битан и емоционални симболизам, јер у основи представља емотивни одговор становника према другим врстама симбола, на пример изграђеним елементима простора. Нас препознаје и дискурзивни (самопредстављање града: интернет, туризам), иконички (познате личности) и бихевиоралан симболизам (јавне светковине и други редовни догађаји или системи јавног понашања).

Анализа свих сегмената репрезентације града (документа, веб презентације, стање на терену) и резултата анкете и интервјуа помоћи ће да дефинишем који су урбани симболи града тренутно највише развијени и како се сагледавају археолошки локалитети.

¹⁶ Како бих илустровала овај исказ ево два примера: У оквиру обележавања 50 година рада Републичког завода настала је прегледна монографија *Чувари баштине*, док је у оквиру обележавања 75 година организована изложба *Архитекта чувар баштине* (7. јул 2022. године).

2.2. *Анализа стратешких и планских докумената града Чачка*

У складу са законодавством Републике Србије локалне самоуправе доносе низ докумената којима се утврђују одређена правила, омогућава несметано функционисање управног апарата и друштва или утврђује правац развоја. Законски уобличена ова документа су усаглашена са документима вишег реда која се доносе на нивоу Републике, па њиховим проучавањем може доћи до општих законитости унутар којих се сагледавају археолошки локалитети. Планска и стратешка документа усвајају се за више изборних кругова и њихови би текстови требало да осликавају дугорочне политике развоја града. Проучавањем докумената града могуће је тестирати како се сагледавају археолошки локалитети у различитим контекстима:

- стратегије развоја (култура као стуб развоја града),
- планирање простора,
- укљученост у културну сцену,
- комуникација према странцима кроз туризам.

Анализом текстова докумената и поређењем са стањем на терену утврдићу у којим сегментима се најјаче уочава дисонантност у значењу и вредностима које се дају наслеђу на градском нивоу.

2.2.1. *Стратешка документа града Чачка*

Израда стратешких докумената представља јединствену прилику да се разраде различити културни изрази и идентитети Чачка са циљем очувања или креирања јединственог привредног, али и културног простора. Неговање аутентичности проистеклих из историјских и/или природних особености простора требало би да буде значајна основа развоја и квалитета живота: материјални капитал (наслеђе, положај, конкретна достигнућа) и нематеријални капитал (људи, обичаји, атмосфера, вредности) (Dragićević-Šešić 2009, 26-27). Анализом докумената треба осветлити у којој мери су представници управе препознали постојеће идентитете и да ли се развој града у будућности ослања и усклађује са њима.

У граду Чачку, тренутно су на снази следећа стратешка документа у чијим појединачним сегментима је обрађена тема културе, односно културног наслеђа:

- *Стратегија одрживог развоја града Чачка* донета је 2011. године.¹⁷ Документ је усаглашен са Стратегијом одрживог развоја Републике Србије, која је донета 2008. године (Стратегија 2011, 6).
- *Профил заједнице града Чачка, Дођите да се развијамо заједно* донесен је 2010. године са циљем привлачења страних и домаћих инвестиција. Стратегија и Профил развоја заједнице представљају стратешка документа усмерена ка економском развоју. Преко њих сазнајемо на који начин локална елита (која учествује у њиховој изради) доживљава свој град, али и како жели да га други виде.
- *Програм развоја туризма града Чачка* за период 2019-2024. године усвојен је 2018. године.
- *План имплементације Стратегије одрживог развоја града Чачка за 2020. годину.*
- *Стратегија развоја културе града Чачка 2023 – 2027.*

Анализом докумената могуће је закључити у којој мери се простори које називамо наслеђем сагледавају као део територијалног капитала, односно ресурса који је акумулиран у простору и који дефинише историјски настале специфичности града (Petrović i Toković 2018, 22, 24). Будући да су намењена делимично или у потпуности актерима споља (стране инвестиције,

¹⁷ Најављено је доношење нове Стратегије одрживог развоја. Израда стратегије је отпочела 2021. године, до тренутка израде рада стратегија није усвојена.

туризам) ова документа корисна су у осветљавању слике спољног Чачка (брендирање). Спољна слика која се може дефинисати и као имиџ града састоји се од видљивих обележја или јединствених маркера којима се један град представља/описује у сврху туризма или маркетинга (Spasić i Vasković 2017, 22). Иако ће о брендирању града највише бити речи у тренутку анализирања пројекта Престоница културе Србије 2023. године (званични назив пројекта *Чачанска родна*) мора се нагласити да су и старија документа креирана са циљем брендирања, као процеса који би требало да је интегрисан у јединствену политику града и стратешко планирање његовог (економског) развоја (Petrović i Toković 2018, 23). Анализа докумената насталих у распону од 13 година пружа прилику да се сагледа како се креирају и мењају градске политике. Честе промене политика нису у складу са самим процесом брендирања, који се сагледава као процес дугог трајања и којим би требало очувати и ојачати имиџ града (Petrović i Toković 2018, 24). Уколико процес брендирања није прилагођен потребама и ресурсима конкретне места, а дефинисане активности фокусиране на реалне циљеве сам процес неће имати ефекта.

2.2.2. Планска документа града Чачка

Планирање простора нема за главни циљ брендирање нити је по својој суштини намењено посетиоцима, али ипак има великог утицаја на креирање слике града, намењене како грађанима, тако и странцима. Иако су пејзажи урбаних простора динамични и променљиви, међународни принципи налажу да планирање мора бити осетљиво управо на оне његове делове који осликавају развој простора у времену (Valeta 1992, чл. 5; Agenda 21 2004, чл. 26; Petrović i Toković 2018, 37.). Одговорно планирање полази од премисе да се један простор може доживети на различите начине посредством културе и њеном седиментацијом у простору (Tilly 1994, 10-11, 31; Aldred 2007, 227; Петковић С. 2014, 70).

Постојање археолошких локалитета претпоставља израду посебних мера заштите¹⁸ које израђује надлежна служба заштите непокретних добара. Сви сегменти планског документа, по правилу, треба да буду усклађени са овим мерама. У складу са тим посебну пажњу ћу посветити:

- анализи и усаглашености различитих сегмената плана,
- постојање идеје да планирање као резултат треба да има стварање јединственог простора по мери човека (симбиозу природе и историјски изграђених вредности простора).

За урбани центар града Чачка, у коме су смештени најзначајнији локалитети из римског периода,¹⁹ тренутно је на снази *План генералне регулације Центар у Чачку*.²⁰ Као кровни план, изнад кога је на локалу једино Просторни план општине Чачак, он подразумева израду нижих планских аката, као и урбанистичких пројеката за одређене локације. Током 2021. године у оквиру Плана усвојен је *Урбанистички пројекат за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак*, а предвиђено је и усвајање пројекта којим се разрађује нови прилаз Римским

¹⁸ Учешће служби заштите непокретних културних добара у изради планских докумената регулисано је чланом 107. Закона о културним добрима (Закон 1994, чл. 107) и чланом 45а Закона о планирању и изградњи (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 45а).

¹⁹ Планом су обухваћене две касноантичке агломерације: Градски центар и Суво поље у приградском насељу Бељина.

²⁰ Основни текст Плана усвојене је 2014. године, али је након тога делимично измењен и допуњен 2018. године. На сајту https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Urbanizam/PGR/2020/PGR_Centar_Tekst.pdf, приступљено 12.12.2024. године доступан је само текст из 2014. године.

термама.²¹ Урбанистички пројекат за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак обухвата двориште Народног музеја и Међуопштинског архива, које је саставни део *археолошког локалитета Центар* (евидентирано добро које ужива претходну заштиту).

Као што сам нагласила Завод за заштиту споменика културе у Краљеву је, у оквиру својих законских овлашћења, израдио детаљне мере заштите културног наслеђа за обухват Плана генералне регулације. Иако се сматра да уношењем услова заштите културног наслеђа²² постиже адекватна заштита наслеђа у току спровођења Плана, искуство је показало другачије. Наиме, *Општа правила уређења* суштински су најважнији део плана.²³ Неусклађеност овог сегмента са *Заштитом градитељског наслеђа* често је узрок релативизованих тумачења у третирању одређених простора. Текст *Општих правила уређења* осликава реално сагледавање простора од стране урбаниста, а последице његове примене сагледавају се на терену.

Важан део истраживања, нераскидиво повезан са планским документима подразумева анализу спровођења планова и њиховог утицаја на просторе са археолошким наслеђем. Честе промене или измене докумената указују на одсуство стратешког размишљања у управљању једним простором. Простор се не сагледава као место, у којем су седиментирани одређене вредности и значења, већ као празна табла која трпи интервенције у складу са тренутним инспирацијама локалних актера. Тако је *Урбанистички пројекат за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак*²⁴ усвојен крајем 2021. године.²⁵ Убрзо након усвајања пројекта отпочела је реализација пројекта *Чачанска родна* којом је предвиђено извођење опсежних радова у оквиру наведених парцела у потпуности неусаглашених са постојећим урбанистичким пројектом. У правном смислу ово је значило да се он ставља ван снаге и да се мора усвојити нови који ће омогућити спровођење замишљених активности у оквиру пројекта *Чачанска родна*.

2.3. Анализа веб презентације града и градских установа

У савременом друштву интернет представља један од изузетно важних извора информација савременим истраживачима. Развој нових медија, односно интернета омогућио је прелаз различитих садржаја из аналогне у дигиталну форму, што је утицало на све нивое комуникације, укључујући и добијање, манипулацију, складиштење и дистрибуцију

²¹ Као надлежна институција заштите Завод за заштиту споменика културе у Краљеву инсистирао је на изради урбанистичког пројекта за отварање новог прилаза Римским термама (разговори новембар 2022. године) будући да се кроз пројекат морају разрадити разни садржаји и донети идејно решење коначног уређења простора.

²² Иако је учешће стручних сарадника у изради Елабората заштите предвиђено законодавством (види ф. 14), не постоји посебна обука нити смернице како успешно и ваљано обавити овај задатак. Од искуства и заинтересованости појединца зависи квалитет прилога.

²³ У овом делу детаљно се разрађују правила изградње и уређења посебних целина. Поучени искуством Завод у Краљеву је током 2021. и 2022. године три пута враћао на дораду нацрт *Измена и допуна плана генералне Парменац-Јездина-Лозница* јер сегмент Општа правила уређења није био усаглашен са мерама заштите који је Завод издао. План обухвата простор Фабрике Слобода на коме је Каниц уочио остатке бедема највероватније из римског периода. Завод је инсистирао да се у овај сегмент уведе мера обавезног археолошког надзора свих земљаних радова уз могућност прописивања извођења заштитних археолошких истраживања у зависности од обима и врсте радова. Извор: документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

²⁴ https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Urbanizam/Urbanisticki_projekat/Tekst%20urbanistickog%20projekta_arhiv.pdf, приступљено 21.09.2023. године.

²⁵ Урбанистички пројекти израђују се за просторе на којима се предвиђа урбанистичко-архитектонско обликовање површина јавне намене и урбанистичко-архитектонска разрада локација. Урбанистички пројекат садржи податке о свим радовима који се предвиђају у обухвату пројекта, идејна решења новопројектованих објеката и потребне инфраструктуре. У току израде пројекта обрађивач је у обавези да обезбеди све услове од надлежних државних институција који су саставни део пројекта и са којима пројекат мора бити усклађен.

информација (Ристић и др. 2014, 24). Најважнија одлика интернета је интеракција, односно могућност комуникације, размене садржаја и активно учешће у креирању садржаја од стране појединаца у виртуелном простору. Обрада информација са интернета, као и других медија носи одређени ризик ако им се не приступи одговорно. Као производ човека и културе интернет и нови медији нису вредносно неутралне технологије, већ представљају медијум за дискурзивно посредовање друштвених односа (Ристић и др. 2014, 25). Подаци који се могу наћи на интернету од изузетне су важности јер не само да утичу на креирање друштвеног живота, већ су и сами последица одређених друштвених пракси и норми.

У савременом друштву радња се одвија у физичком и мрежном простору (простор токова). Уколико занемаримо утицај мреже у друштву добијамо погрешне закључке. Доживљај простора није више ограничен само на физички контакт. Свест и осећај за простор могући су и путем мреже. Ова чињеница вишеструко мења однос према простору и уводи и појам нове друштвености која се не заснива само на заједничком/дељеном искуству већ на размени информација (Lenarčić 2014, 48). Званични интернет сајтови најчешће представљају први додир посетиоца са неким простором у савременом свету. Интернет презентације имају способност да креирају симболе који означавају простор претварајући га у место (Spasić i Basković 2017, 23).

Интернет презентације представљају сведочанство о томе како заједница и одговорни појединци доживљавају простор и како желе да га други виде (креирање идентитета и спољног имица града - брендирање). Обим и врста информација које се представљају на званичним веб презентацијама институција пропорционалне су односу који оне имају према савременим начинима комуникације.²⁶ Преко званичних веб страница могуће је сагледати у ком степену је присутна прича о археолошком наслеђу и начине на које се археологија представља заинтересованој јавности (конференције, меморијали, изложбе, информације о истраживањима). Препознавање и употреба наслеђа у званичним презентацијама подразумевали би постојање свести о заједничким циљевима свих институција, а града као јединственог тела које има способност да експлоатише и креира нове вредности из својих ресурса (Petrović i Toković 2018, 13-15).

Град Чачак тренутно има активна два сајта, стари сајт (<https://www.cacak.org.rs/>) и нови (<https://cacak.rs/>).²⁷ Оба сајта функционишу и допуњују се вестима. Народни музеј Чачак (<https://www.cacakmuzej.org.rs/>), као и остале установе културе²⁸ имају по један сајт. Туристичка организација Чачак, такође има један сајт (<https://www.turizamcacak.rs/>), али за разлику од музеја редовно користи фејсбук (<https://www.facebook.com/JuTuristickaOrganizacijaCacak/>), јутјуб (<https://www.youtube.com/channel/UCFLMr4ZlkxxaDqu0CM7eRXQ>) и инстаграм (https://www.instagram.com/tourist_organization_of_cacak/).²⁹

²⁶ Локалне институције, пословично, уређују своје презентације и доносе планове рада које нису међусобно координирани и усклађени на нивоу града и зависе искључиво од личних аспирација или позиција појединаца.

²⁷ На сајтовима нема вести о археолошким истраживањима у дворишту Музеја, иако се финансирају из буџета града, приступљено 15.11.2022. године

²⁸ Галерија Надежда Петровић (<https://nadezdapetrovic.rs/>, нема фејсбук и инстаграм), Народна библиотека Владислав Петковић Дис (<https://cacak-dis.rs/>, <https://www.facebook.com/bibliotekacacak/wall/>, <https://www.youtube.com/user/bibliotekacacak>, <https://www.instagram.com/decjabibliotekaca/>), Међуопштински архив Чачак (<https://arhivcacak.org.rs/>, <https://www.facebook.com/arhivcacak>), приступљено 15.11.2022. године. Од званичних установа једино Библиотека активно комуницира и допуњује своје странице на друштвеним мрежама, док је последња објава Архива на фејсбуку из априла 2021. године.

²⁹ Приступљено 15.11.2022. године.

Проучавање самопрезентације Народног музеја у Чачку је, нарочито значајно јер указује како установа, али и стручњаци сагледавају значај и утицај свог рада на формирање односа јавности према археолошким локалитетима. На сајту Народног музеја у Чачку током 2022. године није било информација везаних за археолошка истраживања која су спроведена у дворишту музеја те године. Наиме, иако су током јула и септембра месеца одржане званичне презентације за медије на званичном сајту није било информација нити линкова са којих су вести могле бити преузете. Последња информација која се могла преузети на сајту 2022. године везана је за археолошка истраживања у Дворишту Гимназије која су обављена 2014-2015.³⁰ Крајем 2023. године Музеј је ажурирао податке везане за археолошка истраживања који ће бити описани у разradi рада.

У тренутку спровођења истраживања локалне вести обрађује неколико дигиталних медија: Чачанске вести, <https://cacanskevesti.com>, Мораваинфо, <http://moravainfo.rs/> и Озонпрес, <https://www.ozonpress.net/>. Вести везане за резултате археолошких истраживања у прошлости преносила је Радио телевизија Србије - РТС. Архива вести, представља изузетно гломазан извор, који мора бити систематизован и обрађен у складу са релевантношћу података. Током истраживања постало је јасно да медијске куће често само преузимају информације једне од других. Због тога је приоритет дат медијима на локалу који би због просторне блискости требало да имају и најбољи увид у локална дешавања.

Као што је претходно речено једна од основних карактеристика интернета јесте интерактивност и могућност примаоца информација да у исто време буде њихов креатор. Ово се односи на дељење информација, али и могућност коментарисања и обраде информација доступних на вебу. Будући да грађани представљају основну јединицу конзумента локалних политика анализа њихових ставова, као и заинтересованост да одређени став поставе на интернет требало би да буде од изузетне важности.

2.4. Рад са заједницом

Најзначајнији део рада представљаће дефинисање ставова грађана и представника „локалне елите“³¹ о наслеђу добијеним кроз интервјуе и анкете. Анкета спроведена на репрезентативном узорку грађана треба да покаже у којој мери су јаки локални идентитети и колико се идентитет заснива на материјалним остацима прошлости. Циљ је да се дође до закључка да ли становници препознају и доживљавају као делове свог идентитета оне облике наслеђа чије је чување и управљање регулисано од стране државе или стварају наслеђе кроз непосредна искуства у додиру са местом или његовим карактеристичним обрисима. Идентитети засновани у свести, навикама и сећањима становника обезбеђују темељ свакодневном животу и формирају такозвани унутрашњи град (Spasić i Basković 2017, 22). Унутрашњи град је субјективна и колективна слика о граду која постоји у свести његових становника и у основи је прича о наслеђу. Овај унутрашњи град како ће истраживање открити није усаглашен са званичним и институционално наметнутим (усвојеним) идентитетом који је репродукован у питању о културно-историјском наслеђу.

Током децембра месеца 2021. године спроведена је анкета/упитник међу грађанима Чачка (ANNEX I). Питања у анкети су постављана са циљем да осветли однос становника према

³⁰ Нечињење, односно не сагледавање одговорности према јавности само по себи производи одређене последице које стручњаци или институције нису свесни (Babić 2002b, 316).

³¹ Овај заједнички назив треба посматрати у односу на њихову стварну могућност да креирају или утичу на градске политике, а преко тога и спољни идентитет места будући да заузимају високе политичке, институционалне или друштвене позиције на локалном нивоу (Spasić i Basković 2017, 16-17).

наслеђу и укажу колико познају свој град и његов развој, какав однос имају према актуелним градским политикама (*Чачанска родна*) и да ли препознате симболе/маркере града доживљавају као део свог идентитета. Анализа добијених података омогућила је да се сагледа положај наслеђа у једној територијално јасно дефинисаној заједници (територија локалне самоуправе Чачак), шта се на нивоу појединаца (идентитет заснован на месту), а шта на нивоу града (идентитет места) посматра као наслеђе (Spasić i Basković 2017, 16-17).

Грађани су анкетирани на подручју старог градског језгра, методом случајног узорка: на тргу испред зграде Гимназије, на Градском тргу и Градском шеталишту. Дакле, простор је изабран циљно, јер представља не само најфреквентнији део града, већ и простор са најгушћом концентрацијом појединачних грађевина/целина које се штите у складу са Законом о културним добрима. Будући да анкетирани испитаници проводе део свог радног или слободног времена у непосредном додиру са најзначајнијим објектима материјалног наслеђа Чачка њихови одговори требало би да укажу на положај и улогу наслеђа у свакодневном животу.

Иако је истраживање обухватило 134 испитаника, у обраду је уведено 100 анкета, будући да 34 анкете нису биле у целости попуњене. Највећи број испитаника обухваћених анкетом од рођења живи у Чачку, чак 85%, тако да ова варијабла неће значајно утицати на тумачење одговора у анкети. Спровођење анкете је показало да су млади знатно отворенији за учествовање у испитивању (катеорија старост до 25 година 44 %). Анкета се састоји од питања затвореног (са понуђеним одговорима) и отвореног типа (без понуђених одговора, до три релевантна одговора). Питања отвореног типа су уједно и најважнија јер указују на ставове и однос грађана према локалном наслеђу.

Анкета је креирана тако да почетна питања уводе у тему наслеђа у најопштијем смислу. Прво питање открива однос грађана према просторима које називамо наслеђем:

- **Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе?**

- **Које бисте 3 ствари (објекта) издвојили као значајније наслеђе града Чачка?**

Наредни сет питања треба да дефинише колико су анкетирани појединци упознати са археолошким остацима из римског периода у градском језгру. Питања треба да осветле на који начин појединци упознају просторе или стварају однос према њима.

- **На подручју Чачка у римском периоду налазило се:**

Понуђени одговори: Насеље/Терме/Не знам/Друго(могућност дописивања одговора)

- **Да ли сте чули за Римске терме?**

Понуђени одговори: ДА/НЕ

- **Ако да, на који начин:**

Понуђени одговори: преко пријатеља/преко друштвених мрежа/школе/туристичких брошура

- **Да ли сте их посетили?**

Понуђени одговори: Да, случајно /Да, организовано/Да, редовно их обилазим/Не

- **Реч терме значи:**

Понуђени одговори: пећ/купатило/зграда/друго(могућност дописивања одговора)

- **Да ли за Вас римско наслеђе у Чачку има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа?**

Понуђени одговори: ДА/НЕ

Испитаници су у наредном одељку требало да се изјасне према актуелним градским политикама везаним за наслеђе. Овај сегмент треба да укаже да ли су и у ком степену градске политике усаглашене са ставовима становништва, што уједно открива да ли тренутна културна понуда задовољава и дефинише њихове потребе.

- **Да ли мислите да Градска управа и институције довољно раде на представљању и очувању наслеђа?**

Понуђени одговори: ДА/НЕ

- **Да ли сте чули за Пројекат Чачак престоница културе 2023?**

Понуђени одговори: ДА/НЕ

- **Шта је, по Вашем мишљењу највише допринело да Чачак буде први град који је у Србији понео титулу града културе?**

Финални део анкете проверава усаглашеност личних и доживљених асоцијација према месту у односу на научене. Питања у овом делу анкете треба да дефинишу шта се на простору Чачка доживљава као колективни идентитет места, односно дух места или код једне заједнице (Petrović i Toković 2018: 31):

- **Које су Ваше најзначајније асоцијације везане за Чачак?**
- **Да ли су места о којима причате део вашег идентитета?**

Понуђени одговори: ДА/НЕ/Можда

Други део истраживања састојао се од интервјуа са особама које својим професионалним радом креирају градске политике или културне садржаје (укупно 10 испитаника). Питања из анкете/упитника представљају и основу за интервјуе. Највећу разлику чини сама форма интервјуа, која је омогућила постављање потпитања након добијених одговора. Интервјуисани појединци се могу назвати и представницима *локалне елите* (Spasić i Basković 2017, 16-17). Назив је преузет из литературе, и представља збирни именитељ групе, но ја мислим да се он на подручју Чачка сасвим поклапа и са нивоом утицаја коју анкетирани појединци имају у одлучивању или креирању градских политика.³²

2.5. Специфичне нише истраживања заједнице³³

2.5.1. Пројекат Чачанска родна

Истраживање локалне заједнице одиграло се у посебној атмосфери, наиме Чачак је током октобра 2021. године одлуком комисије Министарства културе Републике Србије изабран за Престоницу културе Србије у 2023. години. Пројекат је у потпуности креиран од стране локалне елите. Интервјуи су обављени недуго након објављивања резултата конкурса, у тренутку највеће еуфорије представника градских институција. У званичном образложењу саопштено је да је „Нова културна понуда града, утемељена на специфичном културном идентитету Моравичког краја“ и да је „карактерише уједначен однос према наслеђу и синергија прошлости, садашњости и будућности“.³⁴ Оваква формулација наводи да је програм на основу којег су одобрена средства заснован „на специфичном културном идентитету Моравичког краја“,³⁵ и да су креатори програма водили рачуна да он буде усаглашен са ставовима и доживљајима Чачка које дели већина његових становника. Истраживање ће показати, дефинисањем односа грађана према Пројекту (резултати анкете), али и праћењем

³² Град Чачак, у протеклих 20 година није показао већи грађански активизам, чак ни у приликама када је та могућност јасно дефинисана законом, нпр. рани јавни увид. Чак ни цивилни сектор не поклања велику пажњу транспарентности свог рада која је једна од главних претпоставки демократичности у раду.

³³ Наредна два сегмента посебно су издвојена иако суштински представљају облике деловања заједнице на археолошке локалитете. Пројекат *Чачанска родна*, временски је ограничен и не потпада под редовну делатност управе или стручњака. Са друге стране стручњаци су издвојени као посебна ниша унутар елите, јер су, на простору Чачка присутни више од 50 година. Деловање стручњака је специфично јер, иако често живе изван Чачка својим радом, утичу на заједницу или просторе унутар града.

³⁴ <https://www.srbija.gov.rs/vest/580231/cacak-prva-prestonica-kulture-srbije-2023-godine.php>, приступљено 12.03.2024. године.

³⁵ <https://www.srbija.gov.rs/vest/580231/cacak-prva-prestonica-kulture-srbije-2023-godine.php>, приступљено 12.03.2024. године. Како ћу показати у наредним сегментима рада током 2022. почетни пројекат је делимично измењен. Од неких сегмента иницијалног пројекта, који је одобрен од стране Министарства културе се одустало или су постојеће идеје трансформисане.

реализације Пројекта у којој су мери активности правилно искоордиране, и да ли је учешће заједнице сагледано/доживљено само формално (Smith 2006, 246). Израда тезе пратиће ток пројекта, али промене у изјавама званичника о циљевима пројекта. Реализација пројекта уједно је и шанса да се уоче који се идентитети сагледавају као доминантни у Чачку, односно који су елементи изабрани при формирању спољне слике града (брендирање).³⁶

2.5.2. ...О стручњацима: археолози/конзерватори

Археолошко наслеђе Чачка налази се испод савремене коте употребе простора и није видљиво заједници без посредства стручњака. Као део мртве културе, оно постаје елемент савременог тренутка деловањем археолога или других стручњака који се баве прошлошћу (Lucas 2012, 54-59, 99-100). Стручњаци својим ангажовањем утичу на простор и на заједницу. Простор се трансформише путем истраживања, а затим и преко презентације откривених остатака. Фаза истраживања представља непосредни контакт са јавношћу, лицем у лице или путем медија. Ово је уједно и највећи утицај истраживача на публику. Након завршетка истраживања, стручњаци се грађанима ретко обраћају, најчешће представљањем резултата рада кроз изложбе. Публикације, као и научни радови углавном остају изван фокуса јавности. Иако ретко, постоје ситуације у којима истраживачи имају прилике да утичу на креирање државних/градских политика везаних за наслеђе (Изложба *Римски царски градови и палате у Србији/Прослава Миланског едикта/Чачанска родна*). На тај начин њихове истраживачке поставке или однос према предмету истраживања имају могућност да обликују или трансформишу постојеће обрасце или односе према прошлости (Babić 2002b, 315-316). Иако се деловање стручњака доживљава као објективно, засновано на научно дефинисаним основама рад ће указати да су научне поставке и саме обликоване културним и политичким обрасцима који су несвесно усвојене кроз систем школовања, а касније радом у оквиру важећих законских прописа и препорука (Babić 2018, 27-28, 39, 45).

Мој положај, као представника институције која има утицај на реализацију пројекта,³⁷ и као истраживача веома је деликатан, јер сам у исто време посматрач појаве, али и субјект сопственог истраживања.³⁸ Као државни службеник³⁹ имам директан увид у ток реализације, што ми даје далеко веће могућности дефинисања проблема и увида у ситуације у које други истраживачи не могу бити укључени. Са друге стране, субјективност у доношењу одређених закључака код мене може бити далеко присутнија (пристрасност). Треба рећи и да се идеја за тезу јавила пре доношења одлуке о реализацији пројекта *Чачанска родна*, али је могућност тестирања хипотеза због повећаног интересовања за наслеђе у току реализације пројекта створила идеалне услове за тестирање различитих почетних поставки. Како бих

³⁶ Идентитет града се сагледава као развојни ресурс, односно одређени његови елементи треба да буду употребљени за креирање локалног бренда (промоција постојећих или изградња нових вредности заснованих на локалним ресурсима). Кључне речи у овом приступу су културна политика, културни идентитет града, креативни град или јавна дипломатија (Spasić i Backović 2017, 19, 22).

³⁷ Завод за заштиту споменика културе посредно учествује у пројекту у својству имаоца јавних овлашћења и територијално надлежна институција заштите непокретних културних добара.

³⁸ Примена и тумачење законских одредби производ су мог рада, односно дефинисани су односом према послу који обављам. А мој однос и знања према предмету истраживања и сама су се мењала у току рада. Са друге стране свесна сам да као истраживач имам знатно већу слободу и могућност критике, док сам као службеник ограничена важећим законима Републике Србије. Рад у тиму подразумева усаглашавање различитих мишљења, док политика установе у највећој мери зависи од одговорног лица (директор) и може бити дијаметрално различита од стручног мишљења појединца.

³⁹ Као стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе у Краљеву усвојим деловањем утичем, али и пратим однос према локалитетима током претходних 20 година на територији 4 управна округа (Рашки, Моравички, Златиборски и Расински), односно 25 локалних самоуправа.

најсликовитије покушала да дефинишем прилику коју пружа реализација пројекта *Чачанска родна употребићу* положај студената метеорологије у Београду и Арканзасу. Студент из Београда појаву торнада може проучавати литературе, као и преко видео записа, будући да Србија не припада простору на коме се може очекивати формирање ове разорне природне појаве. Велика је могућност да је студент из Арканзаса могао имати директно искуство са природном појавом, или да ће се у току студија торнадо формирати у месту или у близини његовог факултета, што ће му пружити прилику непосредног проучавања како појаве тако и њених последица. Дакле, иако не без опасности, прилика да се буде сведок непосредног односа према просторима које називамо наслеђем у једној специфичној клими притиска да се пројекат у целости реализује представља изузетну предност. Присуствовање састанцима или учествовање у преговорима о обавезама корисника или инвеститора везаних за просторе са културним наслеђем омогућило ми је да дефинишем или донесем одређене закључке у вези са постављеним истраживачким питањима. Закључци истраживача који немају ову предност у великој мери би се разликовали.

2.6. *Анализа стања на терену*

Анализа стања на терену представља посебан задатак, али се и активно прожима са сви другим задацима тезе. Наиме, тежина и истинитост исказа анкетираних или интервјуисаних испитаника морају бити проверљиви *на терену*. Стање археолошких локалитета добар је показатељ на који начин ауторизовани, званични државни дискурс о наслеђу функционише и има ли утицај на однос заједнице према овим просторима. Рад на терену такође има могућност да открије/потврди који облици простора учествују у стварању наслеђа, а који су занемарени и остају изван фокуса.⁴⁰

Званична документа немају велику тежину уколико остају само слово на папиру и не примењују се. Иако у званичном планском акту стоји да урбанистичко планирање: „не (треба да) угрожава битне карактеристике старог градског језгра ... и потреба које произилазе из споменичких вредности старог градског језгра“ (ПГР Центар 2014, 6-7) на терену се јасно уочава нестајање објеката грађанске архитектуре и редизајнирање језгра новим објектима високе спратности.

Са друге стране анализа стања на терену не подразумева само садашњи тренутак, мада је он за тезу од примарног значаја. Анализа подразумева истраживање историјата стања, односно однос према наслеђу у претходних 70 година, период у којем постоји организована брига о споменичком наслеђу од стране државе. Иако се антички Чачак откривао још од време Каницовог проласка кроз Чачак,⁴¹ однос према археолошким остацима најјасније се прати од 1970. године и открића Римских терми.

Време открића терми уједно представља тренутак када су установе заштите (Завод за заштиту споменика културе и Народни музеј у Чачку) биле довољно *снажне* и присутне на простору града и када су активно покушавале да спроводе законске одредбе и заштиту археолошких

⁴⁰ Однос према простору гради се путем чула, док је за стварање заједничког идентитета заједнице битно заједничко искуство. Битан елемент заједничког искуства је рутуалност, односно понављање доживљаја, кроз који се изграђује осећај културне и друштвене припадности (Smith 2006, 151-161).

⁴¹ Приликом обиласка Чачка Феликс Каниц забележио је да се током земљаних радова у вароши наилази на археолошки материјал из римског периода. Каниц наводи да је највећи део камене пластике узидан у темеље чачанске цркве и јавних зграда (Каниц 1985, 537). Да ли је становништво умело да разликује римске или средњовековне објекте и материјал у односу на оне из турског периода не знамо. Значења или вредности одавно су заборављене чак и уколико су у једном тренутку постојали.

остатака. У документацији Завода сачувана су документа везана за забране, ургенције и тужбе везане за простор терми, али и других локација на подручју града (Порта Богородице Градачке, Мутапова улица). Ова документа значајан су извор података о односу према археолошким открићима у прошлости. Са истом сврхом биће коришћени и новински чланци у којима су преношене новости везане за открића или резултате истраживања. Територију града Чачка покрива један локални штампани лист *Чачански глас*, основан 1932. године. Чачански глас има и интернет презентацију (<https://www.caglas.rs/>), али и веома квалитетну архиву. За потребе истраживања користићу издања од 1970. године, јер је то година у којој су откривене Римске терме. *Чачански глас* је пропратио и археолошка истраживања у порти Храма Вазнесења Христовог, улице Мутапове, Порти Успења пресвете Богородице у Бељини, као и најновија истраживања на подручју дворишта Музеја. Анализом новинских чланака могуће је утврдити да ли се током периода од 50 година на локалу мењао дискурс везан за археолошке структуре откриване на простору града.

2.7. *Анализа положаја наслеђа у Нишу*

Град Чачак, иако по многим питањима специфичан, представља нераскидиви део Републике Србије. Ово у основи значи да су одређени механизми и обрасци понашања становника Чачка делимично заједнички са градовима у окружењу. Дакле, иако се свако место има своје специфичности, оне представљају само варијанте у односу на заједничку културну и политичку позорницу земље. Припадност једној заједници и култури ограничава аутономију у процесима означавања и изградње идентитета (Spasić i Basković 2017, 26), који зависе како од окружења тако и односа моћи унутар самог града. Нису сви гласови подједнако чујни унутар једне заједнице нити је идентитет града подложен преобликовању онако како његови становници то сматрају пожељним. Доминације настају и одржавају се управо кроз фаворизовање одређених културних пракси и норми, насупротив потискивању или искључивању других. Елите имају могућност да наметну доминантни поглед по читавој стварности и тиме представе сопствене интересе као интересе друштва у целини (Babić 2018, 94).

Иако постојање археолошких остатака на простору модерног српског града није јединствено само Чачку, за упоредну анализу било је потребно наћи још један урбани центар који има римско наслеђе у оквиру градског језгра. Анализом ситуације град Ниш се наметнуо као логичан избор. Наиме, урбани центри Ниша и Чачка, током претходних неколико векова развијају се унутар исте или сличне културне матрице. Ниш је током претходне деценије био центар прославе *Миланског едикта*, па је могуће извршити и додатне анализе везане за реализацију пројекта Чачанска родна. Наратив о посебном значају територије данашње Србије за историју Римског царства у време касне антике препознаје се у изјавама дела саговорника у Чачку. Ова идеја уобличена је наративом Изложбе *Римски царски градови и палате у Србији* одржаној у Галерији САНУ 1993. године (Babić 2014, 254, Babić i Kuzmanović 2015, 547), а затим је додатно разрађивана радом стручњака, обележавањем јубилеја *Миланског едикта 2013. године*, промоцијом Ромулијане и Сирмијума, радом Археолошког института САНУ на локалитету Виминацијум. Србија се, није само прикључила европским народима који своје културне корене везују за римску империју (Babić 2002, 169; Николић 2013; Кузмановић и Михајловић 2018; Свјетићанин 2020, 727), већ је истакла посебан значај за очување и просперитет Царства. Употреба археологије при конструкцији савремених идентитета и политичких ставова изузетно је значајна за истраживање начина на који истраживачи или њихови закључци утичу на друштво. Предмет истраживања археологије изузетно је подложен манипулацијама, управо због привидне тривијалности и неповезаности прошлости са актуелним питањима савременог друштва (Babić 2018, 46). У тези ћу активно преиспитати колико су на стварање овог дискурса утицале савремене друштвене прилике или стереотипи о простору Балкана креирани на Западу током 19. и 20. века (Bjelić 2003). Истражићу у којој

мери је дискурс формиран у односу на импулс који долази изван граница Србије и колико је одговор на тренутне политичке ситуације (Dičev 2003, 281; Babić 2018, 19).

Пројекат *Милански едикт 313-2013, Србија*⁴² и *Чачанска родна*, представљају различите програмске концепције, али деле и неке заједничке одлике. Наиме, припрема и трајање оба пројекта временски су ограничени. Оба подразумевају промоцију различитих облика културе и имају сегменте усмерене ка промоцији и афирмацији простора са археолошким остацима из римског периода. Упоредна анализа њихових програма и наратива о римском наслеђу који се кроз њих презентује и додатно обликује идеална је прилика да се у пракси сагледа утицај стручњака на јавност. Чињеница да је од обележавања Миланског едикта прошла скоро деценија даје добре основе да се оцени њен утицај на археолошке локалитете. Анализираћу који су се механизми промоције показали као позитивни, а који нису имали утицаја на заједницу.

Анкета/упитник формирана за испитанике у Чачку прилагођена је граду Нишу (ANNEX II). Као и у претходној анкети питања су делом затвореног, а делом отвореног карактера. Отворена су она питања у којима се тежи доћи до индивидуалних одговора везаних за идентитет или лична осећања. Уводна питања о наслеђу су истоветна. Питање о термама замењено је питањем о карактеру насеља на простору Ниша, док су питања везана за престоницу културе замењена питањима о *Прослави Миланског едикта* и њеном утицају на грађане и Ниш.

- **На подручју Ниша у римском периоду налазило се:**

Понуђени одговори: Насеље/Палата/Не знам/Друго (попунити)

- **Да ли сте чули за манифестацију Прослава Миланског едикта 2013. године?**

Понуђени одговори: Да/Не

- **На који начин је, по Вашем мишљењу ова Прослава имала утицај на афирмацију или промоцију културног наслеђа из римског периода?**

У обе анкете постоје питања о утицају локалне самоуправе на промоцију и заштиту наслеђа, личним асоцијацијама на град и учешћу тих асоцијација у формирању идентитета испитаника.

Иако је обележавање јубилеја *Миланског едикта* најављивано помпезно, избори одржани 2012. године у многоме су утицали на сам ток прославе. Током 2012. године у тренутку припремања прославе дошло је до промене управљачке структуре на нивоу Републике и у Нишу. У претходном периоду управе града и установа мењане су у складу са изборним резултатима (Изборне године: 2012/2014/2017/2020/2022)⁴³, па ће интервјуи бити ограничени на представнике установа културе, туристичке организације и урбанистичке службе.⁴⁴ Ово је логичан избор јер, без обзира на кадровске промене у врху институција, појединачни стручњаци још увек обављају послове на заштити или промоцији наслеђа.

⁴² Пројекат *Милански едикт 313-2013, Србија* није био ограничен само на Ниш, део пројекта одржавао се и у Виминачијуму, где је 13. маја 2013. године отворена изложба *Константин Велики и Милански едикт 313.-раћање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, као и опера у извођењу Народног позоришта у Београду *Аида*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/258214/Aida-i-Konstantin-u-Vimina->, приступљено 12.12.2024. године.

⁴³ Подаци о изборима преузети са сајта Републичког завода за статистику, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/izbori/>, приступљено 23.11.2022. године.

⁴⁴ Контактирање појединаца који су учествовали у припреми или реализацији пројекта представљао би озбиљан и тежак подухват. Људи који су учествовали у припреми, а смењени су због политичке ситуације, могу имати негативне ставове према резултатима прославе, док се људи који су учествовали у његовој реализацији, захваљујући политичкој ситуацији, могу сувише оптимистично односити према његовим резултатима. Обрада оваквих изјава захтевала би неку врсту психолошке процене ставова што превазилази моја истраживачка знања и може компромитовати квалитет анализе.

Различити сегменти истраживања имају за циљ да се створи јасан закључак о положају наслеђа у савременом друштву. Задатак је са сагледам узроке и укажем на последице рада институција којима је онемогућено/ограничено креирање специфичне репрезентације простора са јединственим квалитетима која се гради спровођењем одговорних урбаних политика које заговарају међународна документа (Агенда 21). Анализирањем докумената, ставова различитих делова заједнице, као и стања на терену показују да се иза неуспелих идеја и амбиција углавном може препознати инертност и неспособност препознавања или активирања специфичних потенцијала једне територије, у ово случају града Чачка и археолошких локалитета.

Истраживање има за циљ да укаже на слабости постојећег стања, али и истакне добре праксе или нише у којима је могуће остварити напредак. Дакле, примена неких законских одредби или деловање институција показали су се као добри, док су неки потези институција или управљачке елите имали изузетно негативне последице на просторе са археолошким локалитетима. Потребно је разумети зашто неке политике у пракси не функционишу, чак и када се чине добро осмишљеним. Иако теза обрађује само два урбана центра закључци до којих ћу доћи могу бити добре полазне основе у поступцима заштите и третирања простора са археолошким локалитетима унутар урбаних структура у Србији.

III. Култ споменика у савременом добу: његов карактер и порекло

„Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung“
Алфонс Ригл (Alfons Riegl)⁴⁵

Док је, у ноћи између 18. и 19. априла 2019. године, гашен пожар у катедрали Нотр Дам⁴⁶ у Паризу генерална директорка Унеска госпођа Азуле (Audrey Azoulay) изјавила је: „наша срца су сломљена ... Богородичина црква представља архитектонско, културно и верско наслеђе, јединствено литерарно наслеђе које се обраћа целом свету“⁴⁷ Сlike пожара обишле су цео свет, а медији су активно преносили нове вести, наглашавајући да је оштећено једно од најзначајнијих здања средњовековне архитектуре, француског народа и западног света. Циљ који је себи поставио архитекта и конзерватор Виоле-л-Дук (Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, 1814-1879), средином 19. века, постигнут је: „катедра је постала окамењени симбол одређеног тренутка у историји“ (Jokilehto 2018, 7). Питање је ког тренутка? Данас је тешко замислити да су нека од најзначајнијих здања Париза у деценијама после Француске револуције (1789) била у јако лошем стању. Виктор Иго⁴⁸ (Victor Marie Hugo, 1802-1885) био је један од најгласнијих поборника очувања и обнове вредних архитектонских објеката као симбола француског народа. Конзерваторски радови (1845-1864) изведени на катедрали су, по речима савременика били толико опсежни да ни један камен није остао нетакнут. Аутор пројекта Виоле-л-Дук осмислио је украсе на фризу горње галерије (*gargoyles*) и скулптуре краљева западног прочеља. Архитекта ове интервенције није сматрао савременим уметничким актом, пројектом је требало остварити јединство у стилу „да га врати у стање јединства (стила) које можда никада није ни постојало у неком одређеном времену“ (Jokilehto, 2018, 280)⁴⁹ и ослободити катедралу од каснијих преправки које су јој умањивале првобитно замишљени уметнички склад. Противници оваквог приступа, још су током 19. века истицали да се врши фалсификовање историје. Ипак циљ је постигнут, а ми смо ухваћени у „замку за потомство“ (наведено према Jokilehto 2018, 338) несвесни да се у монументалности крије лаж створена у 19. веку: „Што су боље изведени рестаураторски радови, боље успешније ће лаж победити“ (наведено према Jokilehto 2018, 338).⁵⁰

Богородичина црква (Notre Dame) је након Француске револуције (1789) била запуштена јер је доживљавана као симбол монархистичког и црквеног апсолутизма. Средином 19. века однос према старој краљици међу катедралама се мења. Негативна сећања бивају потиснута, она

⁴⁵ Riegl, A. 1903. *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung*, Wien. Одељак је именован по наслову књиге аутора Алфонса Ригла (1857-1905), утеменитеља модерног приступа конзервацији споменика у Аустрији. Риглове поставке и односи према наслеђу значајно су утицали на развој конзерваторске струке у Царевини, али и остатку Европе.

⁴⁶ Базилика је саставни део целине *Обале Сене (Banks of the Seine)* која је уписана на Унескову листу Светске културне и природне баштине 1991. године, <https://whc.unesco.org/en/list/600/>, преузето 20.12.2022. године.

⁴⁷ Оригинални текст: „our hearts are broken...Notre Dame represents an architectural, cultural and religious heritage, a unique literary heritage that speaks to the whole world.“ <https://whc.unesco.org/en/news/1956>, преузето 20.12.2022. године.

⁴⁸ Својеврсни манифест уметника о значају катедрале као *старе краљице међу катедралама* (Jokilehto 2018, 268) представља његово дело *Звонач Богородичине цркве (Notre-Dame de Paris 1831)*.

⁴⁹ Оригинални текст: „to reinstate it in a condition of completeness which may never have existed at any given time“ (Jokilehto 2018, 280).

⁵⁰ Извод из текста Камила Боита (Camillo Boito, 1836-1914), италијанског архитекта и рестауратора, противника стилске рестаурације. Оригинални текст: „trap for posterity ...The better the restoration has been carried out, the better more successfully the lie will triumph“ (Jokilehto 2018, 338).

постаје национални понос Француске, под будним оком стручњака и државе. Како би се разумели и дефинисали начини којима је Богородичина црква постала један од модерних симбола Француске потребно је проучити сложене процесе у прошлости у којима се као субјекти појављују државне управе, народ, интелектуална елита, а којима се стварају наративи везани за материјалне остатке прошлости. Производ ових процеса представља стварање култа наслеђа у 20. и 21. веку у коме се материјални трагови прошлости користе у свим елементима културе, па је Ловентал оправдано поставио питање, колико нас још дели од тренутка када ће стављање ван употребе првог вештачког земљиног стателита бити сматрано светогрђем (Lowenthal 1998, 97).

Свако друштво гради свој однос према прошлости, без обзира да ли се труди да је потисне, измисли или глорификује. Признајући да је однос према прошлости, као и изграђеним деловима простора увек био комплексан (Diaz-Guardamino et al. 2015, 5-14), нагласак овог одељка биће на сагледавању материјалних остатака прошлости кроз законодавство и међународна документа. Наслеђе, као и пејзаж никада није инертно, људи се њиме баве, трансформишу га у складу са својим знањима или потребама, присвајају га или оспоравају (Harvey 2001, 336). Стварање наратива о наслеђу претпостављало је постојање различитих облика моћи и контроле у тумачењима прошлости, који су послужили да се створе нови или трансформишу постојећи друштвени системи (Barrett 1997, 3-4; Smith 2006, 88). Циљ је да укажем и образложим шта је омогућило стварање одређене климе и друштвеног концензуса, који су резултирали формирањем специфичног дискурса о вредностима материјалних остатака прошлости за друштво, као и које су последице ових процеса на данашњи тренутак.

Током 19. века европске земље захватила је патриотска грозница за очување, обнову или откривање материјалних остатака прошлости који су величали, будили сећања на заједничка страдања или достигнућа појединачних народа (Nenadović 1980, 10). Овај одељак има за циљ да укаже на то како је антикварска или поетска заљубљеност у прошла времена и уметничке предмете (Jokilehto 2018, 11-82) прерасла у бригу о националним сведоцима прошлости. Националне политике биле су основа на којој се обликовала забринутост за очување свих трагова цивилизације. Надилазећи национални контекст у 20. веку креира се свест да сваки материјални траг прошлости представља наслеђе целог човечанства које треба сачувати и проследити будућим генерацијама.

Теорија конзервације паралелно се развијала са праксом и развојем струке тумача наслеђа, као најзначајнијих чинилаца у креирању односа материјалним остацима прошлости и њиховом значењу (Čorić i Špikić 2007, 389). Кроз процесе у којима су тумачени монументални споменици прошлости створен је организовани систем заштите, који је институционализован и уобличен законодавним актима, како на домаћем тако и на међународном нивоу. Синхронизованост ових процеса условила је креирање глобалног феномена, са јасним правилима и законима у поступању. Овај приступ се назива и *ауторизовани дискурс о наслеђу* (Smith 2006), јер однос према наслеђу и његову вредност дефинише држава (скуп држава) преко институција.

Брига за очување материјалних остатака античке прошлости саставни је део овог процеса, нарочито у Италији и Грчкој које су своје националне наративе везале за античку прошлост територија. У протеклих 200 година истраживање и презентација археолошких локалитета постали су јавни посао, који је уобличаван и спровођен за потребе одређених делова друштва или друштва у целини. На тај начин археолошки остаци не представљају само предмет изучавања једне дисциплине, већ су као део наслеђа препознати у националним стратегијама, законодавству и међународним документима.

Иако је дискурс коначно уобличен током 20. века његово формирање пратили су различити ставови, који су често били сукобљени и зависили су како од основног образовања појединца, тако и од земље у којој је истраживач деловао. Данас теоријски наратив дискурса делује потпуно усаглашено, али се могу уочити разлике у његовим тумачењима и пракси, што деветнаестовековне полемике чини и даље актуелним. Сложеница материјални остатак прошлости употребљава се циљно како би се обухватили најразличитији остаци људског деловања у прошлости. Ова сложеница суштински је истоветна са термином градитељско наслеђе⁵¹ које употребљавају Слободан Ненадовић (1915–2004) и Томислав Марасовић (Tomislav Marasović, 1929-2024) обухватајући тим термином, не само монументална дела архитектуре, стара градска језгра или групе грађевина, већ и инфраструктурне објекте (водоводе, мостове...), као и објекте или групе објеката који се налазе под земљом и који спадају у домен изучавања археологије као дисциплине (Nenadović 1980, 10; Marasović 1983, 10). Савремене конвенције, у сагласју су са оваквом терминологијом. *Конвенција о заштити архитектонског блага* (Гранада 1985, чл. 1) и *Конвенција о заштити археолошког наслеђа* (Валета 1992, чл. 1) као свој предмет препознају споменике, групе грађевина или локалитете од археолошког значаја.

3.1. Пролог: Материјални остаци прошлости као вредност у садашњости

Иако је свака држава западног света имала специфичности у свом развоју, Европа је током друге половине 18. века и у 19. веку пролазила кроз низ промена које се могу пратити у привреди, политици и култури. У периоду Просветитељства (18. век) враћа се поверење у човека и његову могућност да разумом открива и дефинише процесе и свет. Формира се свест да људски разум може и треба да замени традиционалне политичке и религијске изворе ауторитета (Babić 2018, 21). Доступност образовања омогућила је лакше ширење идеја, али и развој науке. Индустријска револуција (друга половина 18. века) означила је почетак корених промена производних процеса и организације рада што је имало значајне последице на трансформацију друштва у целини.

У истом периоду одиграла су се два значајна политичка догађаја Рат за независност америчких колонија (1775-1783) и Француска револуција (1789). Наполеонова освајања (1801-1815), а након тога и Револуције 1848/49. године отвориле су еру нових криза на европском континенту. Побуне против постојећих режима довеле су оштрих промена друштвеног уређења у појединим земљама, док су у другима кроз правни систем ублажена овлашћења краља и племства (уставна монархија). Као значајан елемент у политичким преговорима појављује се средња класа, јачају идеје о неопходности проширења личних слобода и демократизацији друштва. Као саставни део ових промена или њихов резултат било је стварање заједница људи повезаних територијом и пореклом – народа. Деветнаести век се назива и период буђења националне свести европских народа или период буђења патриотске свести грађана (Marasović 1983, 51). Несигурност које су доносиле промене реконструисале су елите, али су омогућиле и стварање нових облика заједништва, трансформацијом постојећих сећања или повезаности са местом у нешто што ће постати кохезивни елемент целе заједнице (Smith 2006, 17). Национализам се развио као доминантни метанаратив 19. и 20. века, везујући популације за територије чиме је уједно легитимизовано формирање национално хомогених

⁵¹ Градитељско наслеђе је негде у преводима, у колоквијалном говору конзерватора (архитеката), изгубило то свеобухватно значење, па га стручњаци употребљавају када говоре о објектима монументалне архитектуре или скупу грађевина. Делимично због значаја, а делимично због монументалности под градитељским наслеђем подразумевају се и остаци утврђења и манастирски комплекси. Овакве поставке уграђене су у темеље струке и представљају извор притајених, али сталних конфликта између дисциплина (Houbart 2021).

држава Запада.⁵² Нација се формира као биолошки, објективни појам, независтан од културе или друштвених процеса.

Период романтизма у уметности и развој национализма поклапа се са стварањем систематизованог односа према материјалним остацима прошлости, било да се ради о зградама, археолошким локалитетима или предметима. Након великих уметничких стилова (ренесансе, барока), током 18. века отпочиње једно сасвим аутентично интересовање за монументалне стилове из прошлости. Монументална дела архитектуре постала су предмет интересовања елите, на њима су извођени радови са циљем улепшавања и враћања у првобитно идеално стање, па ипак ни једна од ових радњи није имала за циљ стварање новог уметничког стила (Brandi 2015, 80). У одсуству креирања нове доминантне форме у архитектури долази до имитирања најпре античке архитектуре Грчке и Рима (неокласицизам), а затим и готике (Gothic Revival). Изучавањем форми класичних стилова долази до развоја научних метода, као и стварања посебне дисциплине чија ће знања бити примењивана у акцијама обнове материјалних остатака прошлости (Brandi 2015, 79; Genovese 2021, 116).

У име народа, државе су током 19. века отпочеле пројекте обнове или истраживања значајних материјалних остатака прошлости. Истраживање и заштита материјалних остатака прошлости постали су нераскидиви део процеса којима су уобличавани национални идентитети појединачних европских народа (Дамљановић 2005, 7). Држава је својим активностима везаним за проучавање и очување, поправку старих здања или простора активно утицала на стварање односа према местима која данас представљају окосницу идентитета народа. Док су током прошлости грађевине поправљане или дорађиване у складу са укусом времена или савременим потребама друштва, крајем 18. века тај однос се у потпуности мења. Рођена је идеја да материјални остаци прошлости, као њени живи сведоци, у својој материјалности носе вредности од изузетног значаја за савремену заједницу. Неповредивост њихове материјалности односила се на забрану било каквих преправки у духу модерног времена (Brandi 2015, 73). Споменици су постали меморијали, места заједничке историје и места сећања. Иако су постојале варијанте у односима према траговима прошлости, заједничка им је била свест да одређена места или објекте треба очувати и начинити доступним заједници, јер се управо преко њих потврђује заједништво. Може се рећи да је историја конзерваторске дисциплине и односа према материјалним остацима прошлости обележена дискриминаторским интервенцијама (Ćorić i Špikić 2007, 389) у односу на то шта се тежило приказати као вредно, односно шта је од стране стручне јавности сагледавало као битно и уметнички или историјски важније. Тако се у западним земљама жртвовао барок како би се остварило јединство у стилу готичких грађевина, док су код њихових јужних суседа често страдали целокупни средњовековни слојеви како би се споменик реинтегрисао у свом оригиналном античком изгледу. Одлука је зависила од система вредности и друштвеног контекста историјског тренутка.

Европске државе биле су уједињене у идеји да је неопходно пронаћи монументалне сведоке њихове величанствене прошлости и сачувати их од пропадања како би и будуће генерације имале прилику да уче из њих (Jokilehto 2018, 248; Димитријевић 2005, 7). Пажња је у највећем делу Европе била окренута управо према средњовековним споменицима, који су сведочили о заједничким коренима, али уједно и о величини и достигнућима једног народа. Наратив званичника и интелектуалаца је био усаглашен. Створена је клима у којој су национални понос и заједништво творили окосницу модерног идентитета заједнице и појединца. Званичне церемоније, које имају за циљ да ојачају и потврде заједништво народа одражавале су се на

⁵² У овом периоду креирају се државни симболи као што су заставе и химне, уједно се врши и стандардизација језика.

местима од историјског значаја. Прослава националног уједињења немачког народа 1842. године одржана је у Маријенбургском замку. Повезујући значај церемоније и места принц Фридрих Вилхем IV (Friedrich Wilhelm I, 1795-1861) изјавио је: „вечни спомен оданости, слоге и вере удружених племена немачке нације на светом месту“ (наведено према Jokilehto 2018, 251-252).⁵³

Иако је током 18. века смањена улога цркве у свакодневном животу појединца, управо су црквени споменици (цркве и манастирски комплекси) послужили као доказ и израз заједништва појединачних народа. Монументалне катедрале нису сагледаване као симболи вере и опресије цркве, већ као израз народног духа. Западне земље се окрећу објектима изграђеним у готичком стилу (Carver 2003; Jokilehto 2018, 242-356). „Готички стил је одувек био везан за велике догађаје нације и представљао је симбол историјског континуитета и јаке политичке основе круне“ (наведено према Jokilehto 2018, 293).⁵⁴ Овај исказ енглеског краља Џорџа IV (George Augustus Frederick, 1762-1830) потврђује, али уједно и производи везу између народа, круне и материјалних остатака прошлости. Немачки песник Гете (Johann Wolfgang von Goethe, 1749-1832) позива своје сународнике у катедралу у Стразбуру јер буди „најдубље осећање за истину и лепоту пропорција, створену од стране јаке, огрубеле немачке душе“ (наведено према Jokilehto 2018, 242).⁵⁵ Средњовековна архитектура за њега представља најчистији израз немачког национализма „Немачка архитектура, наша архитектура“ (наведено према Jokilehto, 2018, 243).⁵⁶

Иако су након Француске револуције неповратно уништени многи објекти или предмети као сведочанства тираније монархије или цркве, након завршетка првог периода револуције доносе се акти који штите уметничка дела и монументалне објекте као заједничка добра француског народа (Jokilehto 2018, 115). Француски књижевник Проспер Мериме (Prosper Merimee, 1803-1870) писао је министрима подржавајући радове на Богородичиној цркви: „Ви нећете оклевати да питате Министарство за средства неопходна да се изведе овај величанствени посао, који је од изузетног интреса за нашу националну славу“ (наведено према Jokilehto, 2018, 212).⁵⁷ Допринос Виктора Игоа у стварању односа према Богородичиној цркви најјасније је изражен кроз његово дело *Звонар Богородичине цркве*, али и говоре у којима се наглашава однос између готичке архитектуре и народа „највећа архитектонска дела нису производ рада појединца већ друштва ... она су више исход националних залагања него замисли појединаца“ (наведено према Jokilehto 2018, 268).⁵⁸ Француски нобеловац Анатол Франс (François-Anatole Thibault, 1844-1924), истицао је „значај очувања националног сећања у аутентичном камењу“ (наведено према Jokilehto 2018, 395).⁵⁹

У складу са својим историјским развојем Италија и Грчка развијају посебне наративе, везане за античку прошлост. Интересовање западних суседа за античке остатке на територијама ових

⁵³ Оригинални текст: „eternal memorial of piety, concord and faith of the united families of German nation on the holy site“ (наведено према Jokilehto 2018, 251-252).

⁵⁴ Оригинални текст: „Gothic style had always been linked with great events of the nation and that it symbolized historical continuity and a firmer political basis to the throne“ (наведено према Jokilehto 2018, 293).

⁵⁵ Оригинални текст: „deepest feeling for the truth and beauty of proportion, created by strong rugged German soul“ (наведено према Jokilehto 2018, 242).

⁵⁶ Оригинални текст: „German architecture, our architecture“ (наведено према Jokilehto 2018, 243).

⁵⁷ Оригинални текст: „you will not hesitate to ask the Chambers for the means to execute this great work, that is so much in the interest of our national glory“ (наведено према Jokilehto 2018, 212).

⁵⁸ Оригинални текст: „greatest productions of architecture are not so much the work of individuals as of society ... offspring rather of national efforts than of the conceptions of particular mind“ (наведено према Jokilehto 2018, 268).

⁵⁹ Оригинални текст: „the importance of preserving the national memory in the authentic stones“ (наведено према Jokilehto 2018, 395).

држава имало је свакако утицаја што су оне свој идентитет, право на уједињење (Италија, 1870) или независност (Грчка, 1822) градиле на античком делу своје прошлости.

Иако је Рим представљао седиште хришћанства западног света, поглавари Ватикана су били свесни његове величанствене прошлости. Рим је први град у Европи који је имао свог државног конзерватора. Ову позицију, додуше без много утицаја, је током прве половине 16. века заузимао Рафаел (Raffaello Santi da Urbino, 1483-1520). Након разорног земљотреса који је погодио Рим требало је консолидовати један од највећих и најбоље очуваних споменика у Риму Колосеум. Изабран је предлог тројице архитеката у којем је писало: „Ово су грађевине због којих сви народи света долазе да би им се дивили и на којима нам завиде“ (наведено према Jokilehto 2018, 128).⁶⁰ Један од најутуцајнијих конзерватора Италије Ђакомо Бони (Giacomo Boni, 1859-1925), археолог и архитекта, написао је: „Уметници Венеције и целе Италије брину о овим славним споменицима на исти начин на који би бринули о слави и части нације“ (наведено према Jokilehto 2018, 335).⁶¹ У тексту *Норме за рестаурацију споменика* у Италији које су усвојене 1932. наводи се: „потреба да се одржи и континуирано унапреди надмоћ коју је наша држава постигла у пољу научних, уметничких и техничких активности“ (наведено према Wells 2007, 9).⁶²

Ослобођење Грчке од Османске царевине дочекано је се одушевљењем и подршком западних земаља. Млада краљевина усвојила је, већ 1834. године закон о заштити историјских споменика. У образложењу закона налази се следећи исказ „сви предмети у Грчкој, као производи предака хеленског народа, посматрају се као заједничко национално благо свих Хелена“ (наведено према Jokilehto 2018, 235).⁶³ Један од првих радова преузетих на Акропољу у Атини било је истраживање и анастилоза храма Нике. Ови радови сагледавани су као симболично васкрсење Грка као слободног народа (Jokilehto 2018, 149-151).

Иако у знатно мањем обиму током 19. века изведени су први радови на заштити античких споменика изван Италије или Грчке. Развој археологије као дисциплине, угледање на античке цивилизације Медитерана, Грчку и/или Рим, су допринели препознавању значаја очуваних структура из овог периода (Babić 2002a). Рестаурација делова Хадријановог зида била је дело једног ентузијасте Џона Клејтона (1792-1890), док су радови на амфитеатру и тријумфалној капији у Ниму изведени под покровитељством државе Француске. Француска представља прву земљу која је посветила значајну пажњу античким споменицима. Идеја Наполеона да својим крунисањем ступа на престо римских императора, као и радови које је превидео у Риму током француске окупације сведоче о његовом односу према остацима из римског периода (Ćorić i Špikić 2011, 400). Француски администратори Далмације (1806-1813) предвиђали су извођење опсежних радова на Диоклецијановој палати у Сплиту како би јој вратили касноантичку форму (Marasović 1983, 48). Интересовање за палату током 19. века резултирало је оснивањем *Повјеренства Диклецијанове палаче* 1903. године (Ćorić i Špikić 2011, 392-394). Било је замишљено да поверенство управља очувањем и координира развојем простора палате.⁶⁴

⁶⁰ Оригинални текст: „These are objects that all People of the World come to admire and envy us for“ (наведено према Jokilehto 2018, 128).

⁶¹ Оригинални текст: „The artists of Venice and the whole Italy watch over these famous monuments in the same manner as one would watch over the glory and honour of the nation“ (наведено према Jokilehto 2018, 335).

⁶² Оригинални текст: „need to maintain and continuously improve undoubted supremacy that our country has achieved in this field of scientific, artistic, and technical activity“ (наведено према Wells 2007, 9).

⁶³ Оригинални текст: „all objects of antiquity in Greece, as the productions of the ancestors of the Hellenic people, are regarded as the common national possession of all Hellenes“ (наведено према Jokilehto 2018, 235).

⁶⁴ Премда у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина Југославија) није постојао организован систем заштите материјалних остатака прошлости на основу традиција из претходног периода 1918. године основано је конзерваторско одељење за Далмацију под називом *Uresno povjerenstvo* (Marasović 1983, 73).

Иако прелаз из 19. у 20. век означио почетак ширења нове идеје о значају очувања материјалних остатака прошлости као заједничких сведока развоја цивилизације, однос према споменицима прошлости као сведоцима развоја и величине нације никада није превазиђен. Први међународни документ Атинска повеља (Athens 1931) настала је у тренутку када се Европом већ ширио дух фашизма, који је величајући права изабраних народа, оспоравао вредности других, изазивајући велика разарања и уништавања материјалних остатака прошлости.

3.1.1. Рађање струке: 19. век као позорница сукоба - теорија у огледалу праксе

У историји конзервације период до почетка 19. века описује се као историјско-аутопсично истраживање у оквиру антикваризма и првих историчара уметности (Ćorić i Špikić 2011, 392). Тек је током 19. века отпочело извођење смелијих интервенција на материјалним остацима прошлости. Потребе за квалификованим стручњацима условиле формирање обриси нове струке конзерватора, чија је улога била у препознавању вредности материјалних остатака прошлости и дефинисању мера њиховог очувања. Иако се радило о синхронизованим догађајима на простору целог континента сматра се да су пет европских држава: Енглеска, Француска, Италија, Немачка и Аустрија имале најважнију улогу у стварању одређених правила и ставова према начинима заштите материјалних остатака прошлости (Jokilehto 2018, 6). Преузете интервенције и ставови стручњака ових земаља утицали су на развој конзервације суседних територија. Тако су немачки и аустријски ставови према споменицима активно утицали на Италију и Грчку, док се француски утицај стилске рестаурације највише осећао у Шпанији, Белгији и Холандији (Jokilehto 2018, 389).

Појединци са специјалистичким, теоријским или примењеним знањима о материјалним остацима прошлости представљају специфичан део заједнице која се формира током 19. века. Они представљају родоначелнике конзерваторске струке, уједно прве теоретичаре процеса конзервације и заштите. У својим радовима они у потпуности усвајају реторику државника. Један од најзначајнијих теоретичара 19. века у Енглеској Џон Раскин (John Ruskin, 1819-1900) записао је: „немогуће је преценити значај националне архитектуре ... најзначајнија од свих наслеђа, из прошлих времена“ (наведено према Jokilehto 2018, 306).⁶⁵ Немачки историчар уметности и конзерватор Георг Дехио (Georg Gottfried Julius Dehio, 1850-1932) истицао је вредност архитектонских споменика као израза националног идентитета „Ми не чувамо споменик, јер га сматрамо лепим, већ зато што је део нашег националног постојања“ (наведено према Jokilehto 2018, 381).⁶⁶

Током 19. века у јавности и стручним круговима вођене су расправе о правој мери и начинима очувања најзначајнијих споменика. Оне представљају изузетно важна сведочанства за проучавање климе која је створена у друштву, као и сагледавање развоја дисциплине која ће се јасно уобличити након Другог светског рата на међународном нивоу. Теоријска полазишта, која су делимично била уочљива и у пракси, разликовала су се у опсегу дозвољених интервенција на споменику. Први, доминантни приступ подразумевао је предузимање опсежних радова на споменику како би му се вратио првобитни, често замишљени изглед. Циљ конзерваторских радова био је реконструкција модела до његовог идеалног изгледа, при чему

⁶⁵ Оригинални текст: „national architecture whose importance it is impossible to overrate ...the most precious of inheritances, that of past ages“ (наведено према Jokilehto 2018, 306).

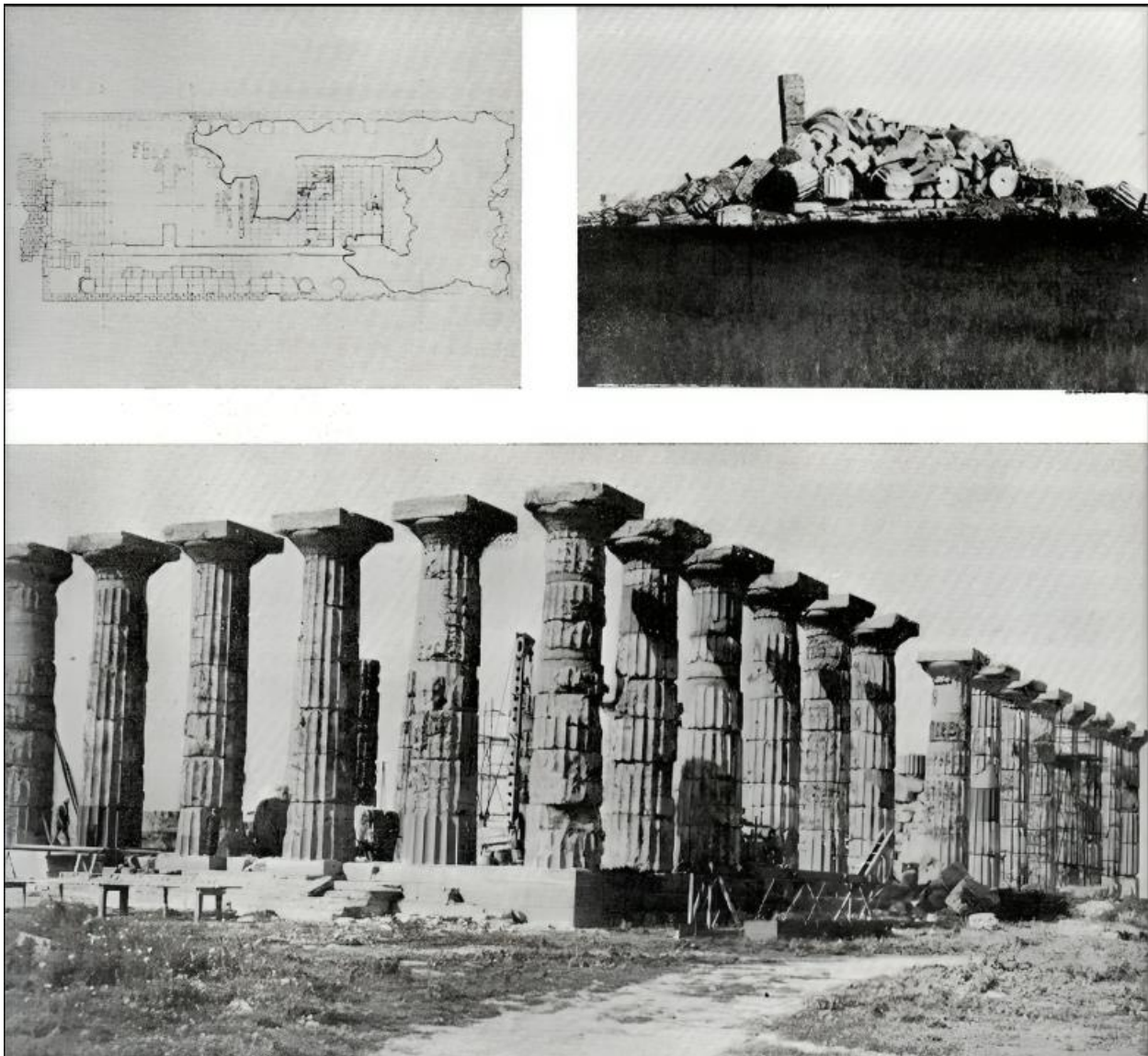
⁶⁶ Оригинални текст: „We do not conserve a monument, because we consider it beautiful, but because it is a part of our national existence“ (наведено према Jokilehto 2018, 381).

се тежило постизање јединства у стилу и избацивање свих елемената који су додавани у каснијим периодима (Ćorić i Špikić 2007, 392; Lamprakos 2014, 422). Овај приступ нагласак је имао на естетским вредностима објеката и назива се стилска рестаурација или ретардирани романтизам (Marasović 1983, 51, 73). Током 19. века широм Европе преузети су опсежни радови на здањима готичког стила, који се сматрао идеалом и националним стилем западних држава. Барокни елементи уклањани су без критичке процене, док су многи готички елементи грађевина реконструисани само на основу претпоставки или аналогича. Управо се у тежњи ка враћању споменика у оригинални стил осећа присуство просветитељске вере у људски разум и могућност да се сагледа оригинална замисао прошлих времена и генерација. Представници овог покрета били су сер Џорџ Гилберт Скот (Sir George Gilbert Scott, 1811-1878) у Енглеској и Ежен Виоле-л-Дук у Француској (Jokilehto 2018, 7). Виоле-л-Дук је веровао да образовани човек, правилним приступом и минуциозним изучавањем споменика, може проникнути у замисли мајстора који су тај споменик градили. Активности које су примењиване на споменицима у духу стилске рестаурације нису подржаване од стране јавности једногласно. Под утицајем радова спроведених у име јединства стила у Шведској је 1894. објављена брошура *Quod non fecerunt barbari fecerunt - arkitekterna - Што не учинише варвари завршише архитекте* (Jokilehto 2018, 395). Назив ове брошуре сликовито описује критике изношене на рачун конзерватора, али и на обим и врсту спроведених радова који су подразумевали уништавање стилских обележја млађих епоха.⁶⁷

Друго теоријско полазиште заснивало се на поштовању свих слојева насталих употребом објекта. У основи овај теоријски приступ заснива се на прихватању биолошког развоја споменика (Marasović 1985, 9). Конзерватори су се залагали за очување свих слојева и стилских обележја насталих током живота једног здања и за преузимање што мањих интервенција са циљем одржавања (Ćorić i Špikić 2011, 391). По овом приступу свако уметничко или архитектонско дело припада оригиналном аутору и право савременог посматрача мора бити ограничено на доживљај без дораде, макар она била усмерена ка његовом очувању (Marasović 1983, 56). Поштовањем слојевитости објеката избегавало се фалсификовање и уважавао његов такозвани биолошки развој. Будући да је нагласак био на вредновању свих елемената грађевине насталих током времена које су одраз употребе или промена стила као карактеристичног израза и естетике појединачних епоха, ова врста заштите означава се као биолошка (Marasović 1983, 64). Најистакнутији представници овог полазишта били су Вилијем Морис (William Morris, 1834-1896) и Џон Раскин (1819-1900) у Енглеској, Адолф Дидрон (Adolphe Napoléon Didron, 1806–1867) у Француској и Фердинанд вон Куаст (Ferdinand von Quast, 1807-1877) у Немачкој. По први пут се у теорији вреднује појам историјског контекста као посебне вредности. Вредност објекта не почива само на његовој естетској форми већ се подједнако битним сматра историјски тренутак настанка и живот објекта. Истиче се и немогућност да се оригинални објекат простом реконструкцијом репродукује у другом историјско-културном контексту. Заговорници овог приступа залажу се за одржавање, уместо стилске рестаурације и за неопходност очувања аутентичног предмета у његовој материјалној доследности. Чак и верна рестаурација, ако је подразумевала репродукцију оригиналних обележја, била је лаж, фалсификат, а не више права ствар (Jokilehto 2018, 8).

Као својеврсна синтеза ових становишта крајем 19. века радом Камила Боита (1830-1914) на простору Италије формира се нови принцип познат као критичка рестаурација, *restauro critico* (Jokilehto 2018, 8).

⁶⁷ Идеја о уклањању накнадно мање вредних додатака из уметничког дела каквим се сматра један споменик архитектуре није карактеристична само за 19. век. Њу налазимо код италијанских теоретичара друге половине 20. века, који ову интервенцију доживљавају не као стилску рестаурацију већ као реинтеграцију слике (Ćorić i Špikić 2011, 388).

Прилог 1: Храм у Селилунту (Сицилија, Италија), пре и после растаураторских радова
(преузето из Houbart 2020, 49, сл. 3)

У теорији *restauro critico* заговара појединачни приступ сваком споменику уз историјско-критичку процену, поштовање његових историјских и уметничких вредности. Критичка рестаурација ће имати значајног утицаја на креирање међународних докумената и приручнике конзервације у 20. веку. Будући да је приступ настао у Италији имао је великог утицаја на конзерваторске принципе везане за археолошке локалитете. Принципи италијанске конзерваторске школе примењивани су на простору Италије (Рим, Остија, Сицилија, Помпеји) али и на подручју Грчке и Француске. Иако су се у теорији конзерватори залагали на свођене конзерваторских интервенција на разумну меру, у пракси је често било другачије. У одређеним случајевима приступало се конзервацији откривених остатака уз враћање оригиналних делова на првобитну позицију – анастилоза (Вестин храм у

Риму, храмови у Пестуму и Селинунту, прилог 1). У екстремним ситуацијама преузимање су тоталне или делимичне реконструкције (зграда римског Сената у Риму, црква свете Сабине у Риму). Оправдање за изведене захвате заснивало се на научном тумачењу археолошких налаза (Marasović 1983, 66-68). Италијанско *Врховно веће за старине и уметност* донело је 1931. године *Повељу заштите* која је најстрожије забрањивала реконструкције археолошких локалитета, ова повеља није зауставила извођење обимних радова на целом Апенинском полуострву у периоду фашистичког псеудокласицизма (Marasović 1983, 69).

Током 19. века најутичајнији представници конзерватора формирали су се из редова архитеката или историчара уметности. Занимљиво је да су архитекте током 19, али и касније током 20. века били заговорници стилске рестаурације, конзерватори других струка рано су заузели супротни став (Wells 2007, 5). Током 19. века теоријска начела и пракса нису се уједначено развијале у свим европским земљама „обликујући властиту етику и методологију – није се могло говорити о опћеприхваћеним начелима него прије о разним виђењима најугледнијих еуропских историчара умјетности“ (Ćorić i Špikić 2011, 389).

Иако су обимни радови и однос према материјалним остацима прошлости на прелазу векова довели до организовања међународних састанака, ова реченица о практичним резултатима струке актуелна је за 20. и 21. век.

3.1.2. Универзалне вредности материјалних остатака прошлости - рађање идеје

Премда је уобличавању конзерваторских постулата допринео рад низа теоретичара из европских земља, посебну пажњу треба посветити делу историчара уметности Алојса Ригла (Alois Riegl, 1858-1905). Ригл се сматра првим системским теоретичарем заштите културног наслеђа, а за разраду ове тезе изузетно су занимљиви неки од његових ставаова изнетих у есеју *Модерни култ споменика* који су блиски савременим критикама институционализоване бриге о наслеђу (Lamprakos 2014, 419). Мисао Алојса Ригла ослања се на ставове Раскина, утицајног енглеског историчара уметности средине 19. века. Ригл наглашава неопходност поштовања аутентичности сваког појединачног споменика, његовог развоја кроз време, која се осликава у слојевитости (Ćorić i Špikić 2011, 399). Поставке изнете у есеју *Модерни култ споменика* имале су јак утицај на формирање конзерваторске теорије у Италији, земљи са најбоље очуваним наслеђем из римског периода, али и формирање међународних конзерваторских принципа уобличених у документима 20. века. Кроз документа натурализовани екуменизам, где се и најмањи делови материјалних остатака сматрају неизоставним карикама у ланцу историјско-уметничког и културно-историјског развоја цивилизације заслуга је Риглових ставова (Ćorić i Špikić 2011, 394). Ригл је на прелазу векова (19/20. век) заузимао позицију Главног конзерватора II одељења средишњег поверенства Аустрије. На овој позицији он је активно

утицао на ставове званичне државе, између осталих допринео је очувању старог језгра Сплита, односно Диоклецијанове палате. Као теоретичар Ригл је сагледавао зависности између објекта који се проматра и субјекта који му прописује вредности. Али се као конзерватор залагао за заштиту сваког дела старијег од 60 година (две генерације) јер поседује вредност изражену кроз старост *age value* (Lampragos 2014, 428).⁶⁸

Ригл је сматрао да остатке прошлости треба штитити из осећања алтруизма, осећаја повезаности цивилизације, а не националистичког егоизма који препознаје само материјалне остатке прошлости везене за једну нацију „од овог тренутка споменици нас привлаче као сведочанства постојања величанственог контекста, којег смо и сами део, а који је постојао и стварао много пре нас“ (наведено према Jokilehto 2018, 381-382).⁶⁹ Он правилно закључује да је интересовање за споменике настало као последица одређеног друштвеног контекста, климе која је владала Европом 19. века. Трансформацију појма наслеђе (национално/заједничко) такође је сматрао променама у укусу које су се дешавале на прелазу векова (Ćorić i Špikić 2011, 395, 407). Ригл је потпуно преокренуо начин на који се савладава споменик, уместо објективних критеријума којима се процењује вредност једног остатка прошлости, Ригл је сматрао да вредности зависе од субјекта који га проматра.

Смена векова донела је још једну промену која ће се одразити на међународне прописе 20. века. Акценат се са појединачних објеката пребацује на просторе, односно историјска језгра градова која осликавају њихов развој кроз прошлост. Историјска слика града, коју је Ригл заговарао приликом разматрања даљег развоја Диоклецијанове палате, разраду је добила у делима италијанских конзерватора – Густава Ђованонија (Gustavo Giovannoni, 1876–1946) (*diradamento edilizio*, проређивање историјских језгара) и немачких конзерватора - Корнелија Гурлита (Cornelius Gurlitt, 1850-1938) (*Stadtbild*, историјска слика града) а затим је прихваћена и у осталим земљама европског континента (Ćorić i Špikić 2011, 401). Развијена је свест да паралелно са модернизацијом старих урбаних подручја треба водити рачуна о очувању њихове изграђене матрице и карактеристичних визура. У стварности дозвољавано је појединцима да тумаче шта је значајно и шта представља вредност коју треба сачувати. Ипак, постојање теоријских постулата, а у многим земљама и закона, натурализовало је процес одлучивања, па се тумач могао заклањати иза званичних докумената.

3.2. Чин први: Атинска повеља

Смена векова није обележена само променама конзерваторских принципа, већ је означила и почетак међународне сарадње и размене мишљења конзерватора. О заштити и дозвољеним интервенцијама на материјалним остацима прошлости дискутовало се на међународним конгресима архитектата у Бриселу (1897) и Мадриду (1904) (Jokilehto 2018, 400). Први покушај међународне кодификације покренут је на иницијативу руског цара Александра II 1874. године, након Француско-пруског рата у Бриселу. Пројекат интернационалне *Декларације везане за законе и обичаје рата* усвојен је, али никада није примењен. Декларација препознаје културу и уметничка дела као наслеђе целог човечанства, без обзира на чијој територији су настала (Jokilehto 2018, 398). Након ове конференције уследиле су још две у Хагу (1899. и 1907) са циљем усаглашавања принципа ради усвајања међународне конвенције. Радови на доношењу конвенције су прекинути избијањем Првог светског рата (1914-1918).

⁶⁸ У пракси и теорији током 20. века усвојено је Риглово становиште. *Гранична година* представља најобјективније процењивање споменичких вредности (Tomić 1958, 115).

⁶⁹ Оригинални текст: „Monuments attract us from now on as testimonies for the fact that of great context, of which we ourselves make part, he existed and created already before us“ (наведено према Jokilehto 2018, 381-382).

Иако је реконструкција, у теоријским делима пре почетка Великог рата била одбачена као интервенција на монументалним делима архитектуре, након закључења мира 1918. године отпочиње период велике обнове у Европи. У Белгији је у потпуности обновљено старо језгро Ипра, као и Лувена, у Француској радовима су обухваћене катедрале у Паризу, Ремсу и Соасону (Jokilehto 2018, 398).

Међународна сарадња обновљена је одмах након рата. У оквиру Лиге нација (1919) у Женеви основан је *Интернационални комитет за интелектуалну кооперацију* (*International Committee on Intellectual Co-operation*). У оквиру рада Комитета препозната је потреба одржавања међународног састанка како би се утврдио однос према архитектонским споменицима. Састанак је одржан у Атини 1931. године у оквиру *Првог интернационалног конгреса архитеката и техничара историјских споменика*. Након вишедневног саветовања усвојен је текст Атинске повеље (Athens 1931).

Атинска повеља (*Carta del Restauero*) представља производ заједничког рада стручњака више европских земаља, њени принципи представљају темеље на основу којих су израђени текстови млађих међународних прописа и закона појединачних држава. Закључци изнесени кроз текст повеље постали су основни принципи конзерваторске дисциплине. У тексту повеље не налази се израз наслеђе, већ се као предмет заштите препознају споменици уметничке, историјске или научне вредности који припадају различитим земљама (Athens 1931, II).⁷⁰ Акценат је стављен на материјалност остатака културе, њихову естетску или монументалну димензију. Повеља је настала на принципима емпиријског позитивизма, вредности неког места или материјалног остатка прошлости се могу објективно утврдити и представљају са њим нераскидиви део (*inherent*, Wells 2007, 8; Mendes Zancheti et al. 2009, 50). Као једини исправан метод препознаје се научни метод „архитекте и куратори споменика треба да сарађују са стручњацима физичких, хемијских и природних наука како би одредили методе које треба применити у појединачним случајевима“ (Athens 1931, VII),⁷¹ а утврђивање потребних интервенција препушта се образованим стручњацима. Вера у науку и научни метод требало је да конзерваторски поступак очисти од произвољних решења и субјективних одлука донесених у прошлости. Повеља успоставља три важна принципа: међународну сарадњу, сарадњу између различитих струка, улогу међународних тела као медијатора и посредника између различитих држава, али и као гаранта заштите материјалних остатака прошлости. Иако се не преиспитује вредност споменика повеља признаје и постојање отпора заједнице према интервенцијама спроведеним од стручњака у име државе. Стручњаци су оптимистични и сматрају да однос државе према споменицима представља одраз осећаја заједнице, а ова осећања треба да буду подржавана правилним деловањем држава (Athens 1931, VIIb)⁷² ипак упозоравају да мере које се предузимају на споменицима треба да буду усаглашене са локалним околностима и јавним мишљењем, како би се избегло негодовање локалне популације (Athens 1931, II).⁷³ Опозиција је свакако постојала, не само између различитих струка, већ у народу за кога су археолошка

⁷⁰ Оригинални текст: „monuments of artistic, historic or scientific interest and belonging to the different countries“ (Athens 1931, II). У ставу II. текст препознаје уметнички, историјски и научни интерес у заштити споменика. Међутим у ставу VII. ова три интереса замењује формулација уметничко и археолошко власништво човечанства.

⁷¹ Оригинални текст: „architects and curators of monuments should collaborate with specialists in the physical, chemical, and natural sciences with a view to determining the methods to be adopted in specific cases“ (Athens 1931, VII).

⁷² Оригинални текст: „derives from the respect and attachment of the peoples themselves ... these feelings can very largely be promoted by appropriate action on the part of public authorities“ (Athens 1931, VII,b).

⁷³ Оригинални текст: „measures ... should be in keeping with local circumstances and with the trend of public opinion, so that the least possible opposition may be encountered“ (Athens 1931, II).

истраживања и презентација археолошких остатака често значиле губитак имовине и расељавање (Рим, Диоклецијанова палата и Атина).

Разарања током Првог рата додатно су потврдила неопходност ширења идеје о универзалности наслеђа и његовог значаја за читаво човечанство (Athens 1931, VIIb). Државе на чијим се територијама налазе споменици само су чувари споменика који представљају сведочанства развоја и достигнућа цивилизације, па је очување уметничких и археолошких добара од општег интереса за заједнице и државе (Athens 1931, VIIa).⁷⁴

Конференција је одржана у Атини, која је и тада представљала велико археолошко радилиште. Присуство археолога на конференцији је било неизоставно, иако је конференција била организована као скуп архитеката. Ставови археолога и архитеката у односу на предузимање радова на археолошким локалитетима и тада су се битно разликовали, што је изазивало проблеме у сарадњи „Чини се непотребним напоменути да техничка заштита која се предузима у вези са археолошким ископавањима и презентацијом древних споменика изискује блиску сарадњу између археолога и архитеката“ (Athens, 1931, VI).⁷⁵ Да ли је ова алинеја била израз притиска и посебне атмосфере која је владала у Атини подједнако је битна, као и њена актуелност у садашњем тренутку.

Конференција је усвојена и од стране Скупштине Лиге народа, што је била препорука државама чланицама да је усвоје и примењују у поступању према материјалним остацима прошлости (Jokilehto 2018, 401). Већина ставова изнесених у Конвенцији активно је стављена на пробу током наредних деценија. Модернизација и технолошки напредак у многим срединама довели су у питање очување старих језгара, док је почетак Другог светског рата (1939-1945) поново изазвао нова разарања.

⁷⁴ Оригинални текст: „convinced that the question of the conservation of the artistic and archaeological property of mankind is one that interests the community of the States, which are wardens of civilisation“ (Athens 1931, VIIa).

⁷⁵ Оригинални текст: „It should be unnecessary to mention that the technical work undertaken in connection with the excavation and preservation of ancient monuments calls for close collaboration between the archaeologist and the architect“ (Athens 1931, VI). Ова реченица је изузетно битна за проучавање односа између различитих струка конзерватора у Србији у садашњем тренутку. Са друге стране занимљиво је да су управо археолози препознати као значајна струка у процесима конзервације, док се нпр. историчари уметности, најзначајни теоретичари конзервације током 19. века, не наводе у одељцима који се баве заштитом споменика са уметничким вредностима.

3.3. Чин други (кулминација): Повеље и конвенције настале у периоду после Другог светског рата⁷⁶

Међународне иницијативе и сарадње прекинуте су убрзо након усвајања Атинске повеље. Свет је већ 1939. године, почетком Другог светског рата ушао у нови период разарања. Штета изазвана ратним операцијама била је неупоредиво већа у односу на светски сукоб с почетка века. Иако је Атинском повељом реконструкција била одбачена као конзерваторски поступак, након завршетка рата, широм Европе приступило се обнавама уништених материјалних остатака прошлости као градивних елемената нације. Једна од најпознатијих и најобухватнијих реконструкција преузета је унутар старог језгра Варшаве. Реконструкција је изведена на основу планова, фотографија и уметничких дела. Чињеница да се историјско језгро Варшаве налази на Листи светске културне баштине Унеска (1980)⁷⁷ потврђује да међународна и стручна јавност сматрала ове захвате неопходним.

Заштита материјалних остатака прошлости у другој половини 20. века назива се активна заштита, насупрот биолошкој прве половине 20. века. Активна заштита подразумева учешће службе заштите и других релевантних субјеката у планирање простора и укључивање историјских споменика у савремени живот. Укључивање значи пројектовање адекватних решења суживота материјалних остатака прошлости са савременим потребама места и заједнице (Marasović 1983, 77). Заштита непокретних културних добара у пуном обиму постаје делатност организована од државе и заснива на одређеним научним методама. Ова делатност је правно санкционисана, тако да не спада само у делатност културе, већ добрим делом потпада и у подручје права (Tomić 1958, 5). Савет Европе и Уједињене нације преко Унеска преузимају улогу координатора у домену заштите културног наслеђа. Прве конвенције Унеска у потпуности су донесене у складу са развојем конзерваторске теорије и праксе европских држава. Крајем седамдесетих почињу да се осећају и гласови конзерватора изван европског континента и европског културног круга (Земље средње и источне Азије, Океанија) наглашавајући неопходност заштите очувања духовних порука које заједнице препознају и

⁷⁶ Од оснивања до данас Унеско и Савет Европе издају документа и препоруке у области културног наслеђа. Од докумената већи значај имају конвенције, јер их је ратификовао велики број чланица Уједињених нација или Савета Европе, док повеље или препоруке представљају закључке саветовања стручњака или су настала радом националних подружница Икомоса. У тези ће бити обрађен само део расположивих докумената. Циљ је да се прикажу Конвенције и препоруке које је ратификовала СФР Југославија, а затим и Србија као њен правни заступник. Усвојена документа **Савета Европе**: Европска конвенција о култури (Париз 1954); Конвенција о заштити европског архитектонског блага (Гранада 1985); Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (Валета 1992); Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (Фаро 2005); **Унеско**: Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (Хаг 1954); Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара (Париз 1970); Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (Париз 1972); Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз 2003); <https://www.kultura.gov.rs/tekst/65/sektor-za-medjunarodne-odnose-i-evropske-integracije-u-oblasti-kulture.php>, преузето 02.03.2023. године. Такође, обрадићу и документа за које мислим да могу указати на промене које се дешавају унутар постојећег дискурса Унеска, чиме се званично мењају начини сагледавања и управљања наслеђем.

⁷⁷ <https://whc.unesco.org/en/list/30>, приступљено 15.01.2023. године. У образложењу је записано да: „Обнова историјског града, од кога је 85% уништено, била је резултат одлучности становника и подршке целе нације ... Реконструкција историјског центра Варшаве била је велики допринос променама у доктринама које се односе на урбанизацију и очување градова у већини европских земаља након разарања у Другом светском рату. Истовремено, овај пример илуструје ефикасност конзерваторских акција у другој половини 20. века, које су омогућиле целовиту реконструкцију комплексне урбане целине“. Оригинални текст: „The rebuilding of the historic city, 85% of which was destroyed, was the result of the determination of the inhabitants and the support of the whole nation ... The reconstruction of Warsaw's historic centre was a major contribution to the changes in the doctrines related to urbanisation and conservation of cities in most of the European countries after the destructions of World War II. Simultaneously, this example illustrates the effectiveness of conservation activities in the second half of the 20th century, which permitted the integral reconstruction of the complex urban ensemble“.

читају у материјалним остацима прошлости (Wells 2007, 11). Докумената Савета Европе усаглашена са основним постулатима докумената Уједињених нација, али су остала верна заштити материјалних остатака културе и европским конзерваторским традицијама 19. века.

Након Другог светског рата Лига народа прерасла је у Уједињене нације. У оквиру Уједињених нација 1945. године основана је организација Унеско (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) са циљем промоције мира путем међународне сарадње нација кроз образовање, уметност, науку и културу. Заштита културног и природног наслеђа постала је светски пројекат дефинисан и координиран радом Уједињених нација, преко Унеска и њених других агенција (Marasović 1985, 11, 17, 30). Први документ из области културног наслеђа усвојен је током маја 1954. у Хагу под насловом **Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба** (Хаг 1954). Југославија и Република Србија као њена правна наследница потписнице су ове конвенције.⁷⁸ Термин наслеђе (eng. *heritage*) први пут се препознаје у једном међународном документу. У преамбули се наглашава универзалност наслеђа и његових вредности не само за појединачне народе, већ цивилизацију у целости: „Убеђене да штете нанесене културним добрима, ма коме народу она припадала, представљају штету културном наслеђу целог човечанства, будући да сваки народ даје свој допринос светској култури ... Сматрајући да је чување културног наслеђа од велике важности за све народе света и да је важно осигурати овом наслеђу међународну заштиту“ (Хаг 1954, Преамбула). Културна добра (енг. *property*) могу бити покретна или непокретна. Као непокретна добра повеља препознаје добра „која су од великог значаја за културну баштину сваког народа, као: споменици архитектуре, уметности или историје, верски или лаички, археолошка места, скуп грађевина, које су као целина од историјског или уметничког интереса“ (Хаг 1954, чл.1).

Крајем исте године Савет Европе усваја **Европску конвенцију о култури** (Paris 1954). Савет Европе основан је 1949. године са циљем ширења демократије и људских права на територији Европе. Југославија и Република Србија као њена правна наследница потписнице су ове конвенције.⁷⁹ Текст конвенције у потпуности усаглашен са тоном Атинске повеље и Хашке конвенције, циљ је: „очување и откривање идеја и принципа који су заједничко наслеђе европским народима ... обликована да гаји изучавање језика, историје и цивилизације других као и цивилизације која је заједничка свима“ (Paris 1954, Preamble).⁸⁰ Термин споменик који је коришћен пре рата замењен је термином наслеђе, као у Хашкој повељи, а потписнице изражавају своју заједничку вољу и циљ у очувању наслеђа које је заједничко свим народима Европе. Универзална вредност наслеђа на територији Европе још једном се потврђује у чл. 5: „нераскидиви делови заједничког културног наслеђа Европе“ (Paris 1954, art. 5).⁸¹

Повеље настале 1954. године биле су одговор на пустошења Другог светског рата али и израз добре воље у процесима успостављања мира, обнове и међусобне сарадње између некадашњих непријатеља. Од 1964. до данас радом Унеска и Савета Европе састављено је више међународних прописа, упутстава, препорука којима се регулише заштита наслеђа. Ове повеље имају за циљ да укажу и усмере државе на који начин треба уобличити локалне законе

⁷⁸ Закон о ратификацији конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (*Службени лист ФНРЈ - Међународни уговори и други споразуми*, бр. 4/56).

Закон о ратификацији конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (*Службени лист ФНРЈ - Међународни уговори и други споразуми*, бр. 4/56).

⁷⁹ Закон о ратификацији Европске конвенције о култури (*Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*, бр. 4/87).

⁸⁰ Оригинални текст: „safeguarding and realising the ideals and principles which are their (European) common heritage ... designed to foster the study of the languages, history and civilisation of the others and of the civilisation which is common to them all“ (Paris 1954, Preamble).

⁸¹ Оригинални текст: „integral parts of the common cultural heritage of Europe“ (Paris, 1954, art. 5).

и заштиту материјалних остатака прошлости како би се на адекватан начин валоризовао њихов значај и како би се они адекватно заштитили и сачували за будуће генерације.

На међународном конгресу архитеката и техничара историјских споменика (*International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments*)⁸² у Венецији 1964. састављена је нова повеља којом се усвајају принципи у заштити материјалних остатака прошлости – **Венецијанска повеља**. Повеља у основи прати идеје утврђене текстом Атинске повеље, али је усклађена новим тенденцијама у конзервацији проистеклим из искустава у послератним обновама (Venice 1964). Иако је наведено укупно 12 потписника повеље, она је дело петорице стручњака од којих ни један по струци није био археолог (Houbart 2021, 51).⁸³ У преамбули повеље јасно је формулисана веза прошлости са садашњим тренутком и улога наслеђа као сведока те прошлости: „Прожети поруком из прошлости, историјски споменици генерација људи остају до данашњег дана као живи сведоци њихових вековних традиција. Људи постају све више свесни јединства људских вредности и посматрају древне споменика као заједничко наслеђе. Препозната је заједничка одговорност да се штите да будуће генерације. Наша је дужност да их предамо у пуном богатству њихове аутентичности“ (Venice, 1964, Preamble).⁸⁴ Преамбула језгровито и јасно дефинише основне принципе везане за наслеђе. Споменици представљају заједничко наслеђе народа, сведоци живе историје, њихова вредност је неупитна. За разлику од Атинске повеље у којој се верује, састављачи (архитекте) сигурни су да је народ препознао значај наслеђа и одговорност да га активно штити како би оно било пренето наредним генерацијама у својој аутентичности. Сви радови који се изводе на споменицима високо су стандардизовани и могу се обављати само по утврђеним научним методама (Venice 1964, art. 2 i 15).⁸⁵ Иако настала у време које карактерише критичко преиспитивање следе вере у науку, као и постојања једне истине и једностраних наратива, вера у науку и стручну експертизу у документу се не доводи у питање (Wells 2007, 9).

У Венецијанској повељи посебно се истиче вредност простора у политикама заштите и значај очувања амбијента који сведоче о развоју неког места „не само појединачно архитектонско дело већ и урбани или рурални амбијент ... који је стекао културни значај временом“ (Venice 1964, art. 1).⁸⁶ Данас, после више од 50 година од њеног настанка може се рећи да је повеља имала најјачи утицај на конзерваторску праксу широм света (Jokilehto 2018, 421). Повеља најстрожије забрањује реконструкцију археолошких структура, а као једину дозвољену интервенцију наводи анастилозу у складу са ранијим поставкама Атинске повеље (Venice 1964, art. 15).⁸⁷ Критичари ове повеље углавном критикују њен европски тон, иако је конгрес заиста представљао међународни скуп стручњака целог света (Jokilehto 2018, 423).

⁸² Први послератни конгрес је одржан у Паризу 1957. године под покровитељством Унеска (Jokilehto 2018, 420).

⁸³ Занимљиво је додати да је конгресу присуствовало око 500 стручњака, од којих је могуће именом и презименом, дакле и по образовању идентификовати две трећине. Међу њима највише је било архитеката (243), затим историчара уметности (53), док је археолога било мање од 10% (35), (Houbart 2021, 40).

⁸⁴ Оригинални текст: „Imbued with a message from the past, the historic monuments of generations of people remain to the present day as living witnesses of their age-old traditions. People are becoming more and more conscious of the unity of human values and regard ancient monuments as a common heritage. The common responsibility to safeguard them for future generations is recognized. It is our duty to hand them on in the full richness of their authenticity“ (Venice 1964, Preamble).

⁸⁵ Оригинални текст: „all the sciences and techniques ... scientific standards“ (Venice 1964, art. 2 i 15).

⁸⁶ Оригинални текст: „not only the single architectural work but also the urban or rural setting ... which have acquired cultural significance with the passing of time“ (Venice 1964, art. 1).

⁸⁷ Већ почетком седамдесетих година показало се да треба ревидирати неке од чланова конвенције, нарочито чл. 15 који се тицао анастилозе. Стручњаци су указивали да се под анастилозом (враћање оригиналних делова у првобитни положај) заправо врши реконструкција (попуњавање недостајућих делова новим материјалима) (Houbart 2021, 52).

Током 2022. године *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* прославила је 50. година. Југославија и Република Србија као њена правна наследница потписнице су ове конвенције.⁸⁸ Ова конвенција се сматра једном од најуспешнијих Унескових докумената (Smith 2006, 95), али уједно је и један од најкрикованијих. У преамбули конвенција понавља неке од основних постулата изражених у претходним документима „сматрајући да оштећење или нестанак сваког примерка културне или природне баштине представља осиромашење баштине свих народа света ... постојеће међународне конвенције, препоруке и резолуције доказ тога од коликог је значаја за све народе света очување тих јединствених и незамењивих добара“ (Париз 1972, Преамбула). Унеско додатно утврђује своју улогу и значај кроз преамбулу, потврђујући тиме универзални значај наслеђа, као и улогу међународне заједнице и стручњака у заштити: „напомињући да се у Уставу Унескоа предвиђа да ће Организација помагати на одржавању, напретку и ширењу знања, водећи бригу о одржавању и заштити баштине целог света ... међународна заједница дужна да учествује у заштити оне културне и природне баштине која има изузетну универзалну вредност“ (Париз 1972, Преамбула). У духу Атинске и Венецијанске повеље конвенција наглашава неопходност заштите у складу са научним стандардима, као јединим исправним начином да се проникне у суштину наслеђа и изведу радови на његовој заштити (Париз 1972, чл. 5). На овај начин додатно се промовише улога стручњака у заштити и препознавању наслеђа.

У складу са текстом Венецијанске повеље као културно наслеђе препознају се не само појединачни споменици већ и: „рупе изолованих или повезаних грађевина, које по својој архитектури, јединству и уклопљености у пејзаж представљају изузетну универзалну вредност са историјске, уметничке или научне тачке гледишта али и ... комбинована дела људских руку и природе, као и зоне, укључујући ту археолошка налазишта која су од изузетног универзалног значаја са историјске, естетске и етнолошке или антрополошке тачке гледишта“ (Париз 1972, чл. 1). Заједничку особину представља њихова изузетна универзална вредност.

Изузетно значајно за ову тезу је више пута поновљен став да су државе, преко закона или својих тела у обавези да „проналазе, штите, конзервирају, популаризују и преносе (наслеђе) будућим генерацијама“ (Париз 1972, чл. 4). Дужност држава је да наслеђу дају одређену функцију у животу заједнице, формирају службе које ће штитити наслеђе, донесу законе и обезбеде средства за проналазак, заштиту, одржавање и популаризацију наслеђа (Париз 1972, чл. 5). Функција државе и стручњака је јасна и неупитна. У складу са доживљајем изузетних универзалних вредности производ ове Конвенције је *Листа светског културног и природног наслеђа* (Париз 1972, чл. 8-14). Ова листа је у претходних 50 година постала референтни систем шта се сагледава као вредно и универзално, како на нивоу појединих држава, тако и на светском нивоу.

У Европи су радом Савета Европе усвојена су још два изузетно значајна документа. Ова документа представљају фузију тековина 19. века и нових привредних и друштвених процеса 20. века. *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа* усвојена је 1985. године (Гранада 1985), док је *Конвенција о заштити археолошког наслеђа* донета 1969. године,⁸⁹ да би 1992. године текст ове конвенције био ревидиран у складу са појачаном урбанизацијом и модернизацијом континента (Валета 1992).

⁸⁸ Закон о ратификацији Конвенције о заштити светске културне и природне баштине (*Службени лист СФРЈ*, бр. 56/74).

⁸⁹ Првој повељи претходила је препорука из Њу Делхија из 1956. године о међународним принципима које треба примењивати при археолошким истраживањима (Marasović 1983, 83).

Конвенција о заштити архитектонског наслеђа наглашава значај сарадње европских држава, а материјалне остатке прошлости сагледава као израз заједничког развоја: „Увиђајући да архитектонско благо представља незаменљив израз богатства и разноврсности европске културне баштине, да је оно непроцењиво сведочанство о нашој прошлости, као и заједничко богатство свих Европљана“ (Гранада 1985, Преамбула). Конвенција потврђује ставове старијих докумената наглашавајући неопходност усвајања и поштовања закона у процесима очувања наслеђа (Гранада 1985, чл. 3, 4, 19), али препознаје и значај популаризације наслеђа код становништва „развијати свест јавности о значају очувања ... ширење информација и јачање свести ... буђења, односно повећања интересовања јавности“ (Гранада 1985, чл. 15). Улога стручњака је додатно потврђена у процесима проналажења, валоризације и заштите архитектонског блага (Гранада 1985, чл. 16-19). Иако је још Венецијанска повеља осудила реконструкцију Гранада износи један анахрони став по коме се дозвољава враћање у првобитно стање објеката који су нестручним интервенцијама изгубили своје вредности (Гранада 1985, чл. 9). Овај исказ само је потврда праксе која је упркос теоријским принципима присутна на европском континенту још од 19. века. Југославија и Република Србија као њена правна наследница потписнице су ове конвенције.⁹⁰

Први текст **Конвенције о заштити археолошког наслеђа** настао је 1969. године (London 1969). Документ из 1992. године само је ревидирана верзија, која је настала као резултат промењених друштвених и привредних околности и свести о угрожености археолошких локалитета новим тенденцијама развоја. Република Србија ратификовала је конвенцију 2009. године.⁹¹ Конвенција препознаје да је археолошко наслеђе „извор европског колективног памћења и инструмент историјског и научног истраживања“ (Валета 1992, чл. 1) и да има „суштински значај за познавање историје човечанства“ (Валета 1992, Преамбула). У преамбули се додатно истиче неопходност примене научних метода, усклађивање закона и сарадња држава у заштити наслеђа. Конвенција у суштини представља манифест једне дисциплине и јасно дефинише начине у поступању према археолошким налазима. Она прецизно дефинише одговорности, законске обавезе, поступања приликом открића археолошког материјала или структура. Позиције државе и стручњака јасно су дефинисане. Као археолошко наслеђе конвенција препознаје „све остатке и предмете, као и друге трагове постојања ... Археолошко наслеђе обухвата грађевине, конструкције, групе грађевина, уређене локалитете, покретне налазе, споменике друге врсте, као и њихов контекст, било да су на и у земљи или под водом“ (Валета 1992, чл. 1). Јавност се помиње само у члану 9: „спроводити акције у области образовања, усмерене ка подизању и развијању свести у јавности о значају археолошког наслеђа за разумевање прошлости, као и о опасностима које прете том наслеђу ... промовисати доступност важним елементима свог археолошког наслеђа, а посебно локалитета, и подстицати јавно излагање“ (Валета 1992, чл. 9). Упркос оптимизму израженом у преамбули Конвенције састављачи су свесни да је археолошко наслеђе занемарено у политикама развоја и планским документима услед чега се уништава, док је одговор јавности, односно њихово интересовање незнатно (Валета 1992, Преамбула). Француски археолог Гилбер Шарл Пикар (Gilbert Charles-Picard, 1913-1998) поставио је питање које је и данас актуелно многим урбанистима или инвеститорима: „Бори ли се археологија против савременог живота?“ (Nenadović 1980, 12). Питање је било усмерено утицај заштићених археолошких подручја или њихове презентације на развој и модернизацију савремених градова.

Археолошка конвенција из 1968. године настала је као производ пет међународних симпозијума организованих од стране Савета Европе у периоду од 1965. до 1968. године.

⁹⁰ Закон о потврђивању Конвенције о заштити архитектонског наслеђа (*Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*, бр. 4/91).

⁹¹ Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (ревидирана), (*Службени Гласник РС - Међународни уговори*, бр. 42/2009).

Сваки симпозијум имао је посебну тему: стварање инвентара добара, интеграција материјалних остатака прошлости у савремени живот, однос просторног планирању према затеченим структурама, рехабилитацију и економске политике држава (Marasović 1983, 83). Један од наредних симпозијума је 1971. године организован и у Сплиту. Резултат симпозијума је *Сплитска декларација* кроз чије закључке је наглашена улога и одговорност локалних власти у планирању и очувању историјских градских подручја (Marasović 1983, 84). На основама Сплитске декларације настала је *Амстердамска декларација* Савета Европе (1975) као и закључци Унескове *Препоруке о заштити историјских подручја и њиховој савременој улози* (Најроби 1976), које наглашавају неопходност рехабилитације, сарадње конзерватора у политикама планирања и укључивању материјалних остатака прошлости у савремени живот заједнице (Marasović 1983, 84).

3.4. Чин трећи (перипетија): Нара, Бура, Фаро...

„Венецијанска повеља је заснована на западним ставовима према архитектури и конзервацији ... Постаје јасно да је нелогично односити се према локалитетима источно азијског значаја у складу са идеалима конзервације снажно утемељеним на западној архитектонској основи ... циљ заштите ових локалитета је да се очувају духовне поруке материјализоване кроз архитектуру“ Сенг-Јин Чанг (наведено према Wells 2007, 11).⁹² Ова изјава може се сматрати платформом на којој је отпочело стварање нове серије међународних докумената у чијем формулисању су били гласовити представници стручњака изван европског континента.

Први документ који је најавио промене у сагледавању културних традиција представља *Нара документ о аутентичности* (The Nara Document On Authenticity 1994), који је настао као резултат састанка Унескових стручњака у Нари (Јапан). Унеску, као међународној организацији стручњака, постало је јасно да правила писана од стране западних стручњака и за потребе заштите материјалних трагова прошлости не могу обухватити на одговарајући начин све културне изразе света. Нара документ се ослања на постулате исказане кроз Венецијанску повељу (Nara 1994, art. 3), али и оспорава неке од њених поставки везане за појам аутентичности. По Нари аутентичност зависи од контекста, природе културног наслеђа или његовог развоја (Nara 1994, art. 13). У односу на старија документа Нара уводи и термин нематеријалног наслеђа: „Све културе и друштва су укоренење у одређене форме и средства материјалног и нематеријалних израза које представљају њихово наслеђе“ (Nara 1994, art. 7).⁹³ Упркос значајним новинама, треба истаћи да је Нара настала као производ рада стручњака и потреба проистеклих из различитих школа конзервације. Нара и даље јасно сагледава наслеђе као универзални појам, који се не преиспитује, са стручњацима као основном процеса конзервације: „конзерваторска пракса треба да појасни и осветли колективно сећање човечанства“ (Nara 1994, art. 4) и „интелектуално богатство човечанства“ (Nara 1994, art. 5) „културно наслеђе једног је наслеђе свих“ (Nara 1994, art. 8).⁹⁴ Република Србија није потписница овог документа.

⁹² Оригинални текст: „The Venice Charter is based on Western attitudes to architecture and conservation ... It is becoming clear that it is unreasonable to treat sites of East Asian significance according to the conservation ideas that are strongly based on a Western architectural background ... the goal is to preserve the spiritual messages embodied in the architecture“, Seung-Jin Chun (наведено према Wells 2007, 11).

⁹³ Оригинални текст: „All cultures and societies are rooted in the particular forms and means of tangible and intangible expression which constitute their heritage,“ (Nara 1994, art. 7)

⁹⁴ Оригинални текст: „conservation practice is to clarify and illuminate the collective memory of humanity“ (Nara 1994, art. 4) ... „and intellectual richness for all humankind“ (Nara 1994, art. 5) ... „cultural heritage of each is the cultural heritage of all“ (Nara 1994, art. 8).

Иако је оригинални текст *Бура повеље* настао 1979. године, он је у претходним деценијама више пута мењан. Последња ревидирана верзија потиче из 2013. године (Burra 2013).⁹⁵ Повеља је настала радом Икомоса Аустралије и кроз њу се изражавају управо специфичности овог континента и демократизације у односима стручњака образованих на западном принципу и индигене заједнице Аборигина. Бура је нарочито занимљива, јер су у њеном састављању одлучујућу улогу одиграли археолози. Иако настала за специфичне потребе Аустралије, значај Буре за рад Унеска огледа се у изменама и допунама критеријума које је потребно испунити како би се добро нашло на Унесковој Листи светске баштине. У складу са терминологијом Бура повеље Унеско је као један од критеријума увео културни значај (*cultural significance*) којим је обухваћена заједница која вреднује и доживљава наслеђе (Mendes Zancheti et al. 2009, 47).

У односу на старија документа Бура препознаје место од културног значаја (Burra 2013, art. 1) уместо старијих термина споменик или наслеђе. Конзервацију Бура не сагледава само као техничко решење проблема, већ као друштвени и политички процес доношења одлука и планова везаних за места са циљем очувања њихових вредности (Poulios 2010, 172). Иако Бура повеља укључује заједнице у систем дефинисања вредности једног места, она његову аутентичност потврђује у прошлости, настављајући се на већ постојећи постулат неповредивости аутентичности (Poulios 2010, 172 и 181), чиме се потврђује улога стручњака као апсолутних ауторитета. Бура, заправо представља приручник стручњацима како приступити, препознати, управљати, едуковати заједницу и чувати места од културног значаја. „Конзервација означава процесе којима се стара о неком месту како би оно задржало свој културни значај ... Групе или појединци које препознају место као и они који се укључени у старање о њему имају прилику да учествују у процесима откривања и разумевања културног значаја места. Где је то прикладно заједнице, такође треба да имају могућност да учествују у конзервацији и управљању местом“ (Burra 2013, Art.1.4).⁹⁶ Иако се препознаје значај заједнице, која може да учествује и допринесе, стручњаци су и даље најбитнија карика у препознавању и управљању, односно доношењу одлука везаних за места (Smith 2006, 104-105). Искуства у примени повеље су показала да вредности није лако дефинисати (Mendes Zancheti et al. 2009, 49). Вредности које приписујемо одређеним местима могу се разликовати код различитих заједница, па чак и унутар једне заједнице. Одлуке које се доносе никада не могу у потпуности задовољити потребе и ставове свих заинтересованих група за одређено место. Држава Србија није потписница овог документа.

Процеси модернизације започети крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 20. века постају довољно снажни и утичу на рад Унеска. Освећена је потреба да се јасно дефинишу начини заштите културних традиција мањинских или староседелачких заједница јер је уочено да глобализација и технолошки напредак негативно утичу на њихово очување. Током 2003. године Унеско усваја *Конвенцију о очувању нематеријалног културног наслеђа* (Paris 2003).⁹⁷ Овим чином традиционалним облицима наслеђа (материјално и природно) придружује се нематеријално културно наслеђе. Дефинисани својом материјалношћу археолошки локалитети остају изван утицаја ове конвенције. Конвенцију о заштити

⁹⁵ <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>, приступљено 05.02.2023. године.

⁹⁶ Оригинални текст: „Conservation means all the processes of looking after a place so as to retain its cultural significance ... Groups and individuals with associations with the place as well as those involved in its management should be provided with opportunities to contribute to and participate in identifying and understanding the cultural significance of the place. Where appropriate they should also have opportunities to participate in its conservation and management“ (Burra 2013, art.1.4).

⁹⁷ Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа (*Службени гласник РС - међународни уговори*, бр. 1/2010).

нематеријалног наслеђа није ратификовала већина земаља Европске уније.⁹⁸ Однос западних земаља јасно одражава образложење представника Велике Британије који је изјавио да она нема нематеријално наслеђе – „UK has no intangible heritage“ (наведено према Smith 2006, 106). Конвенција о нематеријалном наслеђу у себи носи један веома важан исказ да „Нематеријално културно наслеђе означава радње ... и обухвата културне просторе који су са њима повезани ...и изнова се ствара понављањем ... као одговор на околину, у интеракцији са природом и својом прошлошћу“ (Paris 2003, art. 2).⁹⁹ Суштински овај исказ конвенције повезује обичаје/културне радње унутар једне заједнице са околином, природном или изграђеном. Материјални свет представља сценографију, односно нераскидиви део културних радњи. Ипак, остатак конвенције обрађује нематеријално културно наслеђе, начине његовог истраживања, препознавања, заштите и управљања, однос са другим елементима наслеђа изостаје. Конвенција у потпуности прати тон Конвенције из 1972. године, нагласак је на универзалним вредностима, улози држава и стручњака, као и научних метода у процесима откривања, истраживања и заштите наслеђа.

Након усвајања Конвенције о нематеријалном наслеђу уследило је усвајање више препорука или декларација подружница Икомоса које уносе нове термине: нематеријалне вредности места, очување контекста места, очување идентитета заједнице, духа места.¹⁰⁰ Иако је у свим декларацијама исказана међузависност физичког простора са духовним вредностима места, улога стручњака у процесима откривања и заштите наслеђа остаје усаглашена са повељама насталим током 20. века. Одјек старијих препорука и конвенција најзначајније се огледа у сложеници „да се боље разуме, управља и сачува контекст“ (Quebec 2008, Preamble).¹⁰¹ Држава Србија није потписница наведених докумената нити је креирала сопствене правилнике усклађене са новим тенденцијама.

Србија није потписница ни *Валета принципа за заштиту и управљање историјским градовима, насељима и урбаним просторима* (Valletta 2010) усвојених на Икомосовом комитету историјских градова и села (ICOMOS CIVVIN).¹⁰² Принципи из Валете истичу да се свако место састоји из материјалних и нематеријалних делова наслеђа, од којих је изузетно битан дух места које одређеном простору дају специфичан идентитет, осећање и емоцију (Valletta 2010, art. A.g). Нематеријални делови састоје се од активности, слика, историјских и друштвених пракси, традиција и сећања (Valletta 2010, art. A.a). Ово је изузетан напредак у односу на старија документа. Принципи из Валете представљају основу за истраживања студије случаја града Чачка будући да наглашавају неопходност познавања еволуције урбаног простора, односно познавања развоја простора кроз прошлост у циљу његовог правилног планирања (Valletta 2010, art. B.g). Будући да се наслања на старија документа, Валета наглашава вредности кроз аутентичност, улогу стручњака у процесима очувања и планирања, као и примену научног метода у наведеним поступцима. Ипак, повеља уноси значајне новине, које упућују на промену начина у сагледавању наслеђа, као и принцип демократичности,

⁹⁸ Конвенцију нису ратификовале: Данска, Немачка, Француска, Русија и Уједињено краљевство, <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=080000028006656f>, приступљено 10.02.2023. године.

⁹⁹ Оригинални текст: „The “intangible cultural heritage” means the practices ... and cultural spaces associated therewith ... is constantly recreated ... in response to their environment, their interaction with nature and their history“ (Paris 2003, art. 2).

¹⁰⁰ Xi'an declaration (2005), Kimberly declaration (2003), Foz Do Iguacu declaration (2008), Quebec (2008).

¹⁰¹ Оригинални текст: „to better understand, manage and conserve context“ (Quebec 2008, Preamble).

¹⁰² У преамбули састављачи се позивју на старију Вашингтонску повељу (Washington 1987). Текст Вашингтонске повеље веома сажето износи опште принципе који се наслањају на Венецијанску повељу, уз јасно успостављање правила поступања у оквиру старијих градских језгара. Повеља наглашава утицај стручњака, као и научног метода у процесима конзервације. Повеља препоручује стварање образовног програма за заједнице како би се упознали са значајем наслеђа и укључили у процесе његовог очувања (Washington 1987, 15).

уводећи заједницу као значајног елемента у валоризацији наслеђа (Valletta 2010, art. C.h, D.j, D.l).

Сукоби унутар Балканског полуострва који су европске земље подсетили на разарања Другог светског рата, допринели су усвајању **Оквиrne конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво** (Фаро, 2005) Савета Европе.¹⁰³ Република Србија је потписница конвенције.¹⁰⁴ Конвенција о вредности културног наслеђа за друштво или Фаро конвенција на територији Балкана додатно је промовисана кроз регионални програм Савета Европе за културну и природну баштину у Југоисточној Европи (RPJE) и Европске комисије под називом *Љубљански процес: Рехабилитација наше заједничке баштине*.¹⁰⁵ Настала као производ сећања на ратне сукобе, Конвенција у преамбули посебну пажњу посвећује управо правима заједнице или појединца на наслеђе „Препознајући потребу да се људи и људске вредности нађу у средишту проширеног и трансверзалног концепта културног наслеђа ... Свесне права сваког појединца да се, поштујући права и слободе других, ангажује у погледу културног наслеђа према сопственом избору, као вид права да се слободно укључи у културни живот ... Свесне потребе да се сваки појединац укључи у стални процес дефинисања и управљања културним наслеђем ...сматрају да је сво културно наслеђе једнако“ (Фаро 2005, Преамбула). Наслеђе обухвата све видове животне средине настале интеракцијом човека и простора током времена. Уместо нације повезане наслеђем, конвенција уводи појам заједнице повезане наслеђем која се састоји од појединаца који вреднују одређене аспекте културног наслеђа, а које желе да, у оквиру јавног деловања, одрже и пренесу на будуће генерације (Фаро 2005, чл. 2). Фаро препознаје наслеђе као универзално и заједничко, а брига и очување наслеђа представљају императив (Фаро 2005, чл. 3 и 4). Улога државе и стручњака у процесима очувања и препознавања наслеђа и овде је неоспорна (Фаро 2005, 11, 13). Фаро конвенција значајна је из два разлога. Фокус на заједници повезаној наслеђем резултат је пробуђене свести Европе да наслеђе још увек игра значајну улогу у креирању идентитета нација, али и да постаје угрожено ако се не доживљава као своје.

Наслеђе се кроз конвенцију сагледава као економски ресурс који може допринети развоју опустошених или економски неразвијених крајева (Фаро 2005, чл. 5, 8, 10). Процес који је започео Великом туром (Grand Tour) западне више класе (Jokilehto 2018, 77) резултирао је масовним туризмом, који је осим традиционалних медитеранских земаља обухватио скоро све европске земље (Hingley 2017, 9). Током 19. века Европа је била носилац индустријске револуције, док је туризам постао један од најјачих европских производа 21. века. Наслеђе Европе се активно промовише и коришћењем Листе светског наслеђа Унеска, која представља портфолио, својеврсни туристички билтен са информацијама шта треба посетити у Европи.¹⁰⁶

3.4.1. Србија, два века европског пута

Као део Османске царевине, простор централног и источног Балкана није представљао привредну, нити културну целину са Европом пуна четири века. У тренутку када се у западним

¹⁰³ Закон о потврђивању Оквиrne конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (Службени гласник РС - Међународни уговори, бр. 1/2010).

¹⁰⁴ Конвенцију нису ратификовале: Велика Британија, Немачка, Француска, Низоземска, Грчка, Турска, Шведска, Данска, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=199>, приступљено 05.02.2023. године.

¹⁰⁵ Пројекат је реализован у периоду 2003-2014. године, http://fcs.rcc.int/news-pdf/GRE_Montenegrin.pdf, преузето 12.04.2017. године.

¹⁰⁶ У Србији највеће интересовање странаца усмерено је према наслеђу које се налази на Листи светске баштине, на територији Завода у Краљеву то су целина Стари Рас са Сопоћанима и манастир Студеница (информација локалних туристичких водича).

државама воде расправе око праве мере у поступцима очувања и заштите према материјалним остацима прошлости, на Балканском полуострву почињу устанци против Османске царевине. Устанци хришћанског становништва резултирали су стварањем малих националних држава на југоистоку Европе (Србија, Грчка, Црна Гора, Бугарска, Румунија). У овом периоду српска интелектуална елита, школована на западу, уводи промене у друштву, одбацујући оријенталну традицију у култури и архитектури, величајући западне обрасце као сродне и друштвено прихватљиве. Иако је елита одбацивала све што је имало источњачку унутрашњу концепцију, забележено је да народ није радо прихватао новине већ је тежио да задржи познате обрасце у становању и свакодневном животу (Nenadović 1980, 15). Ипак држава је хватала корак са напреднијом Европом, повратак или задржавање источњачког није било опција.

У односу на корпус очуваних материјалних споменика Србија је, под утицајем романтизма, градила (снажила) своју националну свест на континуитету са средњовековном прошлости своје територије и споменицима којима се та прошлост документује (Милинковић 1985, 79). Однос према старинама у Србији отпочиње радом Вука Караџића (1787-1864) и Димитрија Давидовића (1789-1838) који су описивали старе манастире и натписе (1822, 1827). Јоаким Вујић (1772-1847) током 1826. године обилази цркве и манастире и објављује свој путопис. Путопис Ђорђа Магарашевића (1857-1931) излази 1827. године (Лукић 2007, 21). Књаз Милош (1780-1860) је 1832. године издао званично наређење да се изврши попис свих цркава и манастира на делу ослобођене Србије (Marasović 1983, 57). У Србији се 1841. године¹⁰⁷ оснива *Друштво србске словесности* (од 1864. године *Србско учено друштво*) са задатком проучавања прошлости српског народа (Милинковић 1984, 14). Српска интелектуална елита, која се школовала на универзитетима у иностранству, усвојила је кроз школовање, а затим и применила у свом раду у ослобођеној Србији идеју о неопходности проучавања материјалних остатака прошлости као сведока прошлости нације. Први акт који је у себи садржао идеју о забрани рушења и разношења старих развалина донео је кнез Михајло 1844. године на основу извештаја Јована Стерије Поповића (1806-1856) (Лукић 2007, 21). Применом *Наредбе о забрани рушења старих градова и замака* државни органи је требало да спрече разношење камена са развалина старих градова, римских и средњовековних, јер је ситуација на терену указала да народ развалине старих цркава из пијетета не дира.

У исто време деловао је и Јанко Шафарик (1814-1876).¹⁰⁸ По указу Министарства просвете 1846. године Јанко Шафарик, лекар по образовању, кренуо је по Србији са задатком да „узгредно вниманије обрати и на такве предмете, који по древности или важности својој заслужују да се у музеум српски пренесу ... тако исто обратиће г. Шафарик и на оне предмете, стародревне или у каквом нибуд вниманију важне, које се покретати не могу“ (наведено према Милинковић 1985, 77). Иако је Шафарикова активност углавном била усмерена на предмете који се могу изложити у новооснованом Народном музеју (1844), идеја да су непокретни остаци прошлости подједнако битни за историју државе сведочи да је Србија хватила корак са Европом, која је већ 50 година систематски делала на очувању материјалних остатака прошлости.

Најзначајнији истраживачи материјалних остатака прошлости током 19. века били су Михаило Валтровић (1839-1915)¹⁰⁹ и Драгутин Милутиновић (1849-1900). Иако нису изводили

¹⁰⁷ Као годину оснивања Л. Лукић наводи 1842. годину (Лукић 2007, 20).

¹⁰⁸ Јанко Шафарик руководио је првим археолошким истраживањима на територији Србије 1865. године. Истраживања су узведена на планини Рудник на месту где је пронађена касноантичка плоча са натписом из периода цара Септимија Севера посвећеног богињи заштитници рудара (Terra Mater), (Милинковић 1984, 14; Нинковић 2009).

¹⁰⁹ Валтровић, иако архитекта по основном образовању, изабран је 1881. године за првог професора археологије Филозофског факултета на Великој Школи. Валтровић је био и управник Народног музеја, у првом извештају

конзерваторске радове на споменицима, њих двојица се сагледавају као родоначелници српске конзервације. Њихов рад се данас сагледава као почетни корак на утемељавању дисциплине која ће се бавити проучавањем, документовањем и заштитом материјалних остатака прошлости Србије, базиран на методологији која је преузета од модерних западних држава Европе. Они су по налогу *Србског ученог друштва* (од 1886. *Краљевско српска академија*) од 1871. до 1885. године отпочели снимање старих српских споменика (Marasović 1983, 58).¹¹⁰ Током вишегодишњег рада на терену формирали су обимну документацију средњовековних грађевина, највећим делом црквене архитектуре. Документација и резултати проистекли из теренских истраживања¹¹¹ постали су основа за формирање модерног националног идентитета Србије (Димитријевић 2005, 6). Иако су и Валтровић и Милутиновић више пута истицали неопходност публиковања грађе као основе за изучавање прошлости српског народа, она је у целости објављена тек 2005. године (Димитријевић 2005, 9).

Упоредо са изработом грађе, спроведени су и први конзерваторски радови у Србији. Радови су извођени на средњовековним црквама, које је требало или обновити или уподобити за сигурно коришћење. Ипркос не постојању јасног теоријског става, радови изведени на црквама могу се сврстати у модел стилске рестаурације Виоле-л-Дука и Скота. Иако су многе грађевине потпуно прочишћене у стилу, савремени истраживачи у потпуности оправдавају ове радове наводећи да: „нације које су је рано прихватиле (стилску рестаурацију) у највећој мери су сачувале своје споменике градитељства; они који су били уздржани или закаснили са њеном применом изгубили су доста својих споменика“ (Nenadović 1980, 101). Цркве су сагледаване као израз достигнућа српског народа у прошлости, али и јемац права српског народа на ослобођење и независност. Конзерваторски и рестаураторски радови у првом таласу изведени су на манастирима: Студеници (1838), Манасији и Раваници (1844), Жичи (1856-1857) (Marasović 1983, 58). Однос према материјалним остацима прошлости као сведоцима развоја једног народа и права на територију препознају се и у дешавањима пред Мировну конференцију у Паризу (1918). Наиме, Србија је ангажовала Габријела Милета (Gabriel Millet, 1867-1953), француског византолога, да изради студију српске средњовековне архитектуре, како би на основу распореда споменика предложила границу нове државе према Грчкој и Албанији (Nenadović 1980, 12).¹¹²

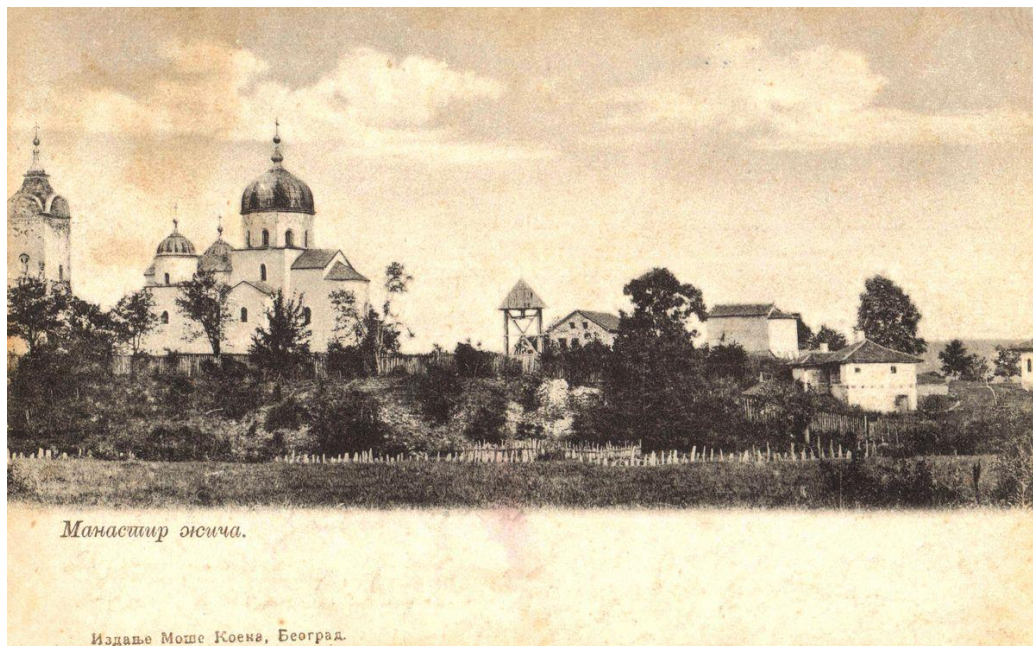
У новој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1923. године основана је посебна комисија са задатком бриге и очувања цркава и самостана у оквиру Министарства вера. Под покровитељством комисије до почетка Другог светског рата настављени су радови на најзначајнијим манастирским комплексима Дечанима, Жичи, Сопотанима, Бањској, Калинићу (Marasović 1983, 71). Постојало је више иницијатива да се донесе посебан закон о заштити споменика прошлости, али без успеха. У склопу Грађевинског закона из 1931. године, параграф 24. уведена је обавеза општинским властима да посебном уредбом утврде који су делови градова од историјског или уметничког значаја, као и које су старије грађевине вредне да се одрже. Ниједна варош никада није поступила у складу са садржајем параграфа (Nenadović 1980, 22).

наводи „задаћа музеја ... треба да буде што потпунија збирка сваковрсних историјских и уметностних старина и споменика, који се на првом месту тичу прошлости наше земље и нашег народа“ (наведено према Милинковић 1984, 14). Михајло Валтровић је 1881. предложио и текст Закона о историјским и уметничким старинама наше земље, о њиховом очувању и трговини са њима. Предлог није подржан (Лукић 2007, 26).

¹¹⁰ У оквиру Српског ученог друштва формиран је Одсек уметнички са циљем да руководи и финансира пројекат проучавања средњовековних националних споменика (Димитријевић 2005, 8).

¹¹¹ Извештаји који су предавани на годишњем новоу Одсеку уметничком објављивани су у Гласнику Друштва.

¹¹² Однос према овим догађајима јасан је и након 70. година у Ненадовићевом тону.

Прилог 2а: Манастир Жича, око 1900, издање Моше Коена, Београд, Историјска збирка Народног музеја Краљево (И-402), nmkv.rs, приступљено 28.12.2024. године

Прилог 2б: Манастир Жича 2024. године (фото Далибор Анђелковић, архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

Прилог 2в: Манастир Жича 1912. године (фотографија власништво Б. Гајића), током конзерваторских радова, <https://www.facebook.com/slike.starog.kraljeva/photos>, приступљено 31.12.2024. године

Прилог 2г: Манастир Жича зима 2024. године, откривање и рестаурација параклиса у улазној кули манастирског комплекса, оригинална интервенција из 1939. године архитекте М. Коруновића (1883-1969), (фото Далибор Анђелковић, архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

Иако је Јанко Шафарик руководио је првим археолошким истраживањима на територији Србије 1865. године, конзервација и презентација археолошких остатака отпочиње тек након Другог светског рата.

Србија тек по завршетку Другог светског рата, у оквиру нове државе Демократске федеративне Југославије, добија први Закон о заштити културних добара и природњачких вредности 1945. године (Томић 1958, 83). У образложењу новог Закона јасно се истиче став да материјални трагови прошлости представљају доказ културног и политичког права „Народ је лишаван најлепших завештања своје прошлости, најнеоборивијих доказа свог културног и политичког права на тло на коме је живео ... Народ је, најзад, лишаван свога права да буде у свету цењен по ономе, шта је створио и пружио човечанству“ (Nenadović 1980, 12). Народна република Србија Закон о заштити културних добара и природњачких вредности усваја 1948. године (Томић, 1958, 84). Политички положај Југославије и међународни углед допринели су активној улози њених стручњака у обликовању међународних докумената. Ђурђе Бошковић (1904-1990) један је од потписника Венецијанске повеље (Venice 1964).¹¹³ Југословенска и српска законска акта су усаглашена са међународним документима. Као споменици културе сагледавају се: „покретни и непокретни предмети или збирке предмета од историјског, археолошког, културно-историјског, уметничког, етнографског или социолошког значаја“ (Томић 1958, 92).

У послератном периоду оснивају се прве специјализоване установе заштите материјалних остатака прошлости, 1947. године основан је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије (сада Републички завод за заштиту споменика културе). Савезни (југословенски) институт за заштиту споменика културе основан је три године касније (1950).¹¹⁴ Стручне организације сагледаване су као: „носиоци развоја теорије и праксе очувања градитељског наслеђа, покретачи и протагонисти едукација у знанственим и стручним подручјима којима припада градитељско наслеђе“ (Marasović 1985, 43). Принципи заштите и конзерваторска пракса почивали су на емпиријско-позитивистичком духу, чија је исправност додатно потврђена кроз Венецијанску повељу „Једино научним приступом утврђивања вредности можемо бити у стању да одаберемо оно што треба чувати“ (Nenadović 1980, 30). Почетком 60. година прошлог века отпочела је регионализација службе формирањем мрежа регионалних завода. Завод за заштиту споменика културе Краљево основан је 1965. године. Садашња територија Завода успостављена је 1968. године и обухвата 4 управна округа (Рашки, Расински, Моравички и Златиборски).

Значајан допринос заштити материјалних трагова прошлости унутар старих градских језгара Југославије имали су закључци и одлуке *Сталне конференције градова Југославије*,¹¹⁵ унутар које је деловала *Секција за заштиту градитељског наслеђа*. Радом секције развијени су погледи очувања градитељског наслеђа путем ревитализације и вредновања у оквиру просторног планирања ради усклађивања са захтевима савременог живота (Marasović 1983, 41, 90). За потребе разумевања односа према археолошким теренима или локалитетима занимљиви су *закључци-препоруке-предлози* донесени на *Саветовању у Сплиту* 1962. године. У вези са темом археолошких локалитета у урбаним срединама препоручује се: „да се

¹¹³ У раду Конференције учествовао је и излагао Иван Здравковић (1903-1991), архитекта. Здравковић је излагао о проблемима везаним за извођење конзерваторских радова на средњовековним утврђењима (Houbart 2021, 42).

¹¹⁴ Институт је угашен 1972. године. Стручни кадар прелази у Републички завод за заштиту споменика културе у Београду (Лукић 2007, 37).

¹¹⁵ Стална конференција градова и градских општина ФНРЈ основана је 1953. године, <http://www.skgo.org/strane/234>, преузето 24.02.2023. године.

принципијелно да предност археолошким објектима, те да се према њима позиционира и физиономија нове градње, као и да се службе заштите укључе у израде програма нове градње“ (Marasović 1983, 131). Као правни наследник СФР Југославије Република Србија је чланица међународне организације савеза градова (IULA). Утицај *Сталне конференције градова и општина Србије*¹¹⁶ на заштиту наслеђа и планирање унутар историјских језгара градова Србије данас није уочљив.

Након креирања Унескове Листе светског наслеђа 1978. године, Југославија постаје једна од првих држава која је израдила целокупну документацију у складу са прописима Конвенције о заштити светског културног и природног наслеђа и уписује 6 добара, већ наредне године. Српска служба предложила је целину Стари Рас са Сопоћанима, док је на листу 1986. уписан и манастир Студеница. Неоспорно је да је српска конзерваторска струка посебну пажњу посвећивала средњовековном наслеђу и током овог периода (прилог 2а, 2б, 2в и 2г).

О односу струке према средњовековном наслеђу говори податак да су као примери добре праксе у књизи С. Ненадовића представљени радови изведени у оквиру 14 манастирских комплекса (Nenadović 1980, 118-145). Као илустрације приложене су и две фотографије главне капије на археолошком налазишту Феликс Ромулијана у Гамзиграду, пре и после изведених радова, без образложења у тексту (Nenadović 1980, 143).

Република Србија је од 1992. године прошла кроз више државних трансформација, међутим конзерваторска струка, њене поставке и организација, остају на основама преузетим из СФР Југославије. Служба је све до 2023. године функционисала на основу *Закона о културним добрима* који је усвојен 1994. године (Закон 1994). *Закон о културном наслеђу*¹¹⁷ донет крајем 2021. године (Закон 2021) само је делимично осавременио законску терминологију, уносећи нове врсте непокретних културних добара у складу са међународним документима. Делатност и мрежа завода остала је непромењена.¹¹⁸ Ратификација међународних докумената обавезује државу потписницу на поштовање и примену правила која су утврђена текстом одређеног документа. Чињеница да је Закон о културним добрима донесен 1994. године ограничила је примену докумената која су донета после овог датума, али и Конвенције о заштити археолошког наслеђа која је ревидирана две године пре тога. Иако је Србија 2011. године усвојила *Европску конвенцију о пределу* (Фиренца 2000) термин културни предео је у домаће законодавство уведен тек 2022. године (Закон 2021, чл. 15).

Усвајањем новог закона 2021. године термин наслеђе се, први пут нашао у званичној терминологији српског законодавства везаног за материјалне остатке прошлости. Културно наслеђе, може бити материјално (покретно и непокретно) и нематеријално (Закон 2021, чл. 5). У оквиру непокретног културног наслеђа закон по први пут препознаје термине културни предео (Закон 2021, чл. 15) и археолошко подручје (Закон 2021, чл. 32). Вредности наслеђа у новом закону су значајно проширене, али се као примарна издваја његова „идентитетска

¹¹⁶ <http://skgo.org/>, приступљено 14.02.2023. године. На званичном сајту нема међународних докумената који се баве заштитом историјских језгара нити докумената која преносе савремене препоруке деловања унутар историјских језгара.

¹¹⁷ Иако је нови Закон усвојен 2021. године његова примена одложена је на годину дана због неслагања Српске православне цркве са одредбама које се тичу културног наслеђа на Косову и Метохији, <https://www.kosovo-online.com/vesti/drustvo/patrijarh-porfirije-zbog-kosova-i-metohije-trazi-odlaganje-zakona-o-kulturnom>, преузето 24.02.2023. године.

¹¹⁸ Тренутно су на снази оба закона. Закон о културном наслеђу представља кровни закон институција културе. Будући да материјално наслеђе још увек нема посебан закон на снази остају чланови Закона о културним добрима који се тичу непокретних културних добара и рада завода за заштиту споменика културе као установа заштите непокретног наслеђа. Служба заштите мораће да сачека доношење новог Закона о непокретном културном наслеђу који би требало да уреди однос према Закону о планирању и изградњи.

вредност (односно) значај(а) за очување идентитета и културе“ (Закон 2021, чл. 26). Одлучујућу улогу у процесима дефинисања, истраживања и очувања наслеђа има држава преко својих стручних или научних служби. Овај став је више пута поновљен у тексту закона „Циљ овог закона је успостављање правно уређеног и организованог система заштите и очувања културног наслеђа кроз откривање, прикупљање, истраживање, документовање, проучавање, вредновање, заштиту, очување, представљање, интерпретацију, коришћење и управљање културним наслеђем“ (Закон 2021, чл. 2) ... „Заштита и очување културног наслеђа остварује се обављањем делатности заштите и очувања културног наслеђа ... као и мерама које се утврде на основу посебних закона којима се уређују појединачне области заштите и очувања културног наслеђа“ (Закон 2021, чл. 8). Закон је усаглашен са конвенцијама, али и са историјским развојем конзерваторске дисциплине која почива на позитивистичком духу и препознаје стручњака и научни метод као примарне у процесима откривања и заштите наслеђа „Република Србија обезбеђује заштиту и очување културног наслеђа које се налази на њеној територији и стара се о заштити и очувању културног наслеђа које се налази у иностранству, а које од значаја за њену историју, уметност или културу“ (Закон 2021, чл. 9). Однос државе и њена неприкосновеност према материјалним остацима прошлости јасно је дефинисана кроз исказ: „Добро које ужива претходну заштиту, а налази се у земљи или води, или је извађено из земље или воде, у државној је својини,“ (Закон 2021, чл. 33).

Иако је нови закон знатно опширније дефинисао област заштите културног наслеђа, као и вредности (историјске, уметничке, архитектонске, археолошке, антрополошке, етнологске, духовне, природњачке, техничке, научне, друштвене, економске, Закон 2021, чл. 26) које одређени материјални остатак прошлости треба да поседује како би био препознат као део наслеђа, чини се да су још увек актуелна запажања Стевана Томића (1903-?)¹¹⁹ из 1958. године: „Закон који није довољно јасан за све и свакога, закон који на недовољно детаљан начин третира материју још неевидентiranу и слабо познату у друштвеној свести и савести, неће моћи у потпуности одговорити својој сврси. Сврха закона требало би да буде, по Томићу ... да члановима једне друштвене, односно државне заједнице, укаже колико је могуће јасно и одређено: шта треба да се чува или шта је забрањено оштетити или уништити“ (Томић 1958, 90). Чини се да данас, у 2023. години, 65-година после, ни члановима конзерваторске заједнице није јасно шта и на који начин треба штитити. Субјективизам у заштити потпуно актуелизује Ригелове теоријске поставке да однос према материјалном остатку културе и препознавање његове вредности за данашњи тренутак зависи од утиска, расположења које објекат изазива у појединцу (Томић 1958, 100).

Почетком 21. века Србија, иако земља са ограниченим *ресурсима* римског наслеђа, покушава да ухвати корак са својим богатијим медитеранским суседима у потрази са сведоцима величанственог Рима. Јачају гласови унутар струке који подржавају номинацију римског наслеђа на територији Србије на Листу светске баштине. Србија је на Листу почетком 21. века на уписала Феликс Ромулијану (2007), док се предлог за Границе римског царства – Дунавски лимес налази на Унесковој тентативној листи од 2015. године (ревидирано 2020. године). Ипак, срж службе и званична политика Србије остаје привржена традиционалним аспектима

¹¹⁹ Стеван Томић, судија и правник, одбранио је 1958. године на правном факултету у Београду докторску тезу са темом *Правна заштита споменика културе у Југославији*. Томић је креатор синтагме претходна (привремена) заштита која је до тада била непозната у домаћем законодавству, али је његовом заслугом и данас најбитније обележје Закона о културном наслеђу (Закон 2021, чл. 29-34). Добра под претходном заштитом представљају непокретности за које се сматра да могу имати својство, особину или вредност споменика културе и на њих се примењују исте мере заштите као и за проглашена добра. Разлика између проглашених добара и оних под претходном заштитом, коју је Томић установио, а која се задржала до 2021. године представља период трајања заштите (Томић 1958, 125). Новим законом претходна заштита за археолошке локалитете је трајна (Закон 2021, чл. 32).

српске културе и српског културног идентитета (Стратегија развоја културе 2020, 1-3) што ће показати и истраживање спроведено у Чачку.

У археолошком смислу урбани центар Чачка остаје незанимљив све до последње четвртине 20. века. Иако је Каниц забележио да се у вароши Чачак током земљаних радова открива археолошки материјал (Каниц 1985, 537), у периоду између два рата потпуно изостају вести о археолошким открићима на простору Чачка. Делимичан преокрет и активније учешће службе заштите у процесима планирања наступио је након 1970. године и открића Римских терми у Чачку. Решење које је усвојено за терме указује да су препоруке донесене на саветовању урбаниста и архитеката у Сплиту 1962. године имале малог утицаја на планирање и заштиту археолошких локалитета у унутрашњости Србије. Усвојени закључци о значају очувања трагова прошлости као наслеђених вредности и сведочанства развоја простора (Marasović 1983, 131) имали су слаб одјек у унутрашњости Србије. Иако је служба заштите учествовала у изради планских аката града, приликом планирања нових садржаја није узимано у обзир постојање археолошких слојева испод савременог града. Археолошка истраживања на простору урбаног језгра, као и приградског насеља Бељина била су заштитног карактера, преузимања након почетка грађевинских радова у циљу спашавања делова локалитета.¹²⁰

3.5. Епилог:

„Која је идеолошка подлога заштите, али таква питања се не смеју постављати, јер заштита треба да почива на потребама очувања културе човечанства“ (Nenadović 1980, 12-13). Ова реченица представља суштину међународних докумената и дискурса који се њима производи и потврђује. Наслеђе једноставно постоји, а улога садашње генерације је да га сачува у његовом аутентичном облику и пренесе будућим генерацијама, како би и оне имале прилику да уче из њега. Иако су теоретичари усаглашени да је организовани систем заштите наслеђа утемељен на процесима који су отпочели крајем 18. века, сви материјални трагови прошлости данас носе епитет наслеђа са јако мало простора за преиспитивање.

Преглед постојећих међународних докумената и домаћих закона има за циљ да прикаже ко заправо има право да дефинише и обликује причу о наслеђу. Представљена документа творе аутентичан споменик развоја конзерваторске струке у истој мери у којој представљају владајући ауторизовани дискурс. Кроз документа се описује и успоставља доктрина и систем вредности према наслеђу, као опште прихваћено учење (кодифицирано и догматизовано) (Wells 2007, 1). Процес кодификације наслеђа кроз документа доживљава се као логична последица потреба савременог друштва и његовог односа према прошлости (Harvey 2001, 320). Ђезаре Бранди (1906-1988), један од најпознатијих светских теоретичара конзервације 20. века, упоредио је конзерваторски посао са здравственом службом, наглашавајући јавни интерес за њено постојање (Brandi 2015, 37).

Документима, конференцијама или свакодневним радом стручњака континуирано се репродукује и ојачава усвојени наратив, али и колективни идентитет конзерваторске струке (Smith 2006, 93). Овај процес представља затворени круг, јер се дискурс континуирано ојачава применом и чињеницом да је обликован и подржаван на међународном плану. У исто време он обликује експерте који се школују и делују у оквиру одређених правила. Стручњаци у свим документима имају привилегован положај, иако је у млађим документима признато право заједнице да учествује у процесима везаним за заштиту и коришћење наслеђа. У пракси, права заједнице увек бивају ограничена упливом стручњака или законима.

¹²⁰ Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Политике у култури везане за очуване наслеђа стварају и одржавају одређене односе према просторима које називамо наслеђем. Усаглашеност докумената представља вредност, јер је сваки текст веза у ланцу текстова, настао као допуна или реакција на старија документа. Посматрајући преамбуле међународних докумената јасно је да се ради о низу уједначених исказа, који заједно ојачавају и везују ауторитет државе и стручњака у процесима идентификације и заштите материјалних остатака прошлости. Иако млађи текстови уносе новине, будући да су утемељени на искуству и промењеним друштвеним приликама, дисонантност није уочљива, јер она садрже непромењени низ исказа о природи и вредностима за које се сматра да су урођене наслеђу (Smith 2006, 95). Српска интелектуална елита, своје је образовање је стицала на западу, а затим кроз систем школства уобличеног по западном принципу, што је многоме одредило и теоријске поставке и практично деловање стручњака. Иако је однос Србије према западним земљама често променљив, њени законски акти и спремност да ратификује међународна документа показују једногласје са европским погледом на наслеђе.

Посматрајући само документа, званични став према просторима које називамо наслеђем је усаглашен, али у пракси утицај националних школа и прошлих приступа још увек се јасно уочава. Ово се најсликовитије сагледава приликом доношења одлука о врсти конзерваторских радова које је потребно преузети на материјалним остацима прошлости (од реконструкције до конзервације постојећег стања). Степен интервенције отвара једно изузетно важно питање, о односима између стручњака унутар дисциплине. Будући да Србија има најдужу традицију у заштити средњовековних манастирских комплекса, најјачи утицај на политике заштите имају архитекте. У бившим западним југословенским републикама, чија се заштита развијала на основама преузетим од Аустрије, значајнија је улога археолога или историчара уметности. Наши теоретичари сматрају архитекте¹²¹ доминантном струком „јер техничка заштита ... мора да почива на оној професији која и ствара грађевине ... све друге потребне струке сарађују“ (Nenadović 1980, 38), додајући: због оваквих наслеђених историјских схватања о задатку једног историчара уметности или археолога, чак и данас постоји једна притајена борба о примат старана о споменицима културе“ (Nenadović 1980, 43). Ненадовић представља штиво на коме се већ деценијама образују генерације конзерватора, његови ставови су укореењени у темеље струке. Натурализовани применом, Ненадовићеви ставови представљају регионални израз деловања ауторизованог дискурса о наслеђу. Мултидисциплинарност и демократичност у доношењу одлука почиње, али се најчешће и завршава на папиру. Одлука о начину презентације Римских терми у Чачку у потпуности је донета од стране архитеката. Ангажовање археолога завршило се окончањем археолошких ископавања. Тако је изван пројекта презентације сасвим изостао средњовековни слој коришћења простора терми (Радичевић 2001). Притајени или јавни сукоб између различитих струка конзерватора није јединствен само за Србију и уочава се и у радовима међународних стручњака (Houbart 2021).

Правила утврђена документима и законима одређују принципе понашања према материјалним траговима прошлости, уједно осветљавају односе у друштву и демократичност у процесима дефинисања и коришћења ових простора. У овом поглављу приказала сам како се уобличавао и трансформисао однос према материјалним остацима прошлости. Међународна документа и локално законодавство могу само делимично осветлити положај материјалних остатака прошлости у савременом друштву. Они су почетна тачка истраживања чијим проучавањем се

¹²¹ Овај исказ може се додатно потврдити и приказивањем структуре запослених у заводима. Од укупног броја запослених у свих 14 завода 68 су архитекте (19,3%), археолога има само 21 (5,9%). У односу на археологе бројнији су историчари уметности 41 (11,6%) и сликари конзерватори 31 (8,78%) (Ђуров и др. 2016, 113-115). Број запослених није реципрочан броју добара, будући да археолошки локалитети представљају доминантан облик наслеђа.

могу уочити основни обриси система везаних за наслеђе. У развоју односа према материјалним остацима прошлости уочава се неколико битних тренутака:

- наслеђе као део националног идентитета,
- наслеђе као сведок развоја цивилизације,
- наслеђе као ресурс (роба на тржишту).

Свест о наслеђу као тржишном производу изузетно је битна за проучавање односа према археолошким локалитетима у Србији. Наиме, за разлику од њених јужних суседа (Грчка), Србија није туристичка дестинација са дугом традицијом, па је и презентација диктирана туристичком експлоатацијом тешко применљива. Иако су међународна документа фокусирана на успостављање јасних принципа заштите, развој масовног туризма уноси нову димензију у сагледавању и употреби наслеђа. У пракси истраживања и презентација простора које називамо наслеђем у садашњем тренутку нераскидиво је повезана са туризмом и његовим потребама, па се потребе заједнице повезане са местом (наслеђем) често сматрају споредним.

Дакле, крај 20. века и 21. век обележени су двема новим тенденцијама у поимању наслеђа. Кроз документа се осећа ширење демократског принципа увођењем заједнице и признавањем њеног значаја у очувању наслеђа, нарочито када су у питању староседелачке заједнице (Poullos 2015, 175-176). У исто време, осећа се изузетно јак притисак потребе *дизнификације* наслеђа за потребе развоја туризма (Smith 2006, 28). Модерни туристички конзумент није задовољан једноставним посматрањем рушевина, потребно је уводити нове садржаје унутар простора које називамо наслеђем, који ће привући посматрача и дочарати му прошлост. Развој културног туризма резултирао је стварањем јаза између теорије и праксе. Па, иако је као стандард усвојено свођење интервенција на најмању меру, спровођењем конзервације постојећег стања или анастилозе у поступцима према археолошким локалитетима (Burra 2013, art. 3.1),¹²² у стварности приступа се комплетним реконструкцијама.¹²³

Још 1958. године С. Томић је приметио да свакодневни живот „који још увек немилосрдно, уништава или занемарује културна добра и споменике које смо наследили од наших предака као резултате њихових постигнућа и живота. ... а које смо ... дужни предати ... у наслеђе ... не само као споменике прошлости, него нарочите доказе наше савести и свести о људској заједници и прогресу“ (Томић 1958, 5). Упркос постојању институција заштите, као и одредаба Закона о културном наслеђу и Кривичног законика, материјални остаци прошлости и даље су предмет занемаривања или уништавања, са високим степеном субјективности у одлучивању о вредностима или поступцима заштите. Иако је наизглед, осавремењавањем међународних докумената уведена демократичност у поступцима дефинисања, тумачења и употребе наслеђа положај археолошких локалитета у Србији показује на потребу преиспитивања неких од основних поставки дисциплине заштите. Универзалност појма наслеђа може се наћи у центру проблема. Ситуација на терену указује да однос према археолошком наслеђу никада није постао предмет социјалне ритуализације и националне посвећености какву су добили споменици националног сећања (Ćorić i Špikić 2011, 389).

„Једном и заувек, треба рећи, и тачно само једанпут и за сва времена, ништа није решено (јасно)“ (Brandi 2015, 38).¹²⁴

¹²²Оригинални текст: „changing as much as necessary but as little as possible“ (Burra 2013, art. 3.1).

¹²³Примери реконструкција на римском лimesу у Немачкој, <https://www.discovergermany.com/on-the-trail-of-roman-history-the-german-limes-road/>, приступљено 21.02.2023. године.

¹²⁴ Оригинални текст: „Once and for all, it needs to be said, and precisely just once and for all the time, nothing is solved“ (Brandi 2015, 38).

IV. Наслеђе доживљено и обликовано од стране људи

„Културно наслеђе треба да се обликује кроз вредности које му заједнице приписују, а не обрнуто“

Давсон Муњери (Dawson Munjeri)¹²⁵

На падинама брда Вајтхорс (Whitehorse Hill) у Енглеској једанпут у седам година, од 1677. године до касног 18. века, одржавала се летња свечаност стругања.¹²⁶ Мештани су заједничким напорима стругали насlage створене на белој стени како би очистили обресе фигуре коња, а затим учествовали у прослави која се одржавала унутар градинског утврђења на врху брда. Фигура белог коња и данас доминира пејзажом Оксфоршира у Енглеској (Uffington White Horse, Oxfordshire). Уфингтонски коњ, представља најстарију фигуру урезану у креди у Енглеској (1740-210 пре н.е) и послужио је као инспирација за креирање млађих фигура, које су у складу са актуелним друштвеним приликама инспирисане политичким догађајима или познатим личностима (16-20 век). Процеси који су се током 17. и у 18. веку одвијали на брду Вајтхорс упућују на постојање дељеног доживљаја простора у заједници који није организован или креиран од стране државе или њених институција. Однос према месту стваран је личним контактом заједнице, чак и када су изгубљене оригиналне поруке. Акт конзервације гајењем сећања и стварањем односа према простору кроз заједничке активности чини Уфингтонског коња делом енглеског наслеђа данас (Smith 2006, 68).

Уфингтонски коњ значајан је за ово истраживање јер потврђује да заједница може створити однос према затеченим вредностима простора или остацима прошлости који историјски нису производ само њеног деловања. Активности заједнице према фигури коња не потврђују идеју о универзалним вредностима наслеђа које заговарају међународна документа, већ наглашавају значај личног и непосредног у процесима стварања наслеђа.

4.1. Наслеђе или материјални остатак прошлости *Is There Such Thing as Heritage?*¹²⁷

Ово поглавље има за циљ да растумачи шта наслеђе и активности усмерене ка његовом управљању и интерпретацији чине у друштву и према друштву (Holtorf 2020, 158). У складу са питањем из поднаслови идеја је да се испита однос између материјалности и наслеђа као термина који се употребљава у законодавству и појма који је доживљен у јавности. Предмет изучавања су процеси обликовања наслеђа у којима се као главни чиниоци појављују материјални остаци прошлости, стручњаци као представници државе и простор доживљен и креиран деловањем заједнице која га насељава. Дефинисањем улоге сваког од наведених чинилаца у производњи наслеђа поставићу теоријске поставке на основу којих ће бити спроведена истраживања у одабраној студији случаја. У суштини проблематизоваћу поставке

¹²⁵ Оригинални текст: „Cultural heritage should speak through the values that people give it and not the other way around“ (наведено према Smith 2006, 108). Давсон Муњери био је заменик сталног делегата из Зимбабвеа у Унеску.

¹²⁶ English Heritage је обновио церемонијално стругање 2002. године. Преузето са званичног сајта English Heritage, <https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/uffington-castle-white-horse-and-dragon-hill/history/>, преузето 23.05.2023. године.

¹²⁷ Поднаслов представља поигравање са кључним исказом из књиге *Uses of Heritage*, ауторке Лореџејн Смит (Smith 2006, 11). Сматрам да би се превођењем изгубила оригинална јачина и суштина исказа.

ауторизованог дискурса о наслеђу на коме се заснива мој професионални рад као стручњака у заштити непокретног културног наслеђа.

Формирање ауторизованог дискурса о наслеђу који је учитан у основне постулате међународних докумената отпочело је у западноевропским државама током 19. века. Ово је дискурс професионалаца, заступника државе, чије се повлашћене позиције потврђене међународним документима, правилницима и законодавним оквирима појединачних држава (Хаг 1954, 7; Венеција 1964, 14; Париз 1972, 5; Гренада 1985, чл. 12, 57 са млађим документима). Организацијом служби које се баве заштитом и доношењем законодавних оквира заокружен је сет вредности и правила унутар којих се препознаје и управља материјалним остацима прошлости (Smith 2012, 3, 61). Заједничко деловање државе и стручњака у периоду од 200 година довели су до тренутне ситуације да је законом дефинисан појам наслеђа у тој мери натурализован да је изузетно компликовано проблематизовати основне поставке о наслеђу као појму независном од културе.

Иако још увек доминантан, ауторизовани дискурс представља само један од постојећих дискурса или начина на које се може говорити о наслеђу. Критике ауторизованог дискурса, као и истраживање локалних односа према прошлости, довели су креирања и уобличавања алтернативних наратива о томе шта је наслеђе и на који начин се може или треба њим одговорно управљати.

Базична идеја мог истраживања формирана је у складу са исказом из рада *Uses of Heritage* Лореџејн Смит, да наслеђе не постоји као ствар „**there is no such thing as heritage**“ (Smith 2006, 11-13). У складу са основним поставкама критике ауторизованог дискурса о наслеђу, које је поставила Смит, наслеђе дефинишем као културни, односно друштвени процес, у коме одређене акције или радње заједница или појединаца у садашњости имају за циљ да помогну да се разуме прошлост и створи осећај припадности и места. Наслеђе, као радња или процес подразумева нематеријални феномен, који се увек везује за нешто материјално како би могао да постоји (Carmen J. 2009, 193). Дакле, наслеђе не представљају ствари саме по себи, већ радње које се одигравају у одређеном физичком простору који омогућава одређену акцију и представља сценографију за њу. Оно се може доживети као радња преношења значења, сећања, традиције на млађе генерације, али и размена сећања између чланова једне заједнице (Smith 2006, 44-46). Процеси у којима се наслеђе изводи заправо представљају потврђивање или преиспитивање наслеђених идентитета, вредности и осећаја за место (Smith and Waterton 2008, 292).

Наслеђе као процес или својство има везе са прошлошћу, као и материјом али је, у суштини процес учествовања, комуницирања и стварања значења у садашњости и ради садашњости. Као такво оно је израз људског понашања или инструмент културне моћи присутно у било ком тренутку прошлости (Harvey 2001, 327). И док постоје простори или грађевине чија је улога у животу једне заједнице мање више константна, а промене у односу на њу готово невидљиве мора се нагласити да су процеси интерпретације (Smith 2006, 80) и стварања нових форми наслеђа константни. Уколико прихватимо да суштина наслеђа није у његовим материјалним деловима, већ у осећању које изазива у појединцу или групи, онда је потребно освестити да материјалност служи одређеним пројектованим садашњостима или будућностима (Holtorf 2020, 159). Наслеђе се, попут народне епске поезије, може сагледати као један од алата у покушајима заједнице да пренесе стара знања или сећања које ту заједницу чине особеном, а простор који је окружује мање стран или упозоравајући (Harvey 2001, 326).

Поруке које се креирају у процесима настајања наслеђа не наилазе на исти одговор код различитих група, али могу бити оспораване и унутар једне на изглед хомогене заједнице. Овај

квалитет или одлика наслеђа тимачи се као дисонантност. Дисонантност се може огледати и у нечијем ограничењу права на место, доживљај места и начине његове употребе. Прихватам оригинално тумачење дисонантности као урођеног елемента наслеђа (Smith 2006, 81), док се у литератури прави разлика између наслеђа и дисонантног наслеђа (Smith 2006, 82; Kisić 2013, 50-53). Дисонантност се често односи на сет вредности које различите заједнице приписују одређеном остатку из прошлости. Треба истећи да иако вредности не морају бити исте, оне не морају ни почивати нити изазивати сукоб (Carmen J. 2009, 204).

4.2. Прошлост, садашњост и будућност **Могућност трансформације ауторизованог дискурса**

Алтернативни погледи на наслеђе блиски су дефиницији о нематеријалном наслеђу утврђеној кроз **Конвенцију о нематеријалном наслеђу**, по којој „Нематеријално културно наслеђе значи вештине, представе, изразе, знања, као и инструменте, предмете, рукотворине и културне просторе који су повезани с тим, које заједнице/скупине и у неким случајевима појединци прихватају као део својег културног наслеђа... нематеријално наслеђе се преноси из нараштаја у нараштај, а заједнице га стално и изнова стварају као одговор на своје окружење, међусобно деловање с природом и својом прошлошћу што им пружа осећај идентитета и континуитета“ (Paris 2003, art. 2). Конвенција представља важно сведочанство о покушајима усклађивања ауторизованог дискурса са другачијим наративима који су се десили крајем 20. и почетком 21. века.¹²⁸ Ревидирањем значења и проширивањем појма културног наслеђа ауторизовани дискурс је показао своју виталност и потенцијал за трансформацију без суштинских промена. Првобитна подела појма наслеђе уведена у **Конвенцији о светском културном и природном наслеђу** (Париз 1972, чл. 1) остаје непромењена. Промене су се десиле унутар појма културно наслеђе, које се некада сагледавало као доминантно материјално, а сада је подељено на материјално и нематеријално. Улога стручњака и државе у процесима откривања и заштите различитих израза културе остала је неупитна (Paris 2003, art. 13). Снажан утицај државе или стручњака у сфери културног деловања појединаца или заједница потврђује да се култура или културне вредности у савременом друштву сагледавају унутар јасно дефинисаних институционализованих шема (Fraser 2001, 28, 38). Државе се у сарадњи са стручњацима такмиче у брзини номиновања одређених пракси или традиција. Прегледањем Унескове Листе заштићених нематеријалних добра јасно је да већина заштићених традиција представља много универзалније културне обрасце у односу на представљено стање.¹²⁹ Миграционо сточарство, пчеларење, израда сухозида или производња шљивовице нису ограничени само на земље које су их предложиле. Поставља се и питање да ли је виталност ових радњи проистекла из њиховог значаја за привреду и економију заједница или њиховог својства наслеђа.

Стручњаци образовани у складу са западним погледом на свет само су наизглед прихватили новине, док се у пракси примењује методологија успостављена међународним документима насталим у другој половини 20. века. Ово је нарочито битно истаћи за простор Србије и Балкана,¹³⁰ који се историјски не сагледавају као јединствени европски културни простор, већ

¹²⁸ Литература која је настала у последњих 30 година, као и промене у ставовима међународних организација, углавном су оријентисане према мањинским заједницама. Промене изражене кроз међународна документа последица су демократизације држава и међународних односа. Као равноправни чланови друштва различите етничке заједнице изнеле су право на земљу и оне елементе прошлости који су настали деловањем њихових предака.

¹²⁹ <https://ich.unesco.org/en/lists?text=&multinational=3#tabs>, приступљено 12.12.2024. године.

¹³⁰ У најширем смислу култура у централној Србији се може најпре доживети као балканска, па тек онда као српска, бошњачка, бугарска, црногорска... Ипак, ни један од ових етницитета није традиционално нити историјским наративом везан за материјалне остатке прошлости настале пре 7. века нове ере.

као *Друго*, у основи неевропско унутар европског континента (Todorova 2009, 17, 20). Посебни положај Балкана не препознаје се само унутар полуострва. Теоретичари често описују Балкан као простор који је вечито осуђен да остане Европа која је постојала у прошлости (Kolozova 2003, 298) или Европа која то тек треба да постане (Ristić 2007, 187; Savić 2003). Како би се правилно одговорило на постојаће локалне одговоре и праксе везане за наслеђе неопходно је критички поучити институционализоване шеме културних вредности и деловање различитих актера у локалном контексту, на основу којих је могуће предложити њихову измену или усклађивање са добијеним запажањима.

Уколико нешто назовемо наслеђем ми му именовањем дајемо одређене карактеристике, односно одређена својства. Друштва стварају културне обрасце који дају смисао и уобличавају једну заједницу, док држава у складу са ауторизованим дискурсом ствара наслеђе према коме друштво може али и не мора имати однос. Вера у оправданост примене научног метода умањила је могућност за постојање различитих начина сагледавања реалности и одбацила релевантност културних значења и вредности (Wells 2007, 3,7). Са позиција ауторизованих стручњака археолози и конзерватори дају изјаве којима потврђују основне поставке ауторизованог дискурса, без дубљег урањања у живљени свет и односе које заједнице граде према просторима из прошлости.

Термин *археолошко наслеђе* као универзална вредност за човечанство развио се периоду након завршетка Другог светског рата, чиме је потврђена улога археолога у процесима заштите наслеђа и прошлости у свету који се убрзано мења. Археолошким наслеђем „сматрају се сви остаци и предмети, као и други трагови постојања човечанства у прошлим епохама“ (London 1969, art. 1; Валета 1992, чл. 1.2) Актуелна литература преиспитује могућности археологије да обухвати све процесе који се подразумевају под термином наслеђе (Waterton and Smith 2009, 10). Археолози се сагледавају само као једна од заинтересованих група, чије је ангажовање око послова истраживања и заштите остатака прошлости активно утицало и данас утиче на обликовање знања о прошлости (Smith 2006, 51). Археолошка истраживања и израда археолошке документације данас представљају представљају стандардни део процеса планирања и интервенција у простору. Ипак, ископавања представљају само кратку епизоду у животу једног места и не морају имати великог утицаја на свакодневни живот мештана нити изглед простора. Заправо је презентација откривених остатака део процеса који често изазива отпор и неразумевање како у јавности тако и код државних органа. Презентацијом археолошких локалитета уводе се ограничења у простору, која често подразумевају потпуну измену првобитно замишљених пројеката. Један од главних задатака рада је и да утврди да ли својим поступањима археологија у Србији ствара вредности које се доживљавају изван струке (Carmen J. 2009, 205) или остаје на маргинама друштвених процеса. Критичари често упозоравају да се инсистирањем на представљању урбани центри претварају у музеје или архиве прошлости чиме се савременим градовима одриче право на даљи развој (Holtorf 2007, 43).

Лорацејн Смит истиче да су садашње генерације искључене из процеса управљања наслеђем, јер ауторизовани дискурс наглашава значај очувања остатака прошлости за будућност (Smith 2006, 29). Историјски локалитет, у складу са ауторизованим дискурсом, доживљен је не само као персонификација прошлих времена, он је истовремено изван времена и није подложен његовим утицајима који производе пропадање. Он је бесмртна и неисцрпна акумулација времена у материјалном простору (Wells 2007, 3). Опсесија физичком конзервацијом је толико укорењена у менталитете 20. века да је готово немогуће истраживања прошлости одвојити од опсесивне потребе да се сачувају њени материјални трагови (Holtorf 2020, 159). Археологија, као једна од носећих дисциплина заштите културног наслеђа, осигурала је себи сигурну позицију у западним друштвима дефинишући свој предмет истраживања као наслеђе (Smith

and Waterton 2009, 5). Фасцинираност најситнијим фрагментом прошлости, толико је природна у археологији као дисциплини, да се истражује и просејава сваки кубни центиметар локалитета у циљу што објективније реконструкције прошлости. Опседнутост чувањем свих трагова прошлости није својствена само археологији, конзерватори различитих профила настоје да заштите све материјалне остатке прошлости старије од 50 година. Штите се индустријски објекти који су ван функције, објекти брутализма друге половине 20. века, реликти социјализма.

Конзерваторска етика заснована је на премиси да ће будуће генерације ценити напоре на очувању материјалних трагова прошлости (Holberg et al. 2017, 639). Јерес је изјавити да ће можда друштва будућности одустати од тренутно владајућих принципа и начина очувања елемената прошлости и традиције (Holberg et al. 2017, 640). Међутим, ако однос према наслеђу и деловање конзерватора сагледамо као одраз тренутних друштвених поставки и потреба, будућност постаје само крилатица иза које се крије индустрија управљања наслеђем. Однос према наслеђу, односно материјалним траговима прошлости директно зависи од угла посматрача, који се формирао у складу са важећим, односно усвојеним културним или друштвеним нормама (Smith 2006, 54; Corić i Špikić 2011, 395, 407; Lamprakos 2014, 428), самим тим је и зависан од времена и културног обрасца. Изван генерација које смо у могућности да упознамо и разумемо, будућност представља недефинисану материју или бесконачност (Holberg et al. 2017, 643). Начини на који ће генерације оживљавати прошлост не могу бити јасно дефинисани у садашњем моменту. Морамо допустити постојење једне будућности у којој материјалност може али не мора играти значајну улогу у процесима реконструкције и тумачења прошлости.

У оквиру ауторизованог дискурса дозвољава се и подстиче туристичка експлоатација материјалних остатака прошлости (Фаро 2005, Преамбула, чл. 1). Туризам базиран на наслеђу постао је водећа привредна грана у многим Европским земљама. Европљани су тако, још једном постали предводници нове револуције у привреди.¹³¹ Препознавање археолошких локалитета као локалног ресурса у процесима креирања одрживог развоја намеће потребу да се истраже начини на које се сагледава могућност њихове експлоатације у оквирима културног туризма. Истраживање свих елемената и фаза у употреби археолошких локалитета, откривање, истраживање, презентација и планирање тржишне експлоатације треба да пружи одговор ко све има могућност или права да дефинише активности на археолошким локалитетима, стручњаци, заједница или тржиште капитала?

Наредни део тезе треба да одгонетне да ли су јавности потребни чувари и посредници у процесима стварања и очувања наслеђа. Да ли је нужно заштитити оно што заједница доживљава као део свог идентитета или као најбољи израз заштите треба доживети постојање културе употребе или кретања у простору. Истраживања треба да покажу да ли су правила наметнута од стране стручњака неопходна или треба освестити да је облик дискриминације ускратити појединцима или групама статус равноправних учесника у друштвеној интеракцији због владајућих институционализованих шема културних вредности у чијим конструкцијама они немају једнако учешће или се омаловажавају неке од њихових основних обележја (Fraser 2001, 26-27). Будући да се кроз тезу обрађује положај археолошких локалитета у савременом друштву истраживањима се активно преиспитује одредница Конвенције о заштити археолошког наслеђа да сваки траг прошлости представља наслеђе (Валета 1992, чл. 1).

¹³¹ На основу статистике коју води Светска туристичка организација (UNWTO) Европа убира више од 50% укупног туристичког светског производа, <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics>, приступљено 27.09.2023. године.

4.3. Материјални остаци прошлости као део места

Будући да сваки археолошки локалитет оставља мање или више уочљив траг у простору од изузетног значаја је осветлити на које их начине заједница препознаје или укључује у процесе стварања места и наслеђа. Места су локације са којима се људи повезују, физички и емотивно и са којима се стварају везе осећања припадности, власништва и сходно томе идентитета (McDowell 2008, 38). Материјални остаци прошлости могу да постану један од главних елемената у процесима стварања наслеђа кроз моћ места да изазове емоције, осећај припадности и сећања (Smith 2006, 47, 57; Weiss 2012, 51-53).

Материјалне карактеристике једног простора или објекта нису сразмерне њиховом значају нити значењу за заједнице (Carmen J. 2009, 200). Простори нису само локације на којима се одиграва друштвени живот и не могу дефинисати као пасивни контејнери (Tilley 1994, 9). Они су политизовани, културно или историјски условљени, и представљају специфичне конструкције које су организоване са неким значењем. Уколико простор дефинишемо као нешто што омогућава кретање, места представљају паузу у кретањима заједнице. Место се ствара путем активности и асоцијација које се одигравају у физичком простору или према њему (Weiss 2012, 52). Интервенције у простору, било да се тичу успостављања граница, подизања појединачних објеката или сложене мреже архитектонских система утичу на свакодневни живот заједница, на обликовање или трансформацију њихових идентитета. Место као производ људи игра важну улогу у процесима креирања односа према материјалним остацима прошлости, у исто време ти остаци могу бити значајни чиниоци приликом друштвене производње места (Fouseki and Alexopoulos 2019, 1274). Начин на који се одређени материјални остатак прошлости доживљава зависи од друштвене, економске, политичке климе у друштву.

Доживљај према материјалним елементима простора гради се у односу на симболичка значења које заједница или појединци приписују свом непосредном окружењу (Smith 2006, 44, 77). У културној конструкцији живота при кретањима у карактеристичним просторима долази до сложених емотивних одговора који нису ограничени само на визуелни доживљај, већ на целокупна чула (McDowell 2008, 45, 39). Место, као друштвено произведени простор, представља мисаону категорију и креирану реалност (Smith 2006, 74). Његова вредност пројектује се кроз сет идеја (Carmen J. 2009, 194-195), док материјалност ствара асоцијације и има улогу да веже и подстакне сећања заједнице (Smith and Waterton 2008, 293). Место и његови карактеристични пејзажи нису унапред задати и статични, већ су део динамичних и флуидних процеса (Fouseki and Alexopoulos 2019, 1278). Бивањем у месту, појединци или заједнице изнова стварају значења и сећања, док се претходне асоцијације или знања могу одржавати континуираном употребом (Weiss 2012, 52). Заједница има активну улогу у процесима стварања места, она прави избор и наглашава одређене делове простора, док други могу генерацијама остати непримећени. Места као доживљене или усвојене материјалности представљају алате који олакшавају процес оживљавања одређене радње или сећања у којима заједнице разумеју и доживљавају садашњост. Она су саставни део живљеног искуства и састоје се од слика и осећања које претварају пејзаже или градске силуете у препозната места значења. Ови квалитети места, заправо представљају основу на којој заједнице стварају традиције и наслеђе. Иако по природи материјални, кроз процесе стварања вредности и значења места су израз нематеријалног дела култура, као и наслеђе које настаје у традицијама употребе места.

Места имају снагу да у себи сакупе искуства, историје, сећања и мисли током живота или постајања различитих заједница, постајући на тај начин општа и универзална категорија, остајући у исто време специфични и јединствени (Waterton 2012, 317). Идеја простора као

палимпсеста односи се на древну вештину писања, брисања и поновног писања на истој површини – најпре воштаних таблица, а затим и средњовековних рукописа. Палимпсест је документ који у себи носи трагове старијих текстова, он носи сећање на старије списе које је само траг, односно није непотпуно (Lucas 2012, 115). Сагледавање места као палимпсеста није ограничено само на могућност ишчитавања материјалних отисака у простору, већ и на слојевитост значења једног места, која није зависна само од протока времена, већ и од заједнице која га тумачи и даје значења. Како бисмо, као истраживачи правилно дефинисали градивне елементе једног места или његова значења потребно је освестити да су начини на које се они препознају подједнако важни као и акт њиховог препознавања (Smith 2006, 111). Места као симболички капитал једне заједнице представљају палимпсесте прича, асоцијација и искустава заједнице акумулиране у материји (Weiss 2012, 58).

Заштита културног наслеђа и односи према одређеним материјалним остацима прошлости утицали су на креирање специфичних пејзажа, уједно су створили сет вредности које се препознају на нивоу заједнице. Карактеристични обриси једног места или пејзажи одраз су и сведочанства на који начин моћ и доминација творе друштвени живот, материјално и симболички. Пејзажи се могу дефинисати и као одраз владајућих друштвених процеса, који имају способност да стварају вредности преко знања заједнице о прошлости (Waterton 2012, 314). Значења која заједница или странци приписују одређеном месту су увек у различитом степену уграђена у историјско или културом условљено разумевање терена (Gieryn 2000, 472). Креирање реторичког места *rhetorical topoi* као моћног и званичног пејзажа је у исто време драматуршки и територијални акт. Места као простори комуникације састављена су од приписаних система знакова и симбола којима заједница комуницира унутар себе, али и са околином. Физички симболи у простору имају за циљ да означе територију како заједници која је насељава тако и странцима (McDowell 2008, 38, 43, 47). Националне државе стварале су меморијалне комплексе и користиле, већ постојеће елементе простора како би исказале своје право на територију. Однос националних заједница према препознатим монументалним остацима прошлости најбоље показује на који начин званично креирани пејзаж и вредности које се кроз њега ишчитавају утичу на друштвене односе. Карактеристични пејзажи креирани у процесима настајања националних заједница представљају производ симболичних искуства заједнице, и одраз су културних и друштвених уверења, из чега проистиче њихова моћ да обликују односе у заједници.

Међутим, локално значење места не мора увек бити истоветно са националним или глобалним. Национално и глобално у себи могу садржати више локално препознатих значења места (Smith 2006, 76). Значења и употреба материјалних остатака прошлости могу се разликовати од генерације до генерације, као и унутар једне генерације, а директно су зависни од различитих елемената који граде идентитет једног појединца, од чега су пол, образовање, васпитање само неке од варијабли. Обликујући свакодневне ритуале употребе, као и именовањем простора група одређује и дефинише шта представља препознато локално наслеђе једног места (Fouseki and Alexopoulos 2019, 1281). Ритуали кретања у простору подразумевају радње свакодневних и друштвено одобрених активности и употреба простора. Ритуална кретања се сагледавају као кључни фактор у стварању односа према физичком простору и стварању места (Weiss 2012, 53). Она представљају саставни део заједничких урбаних искустава групе и средство кроз који се место производи и доживљава (Weiss 2012, 61).

Материјални остатак прошлости постаје део наслеђа као препознати елемент једног места. У складу са дефиницијом пејзажа, ни значења материјалних остатака прошлости као његових елемената, нису непроменљива нити инертна, популације се ангажују у њиховим тумачењима, дорађујући, прихватајући их или оспоравајући. У овим процесима ствара се смисао и сет вредности, који је условљен културним контекстом (Kisić 2013, 51), а места добијају моћ да

постану кључни ресурс у процесима стварања наслеђа. Овакво сагледавање места, у супротности је са поставкама ауторизованог дискурса унутар кога се истраживање и презентација не доживљавају као део процеса конституисања неког места, већ као неопходне активности у циљу очувања његових урођених значења (Smith 2006, 94). Археолошки локалитети без обзира да ли су презентовани или се због њиховог постојања заједницама ограничава слободно располагање простором саставни су део процеса у којима се ствара место у садашњости. Превише ограничења утиче на доживљај места и могућност комуникације и стварања веза заједнице са материјалним остацима прошлости. Капије, ограде, табле са упозорењима физички ограничавају приступ заједници, али у исто време стварају сет идеја о локацији која је изван живљеног простора заједнице (Weiss 2012, 52). Иако често изван заједнице, отисци који остављају археолошки локалитети у простору имају дугорочне последице на једно место.

Као што је већ речено, заједница бира које елементе простора ће препознати и укључити у процесе стварања наслеђа. Заједница никада није у потпуности хомогена, ипак консензус постигнут приликом дефинисања главних вектора идентитета, представља основу за очување материјалних остатака прошлости. Делови простора који су испод нивелете савремене употребе места, попут локалитета у урбаним језгрима, налазе се у једном сасвим специфичном односу према друштвено произведеном простору. Наиме, они постају део простора најчешће ангажовањем стручњака, односно изван заједнице чији је идентитет повезан са местом.

4.4. Идентитет утемељен на материјалним елементима места

Заједницу једног места чини група људи која дели одређени сет вредности, из којих се формира и негује јединствени културни образац као производ суживота у одређеном месту. Иако је у основи сваки идентитет индивидуалан (не постоје два идентична људска бића ни природе), сваки идентитет је и продукт прошлости, формиран у односу на одређење друштвене вредности и норме и под утицајем је утврђених колективних симбола (Jacobs i Maier 1998, 14-15). Друштвена условљеност идентитета заснива се на премиси да друштвене норме и правила, без обзира да ли су законски санкционисане или су производ традиције одређују понашање људи у свакодневним ситуацијама. Иако се њиховим проучавањем не може објаснити сваки елемент идентитета и појединачних реакција на друштвену стварност ове норме и вредности мање или више имају утицаја на формирање свих појединаца унутар једног друштва.

Наслеђе се може дефинисати као део културног капитала на основу којег појединци или групе потврђују припадност заједници. За употребу или препознавање овог капитала мора се имати одређено образовање/предзнање како би се поруке садржане у материји или обичајима могле прочитати и разумети (Smith 2006, 49). Елементи места, његови карактеристични обриси имају моћ да постану један од главних стубова друштвене димензије идентитета заједнице (Smith 2006, 79; Gieryn 2000, 481). Заједнице које су у непосредном контакту са простором не могу се разумети изван тог простора, већ су његов саставни део, на исти начин као и његове физичке карактеристике (Waterton 2012, 315). Именовање и тумачење простора представља саставни део препознавања и комуникације са местом, уједно је и део процеса присвајања територије (Fouseki and Alexopoulos 2019, 1281). Изграђене вредности простора подразумевају постојање односа и осећаја према простору код становника без обзира да ли се ради о природним вредностима¹³² или елементима који се дефинишу као културно наслеђе. Појам *природно*

¹³² Природно наслеђе/баштина законски је термин у домаћим и међународним документима. Слично културном наслеђу природно наслеђе „чине споменици природе, геолошке или физиографске формације,

наслеђе употребљава се као одраз званичне законске терминологије, иако је појава у истој мери културни производ као и културно наслеђе због начина на који се доживљава и препознаје (Strang 2005, 29-30; Smith 2006, 78). У овом тексту сложеница се користи у циљу јаснијег дефинисања односа заједнице према задатим елементима рељефа насупрот грађевинским остацима из прошлости. Без обзира да ли се проучава природно или културно наслеђе, оно је увек повезано са емоцијом, сећањем и знањем укореењом у култури и искуству (Smith 2006, 56).

Колективни/дељени идентитет заснован на месту подразумева укореењост и повезаност са елементима простора (Spasić i Basković 2017, 22, 123). Овај идентитет дефинише групу и оцртава њене границе у односу на околину. Идентитет заједнице једног места никада није производ прости репродукције, већ се активно ствара у додиру са местом (Smith 2012, 3). Сећања и односи према простору се непрекидно стварају, као и сет вредности који их дефинише, при чему свака генерација има могућност да усвоји елементе сећања старије генерације, али и да их преради у складу са сопственим потребама. Заједница проналази, ствара, али и одржава традицију, своје јунаке и мученике, преноси наративе, брине о просторима, конструише имагинарне домовине (Kjosev 2003, 202). Материјални остаци прошлости имају снагу да место чине препознатљивим и блиским у склопу приче о идентитетима и постављају заједницу у одређени друштвени простор (Howard 2000, 369; Smith and Waterton 2008, 293).

Ауторизовани дискурс и стручњаци који делију унутар њега признају да наслеђе представља важан елемент у формирању идентитета једне заједнице, ипак начини на који се материјални елементи прошлости користе у овим процесима се не преиспитују (Smith 2012, 5). Критичари ауторизованог дискурса истичу да су у процесима настајања наслеђа најбитнија значења која заједнице дају елементима прошлости, као и начини употребе простора приликом стварања идентитета у садашњости (Smith and Waterton 2009, 4). Очување материјалних елемената места из прошлости директно је зависно од његове повезаности са идентитетом заједнице, односно зависи од вредности које му је савремено друштво приписало (Holtorf 2011, 8). Иако о прошлости сећања су увек везана за садашњост, јер су одраз потребе да се у садашњости оживи или разуме одређени догађај из прошлости (Smith 2006, 58). Оно што се сагледава као битно из прошлости део је политичке игре данашњице (McDowell 2008, 47), која може бити институционално наметнута али и производ деловања заједнице у локалном контексту.

Материјализација сећања у физичком простору појачава доживљај и јача емотивну реакцију код појединца. Археолошки локалитети као материјални остаци прошлости, имају могућност да постану део препознатих елемената једног места. У процесима стварања националних идентитета, део археолошког предмета неминовно бива изостављан, јер представља остатке из давно минулих времена према којима је однос заједнице прекинут (Lucas 2012, 12). Процес препознавања и усвајања нераскидиво је повезан са могућношћу заједнице да археолошке локалитете укључи у постојећи колективни идентитет, кроз дељене слике сећања на употребе или кретања у одређеном простору. Већ је наглашено да основни квалитет једног места представља моћ трансформације, односно усвајање или стварање нових значења. Међутим, моћ трансформације директно је пропорционална са способношћу заједнице да препозна и негује локалне изразе. Локални идентитети у Србији представљају само варијацију званично и институционално изграђеног националног идентитета. Усклађеност личног или локалног са колективним даје осећај сигурности (Smith 2006, 62-63), чиме се дефинише положај и место унутар заједнице и друштва. Становник Србије, на шта ће истраживање указати, лако уклапа

знаменита места природе или зоне од изузетног универзалног значаја са естетске, научне, конзерваторске тачке гледишта“ (Гранада 1972, чл. 2).

локални идентитет у опште карактеристике националног идентитета, док се локална обележја и карактеристике најчешће користе у релацијама са непосредним суседима како би се истакла особеност унутар националног.

4.5. Држава, У име народа

Ауторизовани дискурс, чије уобличавање је отпочело стварањем модерних европских држава крајем 18. и током 19. века, утемељен је на очувању материјалних остатака прошлости који величају прошлост и заједнички развој појединачних европских нација. Државе су материјалне остатке прошлости користиле као алат у циљу легитимације или стварања колективних идентитета народа (Smith 2006, 50). Промоцијом и финансирањем државе су на званичном нивоу креирале национално наслеђе наглашавајући своју улогу чувара национално значајних места. Појединачне земље преко својих институција и закона, већ 200 година потврђују и оправдавају идеју о постојању и значају монументалних остатака прошлости који се дефинишу као наслеђе (Smith 2006, 3).

Материјални остаци прошлости представљају помоћ нацији или заједници (*aide-mémoire*) да призове сећање или оживи памћење на важне догађаје или подстакне колективни дух (McDowell 2008, 40; Waterton and Smith 2009, 46, 16). Колективна знања о прошлости потврђују се понављањем или оживљавањем сећања у којима се легитимише памћење или значење, али се у исто време врши и политичко потврђивање или прерађивање значења (Smith 2006, 66). Издвајањем нашег у односу на туђе оцртавају се обриси једне групе која дели иста сећања, вредности, културни образац и која се себе доживљава као сродну и познату. Националне државе својим делањем креирале су сет идеја које се додатно ојачавају радом институција, периодичним меморијалним церемонијама и кроз образовање (McDowell 2008, 40). Истичући везаност једне заједнице за материјални остатак прошлости, као нешто што је остало од предака, искључује се учешће и ограничавају се права странаца (Lowenthal 2005, 404). Деловањем институција државе контролу над прошлошћу прикривају изразима као што су опште добро (припадност држави), одговорност и стручна етика (Waterton 2005, 312). Нација и њено наслеђе као догматске истине једноставно постоје, потврђују једна другу и безвремене су категорије. Материјални остаци прошлости у складу са деловањем ауторизованог дискурса сведоче о истинитости националних наратива. Држава својим поступањима (јубилеји, финансирање) има моћ да усмери пажњу становништва према одређеним просторима или да потврди постојеће вредности према остацима прошлости.

Иако, су међународна документа својим исказима утишала релације припадности, доживљаји наше-туђе још увек су присутни и преовлађујући. Основни принципи на којима је заснован рад Унеска истичу право појединачних земаља да препознају и чувају оне делове прошлости које сагледавају као највредније и најзначајније (Lowenthal 2005, 404). Иако је Унеско подржао заједничку номинацију *Stećci – medieval tombstones* коју су израдили стручњаци четири балканске државе (Kisić 2013, 130-141),¹³³ његови представници имали су само посматрачку и саветодавну улогу у процесима састављања досијеа. Номинација је на крају била успешна, али је рад на њеном састављању био изузетно тежак, јер је требало помирити наративе који су током претходних 100 година оформљени и натурализовани у различитим државама, а односе се на порекло и националну припадност становништва које се испод ових надгробника сахрањивало. Иако је текст у досијеу усаглашен, он није променио нити утишао локалне наративе.

¹³³ Државе учеснице процеса, Босна и Херцеговина (20 некропола), Црна Гора (3 некрополе), Србија (три некрополе) и Хрватска (две некрополе).

Истраживачи често истичу да национална држава не би представљала стабилну организацију без заједничког идентитета и солидарности који се на њему граде (Ristić 2007, 186). Упркос доминантном принципу глобализације, народ/нација још увек представља основни нуклеус савременог друштва (Smith 2006, 3). Идентитети везани за нацију представљају дубоко укоренење културне идентитете, натопљене емотивним и афективним набојем. Национални идентитет и држава условљени су једно другим, јер колективни идентитет заснован на нацији добија своју пуну потврду и афирмацију унутар националне државе која је уобличена територијом, границама и нацијом. Овај идентитет се не преиспитује, он се доживљава као природна ствар, непроменљива, а не као процес преговора и стварања значења. Утицај колективног идентитета заснованог на нацији на формирање појединца често се сагледава толико снажним да му је једнако немогуће побећи као и сопственој сенци (Марковић 2015, 6).

4.6. Стручњаци, У име државе

„Нека нас Бог спаси од прашине и прљавштине, од ватре, рата и конзервације културног наслеђа“¹³⁴

Професионализација дисциплина које се баве прошлошћу, поклапа се са настанком националних држава на тлу Европе (Babić 2010, 259), као одраз потребе стварања званичних наратива прошлости националних држава. Институционализација је допринела већој тежини и ауторитету исказа стручњака о прошлости (Lucas 2012, 35). Основна парадигма заштите, заснива се на јакој конзерваторској етици, по којој је неопходно заштитити елементе прошлости и наслеђена знања од пропадања са циљем очувања за будуће генерације (Holberg et al. 2017, 639). Међународна и домаћа документа која производе и потврђују ауторизовани дискурс постала су и основни оквир деловања археологије као дисциплине, њене теорије и праксе (London 1968; Валета 1992), као и начина на који струка сагледава свој предмет истраживања (Smith 2012, 2). Овај процес је маскиран или замагљен, јер је ауторизовани дискурс о наслеђу толико натурализован да делује као производ здраворазумског размишљања (Smith 2006, 93).

Интернационални покрет везан за кодификацију наслеђа поклопио се са периодом када у археологији долази до усвајања нових теоријских поставки. Током шездесетих година развија се процесна или нова археологија (Палавестра 2011, 168-170). Процесна археологија заснована је на уверењу да је могуће обезбедити објективне исказе о прошлости, чиме је додатно учвршћена улога стручњака као објективног научника који уз помоћ егзактних научних метода открива прошлост (Waterton 2012, 313). Преиспитивања настала у дисциплини, кроз постпроцесну археологију (Палавестра 2010, 230) готово да нису утицала на положај стручњака унутар конзерваторске струке. Развојем постпроцесне археологије освешћено је да се академски радови не дешавају у идеалном научном вакууму, већ унутар одређених друштвених оквира и као одговори на њих (Johnson 2007, 66, Babić 2018, 27-28, 45). Судови стручњака, често су обликовани различитим културним контекстима, услед чега их је неопходно активно преиспитивати (Waterton 2012, 320). Истраживач је увек умешан у читање записа, јер га он препознаје (открива) и даје му значење (Barrett 1997, 3, Hingley 2001, 18). У складу са реченим сваки истраживач требало би да постане свестан свог друштвеног положаја

¹³⁴ Оригинални текст: „Gott schutze uns vor Staub und Schmutz, vor Feuer, Krieg, und Denkmalschutz“ (наведено према Holtorf 2007, 44). Наведени текст представља графит који је/су непознати починилац/оци написали у Бајерну, Немачка.

и законитости које владају у домену његове области истраживања. Тако се истраживач налази у једном јако осетљивом положају, јер је изван, али у унутар предмета свог проучавања, као и поступака стицања знања о њему (Todorova 2015, 12). Препознавањем положаја може се постићи ослобођење од ограничења и предрасуда, и постиже се већа доза објективности у закључивању (Babić 2018, 42). У суштини рад сваког истраживања подлеже моралним или етичким преиспитивањима која се односе на дефинисање сопственог положаја у савременом свету, истраживачког деловања и његових последица (Lafrenz Samuels 2012, 161).

Ауторизовани дискурс о наслеђу, заснован на позитивистичкој мисли, и даље производи ауторизованог стручњака. Статус археологије потврђује се међународним прописима што дисциплини даје колективни идентитет и одређену дозу моћи да утиче на културне или друштвене дебате и значења (Lowental 2005, 412; Waterton and Smith 2009, 17). Постојање локалитета представља *reason d'etre* струке. Археолози су, у складу са Конвенцијом о заштити археолошког наслеђа препознати струка која има право да истражује и званично интерпретира материјалне трагове прошлости (Валета 1992, 36), што додатно оснажује везу са ауторизованим дискурсом (Waterton and Smith 2009, 11). У темељима струке дефинисано је да се предмет истраживања открива радом археолога, што је у суштини потпуно опречно самој идеји наслеђа као процеса стварања (Smith 2012, 2). Стручњаци су сагласни предмет археолошких истраживања јесте наслеђе *a priori*, у то се не сме сумњати. Ми имамо знања да препознамо наслеђе, имамо ауторитет да о њему говоримо и да се о њему старамо. Наслеђе дакле представља предмет или објекат које откривају и дефинишу стручњаци, њихова улога је да уче и презентују то наслеђе заједници.

И струка конзерватора је створила низ правила у поступању које су мање више универзалне и јасно дефинишу на који начин се односимо према остацима прошлости. Будућност археолошких локалитета и могуће промене у принципима заштите и презентације потпуно су магловите и непостојеће, а сав труд који се улаже у заштиту заснован је на деветнаестовековним поставкама или одржавању *статуса кво* који је кодифициран током 20. века (Holberg et al. 2017, 642). Као последица развоја нових технологија опипљива материја може бити замењена интерактивним презентацијама, које се већ уводе у класичне презентације са циљем привлачења млађе публике. Ово уједно отвара питање правца развоја културног туризма, који данас представља један од главних покретача заштите али и презентације археолошког наслеђа (Holtorf 2020, 157).

Ограничења у употреби простора која настају као последица деловања археолога нека су од основних асоцијација на дисциплину, а везана су за кочење планираног развоја или модернизације. Овај однос према деловању археологије често се износи и приликом званичних састанака са инвеститорима или другим државним секторима. Потреба да се заштити и истакне значај предмета истраживања ствара стручњака који је често један од главних играча у дебатама са локалним заједницама код којих осећај за наслеђе стоји у опозицији са ауторизованим дискурсом. Демократизацију у односу према заједници стручњаци не виде у заједничком одлучивању, већ у представљању резултата истраживања како би се у јавности оправдала улагања или се иста образовала о значају археолошких открића. Под утицајем дискурса и јавност, често свој положај сагледава као природан. Брига и управљање наслеђем сагледава се као посао стручњака (Smith and Waterton 2008, 291), односно изван је активности и деловања заједнице.

Археологија је данас саставни део популарне културе, кроз емисије и играни програм, мрежне садржаје или игре. Истраживања су показала да је становништво више заинтересовано за откривање блага него за археолошки метод или реконструкцију прошлости (Holtorf 2005; Kristiansen 2008, 490). Јавност је заинтересована за измишљене спектакле, који су ближи

њиховој замишљеној верзији прошлости него оној коју научници нуде. Реално је поставити питање да ли је за популарност археологије заслужна њена академска верзија или је за развој академских студија заслужна опчињеност људи материјалним остацима прошлости. Стручњаци се штите и величају своју улогу позивајући се на законску регулативу (Црнобрња 2022), али за просечног грађанина прве асоцијације за археологију су благо, авантура и Индијана Џонс (Indiana Jones). Већи део археолошке заједнице одбија да призна доминантни утицај своје филмске алегорије, верујући у јачину и значај научне дисциплине и властитог ауторитета. Археолози доживљавају себе као заступнике прошлости који имају на изглед природну контролу над њеним материјалним остацима. Решење не може бити само у укидању ауторитета, јер се неће постићи прави циљ.

4.6.1. Локални оквири

Србија је, као што сам показала у претходном поглављу *Култ споменика у савременом добу: његов карактер и порекло*, свој модерни идентитет градила на наслеђу насталом током средњег века. У Србији су и крајем 20. века најјачи су били гласови интелектуалаца и професионалаца, представника национализма и патриотизма чији су ставови били засновани на друштвеним и етичким вредностима 19. века (Димитријевић 2005). Њихов утицај на широку јавност био је најдоминантнији чиме је потврђена јачина и виталност идеја насталих у време формирања националне државе.

Потврђивањем међународних докумената Република Србија је, на изглед прихватила идеју о универзалности наслеђа. Овим актом археолошки локалитети из давних времена изједначили су се са националним наслеђем, међутим стварност је далеко од овог златног идеала. Виталност националних идеја заснованих на проучавању и јачању српске националне културе и српског идентитета (Стратегија 2020, 2) остаје неупитна, а најлакше се прати кроз образовање и кроз однос државе према српској православној цркви. Национални споменици, нарочито они који су вековима одржали своју основну функцију, као што су манастирски комплекси или цркве у Србији представљају *living-heritage site* (Poulios 2010, 175) односно просторе живог наслеђа. Они су материјални сведоци одређених догађаја националне прошлости који дају смисао и потврђују вредности народа. Упркос томе што је служба заштите оформљена у периоду Друге Југославије (1945-1992), на територији Завода у Краљеву прва решења о проглашењу добили су значајни манастирски комплекси и средњовековне цркве: манастири Студеница, Жича, Милешева, Сопотани (1947), Стара Павлица, Петрова црква, црква св. Стефана у Жељевици (1948-51)... Својим радом на средњовековним споменицима држава је, упркос промењеним друштвеним околностима потврдила вредност ових споменика за историју и развој народа у прошлости. Правна заштита објеката грађанске архитектуре, народног неимарства и археолошких локалитета отпочела је тек средином осме деценије 20. века.

Однос према наслеђу у једној држави огледа се и кроз начине на које државе приступају заштити или организацији служби које се баве заштитом материјалних остатака прошлости. Иако служба заштите у Србији постоји више од 75. година, дописом Министарства културе из 2002. године финансирање регионалних завода, који су до тада представљали републичке установе, прешло је на финансирање локалних самоуправа на чијим територијама се налазе управе завода. Овај допис, који по својој форми не представља законски акт, усложио је положај службе заштите унутар државног система, али и положај материјалних остатака из прошлости који се налазе изван дефиниције *living-heritage site*.

Одлука из 2002. године производи последице у садашњем тренутку, које се највише уочавају у односима службе заштите са другим државним институцијама. Осим стручњака, који су распоређени у разним секторима (научне институције и институције заштите), на наслеђе утичу и запослени у министарствима, локалним самоуправама или сектору планирања. Држава представља један сложен систем, који је, неслагљиво хетероген у погледу разумевања и дефинисања односа према просторима које називамо наслеђем. Други сектори се према заштити односе као маћеха према Пепељуги. Нама се признаје постојање, мада смо често заборављени или се сагледавамо као сметња. Држава, која делује у име народа и прогреса не препознаје значај и улогу сектора заштите нарочито када је у питању пројектовање или извођење инфраструктурних пројеката.¹³⁵ Сектор заштите као да је изван државе, а не њен саставни део чија је улога да штити и чува материјалне остатке у њено име. Тренутно делује као да се управљачки део друштва успешно брани против археолошких гласноговорника који *неупућене* управе покушавају да уведу у 21. век и науче их да археологија представља изузетаног чиниоца у њиховим свакодневним животима (Црнобрња 2022).

Проблеми у сарадњи се јављају најчешће приликом урбанистичког планирања¹³⁶ или дефинисања степена интервенције коју одређени простор трпи са циљем подизања његове туристичке атрактивности или уклапања у нову изградњу. У овим преговорима мишљење сектора заштите културног наслеђа често занемарује или се стручњаци укључују када је пројекат у завршној фази. Стручњак и институција заштите¹³⁷ као неупитни ауторитет у Србији не постоји. Успех институције или стручњака су већи уколико се уклапају у пројекције других сектора државе, али могу бити и производ професионалног интегритета. Иако се интегритет састоји из више варијабли, он се може дефинисати као искуство и могућност да се исказе став, који је формиран на основу објективне процене дате ситуације.¹³⁸

Инфраструктурни или (хидро)геолошки пројекти појачали су значај археологије у држави, мада је мали број археолога запослених у систему заштите, често директно пропорционалан њиховом утицају (Ђуров и др 2016, 113-115). Положај археологије додатно је био закомпликован немогућношћу старог Закона о културним добрима да препозна значај оригиналног контекста за стварање археолошког записа, па је као меру заштите дефинисао повраћај добра у претходно стање (Закон 1994, чл. 103). Нови закон делимично препознаје јединствену природу археолошких локалитета и као најзначајнију промену уводи њихову трајну заштиту (Закон 2021, чл. 32). Али ова промена мање је успех струке, а више усклађивања са европским законодавством. Притајени сукоб између дисциплина конзерватора додатно компликује положај система заштите унутар државног система. Као што је речено у претходном поглављу, систем заштите, па и археолошких локалитета у Србији је у претходних 70 година почивао „професији која и ствара грађевине“ (Nenadović 1980, 38), археолози су се повлачили са локалитета након завршетка истраживања, па су најчешће изостајали из процеса презентације. У Србији нема активног дијалога о проблемима заштите и улози коју конзерватори или урбанисти имају приликом интервенција у простору. Иако у Србији служба заштите функционише у промењеним друштвеним и привредним условима, уколико бисмо

¹³⁵ Различити сектори државе изненађени су након добијања услова од стране надлежних институција заштите. Археолошка истраживања нису интегрални део рока за завршетак инфраструктурних коридора, тако да се чини да археологија увек кочи зацртане рокове и планове државе.

¹³⁶ Током разговора који су се тицали израде Студије заштите културних добара за потребе просторног плана представник једне локалне самоуправе западне Србије изјавио је: „Узели су земљу за пут, сад ћете и ви заузети део. Шта ће остати нама?“

¹³⁷ Иако се закључци које износим у овом сегменту могу сагледавати као изузетно субјективни, морам нагласити да су они засновани на искуству, као и размени мишљења са колегама које раде на истим или сличним пословима унутар институција заштите.

¹³⁸ Ово зависи од организације посла унутар институције, као и спремности управе да закључак стручњака усвоји као званични став институције.

истражили материјални траг који се ствара њеним деловањем (Gonzalez-Ruibal 2011, 41, Lucas 2000, 356) промена у односу на 20. век скоро да нема. Запис остаје исти, са јако малим, естетским променама које се не могу дефинисати као значајне друштвене промене, већ као упади у једну стабилну материјалну културу. Положај археологије у систему заштите биће детаљно обрађен кроз документа која се чувају у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, а тичу се открића и заштите Римских терми у Чачку, али и других локација унутар модерног урбаног језгра Чачка.

У овом тренутку потребно је додатно објаснити мој положај и однос према предмету истраживања. Моја професионална знања и искуство развијали су се у оквиру ауторизованог дискурса. Као сарадника у служби конзервације и као археолога мој задатак је да откривам и штитим све материјалне остатке прошлости, јер и најмањи фрагмент керамике представља наслеђе (Валета 1992, чл. 1). Рад на тези представља процес кога прате константна преиспитивања јер проблематизујем принципе и начин размишљања на којима се заснива мој професионални рад. Будући да је моје образовање обликовано у складу са европским, односно западним погледом на свет, аргументи и закључци које износим нису у потпуности ослобођени терета који је условљен и обликован том традицијом. Ипак, будући да сам рођена и живим на Балкану, моји погледи на наслеђе производ су и деловања регионалног, односно балканског културног обрасца (Todorova 2009, 17). Неки од мојих закључака или запажања, усклађени са, већ постојећим критикама ауторизованог дискурса и део су глобалних промена према просторима које називамо наслеђем, али је већина закључака донета на основу рада на терену са становницима Западне Србије. Иако ће можда неком деловати да су ставови које износим према улози и деловању стручњака археолога и конзерватора оштри, становишта сам да не треба утишавати наш допринос у процесима препознавања и управљања наслеђем, нити нас ослободити одговорности само зато што се други актери према простору понашају исто или са много горим последицама за будућност (Todorova 2009, 13).

4.7. Положај заједнице у процесима откривања и управљања наслеђем Давид против Голијата

Повлашћени положај државе и стручњака створио је јаз између наслеђа и људи. Значај јавности у процесима дефинисања наслеђа је замагљен и занемарен у односу на државу и стручњаке, чиме је њена улога у контакту са просторима које називамо наслеђем утишана (Waterton 2012, 313). Непостојање отвореног дијалога о томе шта су доминантни или локални идентитети као резултат најчешће има ускраћивање права заједници једног места да слободно изражава или оствари свој културни потенцијал (Fraser 2001, 26). Једина заједница, за коју се може са извесном дозом сигурности рећи да доживљава археолошке локалитете као део свог идентитета, јесте заједница стручњака, првенствено археолога, у мањој мери других дисциплина које се баве прошлошћу (историчара, историчара уметности...). Иако на изглед хомогена, и унутар заједнице археолога постоје разлике, које су најчешће условљене личним или академским интересовањима.

Иако наслеђе по закону припада свима, улога јавности почиње и завршава се у облику обавештења или образовања (Smith 2006, 31, Waterton 2012, 319). Сагледавајући своја знања као повлашћена и исправна, држава преко стручњака, занемарује осећај за место који постоји код локалне заједнице (Waterton 2012, 315). Грађани су искључени из активности препознавања и вредновања наслеђа, без могућности да суштински утичу на процесе његовог управљања. Истраживања су показала да становништво осећа антагонизам, управо према просторима који се у име и за потребе заштите национализују или се становништву ограничава кретање или употреба простора (Fouseki and Alexopoulos 2019, 1274).

Историја Србије испуњена је доношењем одлука на које заједница није имала утицаја. Иако је отпор јавности према усвајању западних образаца архитектуре постојао, елита га је у потпуности занемарила (Nenadović 1980, 11). Запад је постао модел за напредак, хуманизам и културу. Локални изрази у култури, архитектури или науци потиснути су у корист напредног и модерног западног модела (Kelbaševa 2003, 314). Занемаривање доносиоца одлука према мишљењу јавности и данас је наглашено, иако је Република Србија демократска грађанска република. Археолози свој однос према локалитетима покушавају да наметну јавности, без дијалога о постојећим вредностима простора или доживљајима које има заједница. Дефиниција наслеђа која је научена кроз образовање и коју археолози потврђују својим деловањем не мора по аутоматици бити идеја коју дели већина (Waterton and Smith 2009, 24). Научена да су значајне одлуке о простору изван њене јурисдикције, јавност углавном прихвата промене без већег противљења, незаинтересовано. Иако, делује да је грађански активизам у порасту, ограниченост и малобројност активиста у области културног наслеђа упућују да је заинтересованост јавности још увек ниска.

Ускраћивање права на тумачење или употребу простора које називамо наслеђем ставља јавност у неравноправан положај према стручњацима и држави која прописује правила. Ограничавање приступа је политички чин који на одређени начин говори заједници да она не полаже право на неки простор. Описани односи суштински су у супротности са основним уставним одредбама демократских друштава, јер се кроз деловање институција дозвољава или легализује неправедни или подређени положај дела становништва. Релације се додатно усложњавају уколико се заједници поступањем стручњака одузима право на именовање или давање значења простору, чиме се поништава део њиховог културног идентитета (Fraser 2001, 26-27). Чак и када се јавност позива да активно учествује у презентацијама археолошких локалитета, она се уводи у један строго контролисан процес, у коме је њена улога строго одређена и дефинисана (Smith 2006, 44). Луис Менанд (Louis Menand) је приметио да културе цветају, управо док су део живота, онога тренутка када добију заштиту државе једном ногом су већ у музеју (преузето из Lowental 2005, 411). Критичари владајућих принципа заштите упозоравају да процеси у којима стручњаци покушавају да контролишу сваки културни израз доводе до фосилизације културних традиција, односно алијенације становништва и од оних традиција које су виталне (Smith 2006, 55, 56, 111; Nikočević 2012). Једном када друштво престане активно да користи остатке прошлости или их замени новим облицима стварања идентитета и вредности, свака експертски наметнута заштита постаје јалова.

Стручњаци својим активностима отуђују простор, у физичком и емотивном смислу од заједнице. Простор се из препознатљивог и блиског, археолошким ископавањима или конзервацијом трансформише у нешто ново (Lowental 2005, 395). Локалне вредности простора често немају простора, или се узгредно наводе у стручним радовима или приликом валоризације простора. Велики део рада у Заводу претпоставља комуникацију са становништвом или рад на терену. Археолог конзерватор требало би да буде знатно осетљивији на однос и учешће заједнице у процесима презентације простора, у односу на стручњака који се само краткотрајно појављује у заједници током ископавања. Ненавикнуто на дијалог и државу као сарадника, локално становништво се често снебива да покаже своје познавање простора, јер своја знања доживљава као небитна у односу стручњака. Ретко се среће човек који слободно дели своје импресије о простору са којим је у свакодневном сусретом. Стручњак се са једне стране сагледава као ауторитет, а са друге стране неко ко није способан да разуме, доживи место или да се нађе у њему на исти начин као локалац. Понашање заједнице је делимично оправдано јер стручњаци, у највећем броју случајева нису научени да комуницирају или да чују саговорника. Оно што представља културни пејзаж доживљен од стране заједнице често је у директној супротности са вредностима које препознају стручњаци.

Код стручњака је утишана свест да затечене вредности простора представљају полазну основу за очување или успешно управљање једним локалитетом. Иницијатор истраживања локалитета Манастир св. Илије у Плешу (о. Александровац) била је локална заједница која је имала идеју да обнови/сагради сеоску цркву.¹³⁹ Истраживањима је утврђено да се на локалитету налазе остаци балнеума, које је становништво због блиске основе (облик базена који се поклапа са изгледом олтарског простора) доживело и употребљавало као сакрални објекат. Становништво нема однос према балнеуму, односно у локалној заједници не постоји већ постојећа веза израђена кроз традиционални културолошки образац (народ, вера). Откривени остаци на локалитету који је у систему заштите регистрован као Јабланица¹⁴⁰ сада су празан простор који припада стручњацима и њиховој интерпретацији. Даљим инсистирањем на презентацији балнеума дисциплина губи могућност надоградње односа становништва према простору, признајући му његову слојевитост и развој током прошлости.

Сагледавањем простора као палимпсеста, ствара се могућност слојевитог тумачења, али и презентације различитих интерпретација и отисака које су му заједнице приписале. Наслеђе дакле није само материја (*a thing*), већ је интерпретација. У складу са алтернативним тумачењем наслеђа, вредности које препознаје већина треба да представљају базу за очување наслеђа, а не обрнуто. Јавност има право да усвоји, одбаци или трансформише добијене информације или промене настале у простору у односу на сопствена знања или односе према свету (Smith 2006, 70). Поставља се питање да ли је однос заједнице довољно снажан да поновно заузме простор или ће он остати непрепознат у менталној мапи заједнице.

Управљање просторима које називамо наслеђем не може се састојати само из два корака, научних истраживања и презентације откривених остатака. Иако археолошка ископавања или конзервација представљају процесе стварања наслеђа, они нису једини (Waterton and Smith 2009, 16). Дијалог који ми као стручњаци сматрамо да постоји, заправо представља монолог, јер занемарујемо утицај наших поступака на просторе или локално становништво (Smith 2012, 7). Ауторизовани стручњак свој предмет изучавања посматра изван заједнице, издалека. Стручњаци са својих божанских висина својим потезима одузимају становништву наслеђена знања или односе према простору. Намећући наше виђење као једино исправно несвесни смо да губимо могућност да очувамо и оне елементе материјалне прошлости који су нама битни као стручњацима. Аутистично претпостављамо да је идентитет становника или појединца места истоветан са нашим сопственим. Иако је унутар археологије активно истражују различити идентитети у прошлим друштвима, потпуно смо занемарили различите односе унутар савремених заједница везаних за место и наслеђе (Waterton 2012, 318). Рад са заједницом на најбољи начин оповргава идеју да постоји један непроменљив и безвремени пејзаж или његов доживљај (Waterton 2012, 316).

¹³⁹ Археолошка истраживања спроведена су у две кампање (2014. и 2022) у организацији Завода за заштиту споменика културе, руководитељка истраживања била је др Марија Марић, археолог тада стручни сарадник Завода.

¹⁴⁰ Локалитет је утврђен за непокретно културно добро археолошко налазиште у новембру 2023. године. Извор, <https://www.paragraf.rs/glasila/rs/sluzbeni-glasnik-republike-srbije-107-2023.html>, приступљено 12.12.2024. године. До наведеног датума налазиште није унесено у Регистар непокретних културних добара, https://nasledje.gov.rs/index.cfm?jezik=Serbian_CIR.

4.8. Позив на промене

Истраживање *Can heritage management be decentralized?* (2000), извршено на иницијативу немачке политичарке Антје Волмер (Antje Volmer)¹⁴¹ од стране Дитера Хифман-Ахелма (Dieter Hoffmann-Axthelm),¹⁴² показало је да се у Немачкој превише чува и да је тренутно стање заштите неодрживо (Holtorf 2007, 43). Један од закључка био је да су конзерваторски принципи у јавности све нејаснији. Истраживања су показала да државне службе не уживају јавно поверење у одлуке које доносе и своју стручност (Holtorf 2007, 44) и да се очување културног наслеђа не може доживљавати као природна ствар. Дебата која је покренута у Немачкој није имала већег одјека у другим западноевропским земљама (Holtorf 2005, Holtorf 2007), али је указала на незадовољство јавности.

Критичари постојећих система заштите као најпроблематичније елементе препознају притисак приватног сектора, субјективизам конзерватора у одлучивању, проблеме у планирању и развоју простора, трајање и обим заштитних археолошких истраживања. Истраживања су показала да се државни службеници често не руководе правилницима што доприноси јачању неповерења у њихове одлуке и стручност (Holtorf 2007, 44, 36). Закључак је да јавни сектор, односно институције у свом поступању често примењују право вета, чиме се руши једно од примарних права демократије, право на располагање приватном имовином. Положај конзерватора може да буде дефинисан кроз једну од најосновнијих и најмоћнијих економских класификација, „Особа или група која контролише (самим тим и дефинише) покрет или значење објекта наслеђује и ауторитет и моћ над другима“ (Waterton 2012, 318). Моћ се мери постигнутим успехом особе или групе да наметну своје мишљење другима (McDowell 2008, 43). Привилегован положај државних институција ограничава демократско право већини да одлучује о интервенцијама у простору који насељава (Holtorf 2007, 35). Холторф сматра да су управо обични грађани, без политичког утицаја, веза или новца они који подносе највећи терет очувања наслеђа (Holtorf 2007, 36). Као стручњак који ради на територији Србије, могу се потпуно сложити са претходним исказима. Резултати истраживања у Немачкој су показали да уместо научних или историјских вредности становништво највише цени естетску вредност материјалног наслеђа. Закључак је да наслеђе, као израз савремене културе, треба да подлеже истим правима као и друга питања од јавног интереса у државама које су по уставу и систему демократске (Holtorf 2007, 44). У складу са овим закључком, заједница се сагледава као носилац иницијатива везаних за очување материјалних остатака прошлости или затечених урбаних вредности простора (Holtorf 2007, 37; Smith and Waterton 2009, 4).

У Шведској, једној од најразвијенијих европских демократија, грађани су се побунили против ауторитарног гласа државе у процесима препознавања и заштите наслеђа. Држава је, свесна растућег незадовољства, израдила документ *Operation heritage* (Agenda Kulturarv). У завршним разматрањима документа постављено је питање „Чије вредности и ставове наше одлуке (стручњаци/држава) рефлектују?“ (Holtorf 2007, 45-46). Међутим, иако Агенда позива грађане да активно учествују у процесима везаним за заштиту наслеђа, она то чини у оквиру ауторизованог дискурса. Агенда не препознаје улогу грађана у процесима номинације или управљања наслеђем, грађани се позивају да се упознају са наслеђем или учествују у манифестацијама организованим од државе (Holtorf 2007, 46).

¹⁴¹ У тренуту покретања иницијативе Антја Волмер била је потпредседница немачког парламента и гласноговорница културне политике Зелене партије. Она је покренула јавно саслушање у Бундестагу 30. марта 2000. године о заштити културног наслеђа.

¹⁴² Дитер Хифман-Ахелма, архитектонски критичар и урбаниста, је још 1980. године објавио дело Молба да се укине конзервација наслеђа, *Plea for abolishing the preservation of heritage* (Holtorf 2007, 43).

Шта би све требало да обухвата демократизација у заштити наслеђа? Демократизација у односима подразумевала би децентрализацију и доношење јасних процедура на локалном нивоу. Извођење заштитних археолошких истраживања и заштита покретних и непокретних археолошких структура треба да остане неизоставни корак у процесима планирања простора. Заштита би подразумевала очување *in situ* археолошких структура чиме би се омогућила презентација када се за то стекну услови или потреба. Одлучивање о врсти и обиму презентације (управљање наслеђем) би требало да буде засновано на партиципативном учешћу грађана.

Јасно дефинисани правилници, уједно треба да онемогуће доминацију гласне или организоване мањине, која може бити доминантна у доношењу важних одлука. Међутим, уколико препустимо јавном мњењу да самостално одлучује о материјалним остацима прошлости, постоји опасност да управљање наслеђем буде под диктатом тренутних популистичких трендова, а да његова естетика зависи од краткотрајних стилова (Holtorf 2007, 42). Иако одлуке треба да буду засноване на мишљењу већине, треба истакнути да би без мањинских иницијатива изван фокуса јавности остале многе битне одлуке везане за простор. Иницијативу за обнову историјског језгра Дрездена, коју је покренула мала група интелектуалаца, потписало је 68.000 становника што је било довољно да се покрене држава (Holtorf 2007, 41-42). Решење је у проналаску средњег пута и постизању договора заинтересованих страна које ће бити спремне да саслушају.

Иако теоретичари истичу да наслеђе представља једну од водећих друштвених иницијатива данашњице (Waterton and Smith 2009, 18), у Србији су јавне иницијативе за заштиту материјалних трагова прошлости ретка појава. Противљење, односно негативан став према променама у простору исказује се у тренутку рушења или почетка радова, када је већина законских могућности за деловање исцрпљена. Врло ретко се користе законом прописане институције, као што је рани јавни увид (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 45а, Стојков и др. 2015). Одзив грађана на раним јавним увидима или расправама у вези доношења стратешких докумената је изузетно мали, а њихово интересовање углавном усмерено према решавању личних проблема. На јавном представљању стратешког документа *Стратегија развоја културе града Чачка до 2027. године* присуствовало је укупно 13 појединаца (од чега, 3 представника Завода у Краљеву, 3 представника обрађивача) иако је вест о расправи била благовремено подељена на локалним медијима и званичним интернет порталима града. Заинтересованост за проблеме заштите наслеђа, нарочито археолошког наслеђа изузетно је ниска, готово да не постоји. Са друге стране цивилни сектор (невладине организације) такође немају јасно дефинисане агенде, и упркос свом називу ослањају на финансирање из градских буџета, што их делимично поставља у полузависан положај од државе. Организације не сагледавају значај образовања или сарадње са локалним заједницама, њихов рад често није транспарентан, или је политички обојен.

4.9. Деловање ауторизованог дискурса о наслеђу у 21. веку - Србија

Читајући документа креирана радом Савета Европе стиче се утисак да на европском континенту постоји уједначен однос према материјалним остацима прошлости. Доступна литература (Smith 2006, 193-287; Holtorf 2007; Fouseki and Alexopoulos 2019), као и искуство у раду са становништвом западне Србије упућују да је Европа један сложени организам и да европске државе имају различите културне обрасце унутар којих се препознаје и вреднује културно наслеђе. Положај наслеђа у једном друштву дакле, није пропорционалан законодавном оквиру, већ зависи од многих скривених чинилаца који почивају на односу већине према одређеним просторима, а некада је директно зависан од образовања, личног или

колективног интереса страна које се баве доношењем културних политика. Упоредо са главном струјом ауторизованог дискурса формирале су се и његове регионалне варијанте, које су креиране од стране локалних актера у циљу потврде друштвених или културних идентитета и вредности (Smith 2006, 4). Ауторизовано знање стручњака у овим процесима постало је основа за управљање јавним мњењем или различитим друштвеним проблемима (Smith 2006, 51).

У разним периодима прошлости Римско царство и материјални остаци настали у римском периоду послужили су као модел којим су појединци или нације западног света читали прошлост у циљу дефинисања и објашњења сопственог положаја у садашњем тренутку (Hingley 1996, 36; Freeman 1997, 11-12; Hingley 2001, 7-8; Gordon 2012, 112; Kuzmanović i Mihajlović 2014, 2; Babić i Kuzmanović 2015, 543). Државе су користиле прошлост како би реинтерпретирале догађаје или идеје и како би објасниле друштвене, економске или културне промене или креирале или усвојиле нове обрасце (Babić 2010, 263; McDowell 2008, 42-43). Западна друштва сагледавају се као компулсивни потрошачи прошлости јер „купују/бирају оно што најбоље одговара сопственом доживљају себе у одређеном тренутку“ (наведено према McDowell 2008, 42)¹⁴³ потврђујући је да интерпретација прошлости условљена друштвеним, економским или политичким контекстом (McDowell 2008, 42, 43).

Иако Европска унија подржава и признаје различитост својих чланица и њихових националних традиција (Copenhagen 1973, I; Ristić 2007, 186), она своје постојање гради на заједничким вредностима израженим кроз поштовање либералне демократије, људских права, тржишне економије, социјалне државе и очувању локалних културних израза (Ristić 2007, 188; Marković 2013, 8 и 17). Баштина римског периода се и данас сагледава од стране Европске уније као основа јединства и заједничког развоја, којом се потврђује континуитет европске културе, правне и политичке мисли (Jacobs i Maier 1998, 19; Paludan-Muller 2012, 148-149; Hingley, 2017, 4-8; Bonacchi, Altaweel and Krzyzanska 2018, 182-185). У процесима потврде европског пута, након пада социјалистичких режима и земље Балкана креирале су специфичне наративе везане за Римско царство.

Прича о Риму изузетно добро илуструје на које начине се идеја о наслеђу користи у савременим контекстима у функцији ре/конструисања идентитета и друштвених и културних вредности и значења (Smith 2006, 3; Lafrenz Samuels and Totten 2012). Уколико су јасне и континуиране, државне политике могу да доведу до промена у начинима на које становништво сагледава одређене просторе.¹⁴⁴ Традиција деловања, оличена у институцијама, ствара заједнице које деле заједничка предубеђења о свету и налазе потврду тих очекивања у својим свакодневним активностима (Barrett 1997, 6, 10).¹⁴⁵

У креирању српског етничитета и самосталне државе монументални споменици архитектуре из средњовековног периода имали су централну улогу. У овим процесима изван фокуса јавности остао велики део археолошког предмета истраживања. Развојем идеје о универзалности наслеђа чинило се да је јаз превазиђен. Археолози су спремно прихватили своју улогу у откривању и дисеминацији свих трагова материјалне културе. Ипак, на

¹⁴³ Оригиналан текст: „shopping for what best suits their particular sense of self at that time“ (наведено према McDowell 2008, 42).

¹⁴⁴ Данашњи однос енглеске средње класе према аристократским сеоским кућама чини се природан, међутим 1974. године изложбом у Викторијином и Албертовом музеју Уништавање сеоске куће 1875-1975. године (Destruction of Country House) покренут је процес у коме су ови објекти постали синоним за наслеђе (Smith 2006, 117-120).

¹⁴⁵ Неки теоретичари прихватају оправданост стварања различитих наратива о прошлости. Они то објашњавају као израз суверенитета сваке нације (Lowenthal 2005, 409).

просторима који нису туристичке дестинације однос према траговима прошлости који се не уклапају у деветнаестовековну идеју националних сведока прошлости, археолошки локалитети препознати су као наслеђе само кроз законску регулативу.

Наратив о вредности територије данашње Србије за Римско царство у касној антици оформљен током 90-тих година 20. века (Kuzmanović i Mihajlović 2014; Кузмановић и Михајловић 2018, Cvjetićanin 2020; Cvjetićanin 2022) додатно је развијан промоцијом европског пута Србије почетком 21. века. Наратив првобитно формиран у заједници стручњака током 90-тих изабран је као део платформе нове државне политике (Subotić 2013, 307). Србија је археолошке локалитете из римског периода покушала да искористи као симболички ресурс у процесима потврде свог европског пута и припадности Европи. Промоција и истраживање римског наслеђа у првој деценији 21. века имали су за циљ да подрже и промовишу политички програм демократске Србије (Babić 2014, 254; Kuzmanović i Mihajlović 2014, 2; Cvjetićanin 2020, 753-754). Наратив је био намењен спољним посматрачима, али је требало придобити и грађане за оштру промену државне политике након промена 2000. године. Новоуспостављени наратив, имао је за циљ да потисне и трансформише постојеће идентитете након деценије изолованости државе и становништва.

Почетком 21. века однос грађана према Европи није био доминантно позитиван нити усаглашен, како због догађаја из претходног периода, тако и због наслеђених наратива из прошлости. За демократски оријентисаног грађанина Србије Европа је представља/ла синоним за модерност, стабилност, ред и прогрес. За радикално и десничарски оријентисане струје у Србији Европа је (била) синоним за декаденцију, дволичност уз јаке пејоративне конотације (Ristić 2007, 187). Ови различити ставови произвели су и различите идентитете. Први проевропски, сагледава себе као западни, европски, грађански, док други признаје припадност Европи, али са њом не дели исте вредности. Модерни и либерални део друштва, иако присутан и пре 1945. године, нарочито јача развојем образовања у Другој Југославији (Ristić 2007, 192). Други је традиционално повезан са Русијом и почива на колективној одговорности са јаким православним¹⁴⁶ и словенским коренима. Догађаји из претходне две деценије 21. века створили су и трећи, хибридни идентитет који Европу у исто време сагледава као предмет своје жеље, али и највећег непријатеља (Goldsvorti 2003, 52). Нестабилност српске политике произвела је дволичност у интелектуалној елити, која свесна променљивости, и у складу са њом, мења свој однос према традиционалном и европском. Српски интелектуалци, иако образовани по доминантно западном принципу, представљају најподељенији и нестабилнији део грађана, растрзани између златног идеала и својих нативистичких тежњи (Longinović 2003, 62).

Наратив о значају Србије као територије за реформу Царства представља симбиозу два супротстављена идентитета унутар Србије, прозападног и традиционално словенског. Кроз наратив се потврђује припадност Европи, али се у исто време наглашава посебност, кроз величање територије данашње Србије у периоду касне антике за развој и очување европске цивилизације. Комплекс дуговања Западу тако бива изокренут. Овај концепт није јединствен само за Србију и представља део наратива свих малих националних заједница на Балкану (Dičev 2003, 276), као и других младих нација које су оптерећене својом колонијалном прошлошћу. Римски остаци се у бившим северноафричким колонијама западноевропских држава сагледавају као важан културни и тржишни ресурс. Афричке земље препознају материјалне остатке из римског периода као одраз своје посебности, али уједно и капитал који

¹⁴⁶ Колективизам као вредност препознаје и промовише Српска православна црква, као један од стубова идентитета Срба. Иако Србија представља грађанску и секуларну државу однос са црквом и данас је јак, а заснован је на идеји да усаглашено деловање представља основу за напредак државе и нације (Ristić 2007, 190-192).

потврђује њихову припадност западним вредностима (Lafrenz Samuels 2012, 159). Прихватајући римску традицију као заједнички именитељ са Унијом Србија је истакла и нагласила свој значај и посебно место у развоју европске цивилизације. У складу са деловањем хибридног идентитета Србија је истакла и позицију несхваћене жртве која је упркос својим заслугама губитник у процесима европеизације Балкана (Subotić 2013, 309). Наратив о посебном положају или имагинарна реконструкција прошле славе типични су за мале народе, уједно су и симптом имагинарне хипертрофије колективног идентитета који је заснован на идеји историјске виктимизације прикривене причама о величини. Ове приче део су живљене стварности генерација, а потврђују се кроз књижевна дела и културу малих народа – „identifikacija sa moći koju ne poseduju, male nacije trpe i zamišljaju“ (Longinović 2003, 59-62).

Усвајањем овог наратива српска изабрана елита покушала да је редефинише позицију државе унутар европског континента и истакне своје заслужено место у изградњи вредности које се препознају и промовишу у Европској унији (Kuzmanović i Mihajlović 2014, 2; Subotić 2013, 308). На отварању визиторског центра Царске палате у Сирмијуму тадашњи председник Републике Борис Тадић изјавио је „Верујем да ће и Сирмијум, као и Ниш наћи своје место 2013. године, када се буде обележавала годишњица Миланског едикта ... то (ће) бити прилика да покажемо да је Србија део Европе дуже од 1.700 година“.¹⁴⁷ Држава је активно промовисала налазишта која се повезују са римским царевима рођеним на територији данашње Србије „На овој територији рођени су неки од најважнијих римских императора, који су суштински одредили ток историје Римског царства ...вековни сведоци значаја и богатства Римског царства – градови, виле и утврђења“ (Ђорђевић 2018, 233). Посебан статус и утицај балканских провинција за Римско царство, а посредно и модерну Европу, недвосмислено се потврђује у изјавама стручњака и званичника током припрема и реализације прославе Миланског едикта (званични назив *Пројекат Милански едикт 313-2013, Србија*). „Улога балканских провинција, односно терена на коме се данас простире Србија, у периоду касне антике била је од изузетног значаја за историју Римског царства ...употпуњују слику о тлу данашње Србије као изузетно важном простору у процесу христијанизације балканских провинција и целокупног Римског царства“ (Борић-Брешковић 2013, 12-13). Координисана деловања више министарстава и институција имала су за циљ да изграде или подигну свест о значају римске прошлости територије. Годишњица Миланског едикта требало да представља круну државних и стручних напора у креирању новог имица Србије споља и изнутра „Промовишемо их као опште вредности чија принципијелност и хуманост, на понос човечанства, опстају кроз векове као путокази, као луч“ (Николић 2013, 9). У неким од званичних изјава може се уочити покушај симбиозе традиционалног српског идентитета и пројектованог новог, европског идентитета „За Србију, земљу Константиновог рођења, земљу у којој се сваки владар трудио да уз своје име некако веже и име Великог Константина ... Зато је Србија била, али и данас јесте, органски део Европског континента ... Цар Константин „апостол међу царевима“ ... био је духовни узор потоњим владарима, а нарочито онима из нашег рода. ... Настојећи да буду „Константиновог рода“, наши свети преци, „честити и Богу приступачни“, остварили су и оставили нам велика дела на пољу науке, политике, културе, цивилизације“ (Иринеј 2013, 10-11).

Промене које су се дешавале током прве деценије 21. века сувише су кратко трајале и нису оставиле значајних промена у заједници и њеном односу према римском наслеђу. За радикалне промене идентитета потребно је време, као и усаглашено деловање различитих институција (интелектуалаца, медија, образовања), како би одређени наратив утврдио свој положај или ограничио могућност за манипулацију. Уз временско ограничење, нација је већ имала јасно дефинисан идентитет, а вредности које су промовисане само су се делимично поклапале са

¹⁴⁷ <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/367001/tadic-na-otvaranju-carske-palate.html>, објављено 14.12.2009. године.

постојећим нормама и вредностима. Блиско негативно искуство са европским земљама је било исувише свеже, како би наратив могао бити прихваћен без отпора (Subotić 2011, 313).

Треба нагласити да је наратив о значају територије Србије за Римско царство само мали сегмент државне политике која је установљена након 2000. године, па је и сам неуспех идеје немогуће објаснити само реконструкцијом догађаја везаних за његову генезу и дисеминацију. Државна политика састојала се од различитих, често сукобљених сегмената и никада није била унихрона.¹⁴⁸ Теза која се бави положајем археолошких локалитета из римског периода није простор у којем треба детаљније представити политичку ситуацију Србије. Ипак, за тезу је од изузетног значаја покушај реконструкције владајућег идентитета, као и улога који су стручњаци имали у овом процесу. Држава је активно помагала дисциплину у истраживањима и промоцији археолошког наслеђа. У исто време држава је усвојила наративе стручњака да би оправдала и утемељила своју одлучност у европским интеграцијама. Дешавања након 2000. године потврђују премису да је рад стручњака често политизован и да стручњаци никада нису изван друштвеног контекста у оквиру којег делују. Такође, указује и селективну употребу прошлости у циљу остварења савремених политичких циљева. У овим процесима ствара се однос према материјалним траговима прошлости који се по савременој законској регулативи дефинишу као наслеђе. Србија се никада званично није одрекла европског пута, али се од 2013. године осећају јасне промене у културној и спољној политици. Србија јача традиционални национални наратив о значају средњовековних споменика.

4.10. Култура као основа економском препороду заједнице

Наслеђе, препознато кроз ауторизовани дискурс сагледава се и као ресурс и један од носећих стубова економског препорода друштва и заједнице (Petrović i Toković 2018, 7). Међународна документа (Фаро 2003) усвајају и препоручују употребу наслеђа у процесима одрживог развоја. У стварности, државе се такмиче у стварању атрактивније туристичке понуде и привлачењу туриста. Државе сиромашније монументалним споменицима прошлости осећају се као губитници у овој трци, па се у просецима промоције онога што поседују прошлост често слободније интерпретира, док се материјални остаци, без поузданих података тотално реконструишу. Листа Светске културне баштине постала је јединствена и престижна туристичка брошура којој се државе и нације препоручују туристима и тур оператерима (Smith and Waterton 2008, 293). English Heritage је 2005. године наручио израду Процене историјске околине *Valuation of Historic Environment*. Циљ студије био је да процени вредност наслеђа које омогућава економски раст. Иако се наглашава да је наслеђе носећи вектор идентитета локалних заједница истиче се његова економска вредност (Carmen J. 2009, 200-201). Појачана комуникација наслеђа са туризмом врши се у циљу стварања конкурентног тржишног производа и профита. Премда стручњаци конзерватори или археолози често не деле исте визије са туризмомолозима, теоретичари наглашавају да у креирању туристичке понуде није битна урођена и историјска вредност споменика, већ њихова вредност као простора за одмор и разоноду (Holtorf 2011, 14).

Промоција европских вредности Србије имала је за циљ и економски препород земље. У оквиру промоције римског наслеђа и царева рођених на територији Србије као нови државни комерцијални бренд 2006. године осмишљен је пројекат *Пут римских царева* (Kuzmanović i

¹⁴⁸ О стабилности традиционалног идентитета сведочи чињеница да и демократски оријентисане странке у Србији поштију и славе свеца заштитника. Као илустрацију прилажем вест коју је пренела Радио Слободна Европа 2010. године, *Страначко манипулисање славама*, https://www.slobodnaevropa.org/a/stranke_slave/2034604.html, објављено 6.05.2010. године.

Mihajlović 2014, 6). Јачање туристичке понуде засноване на материјалним остацима из римског периода имало је за циљ да привуче иностране посетиоце, али и да промени предрасуде које су странци стекли о Србији крајем 20. века. Србија је промоцијом римских локалитета креирала ново лице, отворено и демократско, које дели сличне и пријатељске односе са Западом. Овакво понашање није својствено само Србији и може се наћи и код других држава које покушавају да истакну заједничке вредности са европским државама запада (Lafrenz Samuels 2012, 159).

На територији Србије Виминацијум треба издвојити као локалитет који је најјасније укључен у процес промоције наслеђа као туристичког производа.¹⁴⁹ Виминацијум за сада представља једино археолошко налазиште из римског периода у коме се већ дужи низ година активно и континуирано комуницира са јавношћу у циљу стварања локалног туристичког ресурса. Осим Виминацијума, препознат је и туристички потенцијал Сирмијума, Феликс Ромулијане и Медијане. Ипак, једино Виминацијум континуирано гради јединствени и препознатљиви тржишни бренд. Данас Виминацијум представља симбиозу научне установе и тржишно оријентисаног простора са развијеном туристичком инфраструктуром (смештајни и угоститељски капацитети, водичи, туристички програми).

Ауторизовани дискурс унутар себе још увек није утишао супротстављене идеје везане за наслеђе и његову економску димензију. Традиционалне поставке и повлашћени положај стручњака у оквиру дискурса нису помирили са трендовима у промоцији и експлоатацији материјалних остатака прошлости. Дизнификација наслеђа (Smith 2006, 33) често се осуђује од стране археолога који обликовање локалитета према укусу тржишта доживљавају као узурпацију простора од стране туризмолога или контаминацију оригиналног записа туристичким интерпретацијама. Археолози страхују да ће њихов повлашћени положај према локалитетима бити ограничен или смањен, чиме се додатно потврђује премиса да је управљање наслеђем у ствари игра моћи и потврда статуса. Тржишне манипулације, међутим треба доживети као еволуцију у процесима употребе наслеђа као законом дефинисаног термина.

Иако се туризму посвећује велика пажња, као и односу туристе у сусрету са местом (Smith 2006, 71), треба истаћи да је доминантна грана туризма у Србији још увек школски туризам и да су највећи број посетилаца деца. Посета археолошким локалитетима, дакле није њихов лични избор, већ обавеза која је само део много важнијег искуства, које се састоји од провођења времена са својом генерацијом и забаве. У званичним изјавама туристичких радника или ресорних министарстава наглашава се значај културног наслеђа у позитивној промоцији земље и привлачењу страног капитала, међутим однос према туристичким центрима, као и рад локалних туристичких организација¹⁵⁰ сведочи да Србија још дуго времена неће представљати конкурента својим туристички развијеним суседима.

Туристичком промоцијом и правилима посете додатно се ограничава приступ заједници, која се поново може окарактерисати као губитник у овим процесима. Под утицајем понуде и потражње материјални остаци прошлости прилагођавају укуси тржишта, претварајући познате и доживљене просторе у отуђена, непозната места.

¹⁴⁹ У Гугл претрагама пронашла сам да само Виминацијум има сопствени интернет простор посвећен туризму, <http://viminacium.org.rs/arheoloski-park/turizam/>, приступљено 12.12.2024. године. Промоција других локалитета врши се унутар званичних страница туристичких организација или музеја.

¹⁵⁰ Као куриозитет треба навести да је на Сајму туризма у Софији одржаном 2021. године Туристичка организација Краљева представила туристички материјал на српском језику. Извор: локални туристички водич.

4.11. Србија, земља на Балкану

Наслеђе као израз традиције

У речнику српско-хрватског језика из 1969. године реч наслеђе се налази заједно са речју наследство. Овим појмовима именује се: „имовина, заоставштина умрлог коју наслеђује нека особа“ (Група аутора 1969, 623). Под наслеђем се подразумева и: „оно што се наследи, преузме од претходника или из ранијег доба, традиционални елементи живота, друштва: (Група аутора 1969, 623). Дакле, основно значење речи претпоставља процес наслеђивања, односно преношења неког вида имовине са старијих генерација на млађе. Уколико појам у процесима наслеђивања сродника представља имовину на нивоу заједнице повезане пореклом, оно би требало да представља ствари или територију коју један народ преноси будућим покољењима у аманет. Покрет настао крајем 18. и почетком 19. века, као што сам показала, препознавао је управо национално наслеђе као фокус и границу истраживања (Kjosev 2003, 212). Речник ову ширу, друштвену димензију појма препознаје само у смислу наслеђивања духовних елемента једне групе (*традиционални елементи живота, друштва*).

У новијем Речнику српског језика из 2018. године појмови наследство и наслеђе су раздвојени. Наслеђе представља: „оно што се по традицији преузима из прошлости као елемент духовног, културног, цивилизацијског живота неког народа, одн. друштва“ (Група аутора 2018, 760). Иако је формулација проширена и усклађена са употребом појма у законодавном језику, као доминантна још увек се сагледава духовна, односно нематеријална димензија наслеђа. Синтакса *по традицији преузима* је изузетно битна за истраживање односа према материјалним остацима прошлости, јер дефинише наслеђе као нематеријалан појам.

Територија Србије, као и цело Балканско полуострво, имали су специфичан развој у односу на Европу, односно њено западно језгро унутар кога су се формирали владајући ставови према материјалним остацима прошлости. Након стицања аутономије од Османског царства, Србија се везала за европски културни образац, образујући стручњаке у европским центрима. Иако је као чланица Уједињених нација држава у потпуности усвојила правила и законске обавезе у поступањима према наслеђу, у њој се тренутно препознаје више сукобљених наратива о томе шта је наслеђе. Ови наративи нарочито долазе до изражаја приликом дефинисања степена интервенције или интерпретације остатака у простору. Премиса да наслеђе не представља ствар, већ нематеријални сет вредности који заједница препознаје у Србији има једну сасвим специфичну димензију.

У оба речника српског језика појам наслеђе се дефинише као нешто што је тековина из прошлости али је лично, односно мора бити препознато од стране појединца/заједнице. Наслеђе је део културе, који може бити материјалан или нематеријалан, али према којем субјекат има лични, крвљу (традицијом) повезан однос. Поставља се питање, које елементе материјалне културе заједнице по традицији преузимају на подручју Србије? Одговор на ово питање значајан је за разраду тезе, уједно проблематизује универзалност наслеђа наглашену међународним документима. Формулација *по традицији преузимају* искључује квалитет универзалности и премису да сваки материјални траг прошлости представља наслеђе. Овим исказом се још једном потврђује премиса да заједнице различитих културних образаца неће делити исти концепт о наслеђу, и да неке од ових разлика могу бити непремостиве (Smith 2006, 99). Иако се наслеђе састоји из материјалног и нематеријалног сегмента који су нераздвојиви, доминација једног над другим директно је зависна од културног обрасца.

Вредности и значења која се приписују елементима простора мера су савремених друштвених норми, али су и производ прошлих времена. У неким културама сценографија представља доминантни елемент у стварању наслеђа, док је у другим материја потребна, али не и

одлучујући алат. Идеја, односно традиција која се репродукује и оживљава тако може бити доминантни принцип стварања наслеђа. Традиције не сагледавам као статичне и непромењиве културне обрасце. Оне су подложне променама, и нису увек одраз древних времена, иако се често тако доживљавају. Основне одлике традиције су ритуалност и цикличност, а променљивост, као квалитет резултат је њихове унутрашње динамике, али је и одговор на спољне факторе (Harvey 2001, 331). Будући да је традиција процес подложен променама, она пружа могућност за стварање нових веза „Супротно таквим измишљотинама, измишљеним или улепшаним од стране романтичарских писаца и филолога, сваки народ је хибрид, свако наслеђе вишеструко, свако друштво хетерогено, свака традиција толико нова колико и древна“ (Lowenthal 2005, 405).¹⁵¹ Насупрот, традицијама које се доживљавају као израз етничких разлика, постоје и локалне традиције које су повезане са локалним простором и доживљајем места. Заједница препознаје и дели локалне ритуале кретања и употребе простора које га штите управо због односа и дељеног доживљаја становника. Ове дељене динамике имају снагу да покрену заједнице у акцијама заштите.

Колективни идентитет, који је обликован дељеним искуствима усвојеним кроз одрастање, образовање и живот у одређеној средини израз је нематеријалног дела културе. Иако је место, у складу са почетном дефиницијом, производ физичке датости и скупа идеја, значења и вредности, у традиционалној српској култури оно се доминантно доживљава као нематеријални скуп вредности. У оквиру српског културног образаца место се доживљава као сет идеја које се ишчитавају кроз мит или традиционална знања и радње. Традиционална знања не потврђују се кроз физички доказ, већ кроз веру. Као потврда реченог довољно је само проучити однос народа према територији и границама. Флуидност термина Србија, делимично је израз мобилности народа кроз прошлост, а делимично је одраз митова о томе шта су историјске и природне границе Србије. Овакав начин доживљавања територије може делимично осветлити разлоге због којих је политичка јавност спремно прихватила идеју стручњака о односу територије данашње Србије и Римског царства.

Честе миграције активно су доприносиле и доприносе одсуству укореењености, односно стварању чвршћих веза са местом. Будући да су се пејзажи мењали, фолклор (веровања, предања, уметност) и вера чинили стабилни део идентитета независан од места. Предања везана за сакралне просторе још увек представљају веродостојније изворе у односу на историјске податке које имају да понуде стручњаци. Иако материјалност олакшава читање вредности, древност се потврђује митом и веровањима, али не и историјским подацима или оригиналном материјом. Материјалност са друге стране треба да буде потврда величине и постигнућа заједнице у прошлости. Уколико вредности нису задовољавајуће, заједница са једне стране доживљава да је изиграна званичним истраживањима, или сматра да је њена улога да прошлост улепша, односно презида и усклади са митом.

Однос Србије према материјалним остацима и прошлости уопште, уклапа се у причу о малим народима и њиховој тежњи величања прошлости, а са друге стране у источњачки принцип усвојеног у Нара повељи. У складу са *Нара документом о аутентичности* (Nara 1994, art. 13) свака заједница има право да самостално тумачи одредницу аутентичност. Аутентичност може бити одраз вере и мита, а не поруке пренесене у материјалним остацима прошлости. Од стицања самосталности држава је кроз своје активности јачала однос заједнице према објектима црквеног градитељства, као највиших цивилизацијских остварења народа у прошлости. Држава је кроз своје активности само надограђивала вредности које су више

¹⁵¹ Оригинални текст: „Contrary to such fictions, invented or embellished by romantic chroniclers and philologist, every people are hybrid, every legacy multiple, every society heterogeneous, every tradition as much recent as ancient“ (Lowenthal 2005, 405).

векова биле присутне у друштву. У складу са ауторизованим дискурсом, нагласак је био на обнови и очувању материје, иако је православље окренуто ка духовности и почива на идеји о живој цркви, њеним духовним вредностима и симболима (Bakić-Hajden 2003, 86-89). За савременог припадника српског народа потпуне су небитне трзавице које се дешавају на разини стручна заједница конзерватора и Српске православне цркве. За већину српског народа манастир Жича је отелотворење и сведочанство првих Немањића, српске славе и самосталности. Визуелне промене настале на самом комплексу јавност већински одобрава или не проблематизује (прилог 2). Иако на први поглед нелогичан, анахронизам у црквеном градитељству може се сагледати и као процес преношења поруке и значења, који олакшава читање савременом припаднику нације о томе шта су основни вектори савременог српског идентитета.

Систем вредности према материјалном наслеђу које није везано за средњовековну националну историју никада није формиран. Становништво већински¹⁵² оправдава замену објеката који су надживели своју функцију или су дотрајали у циљу модернизације. И за разлику од држављана Немачке, који би пре изабрали да живе у модернизованим старим објектима (Holtorf 2007, 38), просечан грађанин Србије бира да живи новом објекту, који може, али и не мора бити изграђен у неком архитектонском стилу прошлости.¹⁵³ Стручњак археолог или конзерватор тако остаје усамљен или несхваћен у својим напорима да очува и презентује локалитете из давно минулих времена или објекте грађанске архитектуре унутар старих градских језгара.

Истраживања спроведена током израде тезе, која ће бити разрађивана у наредним поглављима указују да се у савременој српској култури ипак препознају и доживљавају одређени елементи простора, који се налазе изван законом или традицијом дефинисаних елемената наслеђа. Заједнички именитељ за ове просторе представља постојање дељених сећања, као и култура употребе најчешће унутар једне генерације. Уједно, ови простори представљају делове урбаних пејзажа, чији се изглед или намена деценијама није мењала.

4.12. Археолошки локалитети као доживљени елемент простора

Наслеђе као процес представља израз традиције односа према простору кроз кретање или деловање заједница. Оно се може дефинисати и као друштвени алат и део механизма стварања смисла и вредности у садашњости кроз акције присећања и друштвеног памћења (Smith 2006, 65). У овим процесима материјалност игра одређену улогу, као сценографија или средство за призивање сећања или стварање асоцијација (Carmen J. 2009, 193; Smith 2006, 3). Доживљаји становника једног места садрже и материјалне остатке прошлости које чине његов карактеристичан пејзаж (Fouseki and Alexopoulos 2019, 1275).

Археологија као дисциплина усмерена је на изучавање прошлости, међутим интервенције у простору настале радом археолога или конзерватора део су процеса стварања места у садашњости. Археолошки локалитети у урбаним центрима налазе се у специфичном односу према савременој заједници, скривени каснијим развојем и интервенцијама у простору. Слично историјском памћењу, археолошки локалитети као предмет изучавања дисциплине

¹⁵² Породични објекти за становање продају се у циљу изградње стамбених зграда. Објекте продају наследници, чак и када су у добром стању јер доживљавају живот у вишепородичним стамбеним зградама као одраз напретка и удобности. Овај тренд уочљив је у свим већим центрима западне Србије. Занимљиво је да су и велики туристички центри (Копоник, Златибор) из мирних оаза са планинским викендицама претворени у модерне урбане центре.

¹⁵³ Популарни *Француски шик* који подсећа на пречишћени и сведени класицизам тренутно је изузетно модеран у архитектури на територији Србије.

представљају мртво сећање, односно знање о прошлости одвојено од осећања и садашњих брига. Материјал је очуван, али је друштвено памћење у највећем броју случајева нестало (Lucas 2012, 209, 210). Тек посредством стручњака, истраживањима, а касније и конзервацијом они бивају представљени јавности. Археолози на тај начин трансформишу постојеће вредности места, дајући им нове, социјалне и симболичке вредности које се могу потпуно разликовати од усвојених или затечених живљених искустава заједнице. Иако изван заједнице која је повезана са местом, ови процеси имају могућност да археолошке локалитете трансформишу у део урбаног или живљеног простора.

У складу са Ригловим поставкама, изнесеним пре више од сто година, однос према материјалним остацима прошлости директно је зависан од вредности које му посматра, заједнице или друштво приписују (Lampragos 2014, 428). Претходна реченица проблематизује универзалност као основни квалитет наслеђа. Универзалност наслеђу дарује друштвени консензус, док примери уништавања материјалних остатака прошлости сведоче да су садашња друштва још увек изузетно далеко од овог утопијског идеала.

Иако је материјалност суштински елемент археолошких локалитета последице које материјалност производи прате се кроз нематеријални део културе (кретање у простору, традиција употребе простора). Честе миграције становништва, али и оштри резови у градским политикама довели су до нејасних односа грађана Србије према урбаним просторима и замаглиле су њихову улогу у процесима стварања места. У последњих тридесет година, капитализацијом простора изгубљен је осећај за урбане локације неговане у Другој Југославији који је почивао на идеји заједничких вредности радничке класе. Изграђене вредности простора, као и ритуална кретања изгубила су смисао, док је промена система утицала и на ограничење или промене у устаљеним кретањима становништва кроз место. Алијенација која пратила промене система није неповратан процес. Као што сам више пута истакла, односи према просторима нису статични, односи се мењају, а нове генерације су увек у могућности да стварају нове односе креирањем нових урбаних ритуала. Овакви процеси најчешће изискују дуге временске периоде, које се састоје од поновног откривања, давања нових значења и стварања нових сећања.

Уколико наслеђе посматрамо као процес кретања у простору, стварање сећања и искуства, археолошки локалитети имају могућност да постану градивни елемент тог простора (Tilley 1994, 27-29; Smith 2006, 47, 78; Weiss 2012, 61; Dommlen 2012, 103-104). English Heritage је током 2000. године израдио анкету о односу јавности према наслеђу. Резултати анкете показали су да је за наслеђе најважније осећање припадања (Carmen J. 2009, 203). Давањем значења и стварањем сећања везаних за просторе са археолошким остацима они се трансформишу у наслеђе. Када археолошки локалитет постаје наслеђе, он престаје да буде само остатак прошлости, он постаје део нечије садашњости, део нечијег идентитета, саставни део или сценографија свакодневних друштвених или културних пракси (Smith 2006, 29, 44).

Иако резултати истраживањаспреведених за потребе овог рада могу да укажу на слојевитост проблема и понуде решења у конкретној ситуацији, циљ није да се обликује универзално решење. Свесна сам чињенице да је тако нешто немогуће и да бих само упала у замку свемогућег ауторизованог стручњака. Општих места свакако има, али је сваки локалитет и решење за његово управљање јединствено. Дакле, наслеђе не постоји као појам независан од друштва и одређеног културног контекста, оно се ствара. Наслеђе стварају различите групе или појединци, а друштвени консензус сразмеран је моћи коју одређена група има да другима наметне своје мишљење или да своје мишљење истакне као културну норму. Са друге стране, наслеђу трајање или континуитет обезбеђује однос заједнице, која одређене елементе културе сагледава као векторе свог идентитета, који је чине препознатљивом, како члановима тако и споља. Вредности нису непроменљиве, оне су подложне напоменама и саставни су део

преговора унутар заједнице, али су зависне и од спољних фактора и промене друштвених или политичких односа (McDowell 2008, 38).

Иако су 19. вековне поставке о наслеђу и даље јакe, ми се данас налазимо у друштву које се мења, а карактер тих промена моћи ће да буде сагледан тек протоком времена. Постмодерно друштво и глобализација доводе до промена и унутар владајућег дискурса, једна од њих је обликовање наслеђа према укусу тржишта. Иако се археологија као дисциплина бави питањима перцепције и развоја простора кроз време, она није обрадила проблем читања материјалних симбола које називамо наслеђем у будућности. Проучавањем развоја науке може се закључити да не можемо претпоставити да ће неко друштво у будућности на исти начин сагледавати просторе које називамо наслеђем (Holberg et al. 2017, 645). Морамо прихватити да се са променом друштва могу мењати и системи управљања и доживљаји наслеђа. Заједница је константно у процесима селекције и трансформације, она бира које вредности препознаје као носеће у оквиру креираног групног идентитета. Иако се место увек сагледава као израз вредности, доживљај места може бити уско повезан са његовим материјалним елементима. Са друге стране однос према месту може бити заснован на сету идеја које превазилазе његове физичке карактеристике али су стабилне упркос промени друштвених услова. У Србији ови односи производ су деловања културног обрасца који је одраз традиционалне српске културе и културних поставки преузетих из прошлости.

У наредним одељцима приказаћу да ли је и на који је начин истраживање и презентација Римских терми у Чачку, али и других локација у центру урбаног језгра Чачка утицало на будућност развоја и сагледавања једног простора у оквиру урбаног језгра. Од открића терми, али и локалитета на простору Порте чачанске саборне цркве прошло је пола века, што чини добру основу за доношење одређених закључака о томе на који се начин заједница односила према археолошком наслеђу у смештеном у свом непосредном окружењу.

V. Биографије археолошких локалитета на основу документарне грађе

Терме у Винковцима¹⁵⁴ (Вуковарско-сремска жупанија, Република Хрватска) откривене су почетком 1978. године приликом извођења заштитних археолошких истраживања која су била условљена изградњом објекта Југобанке Винковци и Службе друштвеног књиговодства.¹⁵⁵ Након завршетка истраживања локалитет је обишла комисија Републичког завода за заштиту споменика културе у Загребу, на основу чега је састављен извештај у коме се наглашава „да постоји пуна знанствена и друштвена оправданост да се објекат у потпуности сачува, конзервира и презентира јавности интегрирањем у подрумску етажу пословног објекта Југобанке“ (Војсић 1978-1979, 152). Терме су затим, разграђене, приликом чега су конзерватори „обележавали сваки ред опека посебно и сложили их тако да се без тешкоћа истим системом могу вратити на своје место“ (Војсић 1978-1979, 152). Након завршетка грађевинских радова, део терми је поново састављен у оригиналном материјалу, али на модерној подлози сутерена новог објекта. Од 1979. до 1992. године простор је коришћен за организацију изложби и књижевних вечери.¹⁵⁶ Због проблема са одржавањем сала са термама 1986. године уступљена је Градском музеју у Винковцима.¹⁵⁷ Последња вест о термама потиче из 1998. године, када је у том простору функционисала локална телевизијска станица VTV.¹⁵⁸ Информација о судбини простора у којем су представљене терме не може наћи на званичном интернет порталу Градског музеја Винковци.¹⁵⁹

Модерни Винковци са поносом истичу своје римско наслеђе и податак да су на њиховој територији рођени цареви Валентинијан (321-375) и Валенс (328-378),¹⁶⁰ иако тренутно у туристичкој понуди града нема презентованих и доступних археолошких локалитета римске колоније Цинбала (Cibalae).¹⁶¹

Судбина терми у Винковцима сликовито уводи у одељак рада који обрађује документа везана за заштиту археолошких локалитета у урбаном језгру Чачка. Овај сегмент има за циљ реконструкцију тока догађаја везаних за открића, заштиту и презентацију археолошких

¹⁵⁴ Простор на коме је предвиђена изградња новог објекта Југобанке део је заштићене археолошке зоне Винковаца. Грађевински радови на изградњи нових објеката у заштићеној зони условљени су извођењем археолошких истраживања, која финансирају инвеститори (У периоду 1976-1978. година истраживани су простори на којима су касније изграђени: објекат ПИК Винковци, Звезда, робна кућа НА-МЕ, зграда хотела, објекат Југобанке). *Vinkovačke novosti*: Svjedočanstvo o kontinuitetu nastanjenosti - od kamenog doba do naših dana od 13.5.1977. godine, str. 8; Godina velikih poslova od 2.9.1977. godine, str. 8; Uputunjavamje slike o prošlosti Vinkovaca od 19.5.1978. godine, str. 8.

¹⁵⁵ Археолошка истраживања обављена су у периоду од 13.1. до 30.3.1978. године. Punim tempom, *Vinkovačke novosti* od 18.8.1978. godine, str. 4.

¹⁵⁶ *Vinkovačke novosti*: Svečano obeležena obljetnica 75. rođenja Vanje Radauša od 18.9.1981. godine, godine, str. 2; Izložba likovne kolonije „Strmac“ od 81 20.1.1982. године, стр. 6; Likovna izložba u „Termama“ od 13.4.1984. године, стр. 18; Arheologija u „Termama“ likovna dela u Galeriji umetnosti od 9.9.1988. године, стр. 32, Kreativnost starih obrtnika od 15.9.1989. године, стр. 8; Izložba maketa brodova, *Vinkovački list* od 9.10.1992. године, стр. 13.

¹⁵⁷ Музеју повјерена брига о салону „Терме“, *Vinkovačke novosti* od 7.11.1986. године, стр. 9.

¹⁵⁸ Spomenici culture rimskoga razdoblja, *Vinkovački list* od 5.6.1998. године, стр. 9. Модерни комплекс објеката је и данас у употреби као пословно-угоститељски центар који носи назив „Терме“, <https://www.njuskalo.hr/nekretnine/poslovni-prostor-vinkovci-uredski-260.71-m2-oglas-13665494>, приступљено 03.12.2023. године.

¹⁵⁹ https://muzejvk.hr/?page_id=34, приступљено 13.12.2023. године.

¹⁶⁰ Римски дани, годишња манифестација: <https://visitvinkovci.com/events/x-rimski-dani-2023/>, приступљено 03.12.2023. године.

¹⁶¹ <https://visitvinkovci.com/e-brosure/>, приступљено 03.12.2023. године.

локалитета у односу на званична документа и правни оквир деловања државних институција. Обрађена документа се чувају у документацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и мањи део у Народном музеју у Чачку.¹⁶² Треба нагласити да документација није потпуна, нити је било могуће јасно дефинисати епилог одређених (судских) процеса. Исход неких догађаја познат је из усмених разговора вођених са особама које су биле њихови учесници или су посредно упознате са појединачним случајевима. Због протока времена и смене генерација унутар институција највећи део догађаја могуће је реконструисати само на основу очуваних списа, као и судбине одређених простора.

Документима приступам као и археолошком запису, који никада није целовит, нити допушта потпуну реконструкцију прошлих догађаја (Lucas 2012, 67, 211-214). Наиме, ни један спис није у потпуности веродостојан догађају, нити у себи садржи све информације о прошлим временима. Читање докумената представља субјективан процес ишчитавања оригиналног записа, који је делимично условљен и мојим образовањем и професионалним искуством. Иако се на основу докумената не може у потпуности реконструисати ток догађаја и ставови страна које су учествовале у њиховом састављању, она представљају најаутентичније изворе за реконструкцију прошлих дешавања. Односи међу институцијама, усмени договори неминовно ће остати скривени, не само због званичног и пречишћеног тона који подразумева један документ, већ и објективне немогућности да се реконструише друштвена клима и ток мисли укључених стана. Треба додати да су учесници догађаја често друштвено условљени својим положајем или функцијом, па се њихово делање и ставови не могу посматрати изван друштвеног контекста, односно изван установе коју представљају (Spasić 2020, 88-89). Најстарији обрађени документи потичу из 1970. године, што што омогућава проучавање односа према археолошким налазима кроз дуги временски интервал. Овај податак додатно добија на тежини када се узме у обзир да је Република Србија у од тада до данас прошла кроз низ друштвених и територијалних промена.

Представљање и обрада доступних докумената треба да испита утемељеност неких од постојећих неформалних ставова везаних за заштиту археолошких локалитета који се изражавају у разговорима међу археолозима или се наводе у разговорима са представницима медија и грађанима:

- Однос према археолошким локалитетима зависи од могућности државе да спроведе и поштује законе које је донела;

- Однос према археолошким локалитетима је производ лоше друштвене и економске кризе у задњих 30 година. Романтичарски однос према прошлости није карактеристичан само за давно прошла времена, већ и за непосредну прошлост, која од савременог тренутка удаљена само неколико деценија. Република Србија је у претходних 30 година прошла кроз период санкција и процесе трансформације државног система (још увек у току), па грађани период Друге Југославије често сагледавају као доба релативне стабилности и постојања уређене државе.

Римским термама у Чачку посвећена је највећа пажња из неколико разлога. Терме, представљају први археолошки истражен и законом заштићен локалитет у оквиру урбаног језгра Чачка. Терме су и једини конзервирани и јавности доступан археолошки локалитет. Чињеница да су откривене пре више од 50 година омогућава праћење њиховог *живота* у урбаном језгру града, не само у односу на проток времена, већ и на различите друштвене процесе кроз које је Србија пролазила у другој половини 20. века и током 21. века.

¹⁶² Захваљујем се колегиници Александри Гојгић, музејском саветнику на уступању докумената везних за Римске терме који се чувају у архиви Народног музеја у Чачку.

5.1. *Споменик културе, Римске терме у Чачку*

„Предузеће Хидроградња из Чачка је копајући темеље за стамбену зграду на овом локалитету наишло на делове римских терми. Стручњаци Народног музеја су за ово сазнали, одмах интервенисали и пријавили налаз надлежном заводу у Краљеву, који је у сарадњи са музејом преузео заштитна ископавања“ (Решење 1970, прилог 3). Претходне реченице представљају извод из Решења о стављању под заштиту државе Римских терми у Чачку које је 14.04.1970. године донео Завод за заштиту споменика културе у Краљеву (у даљем тексту Завод у Краљеву) као територијално надлежна институција заштите у складу са тада важећим Основним законом о заштити споменика културе и Закона о заштити споменика културе (Решење 1970).

Тачан датум открића локалитета није наведен, али из Решења сазнајемо да је део археолошких истраживања већ био спроведен пре његовог доношења. Догађаји који су претходили доношењу Решења, као и преговори (којих је морало бити) између Завода у Краљеву, Народног музеја у Чачку (у даљем тексту Музеј у Чачку), предузећа *Хидроградње*, Скупштине општине Чачак и Комитета за урбанизам (који ће у будућности играти значајну улогу у односу према локалитету) остају непознати.¹⁶³ Тон решења, као и његова садржина указују да је очување терми био императив којим се Завод водио, али и да ситуација на терену није била мирна. У тачки 5. се експлицитно наводи „С обзиром да је пре откривања римских терми на заштићеном локалитету већ била планирана изградња стамбене зграде, нужно је извршити померање локације (зграде) у циљу очувања локалитета са термама, а у складу са чланом 41. Закона о заштити споменика културе (Службени гласник СР Србије бр. 3/66)“ (Решење 1970).

У документацији Народног музеја у Чачку чува се документ (под називом Информација), који је тадашњи директор музеја у Чачку упутио Скупштини општине Чачак са молбом да координира акцијама истраживања, конзервације и презентације откривених остатака (Informacija 1970). Документ није заведен, тако да није познато када је састављен, мада се на основу каснијих дописа предузећа *Хидроградња* може претпоставити да је један од најстаријих документа везаних за откриће терми.

Допис предузећа *Хидроградња* од 13.04.1970. године за сада је најстарији датован документ. Њега предузеће упућује Народног музеју у Чачку и прослеђује Скупштини општине Чачак (у даљем тексту СО Чачак) и Заводу за урбанизам. Правни представник *Хидроградње* истиче њихово право на парцелу и наглашава да информација која им је достављена нема карактер акта, па да предузеће нема званичну и обавезујућу информацију о статусу ископина, ни решење надлежног органа којим се потврђује својство локалитета. Музеју се у допису скреће пажња да не ремети рад предузећа, јер се радови неће обуставити док надлежни орган (Завод у Краљеву ?) не донесе одлуку и достави гаранције да ће предузеће бити обештећено. Уколико се то не догоди, у допису се закључује да ће Музеј сносити трошкове дотадашњих застоја (Dopis Hidrogradnja 1970). Иако се сматра да је зграда добила свој данашњи изглед и назив Лучна због промене пројекта услед презентације терми, из овог дописа сазнаје се да је и првобитним пројектом она требало да има лучни изглед, јер се у првом пасусу наводи „лучне стамбене зграде П+З“ (Dopis Hidrogradnja 1970).

¹⁶³ У судбину локалитета свакако је могла бити укључена и нека републичка институција, као Министарство, Заједница завода или други органи тадашње државе. У тексту се употребљавају називи институција преузетих дословно из докумената, мада постоји могућност да су неки од назива коришћени скраћено или колоквијално.

Прилог 3: Ситуације из 1970. године, археолошка истраживања (архива Народног музеја у Чачку)

Нови и опширнији допис председнику СО Чачка упућује Синдикално веће.¹⁶⁴ У допису Веће захтева:

- да предузеће *Хидроградња* 21.04. 1970. године у 6 сату ујутро отпочне са рушењем ископина уколико: не добије од надлежне организације забрану о рушењу; и/или добије одштету за до сада преузете активности на парцели у износу од 4.000.000,00 динара. Доносилац решења о забрани сноси све трошкове забране изградње зграде на предметној локацији.
- *Хидроградња* неће приступити рушењу само ако буду испуњени сви горе наведени услови.
- уколико дође до рушења предузеће *Хидроградња* је сагласно да рушење изврши пажљиво и, уколико Музеј то жели, пребаци рушевине у двориште Музеја у Чачку како би он могао касније да изврши реконструкцију откривених старина (*Zaključak Sindikalnog veća 1970*).

Изузетно је занимљив став и тон Већа, као и одлучност да се радови наставе. Веће се у допису не позива ни на један члан тада важећих закона. Решење је достављено предузећу *Хидроградња*, Заводу за комуналну делатност и урбанизам, СО Чачак, Републичком секретаријату за образовање, науку и културу, Републичком заводу за заштиту споменика културе, Народном музеју у Чачку и надлежном општинском суду.

Иако изостављен из комуникације, познато је да је Завод у Краљеву био носилац истраживања, и да је у сваком тренутку вршио своју надлежност (Решење 1970), али и комуницирао са централним републичким органима што је свакако имало утицаја на локалну управу, као и оштре тонове заинтересованих страна (*Хидроградње* и Синдикалног већа). Терме су обуставиле изградњу зграде у центру, која је требало да постане симбол напредног и модерног Чачка. Пре почетка изградње већ су биле направљене листе радника који је требало да добију станове у новоизграђеној згради (*Dopis Hidrogradnja 1970*).

Скупштина општине је реаговала на наведена дешавања формирањем стручне комисије. Први састанак комисије одржан је 23.04.1970. године (Записник 1970),¹⁶⁵ њему су осим стручних чланова¹⁶⁶ присуствовали и представници градске управе (прилог 4), као и представници извођача радова. Као најважније закључке састанка треба издвојити:

- истицање културне и историјске вредности откривених остатака.
- сондирање ужег урбаног језгра Чачка и усклађивање урбанистичких захтева са културним наслеђем, како „у будућности не би више долазило до сличних, потпуно непотребних спорова“ (Записник 1970).

¹⁶⁴ У држави СФРЈ постојао је јединствен синдикални систем, извор: <https://rosalux.rs/pavle-p-pavlovic-jedinstvo-sindikata-odlomak/>, приступљено 02.11.2023. године. Вредно је напоменути да је и допис *је*, као и Већа синдиката потписао Десимир Бојовић, директор *Хидроградње*.

¹⁶⁵ У студентском раду Викторије Алајић, који се трајно чува у документацији Завода у Краљеву, *Анализа проблема заштите и презентације остатака рисмких терми у Чачку* помиње се и записник од 21.04.1970. године, међутим пажљивим ишчитавањем стиче се утисак да се у ствари ради о истом записнику, који се у својем уводном делу позива на договор у Извршном већу Србије од 21.04.1970. године. Рад Викторије Алајић је израђен у оквиру студија на Архитектонским факултету у Београду, на постдипломском курсу *Заштита градитељског наслеђа*. На насловној страни документа није наведена година, али се из текста документа сазнаје да је настао нешто више од 10 година након открића терми (око 1985).

¹⁶⁶ Чланови стручне комисије су били: др Владислав Поповић (Народни музеј Београд), др Доброслав Павловић (Републички завод за заштиту споменика културе), Александра Јуришић (Републички завод за заштиту споменика културе), др Владимир Кондић (Археолошки институт САНУ), Милена Икодиновић (Народни музеј Чачак) и Обренија Вукадин (Завод за заштиту споменика културе у Краљеву), као и 7 чланова представника града Чачка.

Прилог 4: Комисија на Римским термама, 1970. године (архива Народног музеја у Чачку)
са десна на лево: Миодраг Лазаревић (историчар Музеја у Чачку), Радомир Станић
(директор Завода у Краљеву), Душанка Ранковић Вучићевић (историчар уметности Музеја у
Чачку), Обренија Вукадин (археолог Завода у Краљеву), Милена Икодиновић (археолог
Музеја у Чачку), Ђорђе Мано-Зиси (Народни музеј у Београду) Милорад Вуловић (директор
Музеја у Чачку)¹⁶⁷

¹⁶⁷ Захваљујем колегиници Александри Гојгић, музејском саветнику Музеја у Чачку на помоћи у идентификацији особа на фотографији.

-донета је одлука да се новоградња подигне на пројектованој локацији, с тим што се мора изменити пројекат у делу који се подиже изнад терми. Локале у приземљу требало је прилагодити и одредити им нову садржину (изложбени или угоститељски садржај).

- над делом који остаје изван зграде пројектовати заштитни кров, уз уклапање у савремени локал (ресторан, бар, тераса). Комисија закључује да би оваквим решењем Чачак добио атрактивно савремено обликован простор, који би са културног и привредног становишта имао своје предности. Занимљиво је да је већ 1970. године Комисија била свесна да је неопходно да презентација има свој економски показатељ, који је потребно благовремено доставити надлежнима на сагласност и увид (Записник 1970).

У јуну месецу Скупштина општине Чачак донела је одлуку да је нужно предузати све потребне мере да се терме сачувају и да се може задужити уколико не добије потребна бесповратна средства за настале трошкове (Zaključak SO Čačak 1970). Донета је коначна одлука да предузеће *Хидроградња* настави са изградњом ламела I и III, док ће спорни део бити препројектован и изграђен накнадно, када се за то стекну могућности (Zaključak SO Čačak 1970). Дакле, донето је компромисно решење, изградња *Лучне зграде* није обустављена, у складу са одредбама Решења, али ни објекат терми није разграђен, како је инсистирало предузеће *Хидроградња*. У извештају о конзерваторским радовима на римским термама у Чачку 1970. године (Izveštaj 1970)¹⁶⁸ сазнаје се да су до августа месеца била завршена археолошка истраживања и већи део конзерваторских радова. Осим извештаја, у Заводу у Краљеву се чува и пројекат будућих конзерваторских радова из децембра 1970. године (Prokić 1970). Из њега се сазнаје да је нови пословно-стамбени објекат делимично изграђен и да: „једним избаченим анкером надилази над терме за око три метра“ (Prokić 1970, 23, прилог 5).

Пројекат је изузетно значајан, јер је већ тада постало јасно да су изградњом *Лучне зграде* терме затворене, чиме је онемогућено и њихово уклапање у савремено језгро и живот града: „Зграда која је дефинисала на вештачки начин горњу границу заштите и презентације терми, не омогућује да се простор ... оформи на сврсисходан начин јер се поставља као императив даљег третмана“ (Prokić 1970, 23). У таквим условима аутор пројекта архитекта Радослав Прокић је покушао да ублажи постојеће недостатке, сагледа слободан простор и предложи његово обликовање са циљем што оптималније презентације споменика културе. Идеја архитекте Прокића је била да се омогући развој и комуникација простора према улицама Ратка Митровића (Градско шеталиште) и Светозара Марковића (Господар Јованова улица). Требало је порушити приземне стамбене објекте према улици господар Јовановој и да се новодобијени простор у одређеној мери озелени, како би се оплеменио и утишали односи према објектима у непосредној околини. Покривање терми није остављено као могућност, јер је већ тада било јасно да ово није могуће пројектовати тако да са зградом чини јединство (Prokić 1970, 24).

¹⁶⁸ Носилац археолошких истраживања био је Завод за заштиту споменика културе у Краљеву (археолог Обренија Вукадин) у сарадњи са Народним музејом у Чачку (археолог Милена Икодиновић), док је конзерваторски пројекат израдио Радослав Прокић, сарадник Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу. Извештај и археолошки дневник са археолошких ископавања нису сачувани, тако да се не може ништа значајније рећи о почетку и току истраживања. Завод у Краљеву поседује техничку документацију и гробне записнике, док је покретни материјал депонован у Музеју у Чачку.

Прилог 5: Поглед са данашњег Римског трга, почетак изградње Лучне зграде. Римске терме су смештене иза бетонских стубаца подрумског дела зграде (архива Народног музеја у Чачку)

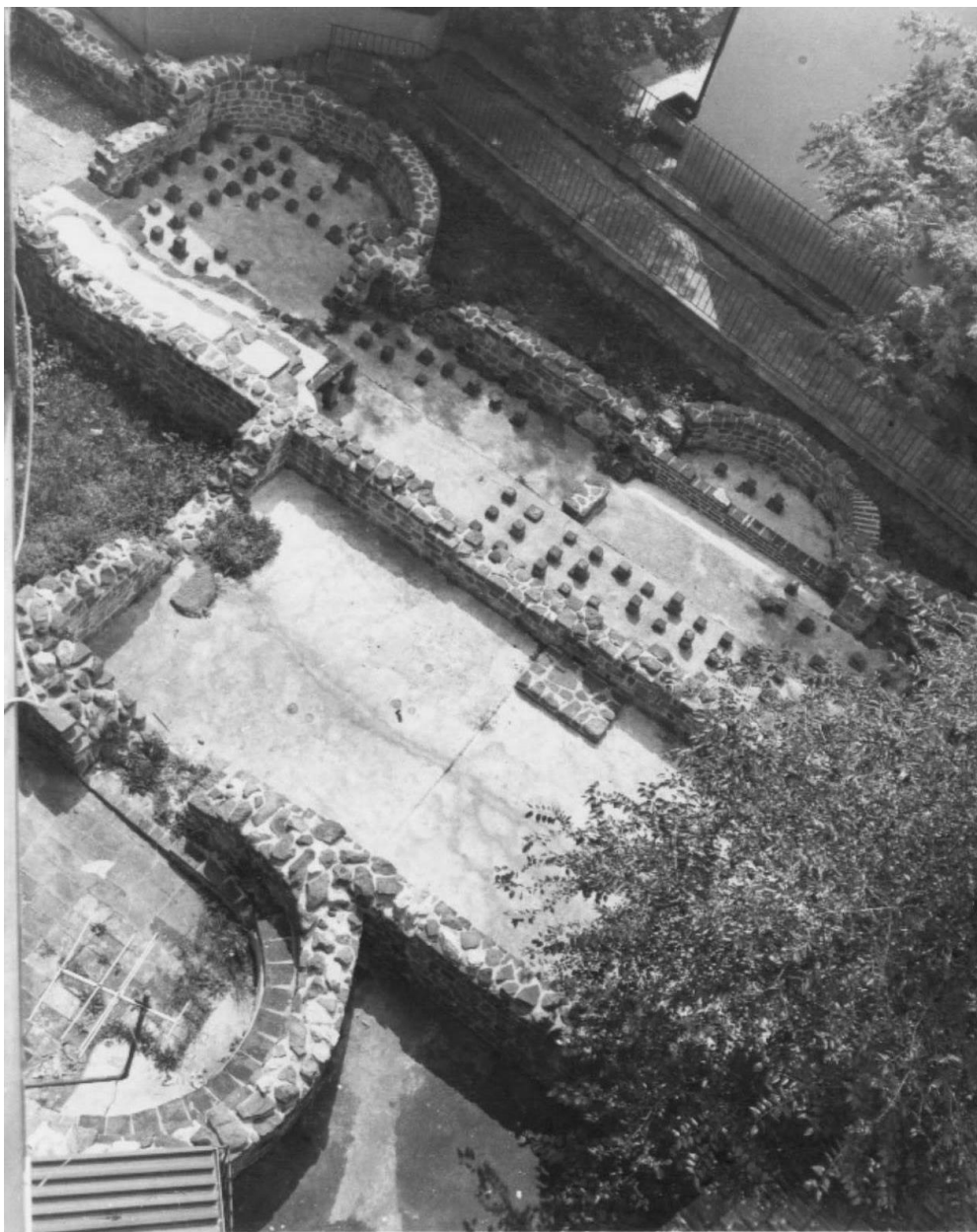
Током 1971. године нису забележене нове активности на термама. Из Записника Стручне комисије Завода у Краљеву¹⁶⁹ о извршеним радовима састављеном 23.11.1972. године сазнајемо да су археолошка истраживања окончана, али да радови на конзервацији објекта нису у потпуности завршени (Zapisnik 1972). Комисија наглашава да је неопходно укључити терме у градско ткиво и да треба урбанистички решити простор између улице Светозара Марковића (Господар Јованове) и Градског трга. Закључује се и да је неопходно ступити у контакт са Хотелом Београд, коме предстоје радови на реконструкцији, како би терме постале доступне из хотелског простора. Већ 1972. године уочен је и проблем са отпадом и кантама смешеним на прилазима терми (Zapisnik 1972).

Урбанистичким планом којим је третирано шире подручје око терми из 1975. године оне добијају коначни изглед (Prokić 1975, прилог 6). Уз терасу и према југу постављена је конзолна шетна стаза са које је могуће у потпуности сагледати терме. Подигнути су и зидани панели према приватним окућницама на западним границама споменика културе. Формиран је улаз између Лучне зграде и хотела Београд, мада је наглашена неопходност отварања нових приступа из правца Шеталишта и Господар Јованове. У образложењу је наведено да тренутно нема услова за коначну презентацију терми. У будућности се предлаже озелењавање простора иза паноа, као и затварање постојећег прилаза. Приступ из Шеталишта сагледава се као оптимално решење за отварање терми према савременом граду (Prokić 1975).

Завод у Краљеву је још једанпут, почетком 1983. покушао да промени незадовољавајуће стање споменика културе. У допису упућеном Комитету за урбанизам Скупштине општине Чачак (Dopis uz Elaborat 1983),¹⁷⁰ тадашњи директор Завода у Краљеву Слободан Ђорђевић наводи да је Завод сазнао да се у непосредној близини терми планира доградња објекта Поште, а да од Завода у Краљеву нису затражене мере техничке заштите „што је нелогично с обзиром на важећу генералну валоризацију градског простора Чачка и чињеницом да су сви захтеви у овом блоку непосредно везани за питање даљег односа према термама“ и да се у прошлости Комитет у мање значајним случајевима обраћао Заводу (Dopis uz Elaborat 1983). У Елаборату су третирани не само простори који се наслањају на терме и њихова намена и уређење, већ су разрађени и детаљи везани за њихову презентацију у циљу побољшања комуникације са посетиоцима. Упркос лошем искуству Завода у Краљеву из претходних 10 година, наглашено је да је свако урбанистичко планирање треба да буде дефинисано присуством римских терми. Наиме, из Елабората је јасно да су сви покушаји уклапања терми у живот града или непосредно окружење у стварности потпуно демантовани (Prokić 1983, 1). Терме су већ тада биле закључане, а контејнери, као и ђубре из Лучне зграде већ су представљали огроман проблем „више се водило рачуна да се станарима зграде обезбеди неки минимум за депоновање смећа, него да реализује презентација адекватна, значају овог споменика културе“ (Prokić 1983, 2). Истакнуто је да се упркос неповољном стању највећи помаци могу извести у комуникацијама, одржавању и информатици.

¹⁶⁹ Комисија је сачињена само од стручњака: др Доброслав Павловић (Републички завод за заштиту споменика културе), Александра Јуришић (Републички завод за заштиту споменика културе), др Владимир Кондић (Археолошки институт САНУ), Милена Икодиновић (Народни музеј Чачак) и Обренија Вукадин (Завод за заштиту споменика културе у Краљеву). У односу на ширу комисију СО Чачка, недостаје само др Владислав Поповић, раду комисије присуствовао је и конзерватор Радослав Прокић.

¹⁷⁰ Елаборат је израђен у договору Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, Народног музеја у Чачку и Заједнице културе из Чачка, а израдио га је архитекта Радослав Прокић.

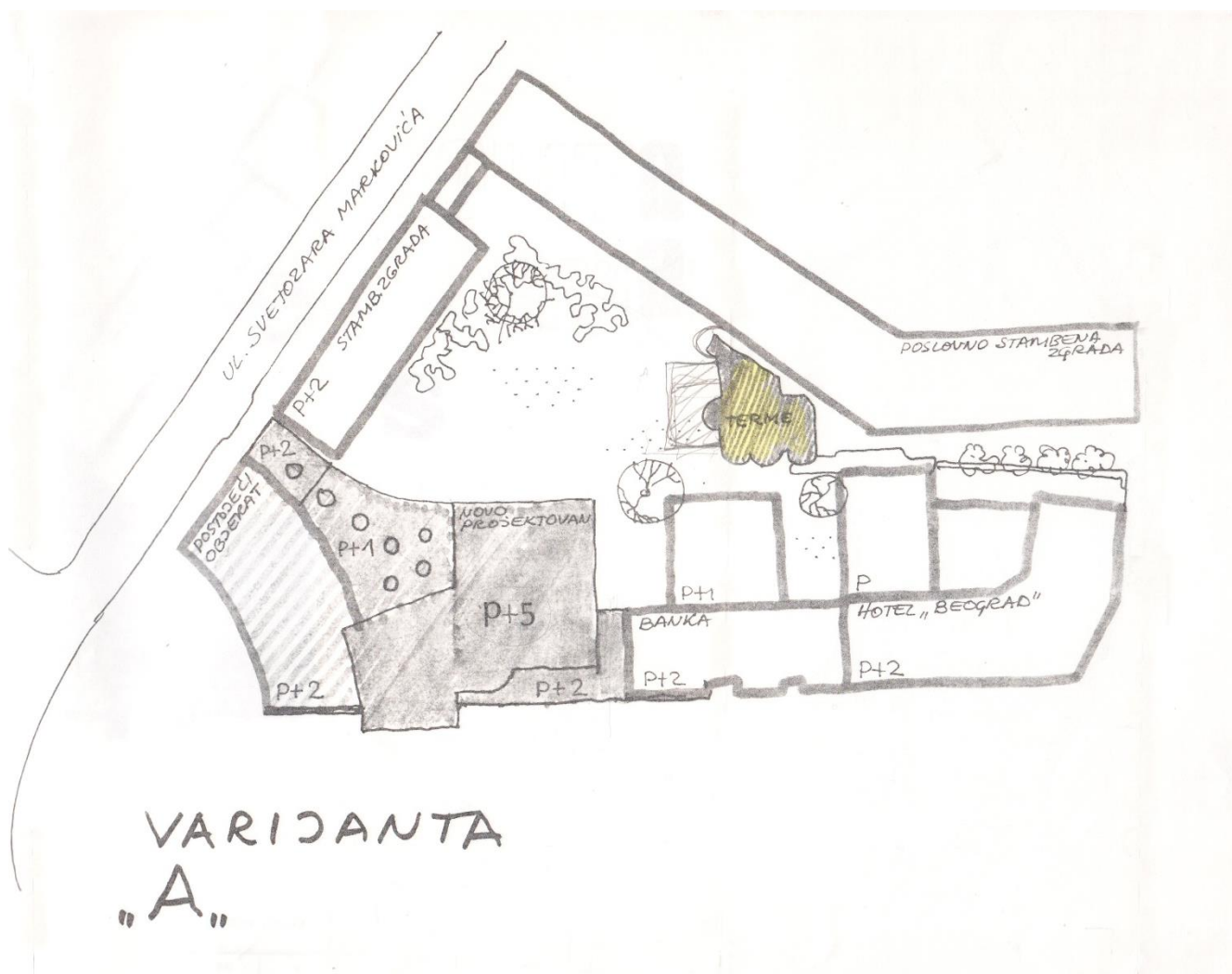
Прилог 6: Завршна презентација Римских терми из 1975. године. Снимак из 1982. године, архива Народног музеја у Чачку (фото Слободан Марковић, архива Народног музеја у Чачку)

Идеја је била да се тераса хотела која је тада била ван функције, употреби као предпростор термама. Елаборат предвиђа и осветљење читавог простора, које би додатно онемогућило даље руинарање простора (Prokić 1983, 4-5). Пројектант, још једанпут предлаже уклањање јединог приватног објекта на западним границама терми, а затим ширење презентације терми ка овом простору стварањем зелене површине, која би имала за циљ да оплемени простор и привуче посетиоце. Поново су препознати потенцијали два алтернативна прилаза и њихов значај за отварање и коришћење простора у оквиру свакодневних кретања становника у граду. Терме треба да постану „ЈАВНЕ (капитала преузета из оригиналног документа), и приступачне у сваком тренутку, да буду пролазне и видљиве са градских пречица“ (Prokić 1983, 7-8).

Почетком маја месеца исте године, Завод у Краљеву је позван на састанак у Комитету за урбанизам, стамбене и комуналне делатности општине Чачак. Тема састанка је била изградња новог и реконструкција постојећег ПТТ центра у Чачку (Dopis sa izveštajem 1983, 1). У приложеном извештају постаје јасно да је одлука о изградњи новог објекта већ донесена, али је Извршни савет СО Чачак на седници крајем априла донео закључак којим је одложено спровођење решења и наложено Комитету да организује састанак свих структура ради сагледавања оправданости изградње на наведеној локацији (Dopis sa izveštajem 1983, 2). Из преписке Завода са предузећем ПТТ Саобраћаја „Чачак“ сазнајемо да је било предочено да свака изградња у блоку подразумева претходно извођење заштитних археолошких истраживања (Dopis РТТ 1984а), као и да су Заводу достављене три локацијске могућности за доградњу постојећег објекта (Dopis РТТ 1984б). Варијантне нове изградње је израдио проф. др Ратко Митровић (Mitrović 1983). Сва три решења подразумевала су доградњу према унутрашњости блока, односно према термама. У одговору на допис Поште Завод у Краљеву је истакао да је Комитету за урбанизам током 1983. године достављен Елаборат са могућим урбанистичким решењима (Prokić 1983), на који Комитет никада није одговорио.

Завод напомиње и да је директна комуникација са ПТТ-ом, а не преко Комитета „неуобичајен поступак који није само формалног значаја“ (Dopis Zavod 1984), што посредно указује на занемаривање процедура. Завод је инсистирао на доношењу урбанистичког пројекта у складу са законом и није се позитивно изразио ни по једном од понуђених решења. Допис је достављен и Комитету и Заједници завода за заштиту споменика културе у Београду. Планови на изградњу анекса су обустављени, а Урбанистички пројекат за цео блок је донесен 1987. године. Завод није прихватио донето урбанистичко решење, инсистирајући да зелена површина треба да буде предвиђена непосредно уз терме, а саобраћајница према Господар Јовановој улици (Dopis 1987). Сагледавањем стања на терену закључује се да је усвојена и изграђена варијанта А уређења блока (прилог 7), али ни она никада није у целости изведена. Приземни стамбени објекат није порушен и зелена површина која би отворила терме није оформљена. Такође, поставља се питање обима заштитних археолошких истраживања. Завод је обавештен о почетку радова са закашњењем од месец дана (Dopis РТТ 1988). У Народном музеју у Чачку сачувана је техничка документација коју је кустос музеја Лидија Никитовић израдила приликом спасилачких радова на овом простору. Откривено је и истражено укупно 3 гроба.¹⁷¹

¹⁷¹ Документација Народног музеја у Чачку.

Прилог 7: Варијанта А нове изградње зграде Поште, изведено стање, проф. др Ратко Митровић (Mitrović 1983, архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

Иако је Детаљним урбанистичким пројектом ПТТ – Центра из 1987. било предвиђено рушење приземног стамбеног објекта на западним границама терми, Комитет за урбанизам је 1991. године Заводу у Краљеву доставио захтев (упркос одредбама плана !?) за његову реконструкцију и доградњу ради коришћења до „привођења простора намени према условима детаљног урбанистичког плана“ (Dopis Komiteta 1991). Завод је одбио захтев, наводећи да је простор заштићен у складу са законом, и нагласио да је према важећем планском документу објект предвиђен за рушење, а простор за парковску површину у функцији споменика културе (Dopis Zavod 1991). Објект је дограђен нелегално, а Комитет је накнадно тражио копију решења о стављању под заштиту закона Римских терми, како би одобрио легализацију (прилог 10, Dopis Komiteta 1992).

Уз све наведене догађаје, након усељења станара *Лучне зграде* на прилазу према термама редовно је изливан мазут (последњи пут 2019, прилог 8), вршено избацивање смећа (последњи пут 2021). Проблем са смећем је ескалирао крајем 2006. године,¹⁷² када је један од власника стана приликом реновирања комплетан шут избацио на терме (прилог 9). Током судског процеса станар се бранио незнањем¹⁷³ и чињеницом да споменик културе није прописно обележен. Као сведок испред Завода у Краљеву археолог Гордана (Тошић) Гаврић¹⁷⁴ се сећа неразумевања судије за поднете оптужбе против окривљеног, односно штету која је направљена културном добру. Као сведок, колегиница није сигурна у исход парнице, мада сматра да је окривљеном изречена мања новчана казна.

Иницијатива за уређење и отварање Терми за јавност започела је ентузијазмом археолога, кустоса Народног музеја у Чачку, Александре Гојгић 2011. године, која је са ученицима средњих школа очистила терме и уподобила их за посете и стручна вођења (прилози 10 и 11). Упоредо са овом иницијативом, Завод у Краљеву пријавио је 2012. године терме на конкурс Министарства културе и информисања Републике Србије за пројекат „Љубљански процес II. План интегрисаних пројеката рехабилитације/Преглед архитектонске и археолошке баштине“ (IRPP/SAAN) утврђен је 2003. од стране председника Европске комисије и европског комесара за образовање и културу и уклопљен у Регионални програм Савета Европе за културну и природну баштину у Југоисточној Европи (RPJE).

„Љубљански процес II: Рехабилитација наше заједничке баштине“ наставак је програма Савета Европе и Европске комисије.¹⁷⁵ Римске терме предложене су за Листу приоритетних интервенција 2012¹⁷⁶ од стране стручњака Завода у Краљеву, јер су упркос лошем положају локалитета препознате добре полазне основе за рехабилитацију: положај (центар града), власништво (град Чачак, јавно власништво), приступачност (близина великог јавног паркинга), доступност инфраструктуре (вода, струја). У току трајања пројекта (2012-2015) израђена су различита документа (План прелиминарне техничке анализе, Студија изводљивости, Менаџмент и Бизнис план).

¹⁷² Документација која се чува у Заводу састоји се од: Обавештења Народног музеја у Чачку, Пријаве Завода надлежном секретаријату у Чачку, Министарству унутрашњих послова, Кривичне пријаве Општинским државном тужилаштву и позива на главни претрес.

¹⁷³ Бацање смећа кроз прозор део је много ширег проблема и односа према простору у Србији. Наиме, овакав начин понашања законски је санкционисан и цивилизацијски недопустив без обзира да ли се ради о слободним површинама или заштићеним просторима.

¹⁷⁴ Разговори вођени током децембра 2023. године.

¹⁷⁵ Okvirni dokument sa opštim preporukama – Ljubljanski Proces II (2011–2014), Savjet za regionalnu saradnju – Radna grupa za kulturu i društvo, http://tfcs.rcc.int/news-pdf/GRF_Montenegrin.pdf, приступљено 15.05.2018. године.

¹⁷⁶ Иницијални документ дефинисан пројектом Љубљански процес.

Прилог 8: Чишћење подстанице са мазутом Лучне зграде на Римске терме, почетак 21. века (фото Александра Гојгић, архиве Народног музеја у Чачку и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

Прилог 9: Избацивање шута из стана у Лучној згради (фото др Катарина Дмитровић, архиве Народног музеја у Чачку и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

Од дванаест почетно одобрених пројеката, само су за три културна добра комплетно израђена документа у складу са процедуром Љубљанског процеса: Римске терме, Сувача у Кикинди и Кадињача у Ужицу. Рад на изради докумената је омогућио је да се правилно сагледа положај терми, утврде правци развоја и даље презентације, као и њихов положај у савременом друштву. Иако за терме нису добијена средства из међународних фондова, подигнута је свест код локалне самоуправе о њиховом значају за промоцију Чачка као града који негује европске и модерне вредности.

Град је, у договору са Заводом у Краљеву и Народним музејом, издвајао средства, која су опредељена за обнову шетне стазе, паноа, постављања инфотабли и дренажних бунара (Народни музеј 2019-2021, прилог 12) и постављање видео надзора (Туристичка организација Чачка). Током 2020. године у организацији Завода у Краљеву¹⁷⁷ средствима добијеним на конкурс Министарства културе Републике Србије извршена је и реконзервација зиданих структура, чиме је заокружена њихова презентација у наслеђеном обиму из 1975. године (прилог 12).

Током 2020. године поводом јубијела 50 година од открића, у организацији Народног музеја у Чачку одржана је и конференција *Римске терме 50 година након открића: дијалог наслеђа и заједнице*.¹⁷⁸ Иако је било замишљено да грађани активно учествују у делу рада конференције, недовољна промоција догађаја допринела је слабом одзиву. Дискусији која је одржана другог дана конференције осим стручњака присуствовали су и представници локалне самоуправе.

Једна од најважнијих тековина Љубљанског процеса свакако је појачана свест о неопходности отварања новог прилаза термама. Град је током 2023. откупио приватну парцелу на западним границама терми (простор иза панела, прилог 12) чиме је створена могућност њиховог повезивања са Градским шеталиштем и реализација пројекта презентације предложеног још 1970. године. Пројекат отварања новог прилаза термама саставни је део пројекта Престоница културе Србије 2023 – *Чачанска родна*. Завод је инсистирао на археолошким истраживањима терена пре започињања радова на уређењу прилаза. Након уклањања приватних објеката на парцели, отпочела је прва фаза археолошких истраживања у организацији Народног музеја у Чачку током јесени 2023. године. Већ у првој фази истраживања су дала значајне резултате, јер су осим некрополе из средњевековног периода истражени и гробови из римског периода.

Градска управа је Јавном предузећу Градац¹⁷⁹ у Чачку поверила је задатак да изради или преко јавног конкурса обезбеди Идејно решење уређења прилаза и парцеле. Треба истаћи да су преговори око истраживања и уређења вођени усмено, углавном због временског ограничења спровођења пројекта Престонице културе. Будући да по закону служба заштите културног наслеђа добија на увид урбанистички документ тек када он буде у завршној фази, односно на институцији јавне презентације (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 63), преговори са градским институцијама вођени су у ходу. Сарадња Завода са пројектантима у фази пројектовања треба да омогући израду оптималног решења у функцији споменика културе, скрати рокове, јер се умањује могућност добијања негативног мишљења на предложено решење.

¹⁷⁷ Пројекат је финансиран средствима добијеним на Конкурсу за финансирање или суфинансирање пројеката из области откривања, прикупљања, истраживања, документовања, проучавања, вредновања, заштите, очувања, представљања, интерпретације, коришћења и управљања непокретним културним наслеђем у 2020. години Министарства културе и информисања Републике Србије, као и средствима из буџета града Чачка.

¹⁷⁸ Конференција је одржана 29. и 30. октобра у просторијама Научно-технолошког центра у Чачку.

¹⁷⁹ Пуно име: Јавно предузеће за урбанистичко и просторно планирање, грађевинско земљиште и путеве Градац Чачак.

Прилог 10: Римске терме пре чишћења 2011. године (фото Александра Гојгић, архива Народног музеја у Чачку)

Прилог 11: Римске терме после чишћења (фото Вујадин Вујадиновић, архива Народног музеја у Чачку)

Завод је инсистирао да се археолошка истраживања обаве пре усвајања урбанистичких решења, јер је био свестан да резултати истраживања могу онемогућити спровођење пројекта или га вратити у почетну фазу. Договорено је да се нови простор оформи у облику мање парковске површине, са циљем оплемењавања овог затвореног и доминантно сивог простора. Формирањем зелене оазе у центру града, који је прекривен бетоном и бехатоном, створила би се привлачна локација за боравак у сатима одмора грађана и посетилаца. Планирано је да се простор у целости истражи током 2024. године, а да се у међувремену припреми идејни пројекат уређења.

Почетком 2024. Урбанизам градске управе у Чачку поднео је захтев Заводу у Краљеву за достављање мишљења о потреби израде студије заштите непокретног културног наслеђа ради израде Измена и допуна дела Плана генералне регулације *Центар* у Чачку (Захтев, Измене и допуне Плана 2024). Будући да је простор обухваћен изменама блок у коме су смештене Римске терме и још два објекта од интереса за службу заштите, Завод је у складу са Законом о планирању и изградњи (Закон о планирању и изградњи 2023, 7, 8 и 9) одговорио да је израда студије неопходна (Одговор Завода везан за измене и допуне Плана 2024). Студије заштите уведене су у Закон о планирању и изградњи изменама и допунама из 2023. године и представљају нови инструмент у процесима планирања и изградње. По суштини оне само замењују Елаборате заштите које су службе заштите израђивале у току припреме планова. Ипак, значајно је што их препознаје кровни закон о планирању простора.

Прилог 12: Римске терме након извођења конзерваторских радова 2020. године, архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву (фото Душан Чиплак, архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

5.2. *Археолошко налазиште Терме у Бељини*

Терме у приградском насељу Чачка Бељина, откривене су 10 година након открића Римских терми¹⁸⁰ (1980), приликом копања канала за водовод и канализацију (Васић 1983, 5). У Заводу се чува само део документације, почев од 1982. године тако да се не може утврдити след догађаја из 1980. године. Истраживања су отпочела већ исте године, а настављена су у наредним годинама као део већег пројекта *Истраживање античких градова на подручју региона Краљево, назив теме: Истраживања античког Чачка* којим је руководио Археолошки институт САНУ Београд (Васић 1993, 9). Трасирање нових улица, које је било саставни део започетих инфраструктурних радова никада није спроведено. Након истраживања, терме су затрпане и сада су невидљиве на површини терена.

У складу са тада важећим законима, одлуку о проглашењу за културно добро археолошког налазишта донела је СО Чачак 1986. године (Одлука 1986). Иако део већег насеља, Одлуком о заштити обухваћене су само парцеле на којима су истражене терме. Оваква одлука Скупштине општине није била у складу са дописом Завода у Краљеву упућеном Комитету за урбанизам, којим се предлаже да се Завод или Музеј у Чачку обавештавају о свакој изградњи на простору између потока Лупњаче и улице Степе Степановића (Zavod 1982). У Заводу се чувају само два захтева за издавање мера техничке заштите из 1984. године (Neretvanka iz Opruzena 1984) и 1990. године (Komitet za urbanizam 1990) везана за изградњу привредних објеката и инфраструктуре на подручју Бељине. Не постоје индиције да су издаване мере за појединачна домаћинства.

Заштићене парцеле данас су окружене објектима, од којих су неки изграђени после 1982. године. Израдом Елабората заштите културног наслеђа за План генералне регулације *Центар* (2018) дефинисана је археолошка зона којом је обухваћен простор насеља чији су трагови уочени још 1983. године око простора терми (Васић 1983).

5.3. *Археолошки локалитет у Порти споменика културе Цркве Вазнесења Христовог*¹⁸¹

Прва организована археолошка истраживања у порти цркве Вазнесења Христовог отпочела су 1980. године због изградње црквеног дома. Истраживања су интензивирана од 1986. године у оквиру пројекта конзерваторско-истраживачких радова, којим је требало формирати што прецизнију базу података о изгледу првобитног храма задужбине кнеза Страцимира (око 1110 – после 1189), посвећеног Успењу Богородице - Богородица Градачка (Вукадин 1993).¹⁸²

¹⁸⁰ Иако се ради о објектима истог карактера и времена настанка, у решењу о проглашењу терми у центру Чачка великим словима је наглашена слојеница РИМСКЕ ТЕРМЕ. У одлуци о проглашењу римских терми у Бељини, слојеница је исписана малим словима. Током година слојеница Римске терме се у колоквијалном језику стручњака и грађана одомаћила као лично име локалитета, док се други објекат назива терме у Бељини. Слојеницу Римске терме дакле користим као лично име локалитета, због чега Римски исписујем великим словом.

¹⁸¹ Црква Вазнесења Христовог у Чачку проглашена је за споменик културе 1982. године (Одлука 1982), а категорисана је као добро од великог значаја одлуком о категоризацији 1987. године (Одлука о категоризацији 1987).

¹⁸² У непосредној околини порте приликом копања темеља за зграду Окружног начелства 1875. године (сада Зграда Народног музеја у Чачку и Међуопштинског архива) откривена су три звона која градачки митрополит Никифор поклања цркви 1454. године (Радојковић 1993, 118). У литератури, овај налаз узима се као

Упоредо са систематским истраживањима, Завод у Краљеву вршио је и заштитна археолошка истраживања простора на коме је Српска православна црквена општина у Чачку планирала изградњу новог црквеног дома, а затим и његову доградњу. Истраживања су отпочела у октобру 1999. године и настављена су на пролеће 2000. године. Након завршених истраживања Завод у Краљеву је издао сагласност за проширење црквеног дома, „уз обавезу да се откривени остаци римског, грађевинског комплекса конзервирају и презентују у просторијама чија је градња пројектом предвиђена“ (Сагласност 2000). Сагласност је издата током јуна месеца, док је крајем новембра Завод у Краљеву упутио обавештење свим надлежним институцијама да је дошло од девастације откривених остатака. Девастацију је извршила Црквена општина Чачак. У допису се наводи да је Црквена општина више пута писмено и усмено обавештавана о значају налазишта. Представник Црквене општине правдао се да су: „кише руинирале зидове, и да је он само покупио камен од кога су (зидови) саграђени“. Стручни сарадници Завода истичу да: „ова (изјава) не може стајати, што се може доказати како теоријски, тако и практично“ (Обавештење о девастацији 2000). Из обавештења се сазнаје да је Завод поднео и кривичну пријаву против Црквене општине и одговорног лица, као и захтев грађевинској инспекцији за повраћај локалитета у првобитно стање. Општинско јавно тужилаштво одбацило је пријаву Завода, јер се: „не ради о кривичном делу за које се гони по службеној дужности“ (Обавештење тужилаштва 2001), иако се Завод позвао на одредбе Кривичног законика чл. 176, ст. 3. које се тичу оштећења туђе ствари. Завод је у складу са Законом затим поднео истражном судији општинског суда у Чачку захтев за спровођење истраге (Захтев за спровођење истраге 2001). Општински суд одбацио је захтев и донео решење да: „нема места спровођењу истраге“ против осумњичених (Решење Општинског суда 2001). Веће општинског суда је закључило да је захтев неоснован јер је: „зид дислоциран, није уништен, реконструкција зида се може извршити када радови буду настављени“ (Решење Општинског суда 2001). У тексту се даље погрешно дефинише улога археолога Завода као лица које је вршило надзор над радовима у порти. Руком писани коментар руководиоца истраживања Гордане (Тошић) Гаврић (Радна копија Решења Општинског суда 2001) јасно говори да је суд надзор изједначио са археолошким истраживањима. Суд даље закључује да будући да су радови имали надзор археолога, запосленог код оштећеног као тужиоца, нема чињеница које указују да је дошло до недозвољених радњи (Решење Општинског суда 2001). Завод је у складу са коментарима руководиоца истраживања упутио жалбу Окружном суду због „погрешно и непотпуно утврђеног чињеничног стања“, између осталог и чињенице да представници Завода или музеја нису позвани на саслушање (Жалба окружном суду 2001). Веће окружног суда уважило је жалбу Завода и одредило спровођење истраге (Решење Окружног суда 2001). Општински суд је затим обавестио Завод да је у обавези да у року од 8 дана подигне оптужницу или ће се сматрати да одустаје од гоњења (Обавештење Општинског суда 2001). Оптужница (Оптужница Завода 2001) је првобитно одбачена јер није садржала: „време и место извршења кривичног дела, предмет на коме је и место над којим је извршено кривично дело“ (Допуна оптужнице Општински суд 2002). Завод је доставио допуну оптужнице (Допуна оптужнице Завода 2002). Последњи документ који се чува у Заводу везан за девастацију у порти представљају позиви на главни претрес, као и молба Завода за повраћај предмета у претходно стање, будући да сведок руководиоца истраживања није био у стању да се одазове на суђење у марту 2003. године (Молба Завода 2003). Колегиница Гаврић се сећа да је у току процеса, свештеник који је непосредно био одговоран за девастацију преминуо, након чега је процес обустављен. Завод је 2002. године наставио са заштитним истраживањима на простору доградње новог црквеног дома.¹⁸³

недвосмислена потврда да је садашња саборна црква у Чачку задужбина кнеза Страцимира, односно Богородица Градачка (Чанак-Медић 1993, 81; Веселиновић 1993, 62).

¹⁸³ Археолошка документација са ископавања која се чува у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву.

За рад је овај случај посебно занимљив, не само због непоштовања закона представника Црквене општине, већ и због немогућности представника закона да препознају кривичну радњу која се десила на археолошком локалитету. Уједно, представници закона олако, без ураћања у случај, позивања сведока или вештака, одбацују оптужнице не увиђајући значај уништених археолошких остатака. Са друге стране оптужени, такође, без страха од прописане казне, уклања археолошке остатке који стоје на путу реализације планираног пројекта. Остаје нејасно на који начин је било предвиђено извршити презентацију и како је археологија кочила реализацију изградње, али се може претпоставити да је презентација могла утицати на коришћење подрумских просторија или поскупљење целог пројекта. Закључак је заједнички, како за починиоце дела тако и представнике закона, обе стране нису уочиле нити препознале значај археолошких остатака.

5.4. Заштићена околина споменика културе Гимназија у Чачку¹⁸⁴

На предлог Завода у Краљеву током 2019. године донета је Одлука о утврђивању зграде Гимназије у Чачку за споменик културе (Одлука 2019). Одлуком су обухваћене парцеле на којима су откривени остаци римске грађевине у дворишту Гимназије, али и простор улице Мутапове. Као мера заштите за радове на заштићеним парцелама утврђено је извођење обавезних археолошких истраживања и конзерваторски надзор.

5.4.1. Археолошки локалитет у улици Мутаповој

Током септембра 2002. године на основу увида у стање на терену Завод у Краљеву обуставио је радове на гасификацији улице Мутапове у Чачку. Улица Мутапова налази се у самом центру на 50 m удаљености од порте цркве Вазнесења Христовог. Екипа Завода је утврдила да је копањем канала за гасоводне цеви оштећен систем зидова који су у решењу окарактерисани као антички (Решење којим се привремено обустављају радови 2002). Завод је наложио инвестиру (Скупштини општине Чачак) да обустави радове и прибави мере техничке заштите (Решење којим се привремено обустављају радови 2002). Истог дана 19.08.2002. године Скупштина општине Чачак подноси захтев Заводу у Краљеву за извођење радова на угроженој траси (Захтев СО Чачак 2002). Завод је Скупштини општине доставио и додатни допис, на основу кога се може закључити да су писану преписку пратили и усмени преговори. У Захтеву се наводи да су током преговора представници општине изјавили да: „Скупштини општине није била позната потреба прибављања сагласности службе заштите и да археолошка истраживања угрожавају предвиђени темпо инвестиционих радова“ (Захтев Завода у Краљеву за финансирањем ископавања 2002). За формирање слике о односу према археолошком наслеђу изузетно је битно навести и реченицу из захтева у којој представници Завода наводе: „без намере обустављања развоја града, како би неки желели да протумаче нашу делатност, подсећамо на нашу намеру и законску обавезу да сачувамо културно благо, у складу са струком и потребама града“ (Захтев Завода за финансирањем ископавања 2002). Наведене реченице сведоче о односу градске управе (инвеститора) према археолошким налазима, али о односу службе заштите према археолошким остацима формираном у складу са ауторизованим дискурсом о наслеђу. Служба заштите штити наслеђе као опште добро и упућује неупућене грађане и управу, док се управа, деценијама штити истом флоскулом заустављања напретка.

¹⁸⁴ Гимназија у Чачку са непосредном околином проглашена је за споменик културе Одлуком 2019. године (Одлука 2019).

Управа, свесно или несвесно, пренебрегава чињеницу да до заустављања напредка не би ни дошло да се планирало на време и да су поштоване законске процедуре.

Иако су канали за полагање цеви већ били прокопани Скупштина је платила део истраживања, док је део платило предузеће НИС Енергогас Србија.¹⁸⁵ Истраживања су обављена у широком ископу, односно целој ширини улице (Извештај 2002).¹⁸⁶

У Заводу се чува и идејно решење уређења улице Мутапове *Елаборат заштите археолошког локалитета и начина уређења околног простора у Мутаповој улици у Чачку* (Елаборат 2003) и *Идејни пројекат уређења Мутапове улице у Чачку* (Идејни пројекат 2003).¹⁸⁷ Елаборат је израђен на основу захтева Јавног предузећа Градац за добијање мера заштите за пројектовање и извођење радова на реконструкцији улице и јавне расвете у ул. Мутаповој (Захтев ЈП Градац 2003). Завод је (иако од њега то није тражено) издао детаљне мере заштите за цео блок.¹⁸⁸ Елаборат представља мере којима се дефинише начин заштите локалитета, али и коришћења и изградње околног простора. Идејним пројектом је било предвиђено представљање резултата истраживања у партеру, монолитним слојем тераца у бордо-љубичастој боји, тако да буде визуелно доминантно и препознатљиво (Идејни пројекат 2003). Улица је реконструисана, пресвучена свежим бетоном, а наведена документа никада нису спроведена.

Почетком 2024. године у оквиру Централног система обједињених процедура Заводу упућен захтев за издавање локацијских услова за изградњу кабловског вода преко улице Мутапове. Пројектом је предвиђено полагање каблова на дубини од 1,5 м. Иако је простор улице археолошки истражен 2002. године, трасирање канала додатно девастирало би откривене археолошке структуре које су остале *in situ* након радова на трасирању гасовода 2002, тако да је Завод дао негативно мишљење на предвиђени пројекат, али је оставио могућност да се каблови провуку испод архитектонских остатака или изнад њих у висини насипа из 19. века (Локацијски услови 2024а). У сарадњи са пројектним бироом одабраним од стране инвеститора Српске православне цркве пројекат је измењен и предвиђено је полагање каблова у насип из 19. века, односно у слоју изнад археолошких структура. Сви радови предвиђени пројектом подразумевају археолошки надзор, као и могућност да се обуставе и пропише додатна мера заштите археолошких остатака (Локацијски услови 2024б).

5.4.2. Археолошки локалитет Двориште Гимназије

Двориште Гимназије у Чачку се својом северном границом наслања на улицу Мутапову. Градска управа за урбанизам града Чачка благовремено је поднела захтев за издавање мера заштите због изградње фискултурне сале Гимназије (Градска управа за урбанизам 2013). На основу прописаних мера Завода (Завод, одговор за изградњу Спортске хале 2013) спроведена су истраживања угрожене површине у две археолошке кампање 2014-2015. године (Дмитровић и Вујадиновић 2014; Дмитровић и Вујадиновић 2015).¹⁸⁹ На основу резултата истраживања издате су мере заштите за изградњу нове фискултурне хале и израђен је пројекат у оквиру којег

¹⁸⁵ Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

¹⁸⁶ Истраживања су спроведена у организацији Народног музеја у Чачку и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, руководитељка истраживања била је Лидија Никитовић, музејски саветник.

¹⁸⁷ Елаборат је израдио др Милош Радовановић, дипл. инг. архитектуре у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву.

¹⁸⁸ Једини објект који је био предвиђен за рушење представља објекта брзе хране који је и данас у функцији. Будући да оба документ немају пагинацију она се не наводи.

¹⁸⁹ Истраживања су спроведена у организацији Народног музеја у Чачку, руководитељка истраживања била је др Катарина Дмитровић, музејски саветник.

је презентован откривени римски објекат (Мишљење Завода за изградњу Хале 2015). Пројектом је предвиђено да се остаци грађевине презентују у подрумским просторијама сале. Предвиђено је да се овом делу сале приступа из улице Мутапове и да он буде доступан грађанима без обзира на остатак објекта.

Изградња сале још увек није започела (податак 2024) због недостатка средстава. Остаци грађевине су само делимично затрпани и онемогућавају употребу дворишта. Градска управа сваке године најављује почетак радова, тако да не спроводи алтернативну меру заштите Завода у Краљеву, којом се оставља могућност довођења дворишта у претходно стање, уз обавезу представљања резултата истраживања у партеру (Решење Завода о мерама техничке заштите 2018). Инвеститор је последњи пут прибавио мере заштите током 2021. године (Локацијски услови Завода 2021). Изградња још увек није отпочела, али је усмено најављена за 2024. годину.

5.5. Археолошки локалитет Римски трг, део добра под претходном заштитом Центар у Чачку¹⁹⁰

Готово 40 година након открића Римских терми, почетком фебруара 2018. године, отпочели радови на Римском тргу, односно простору који се директно наставља на Римске терме. Мере техничке заштите нису прибављене, а Завод у Краљеву је обавештен у тренутку када је екипа Народног музеја у Чачку (усмено обавештење колега), већ била позвана да сакупља покретни материјал који је евидентиран почетком радова. Завод у Краљеву је обуставио радове. На почетку разговора Јавно предузеће Градац се правдало да је прибавило потребне дозволе, али да није било условљено (Градска управа за урбанизам) прибављањем услова службе заштите непокретног културног наслеђа. Истог дана, када су обустављени радови, Јавно предузеће Градац, у својству инвеститора, поднело је Заводу захтев за издавање мера заштите (Захтев ЈП Градац 2018; Услови Завода 2018а). Надзор, односно ископавања настављени су у реализацији Народног музеја у Чачку (Извештај Народног музеја у Чачку 2018; Вујадиновић, Гојгић и Павловић 2020). Након достављања извештаја Народног музеја у Чачку, Завод је у складу са резултатима истраживања прописао инвеститору и извођачу проширење ископа како би се откривене грађевине дефинисале у што већем обиму (Услови Завода 2018b). Након завршетка истраживања издате су и додатне мере, које су налагале промену оригиналног пројекта, како би се откривене грађевине презентовале у завршној ходној површини.¹⁹¹ Презентација је извршена тамнијим каменом који јасно разбија уједначени и ритмични тон првобитног слога (Допис Завода за партерно уређење Римског трга 2018). Иако је у почетку постојало неразумеваше за инсистирања Завода, под изговором да ће засецање камена и интарзија бити брзо уништени употребом, идеја је спроведена у дело. Музеј у Чачку је на себе преузео обавезу израде инфо табле.¹⁹²

5.6. Археолошко налазиште Порта Успења Пресвете Богородице

Порту храма Успење Пресвете Богородице у Бељини од локалитета на коме су пронађене терме у Бељини дели само поток Лупњача. На основу доступне литературе локалитет је откривен приликом изградње цркве 1992. године, када су налази правилно окресаног камена

¹⁹⁰ Археолошко подручје Центар у Чачку евидентирано је као добро под претходном заштитом 2018. године.

¹⁹¹ Истражени остаци су прекривени геотекстилом, а затим засути слојем песка и ризлом. Завод је прописао да сва инфраструктура мора проћи испод очуваних структура тако да није дошло до њиховог оштећења.

¹⁹² Табла још увек није постављена.

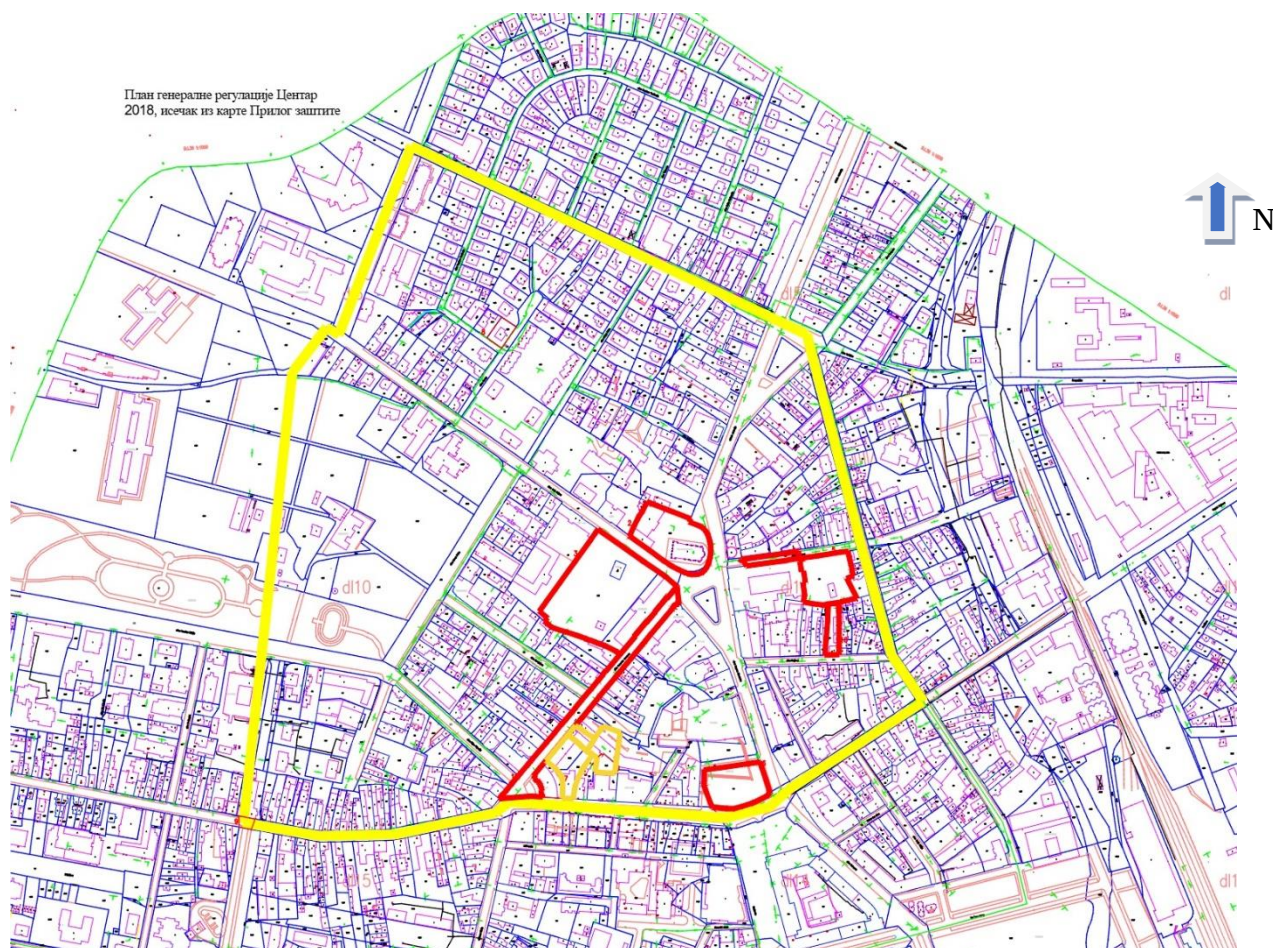
доспели у музеј (Дмитровић и Радичевић 2009, Radičević i Dmitrović 2017; Радичевић 2019).¹⁹³ Међутим, не постоје дописи који би указивали да је Завод обавештен, нити да су издаване мере техничке заштите за изградњу храма. Музеј је након завршетка грађевинских радова на изградњи цркве отпочео археолошка истраживања на слободним површинама порте. Систематска истраживања вршена су у периоду од 2001 до 2007. године и обухватала су северни део простране порте (Дмитровић и Радичевић 2009, 8). Основа цркве површине од око 400 м², представља простор на коме су делимично или у потпуности девастирани археолошки слојеви и који остаје недоступан за истраживање у будућности. Непознати су разлози због којих Завод у Краљеву није био обавештен о налазима 1992. године и због чега је дозвољено да црква у потпуности буде изграђена пре него што су отпочела истраживања. Пројектант објекта, као и Народни музеј у Чачку, били су упознати са законским процедурама везаним за заштиту археолошких налаза. Разлози за непокретање процедуре, можда се могу претпоставити, али залазе дубоко у домен субјективног и посредног закључивања. Током 2012. године, након приспећа документације са истраживања, Завод је покренуо процес проглашења порте и околног простора за непокретно културно - добро археолошко налазиште. Процес проглашења завршен је 2014. године (Одлука 2014). Од 2014. године Завод у Краљеву редовно издаје услове за заштићени простор. У почетку је прописивана мера обавезних истраживања, међутим током рада се испоставило да локалитет обухвата знатно мању површину, па се за удаљеније парцеле прописује континуирано праћење уз могућност издавања додатних мера које подразумевају археолошка истраживања. Оваквим приступом минимално се успоравају радови, уједно се рационалније пројектују средства потребна за извођење археолошких истраживања.¹⁹⁴

5.7. Ситуација након усвајања Плана генералне регулације Центар

Усвајањем Плана генералне регулације *Центар* Чачка 2018. године, чинило се да је најзад створена основа за усаглашено деловање Градске управе за урбанизам и Завода у Краљеву, као територијално надлежне службе заштите непокретног културног наслеђа. Завод у Краљеву је прецизно дефинисао зоне заштите Елаборатом заштите културног наслеђа, који представља саставни део плана. У Елаборату, који се састоји из графичког и текстуалног дела археолошка подручја су евидентирана, описана и зонирана, уједно су и прописане посебне мере заштите за сваку од зона (прилог 13). У првом периоду примене Плана, постало је јасно да Градска управа за урбанизам слободно тумачи мере заштите и Заводу не прослеђује на издавање мера заштите инфраструктурне пројекте (Римски трг) који се изводе у оквиру дефинисаних целина.

¹⁹³ Руководиоци истраживања наводе да је приликом изградње темеља за нову цркву архитект и пројектант М. Радовановић у музеј донео неколико правилно окресаних каменова (Дмитровић и Радичевић 2009, 7).

¹⁹⁴ Дозволе за археолошка истраживања издаје Министарство културе Републике Србије, па се на њих некада чека и до месец дана. Уједно археолошка истраживања изискују значајна средства. Испоставило се да је нерационално и правно компликовано вршити повраћај уплаћених средстава уколико се испостави да на парцелама нема археолошког материјала.

Прилог 13: Извод из прилога заштите Завода за заштиту споменика културе у Краљеву за ПГР Центар, жута зона - археолошка истраживања или праћење радова у зависности од врсте и обима, црвене зоне - потврђене археолошке локације (архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву)

У комуникацији са представницима урбанизма приликом почетка извођења радова на ревизији канализације у Господар Јовановој улици 2021. године прецизно су појашњене мере заштите, након чега је проблем решен и у пракси.¹⁹⁵

Уједно ове активности су омогућиле да се прецизније дефинишу границе римских насеља у урбаном језгру Чачка и у Бељини. Тако су истраживања у ул. Краља Петра (двориште Соколане, 2022) или на раскрсници улица Мутапове и Ломине (2019) показала да су ови простори у потпуности археолошки стерилни због близине некадашњег корита реке Западне Мораве. Сличне резултате дала су у истраживања у Бељини, у непосредној близини локалитета Порта Успења Пресвете Богородице или терми.¹⁹⁶

5.8. Археолошки локалитет Двориште Народног музеја у Чачку, заштићена парцела непокретних културних добара Господар Јованов конак и зграде Окружног начелства

Двориште Народног музеја у Чачку представља заштићену парцелу два споменика културе Господар Јовановог конака (Решење 1950) и зграде Окружног начелства (Решење 1974). У Решењу о проглашењу зграде Окружног начелства као мера заштите за парцелу наведено је: „На парцелама на којима се налази заштићена зграда забрањује се свака градња, стварање било каквог материјала и свака радња којом би вршене било какве промене на истим без претходне дозволе овог Завода“ (Решење 1974). Парцела дворишта је обухваћена и добром под претходном заштитом Центар у Чачку (Евиденциони лист 2019), као и зоном у Плану генералне регулације *Центар* у Чачку за коју је неопходно прибавити посебне услове Завода (прилог 13). Иако је двориште је истраживано у мањем обиму 1977, 1984. и 2006-2007. године (Бабић и Јеремић 2006; Бабић и Јеремић 2010; Јеремић и Вукадиновић 2006), због ограничености истраживања није било могуће донети прецизне закључке о карактеру налазишта.

Завод је о детаљима пројекта *Чачанска родна* обавештен¹⁹⁷ након што је Чачак у октобру месецу 2021. године проглашен за прву престоницу културе Србије. Комисија Министарства културе одобрила је пројекат *Чачанска родна* управо због обимних инфраструктурних радова, чија је изградња била предвиђена у функцији постојећих установа културе (Народног музеја и Међуопштинског архива, односно на згради Окружног начелства и њеном дворишту, прилог 14). Реализација пројекта *Чачанска родна* поново је усложнила односе између Завода у Краљеву, Народног музеја у Чачку и градске управе. Урбанистички пројекат за овај простор који је усвојен 2021. године¹⁹⁸ ни у једном сегменту није био усклађен са предвиђеним радовима. Изградња анекса и пасареле, односно земљаног насипа којим је требало укрити депое музеја и архива по ивици парцеле, изискивала је извођење обимних археолошких истраживања. Локална самоуправа, односно аутори пројекта нису били свесни ове чињенице.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Завод је након тога издао мере техничке заштите за реконструкцију ул. Цара Душана, кнеза Страцимира и Степе Степановића, постављање оптичких каблова, ревизију топловода и водовода....

¹⁹⁶ Извештаји Народног музеја у Чачку, односно документација која се води приликом праћења или заштитних истраживања чува се у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву и саставни је део мера заштите које се прописују.

¹⁹⁷ Резултати конкурса објављени су 6. октобра 2021. године на сајту Министарства културе Републике Србије: <https://www.srbija.gov.rs/vest/580231/cacak-prva-prestonica-kulture-srbije-2023-godine.php>. Званична страница сајта <https://cacanskarodna.rs/>, претступљено 10.01.2024. године.

¹⁹⁸ https://www.cacak.org.rs/Urbanisticki_projekti-252-1, приступљено 12.01.2023. године.

¹⁹⁹ Занимљиво је да су у израду пројекта били укључени представници Народног музеја у Чачку.

Прилог 14: Идејно решење уређења дворишта Народног музеја у Чачку чија је реализација била предвиђена пројектом *Чачанска родна* 2023. године (формирање анекса на згради Музеја и Архива у функцији нове сталне поставке Музеја и пасареле из правца улице цара Душана. У тело пасареле уклопљени су депои Музеја и Архива и лапидаријум), https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Urbanizam/Urbanisticki_projekat/2022/Centar/UP%20-%20naslovna%20strana.pdf, приступљено 22.12.2024. године.

Упркос лошој почетној ситуацији, након неколико састанака Град Чачак је издвојио 6 милиона за прву фазу ископавања. У складу са резултатима истраживања Завод у Краљеву је израдио детаљне мере заштите за потребе израде новог Урбанистичког пројекта:

- Заштитна археолошка истраживања (28. 03. 2022.-11. 07. 2022) организована због најављених грађевинских радова у дворишту Народног музеја и Архива обављена су на простору обухваћеним пасарелом, али и на просторима који нису предвиђени за изградњу, у складу са методологијом руководиоца истраживања и захтева Завода. Додатне мере заштите издају се према резултатима истраживања и планираном изградњом.

- На простору између сонде 1 до дела сонде 4 могуће је отпочети радове на трасирању пасареле и уређењу дворишта без даљих ограничења. Радови се могу изводити и у западном делу сонде 2.

- Сонду 4 потребно је проширити према југу и истражити простор угрожен изградњом. За овај део сонде Завод ће након завршетка истраживања прописати додатне мере заштите према достављеном извештају руководиоца истраживања.

- Сонду 5 проширити и истражити до слоја зравице, према мишљењу руководиоца истраживања. За овај део сонде Завод ће након завршетка истраживања прописати додатне мере заштите према достављеном извештају руководиоца истраживања.

- Простор између сонде 4 и 5 неопходно је археолошки истражити будући да се налази у оквиру пројектованог тела пасареле. Обим истраживања треба дефинисати фазно према ситуацији на терену (одсуство материјала или постојање објекта). За овај део простора Завод ће након завршетка истраживања прописати додатне мере заштите према достављеном извештају руководиоца истраживања.

- Сонда 6 налази се на простору који није угрожен радовима. У оквиру сонде откривени су значајни грађевински остаци, који могу бити предмет конзервације и презентације унутар новог обликовања дворишта. У циљу заштите и будуће презентације потребно је новопројектовану стазу ускладити према остацима откривеног објекта. Стазу сузити у деловима који се приближавају остацима објекта у циљу његове заштите и презентације.

- Како су радови у дворишту заштитног карактера приоритетно је наставити радове између сонде 4 и 5, проширити сонде 4 и 5. Неопходно је ускладити археолошка истраживања са предвиђеним радовима и доставити руководиоцу истраживања потребну документацију.

- Двориште Музеја и Архива представља јавни простор. У циљу заштите посетилаца, као и радника обе установе све истраживане површине се морају адекватно заштитити. Све непокретне структуре, откривене током заштитних археолошких истраживања, Извођач и Инвеститор имају обавезу да заштите, прекривањем паропропусним материјалом и затрпавањем, како не би дошло о дезинтеграције структура.

- Завод ће у складу са завршним извештајем руководиоца истраживања прописати мере техничке заштите, које у односу на значај и обим истражених структура могу подразумевати конзервацију и презентацију. Пројекат презентације археолошких локалитета треба да постане саставни део финалног уређења дворишта. Будући да су резултати истраживања дали значајне резултате, препорука је да се на прикладном месту у дворишту постави легенда са информацијом.

- Приликом израде идејног решења за потребе урбанистичког пројекта нове структуре планирати тако да афирмишу споменичке вредности централних објеката у дворишту, односно Господар Јовановог конака и Окружног начелства.

- Детаљне мере техничке заштите за појединачне објекте или целине биће издаване приликом прибављања локацијских услова за изградњу или реконструкцију објеката у оквиру дворишта Музеја и Архива у Чачку (Услови заштите за Урбанистички пројекат 2022).

Археолошка истраживања настављена су према условима Завода и током јесени 2022. године. Градска управа је у међувремену одустала од радова у дворишту, самим тим и од усвајања

новог урбанистичког пројекта. Будући да је Завод у Краљеву само усмено био обавештен о новонасталој ситуацији, издати су нови услови у складу са допуњеним резултатима истраживања:

- Мере техничке заштите доносе се у циљу заштите и будуће презентације археолошких остатака откривених приликом истраживања. Опште мере, као и мере везане за изградњу нових структура и заштиту постојећих објеката (господара Јованов конак, Зграда Окружног суда) остају на снази у складу са мерама бр. 830/2 из 2022. године.

- Током друге фазе археолошких ископавања, откривене су нове структуре у зони пасареле: део оградног зида (сонда 7), као и део дренажног канала (сонди 4). Обе структуре треба истражити у целости у зони тела пасареле. До тренутка када се буду стекли услови за презентацију структуре је неопходно превентивно конзервирати да би се избегла њихова дезинтеграција.

- Оградни зид треба презентовати у склопу новопројектоване пасареле. Презентација се може решити као код пројектовања лапидаријума, с тим што базишта на пасарели треба да остану транспарентна (метална базишта, саћасте структуре). Уколико се предвиђа застакљивање обезбедити адекватне услове: влажност и проветравање.

- Дренажни канал треба презентовати у склопу новопројектоване пасареле. Презентација се може решити као код пројектовања лапидаријума, с тим што базишта на пасарели треба да остану транспарентна (метална базишта, саћасте структуре). Уколико се предвиђа застакљивање обезбедити адекватне услове: влажност и проветравање.

- Сонда 6 отворена је на простору који није угрожен радовима. У оквиру сонде откривени су значајни грађевински остаци, који могу бити предмет конзервације и презентације. Откривени објект неопходно је истражити у целости да би се одредио начин његове презентације и конзервације. Због близине два постојећа споменика културе презентацију извести на отвореном, коришћењем модерних решења и материјала.

- Новопројектовану стазу око зграде Начелства ускладити према остацима објекта у сонди 6 и по потреби сузити стазу у деловима који се приближавају остацима објекта у циљу његове заштите и презентације.

- За део пасареле на простору: Музеј детињства – Начелство, прописује се мера континуираног археолошког праћења, будући, да је простор у прошлости био предмет честих инфраструктурних интервенција, што је могло проузроковати девастацију археолошких слојева. Уколико се приликом праћења открије део оградног зида, неопходно је истражити бар у делу који залази под плашт и презентовати на исти начин као и структуре откривене у сонди 4 и 7.

- Двориште Музеја и Архива представља јавни простор, па је све истраживане површине неопходно адекватно заштитити. Све непокретне структуре, откривене током заштитних археолошких истраживања, Извођач и Инвеститор имају обавезу да заштите, прекривањем паропропусним материјалом и затрпавањем, како не би дошло о дезинтеграције структура (Допуна услова 2022).

Градска управа је упркос одустајању од изградње пасареле током 2023. године издвојила још шест милиона за археолошка истраживања, са планом да се у оквиру пројекта *Чачанска родна* 2023. године организују радионице и популаризација археолошког наслеђа (Град испод града). Одустајањем од грађевинских радова, кампања из 2023. године више се није могла сматрати заштитном, већ су истраживања постала систематског типа. Руководилац истраживања је у складу са тим, имао слободу да самостално пројектује обухват истраживања. Иако су истраживања дала значајне резултате и потврдила наводе стручњака са почетка седамдесетих

година 20. века, да се на простору Чачка налазио *римски кастел*,²⁰⁰ она су још увек у почетној фази.²⁰¹ Оградни зид (траса бедема) који се пружа западном ивицом дворишта истражен је у дужини од 19 м од 54 м претпостављене трасе. Траса јужног бедема дефинисана је у дужини од 4 м (ситуација 2023), док је у дворишту музеја очувана најмање 50 м. Грађевина у сонди 6, није могла бити у целости истражена због цеви гасовода који пресеца њен северни део. Упркос наведеним чињеницама и прецизним мерама које прописују заштиту структура до тренутка када се стекну услови за извођење конзерваторских радова, а који су условљени завршетком истраживања појединачних структура, Музеј је Заводу упутио допис којим се од Завода тражи мишљење за заштиту до тада откривених структура и валоризацију налаза (Захтев Музеја у Чачку 2023). У складу са ситуацијом на терену Завод је издао следеће мишљење:

-Завод је као институција заштите непокретних добара свестан чињенице да откривени остаци представљају важно научно откриће. Научна обрада, а затим презентација и промоција представљају логичне кораке у даљој дисеминацији пројекта. Имајући на уму положај налазишта унутар градског језгра, адекватна презентација представља озбиљан урбанистички и конзерваторски захват. Мере заштите и презентација археолошких остатака зависе од доступних средстава за даље истраживање, конзервацију и презентацију археолошког локалитета.

Опште мере заштите налазишта у циљу презентације подразумевале би:

- Презентацијом могу бити обухваћени археолошки остаци које су у потпуности истражени до стерилног слоја.
- Како је у питању простор у коме су смештена два утврђена и категорисана споменика културе, неопходно је предвидети израду урбанистичког пројекта којим ће се утврдити могућности презентовања откривених структура у складу са вредностима већ валоризованог наслеђа, у облику и форми која не угрожава њихове постојеће и утврђене вредности.
- Инфраструктурне објекте (гас, водовод, канализацију...) смештених у близини или унутар археолошких структура је неопходно изместити, како би се створиле могућности за презентацију и извођење конзерваторских радова. Инфраструктурне објекте, који се налазе унутар истраживаних зона, неопходно је, додатно обезбедити јер представљају ризик за посетиоце музеја и раднике обе институције.
- Пројекат презентације треба да буде утемељен на резултатима договора два постојећа корисника парцеле (Међуопштинског архива и Музеја). Пројекат треба ускладити са карактером и делатношћу обе институције, као и потребама за коришћењем и безбедношћу простора.
- Динамику истраживања у даљем периоду прописује институција која је носилац археолошке дозволе у складу са доступним средствима, као и договором са сукорисником простора.
- До тренутка стицања услова за презентацију неопходно је заштитити зидане структуре од атмосферских утицаја и оштећења механичким путем. Напомињемо да су археолошке структуре откривене у темељним зонама, у трошном стању што их додатно може компромитовати уколико установа која је носилац археолошких истраживања не преузме све мере у циљу њихове заштите.
- Структуре заштитити у складу са позитивном праксом која се примењује код сличних археолошких локалитета са структурама зиданим у камену, а које Министарство одобрава кроз Пројекат који је установа носилац Решења дужна да достави приликом подношења захтева.

²⁰⁰ Хоће ли Чачак сачувати један значајан споменик из своје давне прошлости, *Чачански глас* од 10.04.1970. године, стр. 3

²⁰¹ Делимично су истражени остаци бедема, односно оградног зида и једне грађевине која се налази у непосредној близини зграде Начелства. Грађевина није истражена у целости будући да кроз њу пролази цев гасовода..

Мора се одабрати начин заштите који ће омогућити опстанак структура до тренутка завршетка радова и обезбеђивању новчаних средстава за њихову конзервацију и презентацију.

- Обезбедити сигурност посетиоца и радника обе установе. Заштитом локалитета треба онемогућити повређивање посетиоца и радника обе установе (Мишљење Завода 2023).

У марту месецу 2024. године званично се завршио Пројекат *Чачанска родна*.²⁰² Може се рећи да је пројекат имао позитиван утицај на познавање археолошких слојева унутар урбаног језгра Чачка. Отпочела су истраживања у дворишту Музеја и радови на отварању новог прилаза Римским термама. Градска управа је, упркос првобитним негативним коментарима, поштовала мере техничке заштите које је издавао Завод у Краљеву и финансијски подржала археолошка истраживања. Међутим, време ће показати да ли је заиста дошло до промене у односу и начинима сагледавања археологије у урбаном језгру или ће археолошки налази опет изненадити грађане и управу.

5.9. 50 година компромиса

Осим почетних истраживања у дворишту Музеја и делимично истраживања у порти Вазнесења Христовог,²⁰³ римски остаци на простору Чачка истражују се због извођења грађевинских радова. Обустављање радова и извођење археолошких истраживања је, готово по правилу, испуњено тензијама, које се препознају у званичним документима (Римске терме, порта Вазнесења Христовог, улица Мутапова) и тону страна које учествују у преговорима. Одмах након открића Римских терми стручњаци су закључили да се испод савременог језгра налазе археолошки слојеви из римског периода и да: „објекат није изолован, а да искази мештана и појединачни случајни налази како темељних остатака тако и покретног археолошког материјала потврђују да се ради о насеобинској агломерацији“ (Vukadin i Ikodinović 1970). Овај став потврђен је и елаборатом који је Завод у Краљеву израдио за Детаљни урбанистички план из 1978. године у коме су дефинисане археолошке зоне.²⁰⁴ Међутим, локална управа и инвеститори су и даље у неверици када се за простор центра града издају мере које подразумевају континуирано праћење или археолошка истраживања. Најбољи пример овог исказа је отпочињање радова на уређењу Римског трга смештеног на улазу у Римске терме, без прибављених мера техничке заштите Завода у Краљеву, као територијално надлежног.

Преглед докумената указује на снагу или слабост институција у активностима спровођења одредби закона. Држава би требало да представља јединствен организам усаглашен у свом деловању и примени закона, чији је она врховни носилац. Држава је уз то и потписник међународних конвенција о заштити наслеђа које су обавезујуће за све њене представнике, а не само за службе заштите. Упркос томе, документа указују да државне институције не делују заједно на заштити културног наслеђа, нити препознају значај очувања наслеђа као општег добра. Потребе савременог града, односно спровођење пројектоване политике развоја, исказане су у ставовима градске управе, односно Скупштине општине и урбанизам. Резултат преговора је најчешће компромис између првобитних поставки (Римске терме), потреба савременог града и закона.

²⁰² Истраживања су током 2024. године настављена у мањем обиму средствима Министарства културе и града Чачка. Са руководитељком истраживања (др Катарином Дмитровић, музејски саветник) је договорено да се део документације уступи Заводу у Краљеву како би се локалитет заштитио. Будући да центар Чачка представља јединствени локалитет мишљена сам да заштитом треба обухватити све до сада познате локације са археолошким материјалом.

²⁰³ Истраживања у порти су спровођена због опсежних конзерваторских радова пред прославу 800 година од изградње првобитне цркве (Богородица Градачка).

²⁰⁴ Карта усвојеног Детаљног урбанистичког плана чува се у документацији Завода у Краљеву.

Иако по основном образовању археолог, стручни сарадник Завода је у посебном положају у односу на своје колеге које раде унутар других институција. Прописивање мера археолошких истраживања, праћење и заштита откривених структура представљају неизоставан сегмент услова који се издају за урбано језгро Чачка. Комуникација са заинтересованим странама као и брига о локалитетима након археолошких истраживања чине стручњаке у Заводима много осетљивијим на друштвену димензију локалитета. Радом у Заводу стичу се нова знања везана за урбанистичко планирање и физичку заштиту археолошких структура. Археолошке структуре на простору Чачка налазе се на дубинама већим од једног метра, а њихова презентација захтева компликоване грађевинске интервенције. Презентација римских терми показала се као изузетно лоше решење, не само због затворености локалитета према околним садржајима и граду, већ и чињенице да су, због оштрих зимских услова који владају у континенталном делу Балкана, примењена савремена везивна средства, због којих је један археолошки локалитет у потпуности лишен своје оригиналне патине. Како би се избегле грешке из прошлости Завод у Краљеву је израдио мере заштите по којима ће археолошки остаци у дворишту Гимназије бити презентовани у подрумским просторијама нове хале у откривеном стању. Могуће интервенције требало је да буду усмерене само на консолидацију откривених структура.²⁰⁵

Након завршених истраживања, конзервација и презентација оградног зида и грађевина откривених у дворишту Музеја захтеваће сложен конзерваторско урбанистички приступ. Наиме, археолошки локалитет смештен је у дворишту два непокретна културна добра, од којих Господар Јованов конак представља један од носећих елемената идентитета грађана Чачка (резултати Анкете, 2021. година). Свака презентација, мора узети у обзир затечене вредности које носе ова два здања. Презентација *in situ*, на великој дубини на којој су откривене структуре, подразумева спровођење строгих мера заштите и ограничавање кретања и употребе простора дворишта. Међутим, време је показало да презентација римских терми није довела до позитивног одговора од стране јавности. Олако давање обећања и једнострано сагледавање значаја открића, иако популарно у јавном дискурсу Србије, не може се сматрати одговорним, нити професионалним понашањем једног службеника. Показало се да постоји јаз између очекивања стручњака и њиховог сагледавања значаја предмета изучавања и значаја археолошких остатака за савремено друштво. Инсистирање на значају археолошких открића за туристичку понуду такође се показало претераним. Поставља се питање који је прави пут заштите археолошких локалитета, презентација или истраживање и конзервација затрпавањем.

Обрађена документа су показала да је однос према археолошком наслеђу готово непромењен од 1970. године. У дебатама се увек издвајају две стране, једна која не сагледава значај откривених остатака и друга, која археолошке налазе препознаје као наслеђе и опште добро од неоспорног значаја за целокупно човечанство. Однос инвеститора, без обзира да ли се ради о представнику државе или приватном улагачу, готово да остаје непромењен кроз деценије: археологија се доживљава као кочничар напретка и модернизације града. Чачак није усамљени пример, односно изузетак у непрепознавању, односно занемаривању законских процедура.

²⁰⁵ Шта је заправо дозвољена промена у случају археолошких локалитета. Одговорна ово питање није једноставан нити универзалан. Става сам да модерне интервенције на самим остацима треба свести на минимум. Али треба дозволити могућност уклапања сачуваних објеката у модерне структуре. Прелаз између оригиналног и модерног мора бити јасан, без тежње за подражавањем у начину зидања или материјалима, како би се избегао изглед фалсификата. Питање праве мере задире дубоко у још један проблем конзерваторске струке, а то је недостатак обучених кадрова конзерватора. Интервенције изведене на Римским термама су биле толико инвазивне да оне данас представљају више реплику, а не оригинално откривени објекат.

5.10. Град Ниш, упоредна анализа

Обуставе радова, чак и на претходно дефинисаним археолошким подручјима, представљају свакодневницу у раду Завода у Краљеву (археолошко налазиште Витково, о. Александровац, залеђе улице Стојана Чоловића у Ариљу, археолошко налазиште Дрење и Градови на Рудник).²⁰⁶ Будући да је за проверу закључака одабран град Ниш, укратко ћу приказати однос према археолошким налазима који су откривени приликом грађевинских радова на простору овог града.

Локална новинска агенција *Јужне вести*²⁰⁷ током 2020. године објавила је вест да су приликом изградње стамбене зграде у Нишу пронађени делови рановизантијског објекта. Агенција преноси да приликом изласка на терен, по пријави грађана, археолозима Завода за заштиту споменика културе у Нишу није било допуштено да сликају налаз. Завод се обратио грађевинској инспекцији, која по Закону о планирању и изградњи има обавезу да обустави радове, уколико се они не изводе у складу са грађевинском дозволом (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 175, ст. 4). Радови нису обустављени, а нових вести повезаних са случајем нема.

Током 2022. године, приликом припрема парцеле за изградњу вишеспратног стамбеног објекта у општини Пантелеј, откривени су делови некополе у Јагодин Мали.²⁰⁸ Радови су обустављени, а затим су извршена археолошка истраживања. На основу медијских објава, сазнаје се да је грађевинска дозвола за изградњу издата у тренутку када се већ знало за откриће. Инвеститор се жалио (оправдано), јер је издавањем дозволе доведен у заблуду да ће моћи наставити радове. Уз то је извршио и сва потребна плаћања градских грађевинских такси, што представља велика новчана издвајања.²⁰⁹ Из вести се сазнаје да су оштећени и власници кућа које су порушене са циљем изградње. Град је на крају одлучио да откупи парцелу од инвеститора и поступак је тренутно у току. Поставља се питање да ли су и у ком степену првобитни власници, односно инвеститор, били обавештени о ограничењима на парцели. У важећим планским актима, доступним на званичним порталима града Ниша, нема графичких прилога са темом заштита градитељског или културног наслеђа.²¹⁰ У Генералном плану Ниша 2015-2025. године у сектору III *Правила грађења према урбанистичким зонама*, у шематским таблама ни за једну зону у одељку 3.15 *посебни услови за изградњу објеката* нема посебних напомена (Генерални план Ниша 2010-2025, 138-177). Ишчитавањем овог дела планског акта Плана инвеститор не добија информацију о ограничењима приликом изградње на одређеним просторима, без обзира што су у наредном одељку IV *Услови и мере заштите, подела Зашита непокретних културних добара и амбијенталних целина од културно-историјског или урбанистичког значаја* унете мере, односно прилог заштите културног наслеђа (Генерални план Ниша 2010-2025, 195-203). Неусклађеност делова плана присутна је и у важећим

²⁰⁶ Документација Завода у Краљеву.

²⁰⁷ <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Na-gradilistu-u-Nisu-pronadjeni-delovi-vizantijskog-objekta-arheologa-izbacili-i-nastavili-radove.sr.html>, објављено: 19.10.2020. године, приступљено 27.11.2023. године.

²⁰⁸ <https://niskevesti.rs/dobili-gradjevinsku-dozvolu-i-platili-komunalije-a-ne-mogu-da-grade-zbog-ranohriscanskih-grobnica/>, објављено: 25.11.2023. године, приступљено: 26.11.2023. године.

²⁰⁹ <https://niskevesti.rs/dobili-gradjevinsku-dozvolu-i-platili-komunalije-a-ne-mogu-da-grade-zbog-ranohriscanskih-grobnica/>, објављено: 25.11.2023. године, приступљено: 26.11.2023. године. Извод из састанка Инвеститора са градоначелником Ниша: Не би било коректно да онај ко је све време радио по закону, добио дозволу и платио „комуналије“ да буде кажњен, као и људи који су на тој земљи живели и веровали да ће након изградње вишеспратнице добити своје станове.

²¹⁰ <http://www.eservis.ni.rs/urbanistickiprojekti/>, приступљено: 27.11.2023. године.

планским актима Чачка, као што ћу показати и детаљном анализом планских и стратешких докумената овог града.

Иако се став инвеститора према откривеним остацима или извођењу заштитних археолошких истраживања може објаснити пролонгирањем радова, додатним трошковима или ограничењима у изградњи, занемаривање, односно непрепознавање значаја археолошког наслеђа у јавности је знатно већи проблем. Археолози и новинари често у својим изјавама или текстовима користе термине као што су археолошко благо или богато археолошко наслеђе, међутим чињеница је да је током 2018. године из ранохришћанске базилике у Јагодин Мали у Нишу очишћено 15 џакова ђубрета,²¹¹ да је је ранохришћанска гробница са фрескама *попут сметлишта*,²¹² а да је само годину дана након истраживања (2022) римски аквадукт усликан *затрпан смећем*.²¹³ Сви ови примери сликовито говоре о непрепознавању археолошких локалитета и стварном значају који они имају како за доносиоце одлука, који допуштају да археолошки локалитети постану депоније, како и становништва које, не доживљавајући њихову вредност, без бриге савести баца смеће на/у откривене археолошке структуре.

Прича о важности и неопходности заштите материјалних остатака прошлости као водиља провлачи се кроз медијске садржаје током 21. века. Упркос претходно наведеним примерима, ишчитавајући новинске чланке може се стећи представа да археолошко наслеђе представља препознату вредност у српском друштву. Са друге стране, ретки критички осврти, представљени у претходном пасусу, указују да однос према археолошким открићима компликован, односно да се тешко може препознати и дефинисати јединствен или већински усаглашен став. Наредни део рада има за циљ да осветли однос према археолошким локалитетима који се ишчитава кроз новинске чланке локалних медија у Чачку.

²¹¹ <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Izvadjeno-15-dzakova-smeca-iz-ranohriscanske-bazilike.sr.html>, објављено 27.07.2018. године, приступљено 27.11.2023. године.

²¹² <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Grobница-iz-4-veka-pod-zastitom-drzave-pod-kljucem-i-poput-smetlista.sr.html>, објављено: 19.08.2023. године, приступљено 27.11.2023. године.

²¹³ <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Rimski-akvadukt-u-Nisu-letos-otkriven-sada-sluzi-kao-kontejner.sr.html>, објављено: 08.03.2023. године, приступљено 27.11.2023. године.

VI. Биографије археолошких локалитета сагледане очима медија

„И оно што је од старог Рима остало после најезде нових, ратоборних племена, докусуриће нови Чачани са својим навикама.“
Г. Оташевић²¹⁴

Питањем новинара *Чачанског гласа*: *Хоће ли стручњаци одгонетнути тајну ископина?*²¹⁵ отварам поглавље о археологији у медијима. Новинар претходном реченицом предмет изучавања археологије смешта у давно прошла времена која су обавијена тајном, а археолог се поставља у улогу тумача који одгонета тајне прошлости. У популарној култури, археолог се, дакле приказује као детектив или јунак који решава мистерије и открива тајне прошлих времена (Holtorf 2005, 33). Реч одгонетање у опозицији је са археологијом као дисциплином која се бави реконструкцијом прошлости на основу утврђених научних метода (Lucas 2012, 217-257). Педесет година након што је исписана реченица са почетка пасуса јавност је и даље више заинтересована за тајне и блага који су скривени испод површине Земље, а мање за научну вредност откривених материјалних остатака који су предмет изучавања археологије.

Иако је археологија наука која проучава материјалне остатке прошлости она је савремена друштвена пракса која има утицај на различите сегменте друштвене производње. Археологија је предмет популарне културе и друштвена активност колико је и теоријски концепт и делује у широком спектру друштвених процеса (Babić 2010, 569-571; Richardson i Almansa-Sánchez 2015, 194-195). Археолошка истраживања производе одређене последице у простору и тако утичу да свакодневно функционисање друштва. Археологија утиче на велике инфраструктурне пројекте, али и на планове обичних људи на чијем земљишту су детектовани трагови прошлости. Археолошки остаци буде машту, обећавају лаку зараду, али знају и да разочарају када машта није материјализована. Иако је дисциплина наизглед јасно одвојена од своје популарне манифестације, оне се свакодневно преклапају и производе последице на савремено друштво.

Предмет изучавања археологије се проучавањем новинских текстова поставља у савремени контекст (Shanks 2008, 141-142; Cvjetičanin 2019, 804). Истраживање архивске грађе новина треба да осветли још једну димензију интерпретације археолошких ископавања у савременом друштву и култури, и укаже на положај и значај археолога у овим процесима. Отварање археологије према јавности назива се и археологија за јавност, јавна археологија или археологија заједнице (Bonnacchi 2014; Richardson i Almansa-Sánchez 2015; Cvjetičanin 2019). Ови термини нису везани само за отвореност према медијима, већ подразумевају вишеструке начине на које археолози или предмет археолошких истраживања комуницирају са јавношћу (Cvjetičanin 2019, 789).²¹⁶ Јавна археологија у Србији углавном се препознаје као комуникација са новинарима преко које се јавност упознаје са значајним археолошким открићима.

Новински чланци, као и званична документа само делимично осликавају прошле догађаје никада не пружајући комплетну слику о прошлости. Текстови представљају одређени догађај из угла једног аутора, који може бити ограничен не само својим образовањем и

²¹⁴ Приватно сметлиште у Римском купатилу, *Политика* од 25.08.2006. године.

²¹⁵ Значајно археолошко откриће у центру Чачка, *Чачански глас* од 23.03.1970. године, стр. 6.

²¹⁶ У домен јавне археологије улазе презентација археолошких локалитета и њихова употреба као елемента културног туризма (Richardson i Almansa-Sánchez 2015, 195).

професионалном етиком, већ и предзнањима о предмету извештавања, личним афинитетима и простором штампаног медија. Представљање локалитета, дакле не зависи не само од спретности археолога да прикажу свој предмет и резултате истраживања, већ и од заинтересованости новинара за вест. О значају одређене теме за друштво говори и број стране на којој је вест објављена, као и спремност уредништва да одређену тему пропрати кроз више бројева. Новинари и уредници новина и сами делови друштва, прате теме које су актуелне или осликавају интересовање заједнице.

Одсуство извештавања о археолошким истраживањима такође указује на положај археологије у јавности. Текстови настали у раним фазама истраживањима углавном садрже низ сензационалистичких запажања. Форма текста и ентузијазам новинара за одређено откриће на први поглед могу се препознати по честој употреби придева којима се описује налаз или његов значај за грађане и град. Што се више удаљавамо од тренутка прве вести интересовање за локалитете опада. Поставља се питање: да ли сложенице као што су *знаменито културно наслеђе* или *културно благо*, којима се описују налази, носе одређену мерљиву тежину на основу које проистиче потреба њиховог очувања и презентације у ткиву савременог града. Односно, да ли стручњаци и јавност на исти начин препознају и вреднују материјалне остатке прошлости. Ова универзална питања, биће тестирана кроз текстове у *Чачанском гласу* од открића Римских терми 1970. године, до 2022-23. године и најновијих открића у дворишту Музеја.

Чачански глас представља једини локални лист који у континуитету излази од 1932. године и извештава о најважнијим догађајима у граду.²¹⁷ У Чачку је од марта 1972. године до маја 1980. године излазио и часопис *Култура, лист заједнице културе Чачак*.²¹⁸ Часопис је у складу са називом активно обрађивао теме из културе и пратио рад установа културе града. Иако је редовно извештавао о активностима музеја, излистивањем бројева часописа пронађен је само један чланак из 1975. године који за тему има Римске терме. За период после 2016. године коришћене су и архиве вести електронских медија (*Озонпрес*, *Морава инфо*), који такође обрађују градске вести.

У периоду после 2000. године, нарочито након 2014. године у текстовима се осећа и јака политичка нит, па се заинтересованост за истраживања углавном поклапа са локалним политичким темама. Наиме, новинари по правилу извештавају о активностима археолога када су у питању државни пројекти. Вести о археолошким ископавањима спроведеним на парцелама приватних инвеститора не привлаче интересовање локалних медија.

Првобитна замисао била је да се уз обраду доступних електронских текстова приступи и обради коментара читалаца, међутим након њиховог ишчитавања показало се да није могуће обавити овакву врсту аналитичког испитивања. Најзначајнији разлог за одбацавање ове методе је број доступних коментара уз текстове који ретко прелази 10, док уз неке вести и нема коментара. Изнесени ставови у коментарима углавном не осликавају однос према теми, већ су

²¹⁷ Дигитална архива: http://91.187.147.6:9080/ResCarta-Web/jsp/RcWebBrowse.jsp?browse_layout=GRID&browse_start=0&browse_items=48&browse_sort=Publication%20Date&browse_show_facets=true&browse_facet_sort=ALPHANUMERIC&browse_cid=83bf62d9-c979-44b1-a4f5-c6010cfd3206. Захваљујем се Центру за дигитализацију и нове технологије Градске библиотеке *Владислав Петковић Дис* на сарадњи и помоћи приликом коришћења грађе дигиталне и аналогне архиве новинских издања.

²¹⁸ Дигитална архива: <http://91.187.147.6:9080/ResCarta-Web/jsp/RcWebBrowse.jsp>, приступљено 23.12.2023. године. Часопис *Култура* је као додатак излазио једанпут месечно уз *Чачански глас* од јуна 1980. до децембра 1881. године.

политички обојени или критички усмерени према градској управи.²¹⁹ Читаоци често погрешно тумаче прочитано или се изјашњавају о теми на основу паланачких прича.²²⁰ Анализа политичке ситуације у земљи није тема овог рада, па ћу се кроз разраду теме дотаћи само оних коментара који осликавају однос према археологији, односно изјава које могу указати на однос према археолошким налазима. Занимљиво је да међу коментаторима има и оних који оспоравају истинитост резултата истраживања и позивају се на праву, од јавности скривену историју.²²¹ Мали број коментара уз објављене текстове може бити показатељ одсуства културе употребе ове врсте комуникације у јавном простору. Број коментара може указивати и да археологија остаје изван фокуса јавности и нема значајнијег утицаја на свакодневни живот већине грађана Чачка.

Вести из Чачанског гласа и електронских медија упоредићу са садржајем текстова који обрађују налазе римске колоније Цибале у *Винковачким новостима/листу*, како бих указала на сличности или разлике у приступима.²²² Однос према археолошким локалитетима града Ниша детаљније је представљен у делу рада *Биографије археолошких локалитета на основу документарне грађе*. Сматрала сам да ће бити интересантно, додатно упоредити начине извештавања о археолошким открићима у Чачку и Винковцима из више разлога. У тренутку открића објеката терми Чачак (1970) и Винковици (1978) су се налазили у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Архива локалног листа града Винковаца доступна је на интернету и омогућава праћење извештавања у периоду од 50 година. Римски Винковци, углавном се откривају извођењем заштитних археолошких истраживања пре почетка грађевинских радова, што представља дадатни квалитет упоредне анализе. Будући да су терме у Винковцима откривене 1978. године, могуће је утврдити има ли разлика у извештавањима локалних листова Чачка и Винковаца пре и после стицања независности Републике Хрватске (1991).

6.1. Римске терме, културно благо Чачка

Новински текст објављен у *Чачанском гласу* дана 23.03.1970. године, први је писани траг о Римским термама. Текст је дат у форми извештаја, без изјава укључених страна, мада се из тона може наслутити да су изјаве узете од стручних лица, највероватније представника Народног музеја у Чачку. У тренутку објављивања вести откривени објекат је био у почетној фази истраживања, али су очекивања била велика, као и опчињеност непознатим. Да се налаз сагледавао као значајно откриће (стручњак/новинар) сведочи и закључни део текста у коме се јавност обавештава да ће бити потребно мењати постојећа урбанистичка решења централног

²¹⁹ Područje Čačka bilo naseljeno i u IV i V veku, pronađeni ostaci utvrđenog naselja, *OzonPress* од 24.10.2022. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/podrucje-cacka-bilo-naseljeno-u-iv-i-v-veku-pronadjeni-ostaci-utvrdjenog-naselja-video/>

²²⁰ У тексту Када ће Гимназија добити физкултурну салу *Озонпреса* директор Гимназије наводи да ће археолошки остаци бити заштићени и представљени јавности. Међутим, у једном од коментара наводи се да је: „Zatrpali arheološke nalaze i napraviti ovu užasnu građevinu van svake pameti, ali ionako u ovom gradu odavno nema Čačana, pa nema ko ni da se pobuni“, Kada će Gimnazija dobiti sportsku halu, *OzonPress* од 19.02.2021. године, <https://www.ozonpress.net/obrazovanje/novas-kada-ce-gimnazija-dobiti-sportsku-salu/>

²²¹ Први коментар на текст гласи: „Problem nije u „ostacima starog Rima“ nego je problem što su to dokazi tj. ostaci naše kulture, dokazi da smo ovde mnogo duže nego što zvanična istorija kaže. Zato treba da se zatrpaju, da se laži ne otkriju“, Čačak, Beograd i Niš: Šta da se radi sa Starim Rimljanima, *OzonPress* од 01.07.2023. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/cacak-beograd-i-nis-sta-da-se-radi-sa-starim-rimljanima/>

²²² Новински текстови *Винковачких новости* доступни су у дигиталној форми: <https://library.foi.hr/lib/knjiga.php?B=1&E=E9999ZBI-Gradska%20knji%C5%BEenica%20i%20%C4%8Ditaonica%20VINKOVCI&V=EGN&item=N00010>, приступљено 23.12.2023. године. *Винковачке новости* промениле су назив у *Винковачки лист* 1991. године.

дела града уколико се постигне договор да се објекат сачува. Новинар закључује да су: „сви заинтересовани да нам град буде што атрактивнији, привлачнији и за туристе и за нас саме“.²²³

Иако су писци текстова објављених током априла месеца 1970. године свесни проблема везаних за очување пронађене грађевине, ентузијазам о значају открића, који је највероватније и производ разговора са стручњацима, не јењава. Текст објављен 10.04.1970. године испуњен је речима који наглашавају вредност и јединственост открића „монументално, инзваредан значајан споменик прошлости, ретко значајно откриће“.²²⁴ Аутор вести као да преноси текст документа Информација Народног музеја (Информација 1970) наглашавајући да се на основу археолошких ископавања може са сигурношћу може рећи да је Чачак био „значајан римски кастел“.²²⁵

Текст који пружа увид у дешавања на терену, реконструише ток догађаја и потврђује обрађена документа изашао је у Чачанском гласнику 17.04.1970. године. Наслов текста јасно уводи у однос аутора према теми *Римске терме су веће културно благо од Дома културе који се ту подиже*.²²⁶ Некада тајанствена ископина добила је своју форму и значај кроз изјаве стручњака. Текст, који је испуњен изјавама стручњака, обилује речима и сложеницама као што су: „импозантан, јединствен споменик културе, јединствени примерак, културна-историјска вредност, знаменито културно наслеђе, знаменити историјски локалитет, културно благо“.²²⁷ Прилог број 4 овог рада, највероватније је усликан дан (16.04.1970) пре изласка овог новинског чланка. На фотографији је препознат археолог Ђорђе Мано-Зиси, који је један од интервјуисаних стручњака. Све заинтересоване стране се слажу да је налаз од непроценљивог значаја, али и да недостају средства за истраживање и презентацију, као и обештећење Хидроградње у случају забране изградње. Дакле, вредност прошлости нашла се у сукобу са тежњама и потребама савременог живота. Иако су терме сачуване, већ је у наредним годинама постало јасно да су потребе савременог живота превагнеле и да су терме изгубиле.

Након почетне еуфорије, позивања на одговорност, истицања непроцењиве вредности изражене кроз три почетна текста интересовање новинара за тему и судбину терми јењава. У вестима се само укратко, кроз реченицу или две преносе закључци градских већа о резултатима заштите објекта.²²⁸ Иако у краткој форми, један од текстова је занимљив, јер се кроз њега може уочити идеја новинара да стран и непознат стручни термин терме замени домаћим купатило.²²⁹ Информације о статусу и судбини Римских терми у оба броја повезана је са радовима у бањском лечилишту у Трепчи, чија је модернизација 1970. године изискивала доста средстава. Форма и величина текста показују да јавност није препознавала значај заштите терми. Може се само претпоставити да је новинар, свестан ситуације, покушао да објекат приближи грађанима и укаже на континуитет повезивањем са модерним купатилом у Трепчи.

²²³ Значајно археолошко откриће у центру Чачка, *Чачански глас* од 23.03.1970. године, стр. 6.

²²⁴ Хоће ли Чачак сачувати један значајан споменик из своје давне прошлости, *Чачански глас* од 10.04.1970. године, стр. 3.

²²⁵ Хоће ли Чачак сачувати један значајан споменик из своје давне прошлости, *Чачански глас* од 10.04.1970. године, стр. 3.

²²⁶ Римске терме су веће културно благо од Дома културе који се ту подиже, *Чачански глас* од 17.04.1970. године, стр. 6.

²²⁷ Римске терме су веће културно благо од Дома културе који се ту подиже, *Чачански глас* од 17.04.1970. године, стр. 6.

²²⁸ Трепчанска бања и римско купатило – предмет дискусије одборника три већа, *Чачански глас* од 05.06.1970. године, стр. 4; Предузете мере за заштиту римских терми и за уређење трепчанске бање, *Чачански глас* од 12.06.1970. године, стр. 1.

²²⁹ Трепчанска бања и римско купатило – предмет дискусије одборника три већа, *Чачански глас* од 05.06.1970. године, стр. 4;

Почетком 1971. године Лучна зграда је највећим делом била завршена, терме заклоњене од погледа грађана почеле су да бледе и у сећању новинара. Вест о почетку конзерваторских радова у 1971. године пропраћена је само кратким текстом. Један од „најлепших симбола града“²³⁰ заклоњен модерним објектом пао је у заборав.

Конзервација и прва фаза презентације терми завршене су током 1972. године. Отварање терми за јавност, уколико га је и било, није пропраћено од стране медија. Рубрика *Шта је ово?*²³¹, која је излазила у *Чачанском гласу* током 1973. године и бавила се проблемима заштите животне средине, доноси вести о стању терми после завршетка истраживања. На слици приложеној уз текст препознаје се споменик културе и гомила смећа и канти на његовом прилазу (прилог 15). У наредном броју новинари са жаљењем констатују да су очекивали више одговора. Наиме, јавила су се тек два читаоца која су препознала простор са слике. Један од читалаца је предложио да простор треба озеленити и опремити клупама, како би се оплеменио и постао занимљив грађанима за одмор и размишљање.²³² Други читалац, помоћник републичког секретара за културу, Гвозден Јовановић, наводи да је то поразна слика о људима, урбанистима, служби заштите споменика културе, читавог града. Терме назива „импресивним сведочанством (које би требало да буде чувано као) светиња и драгоценост благо, јер је једва спашено и остало скљештено и неприступачно. Један од најлепших симбола града је у ђубрету. Борите се да тако не буде, док не дођу мудрији о нас и не убележе га у мапу града и означе са бројем ЈЕДАН“.²³³ Занимљиво је да је коментатор помоћних републичког секретара за културу, а ипак не препознаје и своју одговорност за приказано стање или прилику да промени изузетно лош положај споменика културе.

Простор споменика културе је током 1975. године добио свој коначан облик, уређен је прилаз, изграђени панои и шетна стаза на локалитету. *Чачански глас* није пренео вест о овим радовима. Те 1975. године први пут је изливен мазут из котларнице Лучне зграде на простор терми (Записник 1975). Опширни чланак изашао је у магазину *Култура* под називом *Мазутом против терми*. Чланак представља критички осврт на однос грађана и управе према наслеђу. Станари Лучне зграде се позивају на одговорност не само због мазута, већ и свакодневног понашања према споменику културе. Аутор текста закључује: „Али шта то вреди када ће и после тога остати некултура скривена иза педантно испеглане кравате, раскошно скројене тоалете и скупоценог сакоа!“²³⁴ Текст није имао великог утицаја на становнике зграде, нити на локалну управу, проблеми са изливањем мазута и бацањем смећа наставили су се и у наредном периоду (прилози 8 и 9).

Текст из *Илустроване политике* објављен почетком 1992. године, био је повод да и локални лист *Чачански глас* извести о нелегалној градњи на границама Римских терми. Овај случај је детаљно обрађен кроз документа у претходном поглављу. Комитет за урбанизам доставио је на мишљење Заводу у Краљеву захтев приватног инвеститора за доградњу објекта на парцели, која је по важећим планским документима била предвиђена за презентацију споменика културе и формирање зелене површине. Завод није издао позитивно мишљење о изградњи, али објекат је упркос томе изграђен и легализован. Случај не би вероватно ни доспео у локалну јавност да није било иницијалног текста из *Илустроване политике*.

²³⁰ Светла велеграда и тама римских ископина, *Чачански глас* од 19.10.1973. године, стр. 5.

²³¹ Шта је ово? *Чачански глас* од 12.10.1973. године, стр. 9.

²³² Светла велеграда и тама римских ископина, *Чачански глас* од 19.10.1973. године, стр. 5.

²³³ Светла велеграда и тама римских ископина, *Чачански глас* од 19.10.1973. године, стр. 5.

²³⁴ Мазутом против терми! *Култура* од 23.05.1975. године, стр. 7.

Прилог 15: Фотографија Римских терми из 1973. године приложена уз чланак *Шта је ово?*
Чачански глас од 12.10.1973. године, стр. 9,
http://91.187.147.6:9080/ResCartaWeb/jsp/RcWebImageViewer.jsp?doc_id=83bf62d9-c979-44b1-a4f5-c6010cfd3206/bibcacak/novinecg/00001095

У тексту *Чачанског гласа* представници Комитета за урбанизам негирали су наводе из оригиналног текста, уз образложење да је у питању „дивља градња, као и било која друга, а не кривично дело како наводе археолози“.²³⁵ Комитет се даље бранио да нема податке о заштићеним парцелама споменика културе. Ова тврдња не може стајати због постојећег урбанистичког плана, као и преписке која се чува у Заводу у Краљеву, која је обрађена у претходном поглављу. Представник урбанизма потпуно занемарује одредбе закона о културним добрима, позивајући са на чланове закона који се бави планирањем и изградњом. Занимљив је и исказ директора Музеја: „Срамота је што челни људи у Општини и комитету траже да нам Краљево штити Чачак“.²³⁶ Овај исказ отвара једно комплексно питање односа локалних установа са тада републичком установом са средиштем у Краљеву, која у складу са законом и територијалном надлежношћу има/ла обавезу да равноправно приступа заштити културних добара, без обзира на њихову територијалну припадност. Завод је, како сам показала кроз обрађена документа, више пута, иако безуспешно, покушавао да побољша положај терми. Директор музеја погрешно дефинише и однос локалних власти, које су упркос негативном мишљењу и ургенцији Завода у Краљеву, допустиле да се грађевина изгради.

Поставља се питање, да ли би дивља градња и угрожавање споменика културе било пропраћено у локалном медију да није било чланка у *Илустрованој политици*, у коме су локалне власти и институције приказане у лошем светлу. У тексту се сазнаје да је проблем са смећем и одржавањем још увек актуелан, и да је град планирао реконструкцију грејања Лучне зграде, без обзира на могуће негативне последице по споменик културе.²³⁷

У дигиталној архиви Градске библиотеке *Владислав Петковић Дис* налази се и текст који је изашао у *Политици* 25.08.2006. године.²³⁸ Текст преноси вест о бацању шута једног од станара Лучне зграде на простор терми.²³⁹ Из текста се сазнаје да је, виновник, у стаху од казне, у току наредног дана очистио цео простор терми. Интервјуисани стручњаци Музеја истичу значај терми за *потомство* и наглашавају да се ради о „изузетном споменику нестале цивилизације“.²⁴⁰

Прикључивањем зграде на систем централног грејања престао је проблем са изливањем мазута приликом чишћења подстанице, међутим проблем са смећем је остао актуелан. У кратком тексту из 2018. године *Озонпрес* преноси информацују да су радници Музеја због овог проблема излепили на врата на улазима зграде молбу да то више не чине.²⁴¹ Археолози музеја су у више наврата на овај начин безуспешно покушавали да промене ситуацију са бацањем смећа. Текст није утицао на станаре који су и у наредном периоду, чак и током извођења конзерваторских радова током 2020. године, наставили са бацањем смећа.

Извештавање новинара о Римским термама поново је покренуто јачањем активности стручњака током 21. века. Локални медији преносе кратке и основне информације о новим активностима и покушајима ревитализације терми (постављање информативних табли, пројекат реконзервације, уређење простора).²⁴² Текстови су језгровити, неоптерећени

²³⁵ Дивљаштво у центру града, *Чачански глас* од 07.02.1992. годин, стр. 7.

²³⁶ Дивљаштво у центру града, *Чачански глас* од 07.02.1992. годин, стр. 7.

²³⁷ Дивљаштво у центру града, *Чачански глас* од 07.02.1992. годин, стр. 7.

²³⁸ Приватно сметлиште у Римском купатилу, *Политика* од 25.08.2006. године.

²³⁹ Случај обрађен кроз доступна документа.

²⁴⁰ Приватно сметлиште у Римском купатилу, *Политика* од 25.08.2006. године.

²⁴¹ Stanari opet bacaju smeće na Rimske terme, *OzonPress* од 27.08.2018. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/stanari-opet-bacaju-smece-na-rimske-terme/>.

²⁴² Римске терме обележене информативном таблом, *Чачански глас* од 23. децембра 2017, <https://www.caglas.rs/%d1%80%d0%b8%d0%bc%d1%81%d0%ba%d0%b5-%d1%82%d0%b5%d1%80%d0%bc%d0%b5->

вредносним судовима или дневно политичким темама. У једном од текстова представници Туристичке организације²⁴³ најавили су организацију посебних радионица, како би се јавност информисала о значају локалитета. У периоду од пет година, колико је прошло од давања изјаве, ауторка овог текста није наишла на информацију, нити је чула за организацију најављених радионица.

Укључивање пројекта презентације Римских терми у пројекат *Чачанска родна* један је од најзначајнијих догађаја везаних за терме од 1975. године. Откуп парцела на западним границама локалитета, који је већ био започет, окончан је 2023. године. Током јуна месеца 2023. године уклоњени су породични објекти на западним границама локалитета, чиме је отворена могућност повезивања терми са градским шеталиштем. Локални медији су пренели информацију о уклањању објеката и почетку радова на уређењу новог прилаза.²⁴⁴ Након одношења шута током септембра отпочела су археолошка истраживања у организацији Народног музеја у Чачку²⁴⁵, међутим ни један локални медиј није о њима извештавао.

У периоду од 1977. године до 2020. године археолошки је истраживано више локалитета у градском подручју. Резултати сондажних истраживања ограниченог обима у дворишту Музеја нису заинтересовали новинаре. Током осамдесетих година отпочела су ископавања у Порти цркве Вазнесења Христовог (Богородици Градачкој), а откривени су и истражени остаци објекта терми у Бељини.

6.2. Терме у Бељини, споменик древне културе Римљана

Током лета 1980. године у Чачанском гласу изашла су два чланка везана за истраживања терми у Бељини. У првом тексту, новинари не наводе услове под којима су откривени остаци објекта (случајно откриће приликом инфраструктурних радова), тако да се стиче утисак да се ради о редовним активностима Музеја: „Очигледно, било је време за један такав подухват у Бељини.”²⁴⁶ У другом, опширнијем тексту новинар закључује ... која се сврха откривања споменика древне културе Римљана ако не може трајно да се сачува? Можда ће, ипак, нове

<https://moravainfo.rs/rimске-терме-траг-у-центру-чачка-стар-18-векова/>; <https://moravainfo.rs/37801/>; Уређене римске терме, постављен и видео надзор, *OzonPress* од 21.05.2019. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/uredjene-rimske-terme-postavljen-i-video-nadzor/>; Римске терме биће отворене два дана недељно, *OzonPress* од 26.06.2019. године <https://www.ozonpress.net/kultura/rimске-терме-bice-otvorene-dva-dana-nedeljno/>; Подржано неколико пројеката о културном наслеђу у Чачку, *OzonPress* од 27.05.2020. године <https://www.ozonpress.net/kultura/podrzano-nekoliko-projekata-o-kulturnom-nasledju-iz-cacka/>; Научни скуп у Чачку поводом 50 година од открића римских терми, *Морава инфо* од 23.10.2020. године <https://moravainfo.rs/naucni-skup-u-cacku-povodom-50-godina-od-otkrice-rimskih-termi/>; Отворене за посете, *Чачански глас* од 11. јуна 2021. године, <https://www.caglas.rs/otvorene-za-posete/>;

Римске терме, траг у центру Чачка стар 18 векова, *Морава инфо* од 29.02.2019. године <https://moravainfo.rs/rimске-терме-траг-у-центру-чачка-стар-18-векова/>; Како су се стари Римљани грејали у Чачку? *Морава инфо* од 22.05.2019. године, <https://moravainfo.rs/37801/>; Уређене римске терме, постављен и видео надзор, *OzonPress* од 21.05.2019. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/uredjene-rimske-terme-postavljen-i-video-nadzor/>; Римске терме биће отворене два дана недељно, *OzonPress* од 26.06.2019. године <https://www.ozonpress.net/kultura/rimске-терме-bice-otvorene-dva-dana-nedeljno/>; Подржано неколико пројеката о културном наслеђу у Чачку, *OzonPress* од 27.05.2020. године <https://www.ozonpress.net/kultura/podrzano-nekoliko-projekata-o-kulturnom-nasledju-iz-cacka/>; Научни скуп у Чачку поводом 50 година од открића римских терми, *Морава инфо* од 23.10.2020. године <https://moravainfo.rs/naucni-skup-u-cacku-povodom-50-godina-od-otkrice-rimskih-termi/>; Отворене за посете, *Чачански глас* од 11. јуна 2021. године, <https://www.caglas.rs/otvorene-za-posete/>;

²⁴³ Уређене римске терме, постављен и видео надзор, *OzonPress* од 21.05.2019. године <https://www.ozonpress.net/kultura/uredjene-rimske-terme-postavljen-i-video-nadzor/>;

²⁴⁴ Поцело рушење објеката у стrogом центру Чачка, биће омогућен приступ Римским термама са Градског шеталишта, *Морава инфо* од 09.06.2023. године, <https://moravainfo.rs/pocelo-rusenje-objekata-u-strogom-centru-cacka-bice-omogucen-prilaz-rimskim-termama-sa-gradskog-setalista/>; Партерно уређење прилаза Римским термама са Градског шеталишта, *Чачански глас* од 10.06.2023. године <https://www.caglas.rs/parterno-uredjenje-prilaza-rimskim-termama-sa-gradskog-setalista/>.

²⁴⁵ Руководиоци истраживања Александра Гојгић, виши кустос и Вујадин Вујадиновић, кустор Народног музеја. Истражени су делови касноантичке и средњовековне некрополе, као и једна просторија, која није била обухваћена истраживањима седамдесетих година.

²⁴⁶ Шта се крије у Бељини, *Чачански глас* од 11.07.1980. године, стр. 7;

терме подстаћи ширу друштвену заједницу да се више заинтересује за историју и археолошке ископине у Чачанском крају“.²⁴⁷ Археолошка истраживања настављена су у организацији Археолошког института САНУ у оквиру пројекта *Истраживање античких градова на подручју региона Краљево*, али локалне новине нису пропратиле даљи ток или завршетак истраживања.²⁴⁸ Интересовање заједнице је изостало, након завршетка радова терме су конзервиране затрпавањем.

6.3. *Порта цркве Вазнесења Христовог, године јачања националне слоге*

Археолошка истраживања у порти саборне цркве у Чачку посвећене Вазнесењу Христовом отпочела су 1980. године. Почетак заштитних ископавања био је условљен намером црквене општине да подигне нови црквени дом у порти.²⁴⁹ *Чачански глас* је те 1980. године кратким текстом пренео вест о почетку радова.²⁵⁰

Интересовање за научна истраживања цркве Вазнесења Христовог отпочело је у годинама јачања патриотизама у Србији.²⁵¹ Врхунац интересовања локалних медија поклапа се са почетком организације, а затим и реализације пројекта прославе јубилеја храма (800 година од изградње).

Истраживачко-конзерваторски радови отпочели су 1986. године.²⁵² Истраживања су спровођена са задатком стварања базе података о првобитном архитектонском склопу храма из средњег века (Чанак-Медић 1993, 81-98) ради његове што верније реконструкције. Почетак конзерваторско-истраживачких радова пропраћен је изузетно занимљивим и опширним чланком у *Чачанском гласу*. На другој страни броја под насловом *У исто време* новинар беседи: „Тапија је први документ којим се доказује да једно наслеђе припада потомству. Потомци који немају такав документ стално су изложени неком и некаквом проверавању свог наслеђа. Тапија наше српске прошлости су писани документи, повеље, наших краљева, и владара и њихове задужбине, манастири, цркве, конаци и друге установе. Град Чачак има цркву – Богородицу, Градачку“.²⁵³ Римски хоризонт у порти обрађује се у једној реченици, док је српској историји објекта, средњовековној и нововековној, посвећен остатак чланка. У контексту текста археолошка истраживања су од посредног значаја, фокус новинара је на славној прошлости која је овековечена у објекту цркве. Иако су први текстови везани за откриће и заштиту Римских терми такође били песнички обојени, тон текста *У исто време* подсећа на изјаве политичких и народних вођа европских држава из 19. века, у којима се народ/нација позива на уједињење у сенци вековних сведока њеног трајања, „вечни спомен

²⁴⁷ Дилеме археолога, *Чачански глас* од 01.08.1980. године, стр. 8.

²⁴⁸ Пројектом је истражено више локалитета на подручју општине, а делимично је сондирано и двориште Народног музеја у Чачку (Васић 1993).

²⁴⁹ Занимљива открића у порти чачанске цркве, *Чачански глас* од 11.07.1980. године, стр. 8.

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ Ишчитавањем бројева Чачанског гласа у периоду од 1970. до 2000. године уочава се промена у односу према Српској православној цркви и црквеним објектима. Наиме, током 1976. изашло је више чланака који осуђују подизање нове цркве у Горњој Горевници: Није тешко знати ко гради цркву у Горњој Горевници, поднаслов: Кад се градио задружни дом попови напустили село, *Чачански глас* од 29.10.1976. године, стр. 7. Средином осамдесетих однос се мења, што ћу приказати кроз текстове везане за цркву Вазнесења Христовог и храм Успења Пресвете Богородице.

²⁵² Руководилац конзерваторских радова био је Републички завод за заштиту споменика културе у Београду, док је археолошким истраживањима руководио Завод у Краљеву. Археолошка истраживања Порте цркве Вазнесења Христовог отпочела су 1980. године, а спровођена су са прекидима све до 2006. године.

²⁵³ У исто време, *Чачански глас* од 04.09.1986. године, стр. 2.

оданости, слоге и вере удружених племена немачке нације на светом месту“ (Jokilehto, 1986, 251-252).²⁵⁴

У години (1992) када службе заштите и градска управа нису спречиле дивљу градњу на парцели која се граничи са Римским термама, припреман је и уприличен јубилеј 800 година од изградње цркве Вазнесења Христовог (Богодорице Градачке). *Чачански глас* редовно је извештавао о дешавањима везаним за организацију и спровођење јубилеја. У тексту *Од Спасовдана до Покрова* опширно се излажу детаљи организације. Информација да је за почасног председника одбора изабран патријарх Павле сведочи о значају јубилеја за град Чачак. Новинар закључује да међу активностима значајно место заузимају археолошка ископавања порте, која упркос значају још увек није истражена.²⁵⁵

Интересовање новинара достиже врхунац током централне свечаности везане за обележавање јубилеја. Наслови новинарских текстова најречитије дочаравају тон и манир извештавања: *Као феникс се дизала из пепела*,²⁵⁶ *Споменик браћен сећањем*²⁵⁷ и *Вечна зубља изнад свих векова*.²⁵⁸ *Чачански глас* је завршеним програмима јубилеја посветио прве четири стране броја од 13. новембра 1992. године.²⁵⁹ Остаје да се упитамо да ли је клима коју преносе новинари представљала дељено искуство свих грађана или само учесника у програму. Читајући изјаве стручњака, песника у романтичарском заносу, као и цркве која себе назива „угаоним каменом српске историје“²⁶⁰, стиче се утисак као да је цео Чачак био уједињен у свечаности. Мислим да је у овом тренутку корисно још једном скренути пажњу на једну од основних поставки рада, о материјалним остацима прошлости као сценографији или алату који се користи у циљу доказивања одређене идеје (Smith 2006, 3). Јачањем национализма крајем осамдесетих година 20. века у Србији је обновљено интересовање за споменике из периода средњег века. Споменици се сагледавају као материјални сведоци изузетних достигнућа народа на одређеном простору у прошлости (Smith and Waterton 2008, 293). Иако новинари наглашавају значај археолошких истраживања, идеја о храму као једном од најстаријих симбола средњовековне српске државе надокнађује ограниченост археолошког записа који се ишчитава у порти, а производ је континуиране употребе простора у млађим историјским периодима.

Завршетком свечаности интересовање новинара за резултате археолошких истраживања јењава. Вести о археолошким кампањама изостају, а интересовање новинара привукла су тек дешавања око судског процеса који је Завод у Краљеву покренуо против Црквене општине због девастације остатака римске грађевине откривене приликом истраживања.

У уводном делу текста *Судски спор против црквене општине*²⁶¹ сазнаје се да су археолошка истраживања извршена у две кампање (1999-2000), након којих је црквена општина због подземних вода које угрожавају објект црквеног дома организовала извођење радова на хидроизолацији и изградњи потпорних зидова. Због „ерозивног утицаја воде приликом радова дошло је до урушавања откривених касноантичких зидова који данас представљају само

²⁵⁴ Оригинални текст: „eternal memorial of piety, concord and faith of the united families of German nation on the holy site“ (Jokilehto, 2018, 251-252).

²⁵⁵ Од Спасовдана до Покрова, *Чачански глас* од 14.02.1992. године, стр. 7. Занимљиво је да аутор текста погрешно ктитора цркве назива жупаном Страцимиром Немањићом, дајући му презиме по млађем брату великом жупану Стефану Немањићу.

²⁵⁶ Као феникс се дизала из пепела, *Чачански глас* од 13.11.1992. година, стр. 3.

²⁵⁷ Споменик браћен сећањем, *Чачански глас* од 13.11.1992. година, стр. 3.

²⁵⁸ Вечна зубља изнад свих векова, *Чачански глас* од 6.11.1992. година, стр. 1.

²⁵⁹ *Чачански глас* од 13.11.1992. године, стр 1-4.

²⁶⁰ Људи свагда, нељуди никада, *Чачански глас* од 13.11.1992. година, стр. 1.

²⁶¹ Судски спор против црквене општине, *Чачански глас* од 03.11.2000. година, стр. 4.

гомилу камена“.²⁶² Изјаве су узете од представника Завода у Краљеву, Музеја и представника црквене општине. Представница Завода је изјавила да је црквена општина обавештена о значају налаза и да је Завод издао мере за заштиту и презентацију објекта. Она затим истиче да је и кроз усмену комуникацију више пута наглашавано: „оно што се не би смело чинити“.²⁶³ Представник цркве изјавио је да су прве кише уништиле налазиште (!), али да је њихова намера да се након завршетка радова зидови реконструишу. У завршним деловима текста још једном су наглашени проблеми црквеног објекта са водом, као и добра воља цркве да се римски објекат реконструише како би био доступан јавности.²⁶⁴ Црквени објекат је проширен, грађевински радови су завршени, али антички зидови никада нису реконструисани како је обећавано.

6.4. *Порта Успења Пресвете Богородице, дар верницима*

Локалитет у порти цркве у Бељини откривен је још 1992. године, када је обрађени камен из кречане направљене за потребе изградње цркве доспео у Народни музеј у Чачку. Вест о почетку изградње цркве, те 1992. године пропраћена је опширним текстом у *Чачанском гласу*. О значају догађаја за локалну средину говори и податак да су постављању камена темељца присуствовали принц Томислав Карађорђевић и епископ жички господин Стефан.²⁶⁵ *Чачански глас* је током наредних година²⁶⁶ извештавао и о најважним догађајима у изградњи цркве. Информација о археолошким налазима нема.

Истраживања Порте Успења Пресвете Богородице отпочела су 2001. године након завршетка грађевинских радова на изградњи цркве и трајала су до 2007. године. Археолошким истраживањима руководио је Народни музеј у Чачку у сарадњи са Филозофским факултетом у Београду (Дмитровић и Радичевић 2009). Резултати археолошких истраживања објављени су у три текста *Чачанског гласа* (2001, 2004. и 2007. године). Најзанимљивији је текст из 2001. године који, уместо уобичајених прекора на рачун инвеститора, похваљује понашање црквеног одбора и пројектанта који су још 1992. године обавестили Музеј о постојању локалитета „Први покретни налази ... доспели су у Народни музеј захваљујући савесности људи из Црквеног одбора ... Захвалност је упућена и пројектанту ... који је стручњацима указао на постојање значајног археолошког налазишта“.²⁶⁷ У тексту се не проблематизује чињеница (стручњаци/новинари) да је део локалитета који се налази испод цркве неповратно изгубљен за истраживања, а да је цела ситуација могла бити избегнута да су радови након открића археолошких налаза заустављени. Локални новинари, који нису упознати са функционисањем система заштите, као и процедурама у случају открића археолошког материјала, причу о открићу локалитета 1992. године не сагледавају као проблематичну. Изостајање критике и мирни тон текста могу бити добар показатељ да однос према теми и археолошким открићима одређују стручњаци. Однос према цркви, такође може представљати разлог због чега нико од учесника текста не проблематизује хијатус који је настао између открића локалитета и почетка истраживања.

²⁶² Судски спор против црквене општине, *Чачански глас* од 03.11.2000. година, стр. 4.

²⁶³ Судски спор против црквене општине, *Чачански глас* од 03.11.2000. година, стр. 4.

²⁶⁴ Судски спор против црквене општине, *Чачански глас* од 03.11.2000. година, стр. 4.

²⁶⁵ Наш највећи непријатељ је - неслога, *Чачански глас* од 08.11.1991. године, стр. 3.

²⁶⁶ Пронађени текстови у 1994, 1998, 1999. и 2000. године.

²⁶⁷ Остаци праисторијског насеља, *Чачански глас* од 19.10.2001. године, стр 9.

6.5. Улица Мутапова, базилика из IV века

Приликом реконструкције улице Мутапове, која је удаљена око 70 м од порте цркве Вазнесења Христовог, откривени су делови грађевине из касноантичког периода. *Чачански глас* је у једном броју пренео вест о открићу. У тексту новинар детаљно износи податке о начину открића и поступањима надлежних институција заштите (Музеја и Завода у Краљеву). Занимљиво је да је грађевина због постојања апсидалног лука дефинисана од стручњака и новинара као базилика, која се од стране стручњака описује као: „велико богатство ... које омогућава добијање комплетне слике о овог граду као значајном средишту у време римске доминације“.²⁶⁸ Реторика стручњака остаје непромењена, али интересовање новинара далеко је испод првобитне опчињености налазима приликом открића Римских терми.

6.6. Двориште Гимназије, налазиште које је успорило изградњу сале

Археолошка истраживања у дворишту Гимназије отпочела су због планиране изградње физкултурне сале. Ископавања су обављена током 2014. и 2015. године. На основу услова које је прописао Завод у Краљеву у подрумском делу пројекта сале предвиђена је презентација истражене римске грађевине. Изградња сале представља велики инвестициони пројекат за град, па су и локални медији са интересовањем пратили дешавања. Текстови објављени на порталу *Озонпреса* преносе изјаве стручњака о резултатима истраживања и идеји да се приликом изградње хале јавности презентују резултати истраживања.²⁶⁹ У тексту објављеном на порталу *Морава инфо* пренета је само кратка информација да су се након добијања услова од стране Завода у Краљеву стекли услови за изградњу нове физкултурне сале.²⁷⁰ Иако је било најављивано да ће се са изградњом сале отпочети одмах након завршетка археолошких истраживања, радови још увек нису отпочели.

Током 2019. и 2021. године у *Озонпресу* су изашла још два текста, који детаљно приказују пројекат нове хале и податак да ће њеном подрумском делу бити презентовани резултати археолошких истраживања. У уводном делу текста из 2019. године наведено је да је: „осим недостатка новца, изградњу сале успорило (је) археолошко налазиште“.²⁷¹ Уз оба текста постоје и коментари читалаца. Читаоци углавном нису заинтересовани за судбину археолошких остатака, а њихови коментари везани су за политичку ситуацију у граду, изглед сале и пролонгирање њене градње. Текст из 2019. године има 4 коментара, од којих је само један везан за археолошке налазе: „А сто се тиче налазиста требало им 7 година, да га испитају. Нису имали ни новца ни kadar стручни да га испитају. Цела Мутапова улица је налазисте па су је ипак асфалтирали, где су били тада?“²⁷² У тексту из 2021. године од 14 коментара само један је везан за археологију: „Затрпати археолошке налазе и направити ову узасну градјевину је ван сваке памети, али инако у овом граду одавно нема Сасапа, па нема ко ни да се робуни“.²⁷³ И овај коментар показује да коментатор није са пажњом прочитао текст, будући да интервјуисани директор Гимназије

²⁶⁸ Поред гимназије базилика из четвртог века, *Чачански глас* од 04.09.2002. године, стр. 5.

²⁶⁹ Археолошко налазиште у дворишту Гимназије, *OzonPress* од 18.11.2014. године, <https://www.ozonpress.net/hronika/arheolosko-nalaziste-u-dvoristu-gimnazije/>. Чачак био насељен у IV веку, *OzonPress* од 16.11.2015. године, <https://www.ozonpress.net/hronika/cacak-bio-naseljen-u-iv-veku/>.

²⁷⁰ Ускоро почиње градња физкултурне сале у дворишту Гимназије, *Морава инфо* од 3.03.2019. године, <https://moravainfo.rs/uskoro-pocinje-gradnja-fiskulturne-sale-u-dvoristu-gimnazije/>.

²⁷¹ Гимназија добија физкултурну салу, а Чачак археолошко налазиште, *OzonPress* од 08.03.2019. године, <https://www.ozonpress.net/obrazovanje/gimnazija-dobija-fiskulturnu-salu-a-cacak-arheolosko-nalaziste/>.

²⁷² Гимназија добија физкултурну салу, а Чачак археолошко налазиште, *OzonPress* од 08.03.2019. године, <https://www.ozonpress.net/obrazovanje/gimnazija-dobija-fiskulturnu-salu-a-cacak-arheolosko-nalaziste/>.

²⁷³ Када ће Гимназија добити спортску салу, *OzonPress* од 19.02.2021. године, <https://www.ozonpress.net/obrazovanje/novas-kada-ce-gimnazija-dobiti-sportsku-salu/>.

јасно наводи да је пројекат морао бити измењен, како би се прилагодио резултатима истраживања. Оба коментара сликовито говоре о начинима на који читаоци разумеју и тумаче прочитане вести. Коментари усмерени на критику рада стручњака делимично су производ чаршијских прича и незадовољства локалном политиком. Неповерење у стручњака указује на слојевитост проблема односа према археологији. Стручност и знања која се стичу у оквиру званичног образовања се занемарују, без обзира да ли се ради о резултатима истраживања или судбини налаза. Стручњак се сагледава као део државног апарата, па се однос према локалној градској управи преноси и на стручњака.

6.7. Двориште Музеја, Чачанска родна и Град испод града

Преговори око реализације инфраструктурног дела пројекта *Чачанска родна* од почетка су били компликовани, будући да градска власт није сагледавала археолошка истраживања као припремну и неопходну радњу за његову реализацију. Радовима је била предвиђена изградња земљаног плашта – пасареле која је требало да укрије депое и омогући увођење нових садржаја у понуду Музеја (лапидаријум, кафе и сувенирница за туристе, прилог 14). Завод у Краљеву је за Урбанистички пројекат новог уређења дворишта издао услове са прецизно дефинисаним зонама, у којима је неопходно извести заштитна истраживања (Допуна услова 2022). У буџету града за археолошка истраживања обезбеђена су значајна материјална средства. У 2023. години Град је поново издвојио средства за наставак истраживања, иако се још током јесени 2022. године одустало од реализације пројекта.²⁷⁴

У првој кампањи пажњу јавности више су привукле бомбе и експлозивни материјал из Другог светског рата који су пронађени у првим данима истраживања (*Чачански глас* 1 текст, *Морава инфо* 2 текста, *Озонпрес* 4 текста).

Истраживањем доступне архиве текстова показало се да је *Чачански глас* најмање био заинтересован за дешавања у дворишту Музеја. Средином друге кампање *Глас* је само једном известио о резултатима истраживања.²⁷⁵ Текст је преузет од Радио телевизије Србије.²⁷⁶ Није познато који су разлози преузимања текста уместо директног извештавања, будући да *Чачански глас* као локални медиј не би требало да има потешкоћа у приступу локалитету и добијању информација од локалних институција. На сајту *Морава инфо*, након извештавања о експлозивном материјалу нема нових вести о археолошким истраживањима у дворишту Музеја. Вредно је истаћи да су током 2022. и 2023. године због припреме и реализације пројекта *Чачанска родна* локални медији свакодневно преносили вести о програмима из области културе. Археологија је у вртлогу различитих дешавања остала изван фокуса новинара.

Озонпрес представља једини локални медиј који је редовно извештавао о резултатима истраживања. Први текст који за тему има резултате археолошких истраживања заправо представља део емисије *У фокусу*, објављене на Јутјуб каналу *Заједничког гласа*.²⁷⁷ Емисију

²⁷⁴ Испоставило се да је пројекат сувише амбициозан, али и да су рокови утврђени Пројектом сувише кратки за његову реализацију. Као главни разлог за одустајање од пројекта наведени су резултати археолошких истраживања.

²⁷⁵ Богату историју Чачка сведоче нова археолошка открића, *Чачански глас* од 02.07.2023. године, <https://www.caglas.rs/bogatu-istoriju-cacka-svedoce-nova-arheoloska-otkrice/>.

²⁷⁶ <https://www.rts.rs/magazin/zivot/5224224/nova-arheoloska-otkrice-pokazuju-bogatu-istoriju-cacka.html>, РТС од 02.07.2023. године

²⁷⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=Xr0ClnKQGTQ>, прегледано: 10.01.2023. године. Емисија *У фокусу* настала је у оквиру

је од 24.04.2022. године када је објављена, до 10.01.2024. године погледало укупно 575 гледалаца од чега је 5 гледалаца лајковало погледани садржај. Као што је речено у уводном делу поглавља, интересовање читалаца за алтернативне садржаје о прошлости далеко превазилази саопштења у којима археолози износе резултате археолошких истраживања (4500 лајкова фејсбук страница Александар Карановић, Забрањена историја Србије, Вуковић и Вујовић 2014, 612-613). Текст у скраћеној форми преноси разговор са руководитељком истраживања снимљен за потребе емисије. Иако је у самом тексту наведено да је двориште у прошлости било предмет археолошких истраживања, ексклузивност открића чита се кроз наслов *...Ексклузивно У ФОКУСУ: Откривено ново археолошко налазиште у дворишту Народног музеја у Чачку.*²⁷⁸ Други текст *Озонпреса* изашао је крајем године, након завршетка прве сезоне истраживања.²⁷⁹ Оба текста имају занемарљив број коментара читалаца (7/8). Читаоци су мање заинтересовани за резултате открића, а више за сопствено тумачење варошких прича. Износе се неистине о раду институција, мада се ни једна служба директно не прозива, што је вероватно последица непознавања законске регулативе. Коментари су политички обојени и више одражавају однос према локалној власти, што се прелива и на однос према прочитаној вести.

Текст часописа *Време* под насловом *Чачак, Београд, Ниш: Шта се ради са старим Римљанима* објављен је на сајту *Озонпреса* 01.07.2023. године.²⁸⁰ Као покривалица из Чачка употребљена је стара слика терми, из периода пре 2020. године (пре конзерваторских радова), преузета са сајта Народног музеја у Чачку. Фотографија везаних за истраживања у дворишту нема. Локалитети из Ниша и Београда, који су такође предмет текста, представљени су адекватним фотографијама. Руководитељка истраживања, наводи да је: „Римски бедем испод Чачка (је) велико откриће и немогуће га је истражити у овој сезони, али и да је Музеј упутио Заводу у Краљеву допис са предлогом да се римски остаци презентују ...имамо само неку незваничну најаву да ће налаз бити затрпан“.²⁸¹ Иако прозван, Завод није позван да одговори на наведену изјаву. Истраживач укључен у заштитне радове условљене подизањем гараже код Скупштине Републике Србије, који су у потпуности завршени, изјавио је: „да ће о даљој судбини римског водовода одлучити Завод за заштиту споменика Града и кинеска фирма која има концесију на гаражу ... Римска цев може или да се не помера са места где је нађена па да се гаража прилагоди њој, или да се у деловима измести на виши ниво и постане део парка“.²⁸² Оба текста, односно њихов тон, потврђују значај истраживача у процесима тумачења археолошких остатака, али и представљању проблема везаних за могућност и оправданост њихове презентације. Изјава из Чачка не представља на адекватан начин проблеме везане за могућу презентацију, која је на првом месту условљена завршетком ископавања. Откривене структуре, такође нису угрожене ни извођењем грађевинским радова, јер се од планиране изградње одустало. Саговорник из Београда јасно наводи процедуре, као и могућа решења за

пројекта "Заједнички глас ЗА слободу медија", који је подржала Европска задужбина за демократију из Брисела. Коалицију чине 10 локалних медија.

²⁷⁸ *Ekskluzivno U FOKUSU: Otkriveno novo arheološko nalazište u dvorištu Narodnog muzeja u Čačku, OzonPress* од 25.04.2022. године, <https://www.ozonpress.net/zajednicki-glas/ekskluzivno-u-fokusu-otkriveno-novo-arheolosko-nalaziste-u-dvoristu-narodnog-muzeja-u-cacku-video/>.

²⁷⁹ Подручје Чачка био насељено и у IV и V веку, пронађени остаци утврђеног насеља, *OzonPress* од 24.10.2022. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/podrucje-cacka-bilo-naseljeno-u-iv-i-v-veku-pronadjeni-ostaci-utvrdjenog-naselja-video/>.

²⁸⁰ Чачак, Београд, Ниш: Шта да се ради са старим Римљанима, *Vreme* од 01.07.2023. године, <https://vreme.com/vesti/cacak-beograd-i-nis-sta-da-se-radi-sa-starim-rimljanima/>.

²⁸¹ Чачак, Београд, Ниш: Шта да се ради са старим Римљанима, *OzonPress* од 01.07.2023. године. <https://www.ozonpress.net/kultura/cacak-beograd-i-nis-sta-da-se-radi-sa-starim-rimljanima/>. У дворишту Музеја ни једна непокретна структура нити грађевина које би могле бити предмет презентације нису истражене у целисти.

²⁸² Чачак, Београд, Ниш: Шта да се ради са старим Римљанима, *OzonPress* од 01.07.2023. године. <https://www.ozonpress.net/kultura/cacak-beograd-i-nis-sta-da-se-radi-sa-starim-rimljanima/>.

археолошке остатке. Иако на изглед неважно, поставља се питање зашто је употребљена слика терми као покривалица за Чачак, уместо фотографије која приказује резултате истраживања који су тема разговора. Може се само претпоставити да су, упркос огромном научном значају истраживања у дворишту Музеја, Римске терме, још увек за јавност најрепрезентативнији споменик римског Чачка!?

Ситуација са археолошким открићима у дворишту Музеја детаљно је обрађена кроз доступна документа, која су настала у периоду 2022-23. године. Текст који је преузет из магазина Време подсећа на ране текстове новинара Чачанског гласа везане за откриће Римских терми, који под утицајем стручњака обавештавају јавност о изузетном значају археолошких открића за друштво.²⁸³ Ипак, текстови настали током 1970. године преносе изјаве из различитих институција, па свестраније обавештавају о проблемима заштите и презентације археолошког наслеђа. Непознавање процедура и могућности презентације делимично истражених структура ограничило је новинара у јаснијем тумачењу изјава стручњака. Ископавања у дворишту Музеја у почетној су фази, док су археолози из Београда у потпуности истражили угрожену површину на којој је предвиђена изградња подземне гараже. Да се није одустало од изградње пасареле, средства за презентацију налаза након завршетка истраживања у складу са законом требало је да обезбеди град Чачак као инвеститор истраживања (Закон 1994, чл. 110). Уколико сегмент октривеног оградног зида који је највећим делом откривен у темељној зони остане незаштићен до тренутка када се буду стекли услови за његову презентацију, може доћи до додатних оштећења изазваних временским приликама. Такође, отворене археолошке сонде угрожавају безбедност посетилаца и радника Музеја и Међуопштинског архива. Ситуација са откривеним објектом у дворишту Гимназије најречитије указује на безизлазност ситуације када инвеститор не поседује материјална средства, али почетком сваке сезоне уверава службу заштите да ће те године доћи до реализације пројекта.

Иако није креиран за локалну јавност Чачка, сматрам корисним осврнути се на текст који је објављен на интернет страници *Све о археологији*. Руководитељка истраживања у закључним реченицама текста даје следећу изјаву: „Ипак, чини се да је најважније да убедимо локалну и ширу заједницу о изузетној вредности овог археолошког локалитета, чија је позиција готово идеална за презентацију у оквиру будућег археолошког парка. Ту је много посла, чак и много непријатности (као да себи правим парк), па се некада питам треба ли да будем толики оптимиста“.²⁸⁴ Изјава је занимљива из више углова. Археолошкиња је са једне стране свесна лошег положаја археологије у локалној средини, али са друге стране инсистира на значају свог предмета истраживања. Осврћући се на њена запажања изнова се позивам на једну од кључних дилема рада: ствара ли археологија вредности изван заједнице истраживача? И да ли је Чачак спреман или заинтересован за презентацију још једног археолошког локалитета унутар свог урбаног језгра. Стварајући своја места археолози занемарују постојеће вредности простора су препознате и доживљене од стране заједнице (Richardson i Almansa-Sánchez 2015, 199; Waterton 2005, 315). Инсистирање на значају археолошких открића за туристичку понуду у периоду од открића Римских терми до данас показало се претераним.

Након одустајања од грађевинских радова у дворишту Музеја, град Чачак је наставио да финансира археолошка истраживања са циљем њихове промоције кроз пројекат *Чачанска*

²⁸³ Значајно археолошко откриће у центру Чачка, *Чачански глас* од 23.03.1970. године, стр. 6; Хоће ли Чачак сачувати један значајан споменик из своје давне прошлости, *Чачански глас* од 10.04.1970. године, стр. 3; Римске терме су веће културно благо од Дома културе који се ту подиже, *Чачански глас* од 17.04.1970. године, стр. 6.

²⁸⁴ Град испод града: Археолошка истраживања Народног музеја у Чачку донела важно откриће, *Све о археологији* од дана 17.07.2023. године, <https://sveoarheologiji.com/grad-ispod-grad-arheoloska-istrzivanja-u-dvoristu-narodnog-muzeja-u-cacku-donela-vazno-otkrice/>.

родна. Било је предвиђено да посебан сегмент пројекта буде рад стручњака са грађанима кроз радионице под називом *Град испод града*. Рад са заједницом, у оквиру пројекта најављиван је и у представљеним новинским текстовима. На званичном сајту пројекта *Чачанска родна*, који се ажурно попуњава новим информацијама нема података везаних за реализацију ове идеје.²⁸⁵ У локалним медијима нема нових вести о изведеним радионицама.

Археолози у обраћањима према јавности наглашавају значај свог предмета истраживања, занемарујући чињеницу да археолошки материјал представља само један сегмент простора и живота савременог града. Више од педесет година је прошло од открића Римских терми у Чачку, а службе заштите и археологија као дисциплина нису успеле да подигну свест о значају археолошких остатака у јавности. Доносиоци одлука, ако не у потпуности, онда бар делимично још увек не разумеју или не препознају значај наратива стручњака о значају археологије. За грађане, занимљива археологија је негде тамо у егзотичним крајевима²⁸⁶ или сматрају да стручњаци не умеју исправно да читају резултате археолошких истраживања.²⁸⁷

6.8. Винковци, оживљавање духа прошлих времена

Ишчитавањем новинских чланака објављених у Винковачким новостима од 1976. године²⁸⁸ до данас стиче се утисак да археолошка истраживања никада нису посмартана као кочничари развоја и модернизације града. На основу новинских чланака може се закључити да су само два пројекта делимично или у потпуности променила предвиђена урбанистичка решења. Мањи објекат терми (1978)²⁸⁹ презентован је унутар новог објекта Југобанке, док је због открића форумских терми (1989),²⁹⁰ по решењу службе заштите непокретних културних добара забрањена градња.

Заштитна археолошка истраживања доживљавају се као први корак или припремна радња приликом изградње унутар заштићене зоне Винковаца. Сваки чланак представља обавештење, кроз кога се јавност информисе о резултатима појединачних истраживања: „По завршетку radova na terenu, pak, arheolozi će dati svoju konačnu riječ i točno izdatirati najnoviji nalaz i informirati javnost o tome što je točno utvrđeno. Gradnja je, naime, zabranjena samo na jednom području koje je ostalo sačuvano i može se, kada se steknu uvjeti, prezentirati na samom lokalitetu. Od svega ostalog, nakon arheoloških iskapanja i nastavkom građevinskih radova, ostaje samo dokumentacija. Zbog toga je važno, ističe dr.sc. Ivana Iskra Janošić, svaki fragment, kao dio cjelokupnog mozaika koji se odnosi na područje rimskih Cibala, detaljno dokumentirati, pa tako i najnoviji nalaz u Nazorovoj ulici“.²⁹¹

Винковачки лист подједнако извештава о пројектима приватних инвеститора, као и онима финансираним од државе. У оквиру заштићене зоне Винковаца након 2000. године организована су заштитна археолошка истраживања условљена изградњом зграда за вишепородично становање, новог објекта центра за социјалну помоћ, уређењем пешачке

²⁸⁵ <https://cacanskarodna.rs/programi/na-slobodi/zakoracite-u-grad-ispod-grada/>, приступљено 12.02.2024. године.

²⁸⁶ О овоме сликовито говори да су у дневним новинама Блицу вести о археолошким открићима у иностранству заступљене у 72%, насупрот 28% вести из Србије (Vuković i Vučković 2014, 617).

²⁸⁷ Закључак изнет на основу рада са заједницама на територији западне Србије, али и коментара читаоца на текст: Чачак, Београд, Ниш: Шта да се ради са старим Римљанима, *OzonPress* од 01.07.2023. године. <https://www.ozonpress.net/kultura/cacak-beograd-i-nis-sta-da-se-radi-sa-starim-rimljanima/>.

²⁸⁸ Период када отпочиње појачана изградња унутар обухвата заштићене зоне римских Цибала.

²⁸⁹ Завршена реконструкција римских терми, *Vinkovačke novosti* од 07.06.1979. године, стр. 15.

²⁹⁰ Нови локалитет – споменик културе I. категорије, *Vinkovačke novosti* од 03.11.1989. године, стр. 9.

²⁹¹ Ostaci rimskog termalnog kompleksa извор: *Vinkovačke novosti* од 4.11.2005. године, стр. 9.

зоне...²⁹² Иако су током археолошких истраживања на простору новог објекта за социјалну помоћ пронађени остаци римске архитектуре, резултати ископавања нису онемогућили нити ограничили извођење пројекта.²⁹³

Приликом реконструкције пешачке зоне Винковаца током 2008. године вршена су сондажна истраживања „ukupne površine oko 300 četvornih metara, kako bi u arheološkim istraživanjima dobili bolji presjek, a ujedno ostavili dovoljno mjesta za buduće istraživače“.²⁹⁴ Иако су током истраживања откривени остаци римских грађевина закључује се да је: „Poanta ovih istraživanja (je) prikupljanje informacija i konzervacija postojećeg stanja nakon istraživanja kako bi se sva pronađena arhitektura ostala sačuvana za neke buduće generacije i prezentaciju, kada jednoga dana postojeća pješačka zona ne bude više aktualna ostavlja se mogućnost preuređenja te zone u neku drugu formu kada će se moći prezentirati pronađena rimska arhitektura“.²⁹⁵ Стиче се утисак да су археолози уређење пешачке зоне видели као прилику за унапређење научних знања о римским Винковцима. Пешачка зона је само делимично истражена, међутим уместо притужби на рачун града или инвеститора, неистражени делови се сагледавају као простор који је остављен будућим истраживачима за ископавања.

Током друге деценије 21. века извршено је, најпре геофизичко снимање подручја градског парка, а затим су изведена и мања сондажна истраживања, која су потврдила да се испод простора парка налазио форум римских Цибала. Градски челници у изјавама обећавају: „da za vrijeme svog mandata na ovim vrijednim arheološkim lokalitetima omogućiti građanima i ostatku zainteresiranih dostojnu prezentaciju rimske arhitekture“.²⁹⁶ Стручњаци су знатно реалнији у својим изјавама: „U nastavku muzej želi provesti dodatna istraživanja na ovim lokacijama, a zatim, koliko je to moguće, ostvariti njezinu prezentaciju javnosti“.²⁹⁷

Ишчитавањем новинских текстова добија се само део контекста, док изван сфере сазнања остају односи између институција и званична документа којима се уређује извођење и обим археолошких истраживања. У изјавама везаним за градски парк градоначелник је изјавио да ће: „Unatoč činjenici što je riječ o urbanistički zaštićenoj zoni“²⁹⁸ град подржати презентацију археолошких структура. Наиме, Градски парк смештен је у историјском језгру града, у коме су сачуване најзначајније историјске зграде Винковаца изграђене у стилу барока (Зграда музеја, зграда општинског суда, црква, Обрадовић и Плавша 2005, 219). Позиција археолошких структура у централном винковачком парку слична је позицији откривених налаза у дворишту Музеја у Чачку. Двориште Музеја заштићено је решењима о проглашењу два споменика културе (Господар Јовановов конак и Старо начелство), односно валоризовано је на основу постојећих вредности простора. Слично Винковцима, свака промена изгледа подразумева израду студије и урбанистичког плана кроз које је неопходно разрадити могућности презентације и усклађивања нових решења са већ постојећим и доживљеним вредностима простора.

У 2023. години у Винковцима је одржана 10 јубиларна манифестација *Римски дани* (Деценалија). Манифестација је одржана у периоду од 16. до 18. јуна, али је *Винковачки лист*

²⁹² Pronađeno pet grobova iz rimskog perioda, *Vinkovački list* od 09.07.2007. godine, str. 19; Jedinstven nalaz oduševio vinkovačke arheologe, *Vinkovački list* od 16.05.2008. godine, str. 10; Površina rimskih Cibalea veća nego što se mislilo, *Vinkovački list* od 03.04.2009. godine, str. 20;

²⁹³ Vrijedni nalazi iz rimskog doba, *Vinkovački list* od 12.10.2007. godine, str. 20; Tragovi antičke arhitekture uz mnogo zanimljivih sitnih nalaza, *Vinkovački list* od 16.11.2007. godine, str. 7;

²⁹⁴ Pronađeni ostaci rimske arhitekture, *Vinkovački list* od 30.05.2008. godine, str. 8.

²⁹⁵ Radovi dobro napreduju, *Vinkovački list* od 27.06.2008. године, стр. 8.

²⁹⁶ Rimski trg leži nam pod nogama, *Vinkovački list* od 13.07.2018. godine, str. 15.

²⁹⁷ Rimski trg leži nam pod nogama, *Vinkovački list* od 13.07.2018. godine, str. 15.

²⁹⁸ Rimski trg leži nam pod nogama, *Vinkovački list* od 13.07.2018. godine, str. 15.

отпочео са промоцијом манифестације још средином априла са текстом *Римски дани оживљавају дух наше прошлости*.²⁹⁹ До 16. 06. и почетка манифестације у Винковачком листу изашло је још 8 текстова који најављују програме Деценалија или за тему имају римску прошлост града.³⁰⁰ Страна број 6 била је резервисана за информације о манифестацији и носи назив: *X. Rimski dani u Vinkovcima*. Проучавањем текстова добија се утисак да је током три дана одржавања фестивала све подређено промоцији римске прошлости града, па је и град симболично менио име у Римковци.³⁰¹

На сајту туристичке организације римска прошлост Винковаца посматра се као један сегмент развоја простора и идентитета града.³⁰² Манифестација Римски дани велича овај сегмент прошлости, али је нагласак на савременој интерпретацији прошлости и забави. Иако се ископинама потврђује римска прошлост града, материјални остаци нису неопходна сценографија. Идеја о прошлости која се потврђује оживљавањем уклапа се у дефиницију нематеријалног културног наслеђа дату у Закону о културном наслеђу Републике Србије које означава праксе, приказе и изразе које заједнице и групе препознају као део свог наслеђа (Закон 2021, чл. 3, ст. 8).

6.9. Финале

У оквиру пројекта *Чачанска родна* 22. децембра 2023. године свечано је отворена етнолошка поставка Народног музеја у Чачку. Отварање је пропраћено драмским времепловом *Записи у камену*, којим су промовисани различити програми Музеја реализовани током трајања пројекта *Чачанска родна*. Кроз текст и слику *Чачански глас* пренео је вест о овом догађају. Будући да је најзначајнији део вечери био отварање нове поставке у Хаџића кући, објекту грађанске архитектуре из 19. века, остали елементи догађаја нису привукли већу пажњу новинара. У једној реченици сазнајемо да је римски витез Тиберије Клаудије Гал из 3. века нове ере својим казивањима водио публику ходном стазом у 6. век и доба цара Јустинијана.³⁰³ Из текста се не може сазнати да ли су уз ходну стазу дворишта Музеја били приказани најзначајнији резултати археолошких истраживања из 2022-2023. године. Фотографије уз текст везане су за Хаџића кућу. Текст објављен на сајту *Мораве инфо* доноси кратак приказ догађаја, али обилује сликама, од којих три приказују делове времеплова везане за римски период (мушкарац/рци обучени у римске тоге).³⁰⁴ Са фотографија или из текста се не може закључити да ли је казивање витеза пратила и презентација археолошких налаза. *Озонпрес* у

²⁹⁹ *Rimski dani oživljavaju duh naše prošlosti*, *Vinkovački list* od 14.04.2023. godine, str. 2-3. Организатори манифестације су Туристичка организација и Музеј у Винковцима. Средства за реализацију обезбеђују се у буџету града.

³⁰⁰ *Prima Valentinijana donosi dane rimske postrojbe iz Cibala*, *Vinkovački list* od 28.04.2023. godine, str. 6; *Mač, koplje, štit bili su glavno oružje rimskog vojnika iz Cibala*, *Vinkovački list* od 05.05.2023. godine, str. 6; *Velentijijan I i Valens jedini su od tek 29 rimskih careva koji suvladali dulje od 10 godina*, *Vinkovački list* od 12.05.2023. godine, str. 6; *Večernji program u duhu raskošnog mimohoda, plesa, pjesme i zabave*, *Vinkovački list* od 19.05.2023. godine, str. 6; *Koncerti Adastre i Soul Fingersa, olimpijada znanja, četiri filma...* *Vinkovački list* od 02.06.2023. godine, str. 6. *Valens večera: Pogača libum, rimske njoke i desert Globuli*, *Vinkovački list* od 09.06.2023. godine, str. 6; *Sljedeća tri dana Vinkovci su središte antičkog svijeta*, *Vinkovački list* od 16.06.2023. godine, str. 6;

³⁰¹ *Decenalija - deseti Rimski dani u Rimkovcima*, *Vinkovački list* od 21.04.2023. godine, str. 6; *Decenalija u Rimkovcima zaključena koncertom i gladijatorskim borbama*, *Vinkovački list* od 23.06.2023. godine, str. 6.

³⁰² *Vinkovci od A do Ž*, https://visitvinkovci.com/wp-content/uploads/2022/06/VINKOVCI_A_Z.pdf, приступљено 26.02.2024. године.

³⁰³ Етнолошки музеј у обновљеној Хаџића кући, *Чачански глас* од 23.12.2023. године, <https://www.caglas.rs/etnoloski-muzej-u-obnovljenoj-hadzica-kuci/>.

³⁰⁴ *Čačak dobio Etnološki muzej u Hadžića kući*, *Мораве инфо* од 25.12.2023. године, <https://moravainfo.rs/cacak-dobio-etnoloski-muzej-u-hadzica-kuci-foto/>.

целости преноси оригинални текст из *Чачанског гласа* који је први 23. децембра објавио вест о догађају.³⁰⁵ Фотографија везаних за римски део времепова нема.

Анализа текстова изашлих у локалном листу града Винковци показује да се још у периоду Друге Југославије развио наратив који је до данашњег дана остао непромењен. Археологија се сагледава као неопходан корак приликом урбанистичког планирања града. У текстовима новинари и археолози опширно, али пренаглашених емоција, представљају јавности резултате археолошких истраживања.

Проучавање доступних текстова локалних медија града Чачка указује да однос према археолошким налазима, такође није временски осетљив. Након почетне еуфорије, прозивања на одговорност, медији и јавност заборављају на налазе. Обећавања се дају олако (управа/археолози), уочава се и манир пребацивања кривице и одговорности, али се брзо и заборавља.³⁰⁶ Основни наратив који је настао током седамдесетих година 20. века у 21. веку обogaћен је политичком нотом. Политизација теме се врши не само од читалаца, већ се препознаје и кроз тон извештавања новинара.³⁰⁷ Археологија, иако дисциплина која се бави прошлошћу, тако постаје један од алата у дневно политичким размирицама на локалу. Археолози својим изјавама свесно или несвесно учествују у овим процесима. На основу изложене документарне грађе може се претпоставити да ће се завршетком пројекта *Чачанска родна* умањити и доступна средства за археолошка истраживања на подручју Чачка, па ће и интересовање новинара за археологију бити мање.

Слична ситуација ишчитаа се и праћењем новинских чланака везаних за археолошка открића у граду Нишу. Током 2012. године у жижи јавности новинара била су заштитна истраживања у дворишту фабрике Бенетон у Нишу.³⁰⁸ Када сам крајем 2018. године пролазила Књажевачком улицом, остаци некрополе били су зарасли у високо растиње, готово неуочљиви. Десет година након открића у фабрици Бенетон (2022) у насељу Пантелеј истраживан је део некрополе угрожен изградњом. Резултати истраживања и дешавања везана за обуставу изградње и планирану презентацију налаза такође су привукли пажњу медија.³⁰⁹ Стручњаци и медији позивају на изузетну важност налаза и неопходност њихове презентације, заборављајући на ситуацију са некрополом у оквиру фабрике Бенетон, као и чињеницу да се доступни споменици културе – ранохришћанска гробница у Јагодин Мали и базилика користе као простори за отпад или оставе.³¹⁰ Поставља се питање шта нам улива сигурност да ће однос према новим просторима са археолошким остацима бити другачији?

³⁰⁵ Otvorena etnološka postavka u renoviranoj Hadžića kući, *OzonPress* од 24.12.2023. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/otvorena-etnoloska-postavka-u-renoviranoj-hadzica-kuci/#comments>.

³⁰⁶ Један од највећих успеха у раду са локалном управом и институцијама било је подизање свести ко заправо има одговорност и обавезу да се стара о споменицима културе. Град и локалне институције претпостављале су (или пребацивале одговорност) да Завод има обавезу да се стара и одржава Римске терме.

³⁰⁷ Otvorena etnološka postavka u renoviranoj Hadžića kući, *OzonPress* од 24.12.2023. године, <https://www.ozonpress.net/kultura/otvorena-etnoloska-postavka-u-renoviranoj-hadzica-kuci/#comments>.

³⁰⁸ Grobnice će biti preseljene zbog "Benetona", *Pressonline* од 16.08.2012. године, <https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/247392/Grobnice-ce-biti-preseljene-zbog-Benetona>.

³⁰⁹ Dobili gradjevinsku dozvolu i platili komunalije, a ne mogu da grade zbog ranohriscanskih grobnica, *Juzne vesti* од 25.11.2023. године, <https://niskevesti.rs/dobili-gradjevinsku-dozvolu-i-platili-komunalije-a-ne-mogu-da-grade-zbog-ranohriscanskih-grobnica/>.

³¹⁰ Izvadjeno 15 dzakova smeca iz ranohriscanske bazilike, *Juzne vesti* од 27.07.2018. године, <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Izvadjeno-15-dzakova-smeca-iz-ranohriscanske-bazilike.sr.html>; Grobnica iz 4 veka pod zastitom drzave pod kljucem i poput smetlista, *Juzne vesti* од 19.08.2023. године, <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Grobnica-iz-4-veka-pod-zastitom-drzave-pod-kljucem-i-poput-smetlista.sr.html>.

У савременом српском друштву црно-белих крајности интересовање за судбину археолошких локалитета не траје дуже од неколико дана, о чему сведоче и представљени текстови. Актуелна ситуација у Србији последица је неадекватне деценијске сарадње између различитих сегмената друштва. Сагледавање само једног сегмента урбаног предела или простора као економског ресурса довели су до лоших урбанистичких решења унутар модерних српских градова. Рад на унапређењу општег животног стандарда кроз дијалог о вредностима простора тренутно не постоји. Археолози, као једна од заинтересованих страна у презентацијама урбаних предела такође су утицали, иако у малом проценту, на представљену ситуацију. У ишчекивању најављиване туристичке револуције поставља се питање, које ограничавам само на постојећи тренутак, јер у будућности може доћи до промена, шта представља прави пут заштите археолошких локалитета, презентација или истраживање и конзервација затрпавањем.³¹¹

Уместо да претпоставимо да становници Чачка желе археолошки парк стручњаци и представници локалне самоуправе треба да успоставе дијалог са јавношћу о могућим бенефитима претварања дела дворишта Народног музеја у Чачку у простор у коме ће бити презентовани археолошки налази.

³¹¹ „Истражни простор је прекривен геотекстилним платном и затрпан, прво, песком, а затим и земљом, и на тај начин је конзервиран. Овакав вид конзервације, за сада, представља њен најбољи и најсигурнији вид.“ <https://zzsknis.rs/arheolozi-otkrili-istinu-o-lokalitetu-cesma-moralija/?fbclid=IwAR0CE7D-NBAXouwYuD9v4eOiEwLCw8MXyOODAJBuYth3qAbv7CNnHTdy2qk>, приступљено 06.01.2023. године.

VII. Креирање спољне слике града

Презентација простора произведена кроз деловање локалних актера

„Град Д. је сликовито медитеранско купалиште са обиљем рђаво одржаваних археолошких локалитета позноримске ере ... Припишимо ово разарање историје мање јужњачкој алкавости домаћина, а више природним последицама стројавања са амбијентом: оно што намернику изгледа изузетно и, ограђено ланцима, униформисаним чуварима и вишејезичним упозорењима, вредно дивљења, мештанину је део свакодневице, па не сме рачунати на неко посебно обзирање. Кад своје доње рубље переш у зденцу микеланђеловске лепоте, не можеш обожавати Микеланђела ни светотајни значај придавати римском императору који је у њему хладио табане.“
Б. Пекић³¹²

На међународном плану криза индустријског града (функционалног града),³¹³ која је на Западу отпочела почетком 70-тих година допринела је развоју нових теорија у покушајима регенерације и трансформације градова (Цветичанин 2012, 13). Старије теорије као основне тачке развоја препознају: економију, социјалну инклузију и екологију (Цветичанин 2012, 20). Почетком 21. века парадигма одрживог развоја градова допуњена је четвртим стубом - културом. Идеја допуњеног модела је да се дефинише културни оквир који би се примењивао за процену свих политика једне територије (Цветичанин 2012, 20-21). Успешни одговори на постојећу кризу подразумевали су способност градова да спроведу урбану регенерацију у којој је културна стратегија (културно планирање) обједињена са социјалном, економском, еколошком стратегијом развоја једног простора (Цветичанин 2012, 20).

Агенда 21 за културу³¹⁴ (Agenda 21 2004, 1) је први документ који на глобалном нивоу заговара стварање основе за одговорност градова и локалних управа за културни развој. Документ Агенде представља сублимацију мисли и искустава градова који су своју регенерацију отпочели крајем седамдесетих година 20. века са културом као средиштем развојних процеса. Коришћење културног наслеђа као локалног ресурса представља концепт базиран на ендегеном развоју, чиме се тежи јачању аутентичности и неговању културне разноликости у односу на процесе глобализације (Petrović i Toković 2018, 7; Цветичанин 2012, 21-22), али се постиже и конкурентност на тржишту капитала. Иако се препознаје његова економска димензија, наслеђе се доживљава као главни вектор идентитета, вредности и значења за заједницу (Petrović i Toković 2018, 22). Задатак урбаних планера је да препознају, управљају и користе ове ресурсе одговорно.

³¹² Pečić, B. 2020. *Kako upokojiti vampira*, 7 izdanje, Beograd: Laguna, 32.

³¹³ У Србији је криза индустријских градова отпочела почетком деведесетих година XX века и била је нагла, праћена ратним сукобима и економском затвореношћу према страним тржиштима. Транзицијска трансформација градова, сада већ процес дугог трајања, ни у једном тренутку није уведена у стратешке и планске оквири (Petrović i Toković 2018, 41-46).

³¹⁴ Агенда 21 за културу документ је проистекао из заједничког договора градова и локалних самоуправа света и израз је њихове посвећености људским правима, миру, демократији, одрживости и неговању културних разлика. Усвојена је на Четвртог форуму локалних власти Порто Алегра у Барселони 2004. године у оквиру првог Заједничког културног форума.

https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/ag21c_sr.pdf, преузето 23.06.2024. године.

7.1. Стратешка документа града Чачка

Стратешка документа града, као и званичне интернет презентације градских установа најбоље указују на постојеће или пројектоване политике којима се производи друштвени простор и креира идеја о граду намењена не само становницима града, већ и посетиоцима. Преведено у реално време, дугорочно поступање управе указује како се, изван медијског простора, заиста доживљава и користи археолошко наслеђе у креирању модерног идентитета и промоцији савремених градова (Agenda 21 2004, 9; Петковић С. 2014, 68, 75). Основни правци развоја једног града требало би да буду дефинисани кроз стратешка документа.

У стратешким документима града Чачка насталим пре 2021. године јасно се уочава мањак интересовања за културу и културно наслеђе. Ишчитавањем докумената стиче се утисак да се набрајањем делова споменичког наслеђа само тежи испунити форма и да се оно не сагледава као потенцијал или развојни ресурс. Млађа документа често преузимају целе пасусе из старијих, што додатно потврђује маргинализацију не само археолошког наслеђа, већ и културе у целини. Иако су информације дате у документима штуре и кратке, неопходно их је анализирати, јер осликавају дугорочне политике града и владајући однос према култури и културном наслеђу.

Стратегија одрживог развоја града Чачка³¹⁵ донета је 2011. године. У уводном делу документа (Стратегија 2011, 6) прецизирано је да се он ослања на Стратегију одрживог развоја Републике Србије³¹⁶, донету 2008. године. Као развојне области наводе се: област јавне инфраструктуре, економског развоја, друштвених делатности и област заштите животне средине. Стратегија одрживог развоја Чачка, дакле у нешто редизајнираном облику препознаје три окоснице развоја (економију, социјалну инклузију и екологију), занемарујућу утицај и значај културе у процесима развоја и регенерације града (Стратегија 2011, 308-310).

Продукција постсоцијалистичког идентитета Чачка одвија се превасходно са циљем реиндустријализације и политичке трансформације града формалним увођењем институција карактеристичних за западне демократије, без суштинских квалитативних промена (упореди Petrović i Toković 2018, 41). Код аутора Стратегије не постоји свест о утицају развојних пројеката на наслеђе, културни живот грађана и права на културни израз (Agenda 21 2004, чланови 3,4 и 23). У одељку *Историјат, природни и друштвени чиниоци*, постојање наслеђа из римског периода представљено је кроз реченицу *...У самом центру града истражене су терме из II и IV века наше ере* (Стратегија 2011, 7). Текст не дефинише насеље коме су терме припадале и његов утицај на формирање и развој савременог града, чиме је занемарен значај наслеђа у процесима изградње идентитета града и заједнице. Прошлост града и његове изграђене вредности не препознају се као елемент развоја нити елемент који дефинише простор и утиче на креирање развојних политика (упореди Petrović i Toković 2018, 140). Област инфраструктуре разматра само положај и побољшање смештајних капацитета институција културе (Стратегија 2011, 45-54).³¹⁷ Установе културе сумарно су наведене у делу *Уметност у области заштите људских ресурса* (Стратегија 2011, 199). Акциони план за

³¹⁵ https://www.cacak.org.rs/documents/Strategija_grada_Cacka_397.pdf, преузето 03.03. 2021. године. Доступно само на српском језику. Стратегија представља, уз Просторни план и План генералне регулације један од најважнијих докумената локалне самоуправе због чега сам прво приступила њеној обради, иако је Профил заједнице града Чачка усвојен годину дана раније.

³¹⁶ <http://indicator.sepa.gov.rs/slike/pdf/o-indikatorima/nacionalna-strategija-odrzivog-razvoja-srbije>, преузето 06.05.2021. године

развој сектора услуга не препознаје наслеђе као ресурс, који може позитивно утицати на развој услуга и туризма (Стратегија 2011, 124-125).

Профил заједнице града Чачка, Дођите да се развијемо заједно донесен је 2010. године³¹⁸ са циљем привлачења страних и домаћих инвестиција. Као и у Стратегији из 2011. године јасан је нагласак на индустријском развоју, који треба да допринесе економском опоравку. Профил заједнице у уводном делу документа обрађује тему *Историја, традиција и културно наслеђе* (Profil razvoja zajednice 2010, 12-14).³¹⁹ Текст је исти са текстом у Стратегији.³²⁰

Профил заједнице археолошко културно наслеђе обрађује у области *Туристички ресурси*. Наслеђе, као скуп изграђених вредности, помиње се уопштено, а територија града као препознатљива „по очуваној архитектури, елементима савременог начина градње, очуваним амбијенталним целинама... Истиче се да је Чачак прошао кроз ...неколико фаза развоја, и да сваку карактерише богато споменичко наслеђе које говори о животу града током вишевековне историје“ (Profil razvoja zajednice 2010, 73). Претходне реченице представљају општа места, празне именитеље који се могу сматрати тачним за све локалне самоуправе на простору Републике Србије, у исто време не/дефинишући ни једну од њих, њихов простор и аутентичност. У даљем тексту терме су добиле две реченице: „Римске терме се налазе у центру града у близини хотела “Београд”. Сведоче о римској доминацији над овим делом Србије, када се на месту данашњег града, налазило веће насеље. Потичу из III века н.е.“. (Profil razvoja zajednice 2010, 74).³²¹ Од археолошког наслеђа представљен је и локалитет Градина на Јелици, коме је, иако се не налази на територији града Чачка, посвећен знатно већи простор.³²²

У сегменту који носи назив *Квалитет живота* (Profil razvoja zajednice 2010, 75-83) не помиње се културно наслеђе, нити се локалитет Римске терме сагледава као јавни простор града. Манифестације везане за римско наслеђе нису наведене (Profil razvoja zajednice 2010, 81-82), иако је Народни музеј у Чачку током претходних година на овом локалитету организовао манифестације у оквиру програма Ноћ музеја и Музеји 10 од 10.

Током 2020. године усвојен је **План имплементације Стратегије одрживог развоја града Чачка за 2020. годину**.³²³ Кључни елементи Плана имплементације усаглашени су са Стратегијом донетом 2011. године. Као водеће стратешке одреднице План препознаје економски развој, социјалну заштиту, очување и јачање људских ресурса, као и заштиту животне средине (План имплементације 2020, 3). Као посебни сегменти у Плану издвајају се *Привреда, Радна снага, Јавни ресурси* (инфраструктура и образовање) и *Туризам*. Део Плана

³¹⁸ <https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Profil%20zajednice.pdf>, преузето 03.04.2021. године. Доступно само на српском језику.

³¹⁹ Приликом израде оба документа нису консултовани представници Музеја или Завода за заштиту споменика културе у Краљеву као носилаца заштите културног наслеђа на територији града.

³²⁰ Занимљиво је да је као илустрација на страни 28, одељак Стамбени ресурси (Profil razvoja zajednice 2010: 25-28) приказан скуп античких новчића. Налаз не потиче са територије Чачка, нејасна је веза античког новца са стамбеним ресурсима. Претпостављамо да је фотографија преузета са интернета, али је њено коришћење индикативно за тумачење и перцепцију друштва о археолошком наслеђу (истргнуто из контекста, предмет чисто економске или естетске вредности).

³²¹ Исте реченице искоришћене су да опишу локалитет и у знатно млађем тексту из 2020. године (План имплементације 2020, 37).

³²² Иако Градина на Јелици, по својој величини и значају представља културно наслеђе од изузетног значаја за Републику Србију, степен њене истражености, а нарочито презентације у почетној су фази (Милинковић 2010; Милинковић и Шпехар 2014). За туристичку презентацију Градине задужена је Туристичка организација Драгачево, која послује на територији општине Лучани. На састанцима са представницима Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, више пута је истицан став градске управе да због административног положаја Градине, Чачак не може материјално помагати истраживања и промоцију локалитета Овај став, међутим није видљив у документима и на званичним сајтовима града.

³²³ https://www.eupropisi.com/dokumenti/PLAN_CA_06.pdf, приступљено 12.12.2024. године.

који се бави разрадом *Јавних ресурса* није препознао културно наслеђе као део локалних ресурса. У сегменту Туризам наведено је да подручје Чачка обилује „природним атрактивностима сеоског подручја и богатим споменичким наслеђем, пружа основу за развој туризма као наше најзначајније развојне привредне гране“ (План имплементације 2020, 36). Осим манастира као део споменичког наслеђа препознају се Римске терме и Градина на Јелици (План имплементације 2020, 37). План не препознаје зависност и међусобни утицај културног наслеђа, животне средине и становништва. На страници 36 документа налазе се у целости преузете реченице из *Туристичких ресурса Профила развоја заједнице* (План имплементације 2020, 36).

У закључном сегменту *План активности – Начин остваривања* као једна од активности наведена је: „Израда плана заштите и ревитализације културног наслеђа на територији града Чачка“ (План имплементације 2020, 42-43). За годину реализације предвиђена је 2020. година. Израда плана заштите и ревитализације није отпочела до априла 2024. године. Планом имплементације предвиђена је и реконструкција зграде Старог начелства са циљем очувања културних и уметничких садржаја установа културе (План имплементације 2020, 47). Зграда је препокривена и изведени су радови на реконструкцији фасаде (2020), што се није значајно одразило на квалитет функционисања установа које су у њој смештене. Трансформација унутрашњег простора зграде и израда сталне поставке још увек није отпочела.

У изради Плана имплементације учествовале су све институције културе са средиштем у Чачку. Завод у Краљеву, иако надлежна установа заштите непокретног културног наслеђа, није позиван да учествује. У уводном делу Плана наведено је да је током његове израде анкетирано 1500 становника Чачка, који су својим одговорима указали на кључне проблеме, слабости и развојне приоритете (План имплементације 2020, 3). Будући да ми нису доступни упитник и одговори грађана, могу само да претпоставим да су грађани били више заинтересовани за решавање основних животних проблема (побољшање услова запослења, образовања, инфраструктуре, социјалне и здравствене заштите) и да је мали број одговора био везан за културу и културно наслеђе.

Програм развоја туризма града Чачка за период 2019-2024. године усвојен је 2018. године. Израда документа предвиђена је Стратегијом одрживог развоја (Стратегија 2011, 124). Као циљ студије наведено је боље позиционирање Чачка као препознатљиве туристичке дестинације, са нагласком на одрживом коришћењу и валоризацији локалних ресурса (Програм развоја туризма 2018, 1-2).³²⁴ У радном тиму не постоји ни један представник установа заштите културног наслеђа, као ни стручњак који се бави заштитом и промоцијом наслеђа у научној установи или цивилном сектору. Овај податак је значајно утицао на квалитет Програма и сагледавање наслеђа.

Културно наслеђе обрађено је у делу Програма под насловом *Антропогени ресурси*. Уз пуно материјалних грешака, као што је податак да су Илири ове крајеве насељавали пре 3000 година (Програм развоја туризма 2018, 37-39), историјски развој је представљен конфузно, уз пуко набрајање појединачних предмета, народа и смене историјских периода. Културно-историјско наслеђе је додатно издвојено у наредном поглављу (Програм развоја туризма 2018, 39-41).³²⁵ У пасусу о римској доминацији поново се уочава проблем неадекватног коришћења информација: „За време римских освајања на Балканском полуострву у I веку н. е, натписи на

³²⁴ <https://turizamcacak.rs/dokumenta/preuzimanja/Program-razvoja-turizma-grada-Cacka-za-period-2012-2024.-godine.pdf>, преузето 05.03.2021. године.

³²⁵ Програм посебно обрађује манастире Овчарско-кабларске клисуре (Програм развоја туризма 2018, 41-45), остале манастире града Чачка (Програм развоја туризма 2018, 45-47), споменике и спомен обележја (Програм развоја туризма 2018, 47-48).

споменицима бенефицијарима сведоче о постојању пункта за убирање пореза“ (Програм развоја туризма 2018, 40).³²⁶

У Програму развоја приказани су планови инвестиционих улагања за град Чачак (Програм развоја туризма 2018, 65-69, табела бр.11). Не постоје подаци везани за улагање у културно наслеђе. Највећа улагања извршена су у секторе прерађивачке индустрије и снабдевање електричном енергијом, гасом и паром (збирно 69%). Издвајања на уметност, забаву и рекреацију износе 0,2 %.

Као посебан циљ у оквиру *Анализе постојећег стања у туризму* града Чачка наводи се утврђивање актуелног туристичког производа са посебним освртом на атрактивне туристичке факторе у циљу утврђивања тржишта на коме Чачак као туристичка дестинација може наступити (Програм развоја туризма 2018, 69). Као актуелни туристички производ у сегменту културног наслеђа наводе се Градина на Јелици, Терме у Чачку, Остра Соколица, као и 140³²⁷ истражених археолошких локалитета (Програм развоја туризма 2018, 71-72). Дата информација да су локалитети истражени није тачна. Могло би се рећи да је мањи број делимично истражен, али је највећи део локалитета дефинисан површинском проспекцијом. Модели коришћења културног наслеђа као посебног туристичког ресурса или у комбинацији са другим елементима простора није предложен. Иако се културни туризам, уз бањски, наводи као основа за развој других видова туризма, ова теза се даље не разрађује (Програм развоја туризма 2018, 122-126, 157).

У Табели бр. 30 која носи наслов *Матрица конкурентног позиционирања града Чачка са циљем дефинисања проблема коришћења наслеђа као активног ресурса* наводи се: „Осим манастира у Овчарско-кабларској клисури остали део културно-историјског наслеђа није адекватно промовисан и домаће и страно туристичко тржиште није упознато са њим“ (Програм развоја туризма 2018, 106). Дефинисање активности помоћу којих би делови наслеђа могли постати препознати туристички производи изостаје. Проблеми видљивости, инфраструктуре, непостојања сигнализације нису препознати, нити се наводе, иако управо њихово постојање представља предуслов коришћења наслеђа у туристичкој понуди.³²⁸

Као новина у оквиру *Акционог плана инвестиција града Чачка у области инфраструктуре и туристичке инфраструктуре за период до 2024. године* наведено је уређење Римског трга. Римски трг је уређен 2018. испред улаза у Римске терме. Град иницијално није прибавио посебне услове Завода у Краљеву, иако се простор непосредно наставља на заштићени споменик културе. Завод је морао заустављати радове, а пројекат извођења измењен је у току радова, како би се откривени објекти презентовали. Трг није просторно нити обликовно везан за терме, простор нема уличну ознаку, а до априла 2024. године није постављена табла са резултатима истраживања.

Рад на Програму била је прилика да се разраде различити културни изрази и идентитети Чачка са циљем стварања оригиналне туристичке понуде. Како би овај задатак био остварен успешно, неопходно је било препознати и осмислити методе које ће допринети подизању видљивости и развоју различитих ресурса (Цветичанин 2012, 17). Чињеница да у изради Програма нису учествовали стручњаци из заштите наслеђа говори да се кроз њега нису ни

³²⁶ Погрешна је и периодизација, па се Градина на Јелици дефинише као локалитет настао у време римске доминације уместо рановизантијски период - рани средњи век. Средњи век се сагледава само кроз иконе и рукописне књиге, осврта на археолошке локалитете нема.

³²⁷ Није познато одакле је преузет податак о 140 локалитета.

³²⁸ Иако је прошло више од 50 година од открића Римских терми још увек не постоји саобраћајна сигнализација на прилазима граду. Током 2022. године постављена је једна табла у Господар Јовановој улици.

могли успешно дефинисати одрживи правци развоја или употребе наслеђа као локалног ресурса. Агенда 21 управо наглашава напуштање појединачних сектора којима се лимитира сагледавање постојећих развојних потенцијала и инсистира на интерсекторској сарадњи у промоцији оних видова туризма који валоризују културу и обичаје туристичких локалитета и регија (Agenda 21 2004, члан 44). Састављачи Програма нису успешно реализовали примарни задатак, нису дефинисали акциони план који би представљао основу за одрживо коришћење наслеђа у сектору туризма. Само присуство неког ресурса не подразумева постојање предуслова за његову презентацију и употребу. Празно набрајање локалитета потврђује да се документом више тежило испуњавању форме без напора да се урони у особености живљеног простора (упореди Petrović i Toković 2018, 123).³²⁹

Проучавајући стратешка документа града израђена до 2021. године, стиче се утисак да су она израђена по шаблону и да остају на општем нивоу, без зараћања у особености конкретног живљеног простора (упореди Petrović i Toković 2018, 140). Стратегија, План имплементације и Профил развоја заједнице представљају стратешка документа усмерена ка економском развоју, управо се кроз њих сазнаје на који начин локална елита (која и учествује у њиховој изради) доживљава свој град, али и како жели да га други виде. Чачак се представља као индустријски град, па и највише пажње посвећује развоју инфраструктуре и обнови некадашњег угледа индустријског центра. Програм развоја туризма није адекватно одговорио на питање ко смо ми (као препознатљив туристички производ) и како желимо да нас други виде? Ко је су наше традиције, а које желимо да усвојимо и промовишемо (Tilley 2006, 11)?

7.2. Ера културе³³⁰

7.2.1. Престоница културе Србије 2022-2024. година, Чачанска родна

Министарство културе Републике Србије је током 2021. године креирало нови програм *Престоница културе Србије* са циљем: „унапређења квалитета културног живота јединице локалне самоуправе, покретања културног, уметничког и туристичког развоја кроз активирање постојећих и осмишљавање нових уметничких програма традиционалних и савремених форми, оживљавање постојећих институција културе али и покретање нових и савремених институција“.³³¹ Идеја пројекта *Престоница културе Србије* је да се током једне календарске године створи основа за развој и унапређење културних стратегија и програма у локалним срединама. Као једна од основних смерница програма је стварање базе за постављање културе у центар живота градова.³³² Иако је трајање престонице ограничено на годину дана, замишљено је да та година буде покретач културне регенерације локалних средина. Градови, носиоци титуле треба да наставе да развијају и употпуњују дефинисане културне циљеве и у наредном периоду.

³²⁹ Агенда 21 наглашава потребу сарадње са стручњацима у промоцији оних видова туризма који валоризују културу и обичаје туристичких локалитета и регија (Agenda 21 2004, члан 44).

³³⁰ Слоган *Ера културе* представља званични слоган друге Престонице културе Србије града Ужица. Реч Ера (ера) користи се у слогану престонице двосмислено (ера као ознака за време и као заједничко име за локално становништво). Реч користим као ознаку за време како бих нагласила еуфорију у локалној управи Чачка која је обележила период припреме и реализације пројекта Престоница културе Србије 2023. године.

³³¹ <https://www.kultura.gov.rs/vest/6703/raspisan-konkurs-prestonica-kulture-srbije-2023.php>, објављено 21.05.2021. године.

³³² <https://www.srbija.gov.rs/vest/580231/cacak-prva-prestonica-kulture-srbije-2023-godine.php>, објављено 06.10.2021. године.

Град Чачак изабран је за прву престоницу културе Републике Србије у октобру 2021. године (у даљем тексту *Чачанска родна*).³³³ Будући да је пројектом било предвиђено извођење обимних инфраструктурних радова унутар старог градског језгра у циљу унапређења положаја рада установа културе и доступности културног наслеђа, неопходно је овом пројекту и његовој реализацији посветити посебну пажњу (*Чачанска родна*, Упитник 2021, 1-2). Идеја да се Чачак пријави на конкурс утицала је на подизање интересовања градске управе за рад и функционисање установа културе. Завод у Краљеву, иако територијално надлежна установа заштите непокретног културног наслеђа, о програму *Чачанска родна*³³⁴ сазнао је тек након приспећа резултата конкурса и није учествовао у припреми документа којим је градска управа аплицирала код Министарства културе. Ово је био један од разлога због којег је дошло до промена или одустајања од одређених делова програма, који су се накнадно морали усклађивати са мерама техничке заштите које је прописивао Завод у Краљеву као територијално надлежан и као ималац јавних овлашћења.

Пројектна документација за конкурс Министарства културе састављена је из три дела: Представљање града кандидата, Због чега се пријављује град кандидат и Завештања пројекта. У уводном делу формулара као један од најважнијих задатака пројекта Чачак је препознао „формирање нове и ревитализацију постојеће инфраструктуре, како би се потпомогла трансформација културног простора Града“ (*Чачанска родна*, Упитник 2021, 1-2) и решили дугогодишњи проблеми са простором институција културе. Пројекат *Чачанска родна* завршен је 21. марта 2024. године. Завршетак пројекта омогућава поређење акционог плана дефинисаног у оригиналном документу са спроведеним активностима које су биле усмерене ка археолошком наслеђу.

У сегменту Упитника посвећеном представљању града кандидата приказано је материјално културно наслеђе. У ставу 1. наведен је Меморијални комплекс на Љубићу, у ставу 2. значајне сакралне и профане грађевине. У ставу 3. као *споменичко наслеђе* набројани су археолошки локалитети Мојсиње, Римске терме, Градина на Јелици. Осим археолошких локалитета у ставу 3. су набројани и крајпуташи, Споменик четири вере, Мештровићев споменик Надежди Петровић, Споменик Владиславу Петковићу Дису (*Чачанска родна*, Упитник 2021, 4). Критеријуми за избор ова три локалитета нису познати. Може се само претпоставити да су састављачи акта желели да равномерно заступе различите сегменте прошлости (праисторија, римски период, средњи век). Иако препознато као део наслеђа, археолошко наслеђе није издвојено као посебна ставка, чиме би се нагласио њихов значај на локалу. Додатно збуњује и што су археолошки локалитети наведени уз меморијале, уз које не припадају ни по врсти, ни суштини.

Реализација програма *Чачанска родна* замишљена је кроз четири теме (*На слободи*, *На раскршћу*, *На Морави* и *На калдрми*, *Чачанска родна*, Пријава 2021, 2). Најважнији сегмент програмских идеја су инфраструктурна улагања уз реконструкцију постојећих и изградњу нових простора у сегменту културе, као и иновативна употреба постојећих јавних објеката (*Чачанска родна*, Пријава 2021, 3). Сегмент инфраструктурних улагања представљен је у оквиру теме *На слободи* (*Чачанска родна*, Пријава 2021, 5). Разрада идеје инфраструктурних улагања усмерена је на претварање дворишта Музеја, у јавни простор и формирање музејског

³³³ <https://www.srbija.gov.rs/vest/580231/cacak-prva-prestonica-kulture-srbije-2023-godine.php>, објављено 06.10.2021. године..

³³⁴ Документ који је приложен на Конкурсу није јавно доступан. Захваљујем се Градској управи, односно Уметничкој галерији Надежда Петровић на уступљеном тексту оригиналног документа који је град Чачак упутио на Конкурс Министарства културе Републике Србије.

комплекса,³³⁵ са циљем стварања новог културног идентитета и центра града (Чачанска родна, Пријава 2021, 14). Пројекат је предвиђао формирање земљаног насипа (пасареле) по спољној ивици парцеле дворишта Музеја, у који би били укривени депои Музеја и Међуопштинског архива, мали атријум са лапидаријумом и мањи услужни простор за задржавање посетиоца. Пасарела је требало преко рампе да буде повезана са истуреним ризалитом зграде Музеја, чиме би се посетиоци увели у простор нове сталне поставке Музеја.

Замишљено решење није било усклађено са постојећим планским документима. Будући да је зграда Музеја непокретно културно добро - споменик културе, Завод у Краљеву је одбацио понуђено решење са образложењем да предвиђени састав пасареле и зграде Начелства није адекватан.³³⁶ Свестан потреба обе институције, као и значаја сталне поставке за функционисање Музеја, стручни тим Завода је предложио смернице за дораду пројекта и формирање стакленог анекса уз ризалит који би представљао предворје и улаз у сталну поставку (прилог 14). Сви земљани радови у дворишту условљени су извођењем археолошких истраживања на деловима угроженим изградњом или формирањем пасареле, а затим усклађивањем пројекта са резултатима истраживања (Урбанистички пројекат 2021). Иако је првобитни пројекат дорађен и усаглашен са примедбама, комплексност извођења предвиђених садржаја довела је до одустајања од наведених активности и изградње пасареле током јесени 2022. године.

У оквиру теме *На раскришћу* пројектом су били предвиђени ревитализација Римских терми у центру града, терми на локалитету у Бељини, развој идеје археолошког парка налазишта Градина на Јелици. У оквиру теме ревитализације археолошких локалитета било је замишљено приказивање гастрономске понуде историјских периода којима они припадају (Чачанска родна, Пријава 2021, 7). Ревитализација терми³³⁷ у Бељини није спроведена. За археолошко налазиште Градина на Јелици обезбеђена су средства за снимање ЛИДАР-ом. На основу резултата снимања израђена је макета и 3Д дигитални модели једног дела истражених објеката који су представљени на изложби Народног музеја у Чачку отвореној крајем децембра 2023. године *На Јелици беше Град*.³³⁸ Гастрономски део пројекта није организован.

Ревитализација Римских терми подразумевала је отварање новог прилаза и изградњу стакленог моста преко локалитета.³³⁹ Завод није подржао идеју постављања стакленог моста, који би додатно ограничио сагледавање локалитета, али и закомпликовао одржавање локалитета (прилог 16). Радови на отварању прилаза условљени су археолошким истраживањима.

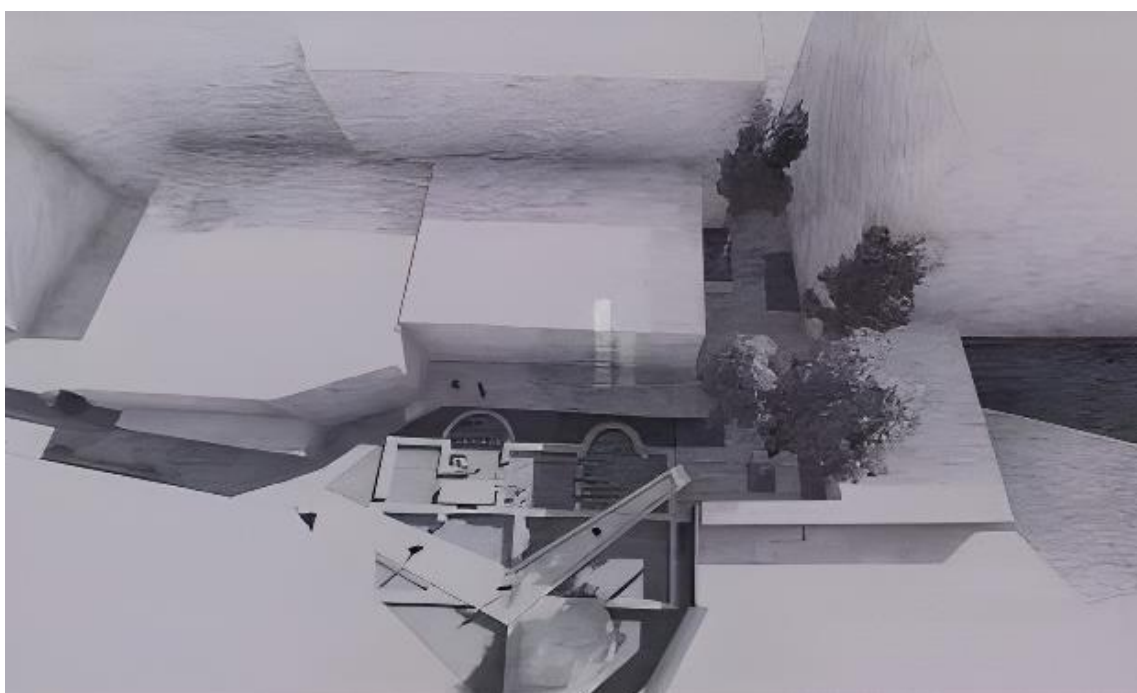
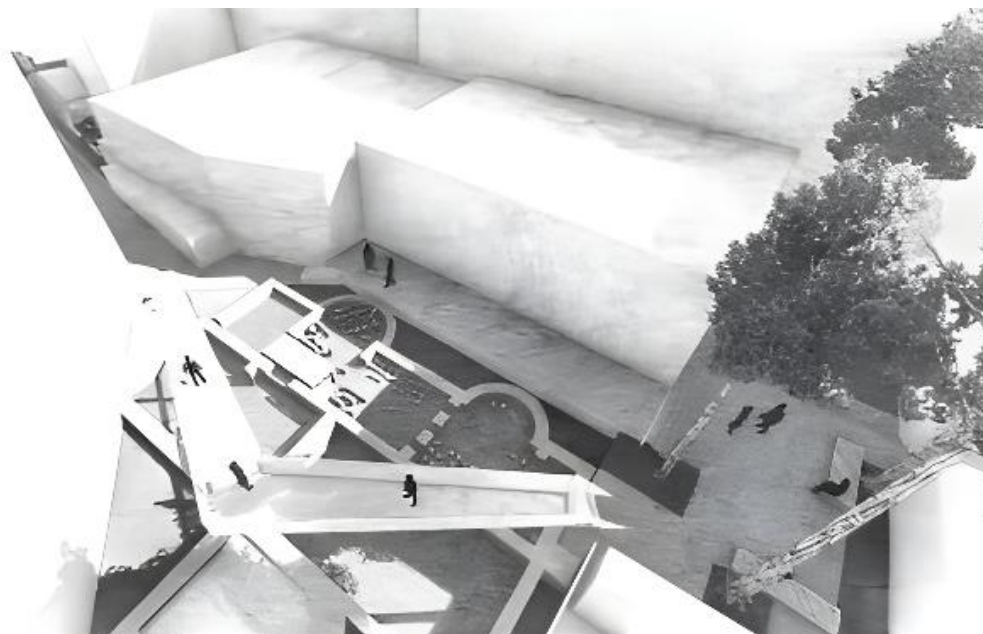
³³⁵ Обухваћени објекти: црква Вазнесења Христовог, Галерија Надежда Петровић, зграда Музеја и Регионалног архива, нови музејски простори у Соколани и Хацића кући (Чачанска родна, Пријава 2021, 11).

³³⁶ <https://moravainfo.rs/rekonstrukcija-gradskog-jezgra-cacak-dobija-objedinjeni-muzejski-kompleks-evo-kako-ce-izgledati-video/>, објављено 22.08.2022. године. Заводу Краљеву је као ималац јавних овлашћења био редован члан састанка који су организовани у циљу реализације пројекта *Чачанска родна*. Као стручни сарадник Завода у Краљеву, ауторка овог текста била је присутна на неким од састанака. Будући да је изградња пасареле била повезана са извођењем археолошких истраживања разговори око усклађивања идејних решења вођени су паралелно са разговорима за археолошка истраживања.

³³⁷ Ревитализације је обухватала: откуп парцела, конзерваторске радове на истраженом објекту и презентацију објекта.

³³⁸ <https://cacanskarodna.rs/programi/na-raskrscu/na-jelici-bese-grad/>, приступљено 12.03.2024. године. Изложба је отворена 27.12.2023. године у галерији Народног музеја у Чачку. Аутори изложбе испред Народног музеја у Чачку били су археолози Александра Гојгић, музејски саветник и Вујадин Вујадиновић, кустос.

³³⁹ <https://www.instagram.com/p/CmMHk0NqCEL/>, објављено 15.12.2022. године. Када се упореди виртуелна презентација представљена на Инстаграму са стварним изгледом локалитета постаје јасно да се оне не поклапају. Терме су представљене знатно веће, а Лучна зграда је тако да делује да постоји додатни простор између ње и терми. Све ово доприноси утиску да пројектовани мост не угрожава сагледивост споменика.

Прилог 16: Пројектовани стаклени мост преко Римских терми. Поређењем са Прилогом 12 јасно је да није представљена реална ситуација (величина терми и однос према Лучној згради), <https://www.instagram.com/p/CmMHk0NqCEL/>, објављено 15.12.2022. године.

Град је накнадно обезбедио новац за археолошка истраживања, будући да нису била предвиђена буџетом престонице. Прва фаза истраживања отпочела је током септембра 2023. године. У тренутку када је завршен пројекат *Чачанска родна* (март 2024. године) идејни пројекат уређења новог прилаза термама није завршен, али су отпочете активности на изменама и допунама *Плана генералне регулације Центар* за урбанистичку зону 1.3. у којој се налазе Римске терме.

У оквиру теме *На раскршћу* било је предвиђено креирање виртуелног времепола *Од антике до нашег доба*, који би подразумевао обилазак града помоћу ВР и АР технологија (Чачанска родна, Пријава 2021, 7). Може се рећи да је пројекат делимично реализован. Народни музеј у Чачку израдио је анимирани садржај *Римски времепоп*,³⁴⁰ који је доступан посетиоцима Музеја на билборду постављеном у дворишту и у старој сталној поставци у Господар Јовановом конаку. Резултати археолошких истраживања спроведених у дворишту Музеја нису обрађени кроз времепоп.

Након одустајања од изградње пасареле, тема На раскршћу допуњена је програмом *Град испод града*, чији је носилац био Народни музеј у Чачку. У активностима програма предвиђено је организовање радионица са децом различитих узраста, као и особа са проблемима у развоју. Реализација програма била је предвиђена у периоду април - октобар 2023. године.³⁴¹ У календару програма *Чачанска родна* реализација³⁴² је померена за прве недеље новембра и децембра 2023. године. Незванично сам сазнала да су током летњих месеци одржане две посете школске омладине локалитету. Вести о овим догађајима нема на интернету. На сајту Музеја у сегменту *Актуелна археолошка истраживања* представљени су резултати ископавања у дворишту Музеја са кратком виртуелном туром.³⁴³

Иако је град током 2022. и 2023. године уложио значајна средства у археолошка истраживања у дворишту Музеја и на новом прилазу термама излиставањем доступних медијских текстова, званичних портала и друштвених мрежа (наредни сегмент текста), стиче се утисак да је археологија представљала законску обавезу и да је остала изван фокуса креативног тима Чачанске родне.

7.2.2. Чачанска родна као покушај урбане трансформације града?

Локална самоуправа града Чачка за потребе израде приступног формулара за конкурс Престоница културе Србије оформила је креативни тим, који се није састојао само од представника на локалу.³⁴⁴ Практично и теоријско знање тима са искуством у међународним пројектима јасно се уочава у формулару за који је достављен на конкурс Министарства културе Републике Србије. Основне поставке формулара представљају симбиозу/преплитање два модела развоја локалних културних политика: модела урбане регенерације и модела креативних градова.

Модел урбане регенерације развио се осамдесетих година 20. века. У овом концепту естетска трансформација простора дефинише се као основни катализатор развоја градова у будућности

³⁴⁰ <https://cacanskarodna.rs/prestonica-kulture-srbije-cacak-2023-ulazi-u-poslednji-mesec-ovo-je-program/>, приступљено 12.04.2024. године.

³⁴¹ <https://cacanskarodna.rs/programi/na-slobodi/zakoracite-u-grad-ispod-grada/>, приступљено 15.03.2024. године.

³⁴² <https://cacanskarodna.rs/programi/kalendar/>, приступљено 15.03.2024. године.

³⁴³ https://www.cacakmuzej.org.rs/arheoloska_iskopavanja_dvoriste_muzeja_2022.html, приступљено 01.03.2023. године.

³⁴⁴ Информација добијена током разговора са представницима локалних институција културе.

(Цветичанин 2012, 13-14), а култура игра важну улогу у „урбаној регенерацији градова, доприносећи развоју грађанског поноса, привлачења послова и туриста у град“ (Чачанска родна, Пријава 2021, 6). У складу са претходном реченицом пројекат *Чачанска родна* препознаје улагање у инфраструктурне пројекте, кроз које се креира нова слика града као атрактивног окружења погодног за развој привреде.

Током последње деценије 20. века на Западу модел културне регенерације заменио је модел културне разноликости и креативних градова (Цветичанин 2012, 10). Кроз концепт креативних градова одражавају се шире промене савременог друштва у коме економија услуга, креативност, знање и употреба културних симбола имају значајну улогу (Цветичанин 2012, 12). Као полазне основе за развој креативних градова сагледавају се толеранција, модерне индустрије и таленат, односно људски ресурси (Цветичанин 2012, 18). Градови имају задатак да кроз своја стратешка документа самостално дефинишу главне векторе идентитета на основу постојећих сирових ресурса, којима припада и археолошка историја и наслеђе (Цветичанин 2012, 16).

У документу престонице културе радни тим као почетак трансформације и регенерације града сагледао је модернизацију старог језгра и установа културе (урбана регенерација), истичући значај ових радова за јачање идентитета, развоја туризма, али и креирање основе развоја савременог стваралаштва и привлачења високообразованих или креативних појединаца (Чачанска родна, Пријава 2021, 16-17). „Чачак се презентира као отворена и динамична средина привлачна за живот и улагања, која жели да понуди радна места, али и просторни подстицај за активну партиципацију заинтересованих грађана у целокупном животу заједнице“ (Чачанска родна, Упитник 2021, 6).

Међутим, српски градови нису прошли кроз исте процесе као градски центри Запада, па се и теоријске поставке развијане за потребе западних друштава не могу без обимних усклађивања просто преписати у домаћим срединама. Криза на Западу проузрокована је трансформацијом индустријског друштва и преносом великих индустријских система у мање развијене делове света, као и депопулацијом старих градских центара формирањем резиденцијалних области на њиховим ободима (Цветичанин 2012, 12). Стари урбани центри српских градова се у протеклих педесетих година додатно изграђују, а пропале домаће индустријске гиганте заменила су инострана предузећа. Док је поновно насељавање градова на Западу потакнуто културном понудом, односно развојем креативних индустрија,³⁴⁵ у Србији то свакако није случај, посебно за мање средине (Цветичанин 2012, 12). Приметни одлазак високообразованих кадрова и младих, као и недостатак толеранције, који се препознају у местима централне Србије, не погодују развоју креативних градова. Ограниченост средстава за културу (0.2% како је наведено у Плану развоја туризма) додатно умањује могућност за неговање и развој зацртаних планова у трансформацији традиционалних установа културе.

Иако је пројекат *Чачанска родна* покушао да обједини и промовише различите ресурсе, у циљу регенерације града и стварања дугорочних привредних бенефита (Чачанска родна, Завештање 2021, 13) показало се да две године припреме и реализације пројекта нису довољне за спровођење замишљеног, нити за стварање нове климе у граду, институцијама и у јавности. Уједно нова културна политика креирана је једнострано *одозго на доле* без активног учешћа јавности.

³⁴⁵ Термин креативна индустрија подразумева постојање креативних појединаца или група, односно вештини и таленту који има потенцијал да креирају богатство и послове кроз генерисање и експлоатацију интелектуалног власништва (Цветичанин 2012, 15).

Међународна документа јасно наглашавају неопходност учешћа грађана у валоризацији и дефинисању културног наслеђа (Agenda 21 2004, Faro 2004, члан 2). Вођење правилне урбане/културне политике значило би претходно спровођење свеобухватних истраживања о томе шта су идентитети и основе грађанске припадности једном месту (Dragićević-Šešić 2009, 31, Petrović i Toković 2018, 27). Осим разноликости програма, креираних по принципу за сваког по нешто, Чачак није извршио свеобухватно испитивање јавног мњења о томе шта су препознати и доживљени културни потенцијали града. Наиме, креирање правилне политике подразумева укључивање различитих, али равноправних чинилаца у дебату (управа, институције, грађани), на основу чијих закључака ће бити формулисани градски идентитети и приоритети развоја у области културне политике (Цветичанин 2012, 23). Као што сам истакла, искуство у међународним пројектима чланова тима, као и наслањање на постојеће теоријске оквири, допринели су да у формулару *Чачанске родне* комуникација са грађанима буде препозната је као један од најзначајнијих елемената програма са циљем стварања „приснијег, комшијског односа у комуникацији са локалном средином“ (Чачанска родна, Завештање 2021, 15). Иако номинално прокламована, сарадња са грађанима смештена је у период реализације, уместо у фазу припреме *Чачанске родне*, чиме је обесмишљена основна идеја *Престонице културе Србије*, кроз коју је препознат значај неговања постојећих вредности и промоције визије будућности града. Чак и кад су грађани уведени у процес валоризације, то је учињено у строго контролисаним условима вођеним од стране стручњака (анкетирање за Стратегију развоја културе). Прелиставањем доступних информација на друштвеним мрежама, званичним интернет страницама, као и у медијима, јасно је да овај задатак, нарочито у сфери археолошког наслеђа није успешно реализован.

Идеја пројекта *Престоница културе Србије* може се сагледати као веома значајна за почетак афирмације локалних средина и децентрализацију културе. Ипак, поставља се питање да ли је Србија спремна за овакве пројекте и да ли ће отпочети рад на промоцији и јачању локалних институција бити настављен. Наиме, нашим градовима средње величине недостају развијени организациони капацитети, што је показала и припрема и реализација *Чачанске родне*. Институције које су биле по капацитету и организацији јаче, успеле су да остваре највећи део зацртаних пројеката и унапреде свој рад. Успех у реализацији пројекта зависио је од спретности одговорног лица установе да води свој радни тим кроз пројекат или створи тим који ће самостално, у зависности од програма реализовати задатке. Успешност програма поверених појединачним установама и отвореност према грађанима најлакше се читава праћењем медијских објава или преко званичних веб страница установа. На промоцију догађаја највише је утицао однос институције или руководиоца одређеног пројекта према пројекту *Чачанска родна*, али и препознатој улози јавности и значају комуникације са њом.

Будући да култура није препозната као развојни ресурс у периоду пре спровођења пројекта *Чачанска родна*, градске власти се нису обазирале на рад институција културе који се није мењао већ деценијама. Јединствена културна политика коју би град могао да подржи и развија као дугогодишњу имиџ стратегију (упореди Петковић С. 2014, 73) никада није постојала. Свака институција, иако финансирана од стране локалне самоуправе, по правилу самостално је доносила планове рада, који нису представљали вишедеценијски стратешки правац развоја, већ су усвајани на годишњем нивоу. Оваква ситуација довела је до реалне немогућности појединачних институција да се укључе у пројекат *Чачанска родна* или да сарађују са другима у току трајања пројекта. Локалне установе нису биле спремне нити су имале свест о постојању заједничког интереса из којег је могла бити створена одржива културна политика града.

Иако се кроз документ *Чачанска родна* култура представља као основа трансформације и развоја града, градска управа није искористила предвиђена финансијска улагања у културу као основу за израду или ревизију постојеће Стратегије одрживог развоја града. У складу са

пропозицијама конкурса *Престоница културе Србије* град Чачак је 2023. године израдио документ **Стратегија културног развоја** одвојивши још једном културу од осталих елемената живота града.

7.2.3. Стратегија развоја културе града Чачка 2023 – 2027

Израда стратешког документа у области културе предвиђена је апликационим формуларом конкурса *Престоница културе Србије*. У Упитнику који је приложен уз кандидатуру на Конкурс за *Престоницу културе Србије*, доношење Стратегије било је предвиђено за април 2022. године, међутим Стратегија је израђена тек у априлу 2023. године. У формулару је истакнуто да би: „Овај плански документ (Стратегија развоја културе) био полазни основ за планирање и реализацију пројекта Престоница културе Србије који би омогућио моделе евалуације, мониторинга и индикатора за праћење пројекта и реализације акционих планова“ (Стратегија 2023, 2). За носиоца израде Стратегије изабран је Завод за проучавање културног развитка, док су радну групу на локалу чинила два представника установа културе, два из градске управе, један из туристичке организације и представник медија (Стратегија 2023, 3-4).

Заводу у Краљеву драфт Стратегије је достављен две недеље пре јавне презентације, како би се изјаснио о предложеним решењима, указао на пропусте или предложио допуну. Стратегија је била на јавном увиду од 28. фебруара до 8. марта 2023. године. У овом периоду су сви заинтересовани могли упутити своје коментаре и предлоге. Јавна расправа организована је 8. марта у 12 часова у сали Градског већа. Презентацији су присуствовала три члана радне групе, представници Завода у Краљеву (3), удружења *кнез Страцимир* (4), Субнора (1) и три заинтересована грађанина, укупно 14 лица. Присутни су уједно били једини који су искористили могућност да своје сугестије пошаљу на доступне мејлове током трајања јавног увида. Обрађивачи су усвојили све сугестије. Број присутних грађана говори о ниском ступњу развоја цивилног друштва и интересовању грађана за питања која спадају у домен општег добра.³⁴⁶ Готово идентична ситуација се прати и на расправама организованим у току трајања раних јавних увида за планска документа.

Током израде стратегије спроведени су интервјуи са директорима установа културе, директором Туристичке организације и чланом градског већа за културу (7 интервјуа). Обављени су и разговори са 12 фокус група. За учествовање у анкети, која је спроведена међу грађанима, предуслов је била посета неком од догађаја у култури на локалу током претходних 6 месеци (анкетиран 591 становник, Стратегија 2023, 3-4). Овакав избор анкетираних допринео је да се 64% испитаника позитивно изјаснио о постојећим програмима установа културе (Стратегија 2023, 16). Као најзанимљивији оцењени су програми Културног центра Чачак, Градске библиотеке, Уметничке галерије и Градског позоришта (Стратегија 2023, 16). Важно је напоменути да учесници испитивања (грађани, запослени у установама културе, управи) нису имали могућност да наводе програме који нису део пројекта *Чачанска родна*. Дакле, резултати истраживања указују на однос према програмима пројекта *Чачанска родна* и нису релевантни за дефинисање односа грађана према култури у целости, односно њиховој перцепцији локалних културних израза Чачка.

³⁴⁶ Занимљиво је да су представници Удружења кнез Страцимир прокоментарисали слаби одазив грађана уз опаску да је разлог невољно рекламирање Стратегије и јавне расправе. Обрађивачи су објаснили да је јавни позив упућен преко локалних медија (радио, ТВ, новине), али и на званичној страници локалне самоуправе, а да се број присутних за оваква дешавања може окарактерисати као пуна сала.

Најзанимљивији податак добијен обрадом разговора са фокус групама и анкетираним становништвом представља обавештеност грађана о пројекту *Престоница културе Србије*. Иако је у тренутку спровођења анкете, већ годину дана било познато да је Чачак изабран за престоницу културе, за назив *Чачанска родна* није чуло 52,3% испитаника, док је 31,1% чуло, али није упућено у детаље пројекта. Од укупног броја анкетираних само је 41,6% знало да ће 2023. године Чачак бити национална престоница културе, 36,6% становништва није било упознато са овом вешћу (Стратегија 2023, 20).

Испитаници и запослени у установама културе испод 30 година у првих пет³⁴⁷ најзначајнијих елемената програма *Чачанска родна* не препознају пројекте везане за археолошко наслеђе. Старији испитаници (31+ година) на другом, односно трећем месту по значају препознају ревитализацију Римских терми (Стратегија 2023, 18).³⁴⁸ Занимљиво је да укупан збир одговора у обе старосне групе не прелази 51 %, што значи да је готово 50% одговора остало изван представљених топ пет. У Стратегији је наведен став анкетираних (запослених стручњака) да Чачак у претходном периоду није довољно радио на промоцији споменичког наслеђа и да је неопходно у наредном периоду брендирати Римске терме и друга археолошка налазишта, као и манастире, манифестације и традицију (Стратегија 2023, 20). Интересовање грађана о овим сегментима културне понуде није изражено у процентима.

У посебним циљевима у култури, који су дефинисани по секторима у завршним разматрањима Стратегије, исказана је неопходност решавања питања надлежности одржавања споменичког наслеђа (Стратегија 2023, 23), обезбеђивање новог прилаза Римским термама (Стратегија 2023, 25), наставак истраживања у дворишту Музеја и другим просторима на којима је утврђено постојање археолошког материјала, уз њихову презентацију (Стратегија 2023, 27) и организовање радионица о античком наслеђу у оквиру Народног музеја – *Град испод града* (Стратегија 2023, 29). У област промоције археолошког наслеђа могу се сврстати и пројекти израде 3D модела Римских терми са анимацијом – *Римски временлов* (Стратегија 2023, 29) и дигитализација значајних туристичко-историјских тачака у граду (Стратегија 2023, 28).

Радови на отварању новог прилаза термама отпочели су 2023. године, али још увек нису завршени. За археолошка истраживања на прилазу термама и у дворишту Музеја обезбеђено је укупно 2 милиона динара у буџету града за 2024. годину, што представља знатно мања средства у односу на 2023. годину. Пројекат Римски временлов представљен је током марта 2024. године на лед екрану у дворишту Музеја. Пројекат *Град испод града* никада није реализован у замишљеном обиму. Не постоје забележене активности пројекта на званичном сајту *Чачанска родна*, Музеја или у медијима.

Током јавне расправе обрађивачи су истакли да је Стратегија резултат рада са различитим деловима становништва (старости од 14 до 65+ година), и да је акценат стављен на оне сегменте културне понуде који су препознати од стране испитаника (Стратегија 2023, 3). Ипак, проучавањем Стратегије јасно је да је испитивање вршено према већ постојећим темама пројекта *Чачанска родна*. Истраживање је показало да су испитаници више заинтересовани за манифестације и догађајну културу (изложбе, представе, концерти), а мање за споменичко наслеђе. Најзначајнији коментари везани за археолошко наслеђе добијени су од запослених у Музеју и Завода у Краљеву.

³⁴⁷ Првих пет: Музеј кошарке, простор за младе, програми на отвореном, концерти и осликавање силоса (Стратегија 2023, 18).

³⁴⁸ Првих пет: Музеј кошарке, програми на отвореном, ревитализација Римских терми, простор за младе и Музеј поезије (Стратегија 2023, 18).

У завршним разматрањима као визија развоја културне политике града наведен је слоган *Чачак – Прва Национална престоница културе: савременост на траговима наслеђа* (Стратегија 2023, 21). Као општи циљ развоја културе у петогодишњем периоду препозната је потреба да развој културе буде „у функцији социјалног и економског развоја града“ (Стратегија 2023, 21). Година престонице културе представља „тачку од које култура наставља да напредује у новим оквирима и капацитетима“ (Стратегија 2023, 21).

Какво је *завештање* пројекта Чачанска родна тек треба да покажу године које долазе. Као што је наведено у претходном делу рада који разрађује документ *Чачанска родна*, две године реализације пројекта нису биле довољне да се изведе или разради све што је оригиналним документом замишљено. Проценат реализације замишљеног, углавном је пропорционалан личним залагањима, односно спремности институције да своје активности усклади са програмом пројекта. Све ово указује на проблеме стручности, отворености, сарадње, као и непромишљености у иницијалном планирању временских оквира реализације делова пројекта. Главни проблем свакако представља непостојање свести или могућности да се формира централно стручно тело које је требало да има улогу активног координатора свих активности у оквиру пројекта.³⁴⁹

7.3. Локалне стратегије развоја простора кроз планска документа

Архитектонско обликовање града требало би да осликава друштвене процесе, културу грађана и културу његове политичке елите (Цветичанин 2012, 153). Град не чини само његов физички простор, а припадност граду не може се дефинисати само као место пребивалишта. Припадност граду дефинише се начином живота, он је социолошки и културни простор у коме се остварује комуникација, одређени облици друштвености, а задовољење људских потреба алфа су и омега градске политике и циљева развоја града (Петковић С. 2014, 65-66; Petrović i Toković 2018, 8). Политике сећања, праксе индивидуализације или ритуализације простора као места сусретања и јавних свечаности, кључне су карактеристике урбаног центра као симбола и квалитета јавног живота (Agenda 21 2004, чланови 16 и 27; 51-53; Dragićević-Šešić 2009, 22; Petrović i Toković 2018, 30).

Иако су пејзажи урбаних простора динамични и променљиви, планирање простора мора бити осетљиво управо на оне његове делове који осликавају ритуална кретања и навике грађана, као и развој простора у времену (Agenda 21 2004, члан 26; Valeta 1992, члан 5; Petrović i Toković 2018, 37). У складу са тим урбанистичко планирање треба да представља оруђе за очување и одговорно управљање локалним културним специфичностима (Aldred 2007, 227-228; Петковић С. 2014, 70). Наслеђе, као део ендогених ресурса, не може се користити одвојено у односу на његову непосредну околину, па правилно коришћење треба да подразумева одговорно урбано планирање, заштиту постојећих пејзажа, карактеристичних обележја изграђене или природне околине (Цветичанин 2012, 17). Просторни план Републике Србије 2010-2020. истиче значај доношења планова нижег реда, јер кроз њихову разраду треба: „идентификовати репере регионалног идентитета (културне, историјске, природне, привредне брендове) преко којих ће се препознавати и афирмисати специфичност појединих региона“ (Просторни план Републике Србије 2010, 46).

³⁴⁹ Иако је тело постојало његов утицај на спровођење пројекта био је минималан.

Град Чачак, као и већина градова у Србији, претходних 200 година налази се процесима трансформације свог физичког и духовног простора.³⁵⁰ Нагло раскидање са друштвеним системима, доводило је више пута током прошлости и до блокирања, односно занемаривања изграђених вредности чиме се уједно спречавала седиментација сећања и стварање односа према карактеристичним елементима простора. Садашњи тренутак развоја додатно је оптерећен приватизацијом, деградацијом и сужавањем јавних простора.³⁵¹ Грађански активизам у заштити јавних простора, без обзира на агенду представници локалних власти доживљавају као претњу постојећем систему, што доприноси смањеној партиципацији грађана у јавном животу или њихову незаинтересованост за питања од јавног интереса.³⁵²

У Републици Србији услови и начин уређења простора дефинишу се усвајањем планских аката различитих нивоа и регулисани су Законом о планирању и изградњи (Закон о планирању и изградњи 2023). Простор урбаног градског језгра Чачка и насељеног места Бељина обухваћен је Просторним планом града (2010) и Планом генералне регулације *Центар* (2014, 2018). По Закону о културним добрима, територијално надлежна служба заштите дужна је да достави услове и мере заштите непокретног културног наслеђа органу који припрема одређени плански акт (Закон 1994, чл. 107), док Закон о планирању и изградњи препознаје услове и мере заштите културног наслеђа (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 15, 18, 22, 26, 28 и 30), као и израду Студије заштите непокретног културног добра (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 46). Садржина ових аката није стандардизована законима нити правилницима. Уколико их је и било, археолози запослени у институцијама заштите неокретног културног наслеђа никада нису присуствовали радионицама нити семинарима са темом примена и усклађивања различитих прописа из области планирања и изградње.³⁵³ Познавање закона, као и механизма њиховог деловања искључиво спадају у домен личне одговорности и препознате потребе за додатним образовањем, што остаје далеко изван академских знања археолога.

Студије заштите које препознаје Закон о планирању и изградњи заправо представљају Елаборате заштите културног наслеђа које заводи израђују за планска акта већ деценијама. По традицији, археолози Завода у Краљеву су знања о изради елабората стицали кроз рад са старијим колегама, најчешће архитектама.³⁵⁴ Доношење нових законских аката, као и измењене друштвене околности довеле су до одустајања од преузетих модела и стварања нових, који су стручни тимови завода уобличавали у ходу. Завод у Краљеву је још 1978. године израдио елаборат заштите за обухват Детаљног урбанистичког плана Чачка.³⁵⁵ Ово је за сада најстарији прилог заштите културног наслеђа за урбано језгро Чачка у коме су прецизно наведене зоне археолошких локалитета.

³⁵⁰ Након боја на Љубићу (Тимотијевић 2016, 215–241) отпочиње значајно насељавање Срба у чаршију и Чачак отпочиње трансформацију у варош Западне Европе. Овај процес прекунут је Другим светским ратом. Изградња новог социјалистичког поретка значајно се осликава у новој урбанистичкој политици, граде се објекти и јавни простори који величају заједништво, привредни напредак и омогућавају велика окупљања на којима се гради нова свест о припадности Партији. Доминација државне контроле, одсуство институција заснованих на концепту грађанских, социјалних и културних права, непостојање аутономије јавног, цивилног сектора системски допринело деградацији градова (Петковић С. 2014, 71, Petrović i Toković 2018, 39). Деведесете године 20. века доносе нови преокрет. Промена државног система уз приватизацију покренуле су нове трансформације које су још увек у току.

³⁵¹ Узурпација од стране угоститељских радњи (летње баште), реституција, приватизација...

³⁵² Искуство стечено животом у Србији је показало да активизам често прераста у организоване политичке партије чиме се губи поверење грађана у искреност нових иницијатива. Чак се и питања заштите животне средине, као основног права човека превисе лако преводје у домен политичке борбе.

³⁵³ Почетком 2024. године почела је да функционише секција археолога при Друштву конзерватора Србије. На првом састанку одржаном током априла месеца размењена су мишљења и знања археолога о Студијама заштите, као и мерама које се издају у складу са законодавним оквиром Републике Србије.

³⁵⁴ Слична је ситуација и у другим заводима у Србији.

³⁵⁵ Графички прилози за елаборат и данас се чувају у архиви Завода у Краљеву.

Просторни план града Чачка, донесен крајем 2010. године, представља кровни плански документ једне локалне самоуправе.³⁵⁶ Културно наслеђе, опште мере и принципи унапређења видљивости и његове заштите концизно су дати у различитим сегментима плана (Просторни план града Чачка 2010, 136, 191, 286). Као основни циљеви заштите наводе се:

- „утврђивање граница заштићене околине, зоне са прелазним режимом заштите простора и/или шире зоне заштите категорисаних непокретних културних добара, са диференцираним режимима коришћења, уређења и изградње простора, којима ће се, поред забрана, утврдити и могућности за развој комплементарних активности (туризма, пољопривреде и сл.) и изградњу простора у функцији презентације споменичког наслеђа и развоја локалне заједнице;
- спровођење интегралне заштите непокретног културног добра и простора заштићене околине и зона заштите;
- повећање доступности непокретних културних добара, побољшањем квалитета локалне путне мреже и њихове презентације јавности;
- утврђивање адекватне намене и корисника непокретних културних добара у јавном/државном власништву, ради ефикасније заштите, презентације и економског вредновања добра; и
- спровођење категоризације и рекатегоризације највреднијих непокретних културних добара“ (Просторни план града Чачка 2010, 136).

Наведени кораци су истовремено препознати и као приоритетне активности (Просторни план Чачка 2010, 286). Прилика да се разраде препоруке дате кроз Просторни план Републике Србије у складу са ситуацијом и специфичностима Чачка није препозната нити спроведена (Просторни план Републике Србије 2010, 45-46).³⁵⁷ Мере заштите из Елабората који је Завод у Краљеву израдио током 2005. године сажете су и унете у плански акт (Просторни план града Чачка 191-192). Подаци о археолошким локалитетима унесени су на Референтну карту бр. 4, која је саставни део Плана (Просторни план града Чачка 2010, референтна карта 4). Од археолошког наслеђа у тексту Плана издвојено је археолошко налазиште Градина на Јелици (!) као и податак да се на територији града налази још 87 археолошких локалитета (Просторни план града Чачка 2010, 80). Континуирано навођење Градине у градским документима, иако ни једна од заштићених парцела налазишта није смештена на територији локалне самоуправе Чачка, сведочи о доживљеном и замишљеном значају локалитета код локалних власти. Уједно указује и на однос самоуправе према наслеђу исте категорије смештеном на простору града које се не наводи у тексту просторног Плана (проглашена добра: Римске терме у Чачку, терме у Бељини, Остра Соколица).

У складу са смерницама Плана представљени принципи заштите требало би да буду разрађивани кроз планска акта нижег реда (Просторни план града Чачка 2010, 191; Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 26). Простор урбаног језгра Чачка и насељеног места Бељина обухваћен је Планом генералне регулације *Центар* у Чачку.

Основни текст **Плана генералне регулације *Центар* у Чачку** усвојен је у 2014. године, након чега су вршење његове измене и допуне 2018.³⁵⁸ У делу који се односи на *Општа правила уређења* изнесено је да третман овог подручја подразумева „архитектонско-урбанистички приступ решавању простора, који не угрожава битне карактеристике старог градског језгра, а

³⁵⁶ https://www.cacak.org.rs/Prostorni_plan-223-1, приступљено 12.03.2024. године.

³⁵⁷ <https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/ZAKON%20O%20PROSTORNOM%20PLANU%20RS%20OD%202010%20DO%202020.pdf>, приступљено 02.02.2022. године.

³⁵⁸ https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Urbanizam/PGR/2020/PGR_Centar_Tekst.pdf, преузето 25.03.2021. године. За обрађивача Плана изабрано је Јавно предузеће за урбанистичко и просторно планирање, грађевинско земљиште и путеве *Градац* Чачак.

у пројектантском поступку подразумева се поштовање начела међусобне зависности и узајамности функција, које се остварују у новим објектима, и потреба које произилазе из споменичких вредности старог градског језгра“ (ПГР Центар 2014, 6-7).

План ужи градски центар не сагледава као целину, у складу са историјским развојем, већ га дели на зоне 1, 2 и 5, чиме се негира јединство језгра и остатака римског насеља који су смештени унутар нуклеуса вароши 19. века. Управо се на овом простору планира повећање густине насељености у циљу оптималног коришћења градског грађевинског земљишта (ПГР Центар 2014, 8, 12). Укрупњивањем парцела и уклањањем зграда за породично становање негирају се споменичке вредности градског језгра, а уједно се извођењем грађевинских радова угрожава наслеђе које се налази испод земље. У центру римског насеља у залеђу Господар Јованове улице у Плану предвиђена је изградња подземне гараже (ПГР Центар 2014, 6-7). Као посебна мера или ограничење у спровођењу планиране изградње нису наведене мере техничке заштите из Елабората који је Завод у Краљеву издао за подручје старог урбаног језгра.

Римске терме налазе се у Урбанистичкој зони 1.3. По Плану на термама је предвиђена изградња пешачке комуникације (ПГР Центар 2014, 10-11) као и могућност покривања транспарентним конструкцијама у комбинацији стакло и челик (ПГР Центар 2014, 154). Величина споменика културе, као и однос површина Римске терме-Лучна зграда-Пореска управа онемогућавају успешну реализацију наведених интервенција. Идеја о пешачкој комуникацији заживела је накратко током спровођења *Чачанске родне*, али је у складу са сугестијама Завода у Краљеву одбачена.

План посебно обађује и простор Мутапове улице, где је 2002. истражен део објекта из римског периода. Предвиђено је претварање улице у пешачку зону са презентацијом откривених објеката у склопу партерног уређења (ПГР Центар 2014, 32). Иако је улица, због близине Гимназије, већ годинама пешачка зона пројекат, чија је реализација требало да буде завршена до 2004. године, никада није изведен.

Као посебан део плана издвојена је *Заштита градитељског наслеђа* (ПГР Центар 2014, 117-120). У овом делу наведено је да је Завод израдио елаборате заштите културног наслеђа³⁵⁹ и да се градски центар (прилог 13), као и делови насеља Бељина³⁶⁰ налазе на простору археолошких структура, па због тога изградња мора садржати услове, утврђене од стране заштите, у погледу прилагођавања нових објеката конзервираним археолошким структурама.³⁶¹ Текст Елабората није приложен уз текст који се налази на званичном сајту града.³⁶²

Прилог заштите који је Завод у Краљеву доставио одељењу за урбанизам општинске управе састоји се из два дела: текстуалног и графичког. У графичком делу прецизно су назначене зоне прибављања посебних услова службе заштите (обавезна археолошка истраживања или континуирано археолошко праћење). Текстуални део Елабората састоји се из описа културног наслеђа по типовима и мера техничке заштите којима се прописују права и обавезе инвеститора у појединачним зонама (Елаборат 2016, Археолошки прилог). Обавеза прибављања посебних услова прописана је за делове града (градско језгро и насеље Бељина,

³⁵⁹ Елаборат заштите културног наслеђа за потребе израде Плана генералне регулације *Центар* у Чачку израђен је током 2016. године.

³⁶⁰ У Урбанистичким целинама 19.6 и 20 (ПГР Центар 2018, 65, 66-68) које обухватају археолошке локалитете није наведено њихово постојање, као ни ограничења у процесима изградње нити третмана површина.

³⁶¹ Поставља се питање да ли се ова правила примењују само на, већ конзервиране објекте (укупно један) или је у питању само грешка услед непознавања термина.

³⁶² https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Urbanizam/PGR/2020/PGR_Centar_Tekst.pdf, приступљено 25.03.2021. године.

фабрика Слобода) у којима се очекује појава остатака римских и средњовековних насеља. У контакт зонама прописана је мера континуираног археолошког праћења, која може бити измењена у извођење заштитних археолошких истраживања уколико се наиђе на археолошки материјал. Елаборат је израђен 2016. године, када су знања о границама археолошких локалитета била знатно мања у односу на 2024. годину. Од 2018. године, када су усвојене измене и допуне Плана, до марта 2024. године резултати археолошких истраживања и праћења радова дали су много реалнију слику о зонама са археолошким материјалом у оквиру старог градског језгра и насеља Бељина, па ће приликом израде новог планског акта постојеће зоне бити кориговане.

Иако садржина планских докумената представља добру основу за проучавање односа локалне управе према простору, треба напоменути да се, готово по правилу, бар једном у току њиховог трајања приступа институцији измена и допуна (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 516), нарочито у зонама које су интересантне за приватне инвестиције или чија намена није усклађена са планираним инфраструктурним радовима.

Током фебруара месеца 2024. године Одељење за урбанизам Градске управе покренуло је израду Измена и допуна плана генералне регулације *Центар* за урбанистичку зону 1.3. у којој су смештене Римске терме (Захтев, измене и допуне Плана 2024). Завод у Краљеву је у складу са својим надлежностима наложио израду Студије заштите непокретног културног добра (Одговор Завода везан за измене и допуне Плана 2024). Осим Студије, Завод у Краљеву је у обавези да изда и мере заштите за наведени квартал. Циљ Студије и мера заштите треба да буде дефинисање намене и изгледа парцела које се налазе на западним границама локалитета и уређење новог прилаза споменику културе. Приликом доношења Плана 2018. године, све парцеле на западним границама локалитета биле су у приватном власништву. Откупом дела парцела оне су преведене у катастру у јавни простор што представља основу за њихово уређење у циљу отварања споменика културе према Градском шеталишту. Студија уједно треба да ограничи и могућност изградње у кварту (спратност нових објеката), будући да је део парцела према улици Господар Јовановој остао у приватном власништву и да је на њима Планом предвиђена изградња. За Урбанистичку целину 1.3. Завод је још 2018. године прописао меру обавезних археолошких истраживања, као и могућност измене или дораде нових пројеката у циљу презентације археолошких структура.

Основну слабост Плана генералне регулације *Центар* чини неусклађеност, односно недовољна разрађеност његових делова због којих потенцијални инвеститори не добијају адекватну информацију о правилима изградње која важе на одређеним просторима. Наиме, иако се у делу Плана Заштита градитељског наслеђа наводе зоне и њима припадајуће мере било је потребно је било те исте мере приложити и у деловима Плана који се односе на намену површина (ПГР Центар 2014, 83-90) или на правила грађења (ПГР Центар 2014, 153, 200). Управо ова два сегмента Плана (намена површина, правила грађења) представљају основу Плана, односно референтни оквир инвеститорима о евентуалним ограничењима у изградњи. Упркос препознатим неусклађеностима, Завод у Краљеву по правилу је укључен у издавање локацијских услова за парцеле које су наведене као археолошке значајне зоне.

Честе измене планских докумената указују да се простору и његовим изграђеним вредностима не посвећује велика пажња и да је зависност градских урбаниста од локалних политика велика. Оваква планска акта одраз су немогућности градских урбаниста да сагледају и квалитативно надограде затечене урбане вредности простора (Пушић 2012, 87). Грађевинско земљиште доживљава се као највреднији локални ресурс, подложен континуираном редизајнирању,

чиме се занемарују постојеће и доживљене вредности простора³⁶³ путем којих се потврђује јединственост и препознатљивост места (упоређи Petrović i Toković 2018, 34, Tilley 1994, 10-11, 31). Старо језгро сагледава се као део територијалног капитала, а грађевинско земљиште као стратешки ресурс који треба искористити превасходно за попуњавање градских каса (упоређи Tilley 1994, 21). Иако се у уводном делу Плана наглашава неопходност очувања старе матрице, његовом разрадом постиже се управо супротан ефекат. Безобзирност према заштити јавног простора и колективне меморије јасно се изражава кроз тенденцију повећања густине насељености и уклањања породичног становања из градског језгра Чачка. Обрађивачи се не залажу за очување затечених визура, естетику простора, нити доносе мере којима се спречава нестајање изграђених вредности који се могу дефинисати као наслеђе (упоређи Aldred 2007, 230). Ако прихватимо да је хабитус неког града активна садашњост целокупне прошлости чији је он производ (Petrović i Toković 2018, 37-38), урбанизам и сагледавање простора не само Чачка, већ већине насељених места Србије, у садашњем тренутку може се окарактерисати као потпуно нецивилизациска творевина (Pušić 2012).

7.4. Наслеђе на званичним интернет презентацијама града

Званични интернет сајтови најчешће представљају први додир посетиоца са неким простором у савременом свету. У питању је нова материјална организација друштвених пракси која је уграђена у савремене социјалне структуре (Ристић и др. 2014, 30), па ако се занемари ова димензија модерног друштва, истраживања било које димензије људског деловања неће одражавати стварну ситуацију, нити односе у одређеној средини (Lenarčić 2014, 42). Интернет презентације су сведочанства о томе како заједница и одговорни појединци доживљавају место и како желе да га други виде (креирање идентитета и спољног имица града), оне имају способност да креирају симболе који означавају простор претварајући га у место (Spasić i Basković 2017, 23). Доступни интернет садржаји додатно осветљавају односе традиционалних институција (Народни музеј у Чачку, туристичке организације) према модерним начинима комуникације и потребу увођења јавности у своје програме са циљем привлачења публике.

Град Чачак тренутно има два активна сајта: стари сајт (<https://www.cacak.org.rs/>) и нови (<https://cacak.rs/>). Оба сајта функционишу и допуњују се вестима. На старом сајту града римска прошлост наведена је у једној реченици у делу *Упознајте Чачак – Историја Чачка* (Римске терме).³⁶⁴ Античко наслеђе није заступљено у Галерији слика, туристичкој понуди, као ни на мапи града. Текст о историјату града преузет је из уводног дела Стратегије и доступан је само на српском језику. На новом сајту у делу *Историја града, Прича о граду* почиње 1408. године првим познатим поменом имена града.³⁶⁵ Историјат града је састављен пре почетка реализације пројекта *Чачанска родна*. Иако су археолошка истраживања изведена 2022. и 2023. године пружила значајне резултате о историји простора на коме се развија данашњи урбани центар, наведени подаци на сајтовима нису допуњени новим. Такође, на старом сајту (<https://www.cacak.org.rs/>) нема информација везаних за пројекат *Чачанска родна*, док на почетној страници новог постоји покривалица и линк ка интернет презентацији пројекта *Чачанска родна*.³⁶⁶ Вести о археолошким истраживањима која су током две године финансирана средствима из локалног буџета нема ни на једном сајту, иако се на млађој интернет платформи града активно промовишу пројекти које финансира град или Република.

³⁶³ Дакле простор није одвојен од људи и не постоји одвојено од њиховог сагледавања (релациони простор) већ представља друштвену конструкцију. Човек не живи и делује у простору, већ живећи и делујући производи простор (Petrović i Toković 2018, 31-32).

³⁶⁴ <https://www.cacak.org.rs/Istorija-91-1>, приступљено 03.03.2021. године.

³⁶⁵ <https://cacak.rs/istorija-grada/>, приступљено 23.04.2021.

³⁶⁶ <https://cacak.rs/>, приступљено 12.04.2024. године.

Одсуство информација треба тумачити у светлу односа према археологији и значају који она има за локалну самоуправу или грађане. Прелиставањем доступних вести потврђује се премиса да су за локалну самоуправу, али и грађане важније реконструкције локалних путева или водоводних мрежа, поделе ринфузног кукуруза или сечење бадњака у Ракови.³⁶⁷

Истраживање званичне интернет странице **Народног музеја у Чачку** први пут сам извршила током 2021. године. Археолошком наслеђу на сајту Музеја у 2021. године био је посвећен ограничен простор. У делу *Археолошки локалитети*³⁶⁸ налазила се кратка презентација са основним подацима о локалитету Римске терме. Информације су биле доступне и на енглеском језику. На подручју града био је представљен и локалитет у Порти цркве Успења Пресвете Богородице. Информације о историји и развоју насеља (римско и средњовековно насеље) на простору Чачка није било. Археолошка карта није постојала. У организацији Народног музеја, крајем октобра 2020. одржана је конференција *Римске терме 50 година након открића: дијалог наслеђа и заједнице*. Подаци о Конференцији се нису могли наћи на сајту, иако сајт покрива и сегмент који се бави стручним и научним скуповима.

Од 2021. године на простору Чачка истражено је више локалитета. Најважнија истраживања изведена су у дворишту Музеја (2022-2023), на западним границама Римских терми (2023) и у улици Бате Јанковића (2023). У другој половини 2023. године сајт Музеја, део Актуелна археолошка истраживања, у потпуности је измењен. Овај сегмент је замишљен као кратка презентација ископавања изведених у дворишту Музеја 2022-2023. године. Сегмент се састоји од кратког текста и виртуелне туре у којој је приказано неколико снимака локалитета, које прате сажете информације о откривеним структурама и резултатима истраживања.³⁶⁹ Информација на почетној страни дата је само на српском језику, док су подаци у виртуелној тури изложени и на енглеском језику. Података везаних за истраживањима у улици Бате Јанковића и на Римским термама нема. На сајту постоји и одељак Едукативни програми. Међутим, страница је у припреми, па се не може сазнати ништа о радионицама које је Музеј требало да реализује кроз пројекат *Чачанска родна Град испод града* током 2023. године. На сајту Музеја постоји иконица за Инстаграм. На Инстаграму нема вести везаних за истраживања у дворишту Музеја, на Римским термама нити за радионице које су могле бити одржане у оквиру пројекта *Чачанска родна*. Остали делови сајта нису претрпели никакве измене у односу на стање из 2021. године.

У циљу подизања видљивости пројекта **Чачанска родна** град Чачак формирао је званичну интернет страницу пројекта (<https://cacanskarodna.rs/>). Уз званични сајт организоване су и фејсбук (<https://www.facebook.com/cacanska.rodna/>) и инстаграм странице (<https://www.instagram.com/cacanska.rodna/>), као и блог (<https://cacanskarodna.rs/blog/>) преко којих је вршена промоција програма. Налози су повезани са веб страницама локалних институција културе, тако да је могуће пратити рад институција и њихов приступ пројекту. Интернет страница пројекта *Чачанска родна*, као и њене повезане инстаграм и фејсбук странице представљају квалитетну архивску грађу догађаја који су се на простору Чачка одиграли као део припрема или реализација *Престонице културе Србије*.³⁷⁰ Интернет вести омогућавају не само праћење догађаја, већ су показатељ начина на које су институције сагледале важност пројекта *Чачанска родна* и могућности унапређења свог рада кроз њега.

³⁶⁷ <https://cacak.rs/vesti/page/2/>, приступљено 12.04.2024. године.

³⁶⁸ https://www.cacakmuzej.org.rs/arheoloski_lokaliteti.html, приступљено 20.04.2021. године

³⁶⁹ https://www.cacakmuzej.org.rs/arheoloska_iskopavanja_dvoriste_muzeja_2022.html, приступљено 12-04-2024. године.

³⁷⁰ Као пример издвајам драму Круна Јованова која је представљена кроз 250 фотографија, <https://www.facebook.com/media/set/?vanity=cacanska.rodna&set=a.381727131456472>, преузето 12.03.2024. године.

У сегменту сајта *Чачанска родна Вести* нема информација везаних за реализована археолошка истраживања. Део пројекта *Град испод града*, као што сам рекла, требало је да обухвати активности везане за археолошка истраживања у дворишту Музеја. У опису догађаја саопштено је да: „Желимо да у овој години и након тога прикажемо нашим суграђанима и гостима богату, археолошки поткрепљену историју. Желимо и да покажемо како се обављају теренска стручна и научна истраживања“.³⁷¹ Међутим, у Вестима нема информација о обиму нити начинима реализације замишљеног. Иако на инстаграм страници *Чачанске родне* постоје информације о радионицама које су организоване са школском омладином, од којих је једна била осмишљена од етнолога Музеја,³⁷² вести о радионицама са темом археолошко наслеђе нема. Вести о археолошким истраживањима на Римским термама нема ни на једном интернет садржају пројекта *Чачанска родна*, иако су финансирана из буџета пројекта.

Представљање културно-едукативне анимације *Римски времеплов*, најављено је на сајту *Чачанске родне*,³⁷³ као и њеним фејсбук³⁷⁴ и инстаграм³⁷⁵ странама. Пројекат *Римски времеплов* састоји се из два сегмента, у првом је представљен виртуелни лапидаријум, а у другом 3Д реконструкција Римских терми.³⁷⁶ Времеплов је доступан у дворишту Музеја на лед екрану. Резултати најновијих истраживања нису део *Римског времеплова*.

Уместо да спекулишем о разлозима непредстављања археолошког наслеђа у оквиру пројекта *Чачанска родна*, треба се запитати какве су последице. Последице ће се осећати у наредном периоду. Иако ће резултати археолошких истраживања бити представљени научној јавности и кроз изложбу Народног музеја у Чачку, пропуштена је прилика да се археологија приближи и демистификује јавности. Страхујем да ће Градска управа наставити да археолошка истраживања представља као кочничара напретка, ипак су резултати истраживања *онемогућили* трансформацију дворишта Музеја и реализацију инфраструктурног дела пројекта. Археолози су својим не/поступањима ограничили приступ информацијама, како градској управи тако и грађанима. Информације су само делимично и крајње ограничено подељене са јавношћу преко медија. Археолози ће наставити да буду доживљавани као *несарадљиви* појединци који бране своје право примогенитуре у тумачењима прошлости и њеним материјалним остацима.

Програм развоја туризма Туристичке организације Чачак израђен је 2018. године. Програм начелно препознаје потенцијал археолошког наслеђа у процесима стварања локалног туристичког производа. Међутим, на сајту **Туристичке организације** не може се препознати рад на промоцији археолошког наслеђа у складу са циљевима исказаних у Програму. На сајту Туристичке организације Чачка у делу Културно-историјски споменици представљене су Римске терме.³⁷⁷ Информација је јакó штура и туристички неатрактивна, готово трећина садржаја везана је за правну заштиту локалитета. На сајту је доступна и пешачка мапа на којој

³⁷¹ <https://cacanskarodna.rs/programi/na-slobodi/zakoracite-u-grad-ispod-grada/>, приступљено 12.04.2024. године.

³⁷² Новогодишње честитке Креативне јазбине из Етнологског музеја, https://www.instagram.com/p/C1YIRuUNh_V/?img_index=1, приступљено 12.04.2024. године.

³⁷³ Извор: <https://cacanskarodna.rs/prestonica-kulture-srbije-cacak-2023-ulazi-u-poslednji-mesec-ovo-je-program/>, приступљено 12.04.2024. године.

³⁷⁴ Најава догађаја, Римски времеплов, <https://www.facebook.com/cacanska.rodna>, приступљено 12.04.2023. године.

³⁷⁵ Најава догађаја Римски времеплов, <https://www.instagram.com/p/C4fX0MbNwtZ/>, приступљено 12.04.2024. године.

³⁷⁶ <https://www.facebook.com/hashtag/photogallery>, приступљено 12.04.2024. године.

³⁷⁷ <https://turizamcacak.rs/turisticka-ponuda/kulturno-istorijski-spomениci>, приступљено 04.04.2021. године.

Информације на сајту су доступне и на енглеском и немачком језику.

су убициране терме.³⁷⁸ Туристичка организација није ажурирала податке везане за археолошко наслеђе од 2021. године када је извршено првобитно истраживање сајта. Иако је пројекат *Чачанска родна* требало да трансформише и унапреди рад институција, доступне информације на сајту Туристичке организације не осликавају нити указују да је дошло до промена. Туристичка понуда града остаје иста као и 2021. године.

7.5. Археологија Чачка у виртуелном и реалном простору, закључци

Археолошко наслеђе као отисак прошлости у простору остаје изван фокуса званичних политика града Чачка. Представљање наслеђа као значајног ендемог ресурса у стратегијама развоја само је номинално. У пракси оно се занемарује у политикама економског развоја или планирању простора. Овакав став најречитије се осликава кроз План генералне регулације и Програм развоја туризма.

Виртуелни и живљени простор Чачка ствара се од стране различитих актера, али осликава културни образац већине његових становника. Однос једног места према археолошком наслеђу не може бити само производ правне заштите, већ мора бити утемељен на друштвеном консензусу (већинског) дела становништва које препознаје његове вредности и које својим делањем утиче на његову валоризацију и видљивост у урбаном простору града. На основу представљеног стања постаје готово немогуће бранити став школованих археолога да археолошко наслеђе представља битан део идентитета данашњих грађана Чачка. Ауторитативни однос стручњака и одредбе закона током прохујалих деценија нису дали жељене резултате. Традиционалне установе заштите у Чачку још увек функционишу у наслеђеним организационим шемама и не препознају своју улогу у подизању видљивости свог деловања или предмета проучавања.

Међутим, култура једног места, као и идентитети његових становника нису унапред дати и непроменљиви. Идентитети су флуидни и константно у процесима трансформације. Делени идентитет једног места само је делимично завистан од постојећих традиција. Чињеница да археолошко наслеђе још увек не представља доживљени део идентитета грађана Чачка производ је деловања тренутних урбаних политика. Промене су могуће али подразумевају осмишљавање, дефинисање, артикулисање и спровођење низа активности изражених у оквиру глобалног плана управљања не само у области културног наслеђа, већ свакодневног живота места (Цветичанин 2012, 157). Ово су процеси дугог трајања и не смеју зависити од политичких процеса и ставова одговорних појединаца као што је до сада био случај.

³⁷⁸ <https://turizamcacak.rs/img/toc/dokumenti/32/mapa%20Cacak%20pesacenje@print.pdf>, приступљено 04.04.2021. године. Мапа је двојезична, доступна на српском и енглеском језику.

VIII. Локални идентитети и однос према материјалним остацима прошлости, истраживачки рад у локалној заједници

„Нигде ни у једном граду Србије нећете чути, да грађани староседеоци себе називају племићима. Чине то готово равнодушно, спокојно, скоро убеђени да то никоме није потребно доказивати, јер се то само по себи разуме. Ако пожелите да откријете разлоге тог самозваног господства и отмености, лако ћете их идентификовати у самосвести или дубокој спознаји и разумевању слојевите и бурне прошлости свог града. Уосталом, зар им и ова изложба не говори нешто о самом бићу Чачка, његовом педигреу, па и о томе на чему Чачани заснивају високо мишљење о себи.“

Р. Станић³⁷⁹

Чачак се као хришћанска варош почиње ратвијати одмах након Боја на Љубићу (1815, Grujović Brković et al. 2019, 78). Путописци који су пролазили кроз град током 19. и почетком 20. века описивали су изглед и положај варошице (Матовић 2019), али нису поклањали велику пажњу њеним становницима. Приликом посете Чачку 1829. године Ото Фердинанд Дубислав фон Пирх³⁸⁰ (1799-1832) приметио је да код мештана таленат за шалу и задиркивање развијен „понајвише то није баш углађено, али никад не вређа и ко уме да се добро брани, одмах ће наћи бранилаца“ (Матовић 2019, 78). Године 1955. у тексту *Размишљања и жеље аутор* Мустафа Карахасан³⁸¹ (1920-2002) написао је да су Чачани отворени и смели људи, али да у њиховом понашању има и грубости и нечег примитивног у шалама и досеткама. „Страст Чачана види се у свему, свему прилазе са ентузијазмом, једним необичним одушевљењем и еланом ... А када у њиховим жељама врућим нема неког хармоничног излаза (када њих обухвата туга као паучина и досада као лепљив мрак) онда своје страсти задовољавају и на други начин“.³⁸² У интервјуу за Чачански глас Момо Капор (1937-2010) изјавио је да је „Чачак, руку на срце ружан град“,³⁸³ али и да суштина града није у зградама, већ у људима. Капор је становнике Чачка описао као „најпосебније, својеврсне духове, цинике, ведре“³⁸⁴ са невероватном жељом за дружењем, али и злочесте и увек окренуте прошлости. Како би истакао јединственост локалног карактера Капор мештане Чачка упоређује са житељима суседних градова Ужица и Краљева.

8.1. Локални идентитети

Претходна запажања изнета су од стране посетилаца, појединаца који су с времена на време или једанпут посетили варош. Поставља се питање да ли се приказане карактеристике доживљавају као доминантне и унутар групе која се на основу места пребивалишта назива

³⁷⁹ Као феникс се дизала из пепела, *Чачански глас* од 13.11.1992. године, стр. 3. Радомир Станић (1932-1996), историчар уметности био је пореклом Чачанин (директор Завода у Краљеву (1966-1978), а затим Републичког Завода (1984-1996)), што објашњава његову приврженост граду, као и познавање локалних термина. Уводни пасус део је беседе коју је Станић одржао на отварању изложбе Народног музеја у Чачаку *Богородица градачка у историји српског народа*, а коју је пренео *Чачански глас*.

³⁸⁰ Капетан пруске војске и путописац, написао дело *Путовање по Србији у години 1829*.

³⁸¹ Македонски писац и драматург.

³⁸² Из Чачанског живота, *Размишљања и жеље*, *Чачански глас* од 10.08.1955. године, стр. 3.

³⁸³ Њујорк може да завиди Чачку, *Чачански глас*, од 20.03.1992. године, стр. 7.

³⁸⁴ Њујорк може да завиди Чачку, *Чачански глас*, од 20.03.1992. године, стр. 7.

Чачанима, односно које су главне одлике локалног идентитета изграђеном на елементима места.

Припадност граду описује се као део идентитета који је утемељен у свести, навикама, сећањима и основа је свакодневном функционисању његових становника (Spasić i Basković 2017, 24, 123, C. Tilley 1994, 18). Иако је идентитет сваког појединца специфичан, сачињен од елемената и атрибута који га чине јединственим, људи креирају и друштвени идентитет (Howard 2000, 369), карактеристичан за заједницу која насељава одређени простор (унутрашњи град, Spasić i Basković 2017, 22). Стварајући карактеристичне и препознате културне обрасце заједница дефинише шта она јесте уједно описујући своје границе према спољном свету и другима у њему (Жикић 2011, 20-23). Осећај припадности месту или осећај за место заснован је на друштвено условљеним интерпретацијама и веровањима које заједнице имају према одређеној локацији (McDowell 2008, 38). Боравећи у простору група га формира и трансформише прилагођавајући простор својим потребама. Усвајањем карактеристичних елемената унутар урбаног простора заједница ствара симболе, слике града препознате и изван њених граница. Употребом симбола креира се идентитет града као скуп јединствених особина и обележја који му обезбеђују трајну препознатљивост у поређењу са другим (спољни град). Елементи који ће у овим процесима бити занемарени или усвојени директно су зависни од културног обрасца и система вредности унутар групе.

8.1.1. Локални контекст

Према попису грађана Републике Србије из 2023. године територија локалне самоуправе Чачак насељена је 93,63%³⁸⁵ становништвом које се опредељује као Срби. Унутар једног хомогеног националног идентитета препознају се локалне специфичности мештана, чија је идентификација и опис циљ овог дела рада. Основна претпоставка је да када становници једног места себе идентификују као Чачани, то чине свесно подразумевајући скуп одређених заједничких обележја, система вредности и начина понашања. Термин *Чачани* се, дакле употребљава и разуме са циљем потврде јединственог културног идентитета који је препознат унутар групе, али и од стране аутсајдера у односу на које се врши идентификација и издвајање. За овакву идентификацију условно се може користити и термин дистинкције који је дефинисао Бурдије (упореди Spasić 2006).³⁸⁶ Суштина дистинкције је у повлачењу граница према другима. Дистинкција се увек врши у односу на друге и везана је за потврђивање различитости и сопствене супериорности (упореди Spasić 2006, 139), али је реална категорија једино уколико је видљива споља колико и изнутра.

У случају Чачана дистинкција се врши према житељима оближњих локалних самоуправа (нарочито Ужица и простора Драгачева, а затим Ивањице, Горњег Милановца и Краљева). Унутар заједнице Чачани јасно се издваја, у литератури и у реалном времену, подкатегија градског становништва који се називају *племићима* (Тимотијевић 2023, 145). Термин *племићи* битан је јер се везује за становнике старог језгра, унутар кога су смештени остаци римског насеља које је предмет рада. Колико је битна ова подкатегија јасно ће се показати кроз интервјуе, у којима испитаници јасно подвлаче своју породичну везаност за град.

³⁸⁵ Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године/Национална припадност, подаци по општинама и градовима, 96; file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/G20234001.pdf, приступљено 24.08.2024. године.

³⁸⁶ Будући да је појам Бурдијеове дистинкције грађен према француском друштвеном систему и усмерен на дефинисање класа у раду појам ће бити коришћен само условно. Преклапања се проналазе у механизмима путем којих се формира и потврђује једна група (cf. Spasić 2006, 147).

8.2. Истраживање

Истраживање у локалној заједници треба да укаже у којој мери становници Чачка препознају и доживљавају као део свог идентитета материјалне остатке прошлости чије је чување и управљање регулисано од стране државе. У Чачку се као доминантни делови материјалног наслеђа, препознатог и заштићеног од стране државе издвајају: Римске терме, црква Вазнесења Христовог (Богородица Градачка), објекти архитектуре 19. и 20. века (конак Господара Јована Обреновића, зграда Старог начелства, зграда Гимназије, Соколски дом, Пушељића кућа, Аћимовића кућа, зграда Института вођарства, Хотел Београд, зграда Трансфузије). Меморијални комплекси везани за ослободилачке ратове и два светска рата измештени су по рубовима насеља: Спомен парк борбе и победе и Меморијални комплекс Танаско Рајић у Љубићу. У сегменту овог рада *Биографије археолошких локалитета сагледане очима медија* који истражује начине на које се археолошки локалитети представљају јавности као значајан сегмент идентитета становника препознат је однос према средњовековној историји Чачка и цркви Богородици Градачкој (црква Христовог Вазнесења). Посебан однос градске управе према манастирима у Овчарско-кабларској клисури уочава се кроз обрађена стратешка документа (Програм развоја туризма 2018, 41-45, План имплементације 2020, 37). У доступној истраживачкој и научној грађи као значајни елементи идентитета (нематеријално наслеђе по законској терминологији) идентификоване су кошарка (Тимотијевић 2023) и музика – рокенрол (Бранковић 2013).

Истраживачки рад спровођен је у два облика, први се састојао у анкетирању грађана, а други у реализацији интервјуа са представницима локалних власти и руководиоцима локалних установа културе. Теренски рад је реализован у децембру 2021. године. Истраживање спроведено међу грађанима обликовано је тако да омогућава доношење општих закључака о положају материјалних остатака прошлости у једној територијално јасно дефинисаној заједници. Анализа одговора ће показати да ли заједница која себе примарно идентификује као Чачане користи материјалне елементе простора као основу или разлог дистинкције према другима. Будући да је тема рада археолошко наслеђе Чачка из римског периода, потребно је било утврдити да ли је тај локални идентитет делимично заснован и на материјалним остацима тог периода.

Питања су постављана са циљем да се открије шта испитаници доживљавају као урбане симболе (идентитет града) и да ли је њихов идентитет (лични и друштвени) заснован на елементима места и његовим карактеристичним пејзажима који се могу назвати наслеђем. Истраживање ће показати у којој мери је држава преко својих службеника и заштитом одређених простора утицала на већ постојећи локални идентитет.

8.2.1. Структура истраживања³⁸⁷

Током децембра месеца 2021. године спроведена је анкета међу грађанима Чачка са задатком са се сагледају њихови ставови према материјалним деловима културног наслеђа са нагласком

³⁸⁷ Социолошке истраживачке методе (анкета и интервју) и организација истраживања (Šušnjić 1973, 215-238; Havelka, Kuzmanović i Poradić 2004, 5-17, 30-38; 241-252) утврђени су у сарадњи са професорком др Мином Петровић са одељења за социологију Филозофског факултета у Београду. Истраживање је осмишљено, спроведено, а затим и обрађено током постдипломских студија у оквиру предмета *Студије савременог урбаног друштва*. За класификацију одговора и квантитативну анализу коришћен је ИБМ-ов софтвер ИПСС (IBM® SPSS® Statistics software). Употреба софтвера улакшала је попуњавање табеле сировим подацима и њиховој анализи (Havelka, Kuzmanović i Poradić 2004, 135-152). Сви анализирани подаци дати су у апсолутним процентима, што олакшава праћење заступљености одређеног одговора у узорку.

на археолошком наслеђу из римског периода. Анкета је састављена из четири дела. Прва питања су општег типа, усмерена на дефинисање појма наслеђе и појединачне објекте који се препознају као наслеђе у локалној средини. Други део усмерен је на откривање односа према археолошким локалитетима из римског периода. Одговори су указали на степен познавања римског периода развоја града и начине на које грађани стичу знања о археологији Чачка. Чињеница да је Чачак изабран за прву Престоницу културе Србије 2023. године створило је прилику да се код грађана испита однос према пројекту. Четврти део анкете заправо је најзначајнији за дефинисање односа становника Чачка према материјалним остацима прошлости. Одговори на питање *Које су Ваше најзначајније асоцијације везане за Чачак?* ће се потврдити, допунити или оспорити представе о својствима локалног идентитета Чачана. Коментари треба да покажу колико је заправо локални идентитет стабилан и да ли је заснован на елементима простора са којима су грађани у свакодневном контакту. Будући да анкетирани испитаници проводе део свог радног или слободног времена у непосредном додиру са најзначајнијим објектима материјалног наслеђа Чачка, њихови одговори требало би да покажу утицај те специфичне сценографије на њихове свакодневне активности и формирање особеног градског идентитета који се препознаје у литератури (Тимотијевић 2006, Тимотијевић 2007, Тимотијевић 2023).

Будући да је анкета усмерена на дефинисање односа према римском наслеђу резултати ће указати и у којој мери је увођење варијанте научног/државног дискурса о Србији као земљи римских царева утицало на постојећи национални и локални идентитет становника једног места у унутрашњости Србије. Као што сам већ приказала, крај 20. и 21. век обележила је појачана промоција римског наслеђа на територији Србије (Babić 2014, 254; Kuzmanović i Mihajlović 2014; Кузмановић и Михајловић 2018; Cvjetičanin 2020, 753-754). Обрада одговора везаних за римско наслеђе има за циљ да укаже колико је дискурс о Србији као колевци неких од најзначајнијих римских царева препознат и усвојен код грађана који имају директан контакт управо са наслеђем тог периода.

Грађани су анкетирани на подручју старог градског језгра: на тргу испред зграде Гимназије, на Градском тргу и Градском шеталишту. Центар града представља историјско, административно и образовно средиште, уједно је и део града у коме су лоцирани бројни угоститељски и продајни објекти. Највећи број испитаника обухваћеним анкетом од рођења живи у Чачку, чак 85%. Само је 10% навело да од детињства живи у Чачку, док је двоје дошло због посла, а три испитанице удајом (Табела 3, Аппех I). Чињеница да је највећи број испитаника живот провео у Чачку говори да ова варијабла неће значајно утицати на тумачење одговора у анкети. Са друге стране, овај податак има позитивно својство, јер указује на територијалну припадност анкетираних локалној заједници, односно групи која је одрасла у одређеном културном контексту.

Висока заступљеност младих у анкети, укупно 43 испитаника до 25 година делимично може објаснити чињеницом да спровођена у близини две највеће средње школе у Чачку (Гимназија и Економска школа), али и отвореношћу млађих становника за сарадњу и интересовање за учествовање у анкети. Старосној групи од 26 до 40 припада 17 испитаника, групи од 41-55 припада 21 испитаник, групи 46-65 само 9 испитаника, а групи 66+ 10 испитаника (Табела 1, Аппех I). Највећи број испитаника имају високо или више образовање 39, што је у складу простором на коме је вршена анкета (образовни и административни центар), 34 испитаника су ученици (близина две средње школе). Осам испитаника су студенти, 15 испитаника је завршило средњу школу, а четворо има занат (Табела 2, Аппех I).

Други део истраживања састојао се од интервјуа са особама које својим деловањем активно учествују у креирању градских политика или културних садржаја (укупно 10 испитаника). На

почетку сваког интервјуа наглашено да се он спроводи са циљем научних истраживања везаних за израду докторске тезе. Упркос реченом, постојала је могућност да мој професионални статус (сарадник Завода у Краљеву) утиче на одговоре интервјуисаних. Међутим, утисак је да убрзо након почетка интервјуа код већине саговорника, понесених темом интервјуа, претходна искуства нису играла значајнију улогу.

Интервјуи су обављени са представницима цивилног сектора (ЦС Ча, три испитаника), руководиоцима установа културе (УК Ча, три испитаника), односно руководиоцима градске управе (ГУ Ча, три испитаника и ЈП Ча, један испитаник). Испитаници се појављују под шифрама чиме се гарантовала анонимност, али је тиме постигнута и већа отвореност и искреност дела испитаника. У интервјуима нема ставова представника Народног музеја у Чачку, иако сам у више наврата покушавала да закажем састанак. Овај податак донекле умањује закључке рада, будући да Музеј представља институцију од примарне важности у вредновању и заштити археолошког наслеђа. Ставови о културном наслеђу нису добијени ни од представника туристичке организације, који није могао да пронађе слободан термин за интервју.

Сви испитаници имају високо образовање, двоје испитаника носи титулу доктор наука, док један има магистратуру. Испитаници су људи средњих година, између 41-55, осим два представника цивилног сектора који припадају групи преко 65 година. Сви су током интервјуа или пре започињања снимања нагласили да су њихове породице више од 100 година на овим просторима, наглашавајући свој осећај везаности за место. Издвојила бих интервјуе са особама означеним као УК Ча2, ГУ Ча3 и ГУ Ча2. Прва два јер се кроз њихове одговоре јасно осликава функција коју обављају у оквиру локалне самоуправе. Особа означена као УК Ча2 се трудила да буде политички и друштвено коректна. Овај интервју се може оценити и као најмање личан. Са друге стране испитаник ГУ Ча3, у функцији током целог интервјуа одговарао је суперлативу, без обзира да ли се ради о њему, градској управи или наслеђу. Упркос овој констатацији, разговор са ГУ Ча3 се може означити као изузетно конструктиван. Интервју са особом ГУ Ча2 отпочео је прилично сумњичаво због несигурности у истинитост образложења које јој је дато приликом уговарања интервјуа. Након прва два питања разговор је наставио да тече природно.

Интервјуи су били полуструктурисани, што је омогућавало постављање подпитања и олакшавало тумачење примарних одговора. Анализиране су говорне стратегије испитаника (упоређи Spasić 2006, 139), јер се показало да су сви саговорници, у различитој мери, свесни свог положаја унутар градске структуре и да су дати искази производ њиховог статуса. Давање изјава у складу са статусом потврђује премису да друштвени субјекти приликом самоиндентификације истичу своја најбоља својства, односно оне елементе друштвене класификације који су за њих најповољнији (Spasić 2006, 141). Проучавање говорних стратегија омогућава дефинисање основе припадности групи или главног статуса, односно најзначајнијег друштвеног обележја једне заједнице које одређује друге особине појединца или групе (Spasić 2006, 159). За интервјуисане особе то је податак да су рођени у граду или истицање везаности породице за град. Овај закључак још једанпут сведочи о виталности поделе на *племиће* и остале унутар основне заједнице која се самоидентификује као Чачани. Иако је форма интервјуа дозвољавала веће слободе у прикупљању података, показало се да се подаци добијени обрадом анкете пресликавају у одговорима добијеним кроз интервјуе. Одговори добијени у интервјуима нарочито су значајни, будући да интервјуисани појединци могу својим активностима активно утицати на креирање садржаја који се заједници представљају као битни, а кроз које се може подстаћи стварање односа према наслеђу.

Интервјуи и анкетирање одиграло се у посебној атмосфери, која је утицала нарочито на однос интервјуисаних особа према наведеним питањима. Наиме, Чачак је током октобра 2021. године одлуком комисије Министарства културе Републике Србије изабран за прву српску престоницу културе за 2023. годину (утицај пројекта на археолошке локалитете је детаљно представљен у делу рада под називом *Ера културе, Престоница културе Србије 2022-2024. година, Чачанска родна*).

8.2.2. Наслеђе, значење

Уводно питање интервјуа и анкете гласи *Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе* (Табеле 4 и 5, Аппех I)? Ово је контролно питање јер како дефинишемо наслеђе активно утиче на начине препознавања и ставове према њему. Будући да су предмет истраживања археолошки локалитети, који формално уживају заштиту државе, питање је постављено у складу са законом дефинисаним вредностима наслеђа, којима се наглашава његова материјална и историјска вредност (Закон 2021, чл.13 и 14).

Иако је анкетирано укупно 134 појединца, 34 листића је одбачено будући да анкетирани грађани нису одговорили на ово питање. Највећи број испитаника препознаје управо материјалност културно-историјског наслеђа 33 %. ³⁸⁸ Наслеђе као добра настала у прошлости која треба сачувати за будуће генерације дефинише 24,7% испитаника. Ова варијанта одговора је издвојена, јер указује на постојање вредносног суда према наслеђу као нечему вредном према чему испитаници осећају одговорност. Са друге стране одговором није наглашена материјалност. Наслеђе као оставштину предака, као веру и традицију сагледава 26,8% испитаника. Овај одговор се код 13 % испитаника појављује у комбинацији са одговором добра која треба сачувати за будуће генерације. Уколико повежемо одговоре (збирно 39,8%) више од трећине грађана доживљава наслеђе као остатке прошлости повезане са нацијом (Срби) и вером (православље).

Интервјуисани испитаници у већини сагледавају наслеђе као материјалну или духовну потврду идентитета или припадности народу (Срби).

„Наслеђе свакако подразумева добра без обзира да ли су она материјална или нематеријална која смо наследили од претходних генерација, а која имају неку специфичну базу за једну **нацију и идентитет једног народа**. Та наслеђа утичу на креирање профила једне нације, града, државе или било чега у неком моралном смислу у смислу идентитета. А најважније у смислу грађења **националног поноса** преко свог наслеђа“ (УК Ча1).

„Занимљиво је да у најширем смислу речи наслеђе значи **темељ нашег идентитета....** пре свега материјално, затим духовно“ (ЦС Ча2).

„Наслеђе је нешто што је преостало од старијих генерација, углавном у простору на коме живимо или радимо и што нас обликује у том **идентитетском смислу речи**. Ја то не раздвајам строго, јер и један и други (материјални и духовни) на неки начин проистичу или претходе једном другом“ (УК Ча3).

³⁸⁸ Део анкетираних испитаника давао је концизне одговоре, док су се одговори дела испитаника састојали од комбинације две основне категорије, па је одлучено да се у обради наведе и друга варијанта основног одговора, која је приказана у Табели 2.

„Појам наслеђа не подразумева само наслеђе у неком материјалном смислу, већ једноставно наслеђе у сваком погледу, у погледу навика, обичајних права, личним **осећајем грађана насеља да припадају том насељу и оно по чему су специфични и сматрају да их то одваја**“ (ЈП Ча1).

„Прво што ми пада на памет јесте **културно наслеђе** нешто што овај град његује и чува. Као своје наслеђе и своју традицију гледамо оно што смо ми наследили **од својих предака**, а што треба да оставимо и сачувамо за будућност“ (ГУ Ча2).

„У најширем смислу наслеђе је пре свега оно што смо наследили **од давних предака**. Што се Чачка тиче то је средњовековно наслеђе, али и старо римско наслеђе које се огледа у римским термама, у Градини на Јелици. То је наслеђе векова иза нас али за мене је битно наслеђе у духовности, васпитања, образовање и усађивање генерацијама онога што су **наши преци пре свега у вери нашли и пронашли себе**“ (ГУ Ча3).

Нагли прелазак са римског наслеђа, на: *наши преци пре свега у вери нашли и пронашли себе* представља јасну потврду да код испитаника постоји свест о наслеђу као законом утврђеној категорији и наслеђу које се доживљава као део идентитета. Код испитаника ГУ Ча3 најочигледније се уочава деловање старијих традиција, у којима се однос према националном наслеђу сагледава као природан. Међутим, свестан своје позиције, испитаник је обликовао друштвено коректан одговор у складу са новијим наративима о универзалним вредностима наслеђа. Утицај новијих наратива постаће евидентнији у наредним сегментима разговора.

„За мене је наслеђе све пре свега наша традиција, култура и обичаји. За мене је наслеђе све оно што је **везано исконски за нас, за наше обичаје, традицију и културу**. Наслеђе су преци, што смо ми наследили **од обичаја које свакодневно спроводимо у нашим животима**“ (ЦС Ча2).

„Наслеђе значи очување сећања на људе и догађаје који су обележили време које је протекло и које обележава садашње време. Јер то **сећање** треба сачувати за будућност“ (ЦС Ча3).

Формулација у одговорима *од претходних генерација, од предака, идентитет* упућују на континуитет, односно на доживљај наслеђа као нечега што је повезано са народом/нацијом, док се наслеђе које није повезано директно са прецима ређе спомиње. Овај утисак биће потврђен одговорима у наредном делу интервјуа.

Треба посебно истаћи значај традиције, обичаја, односно нематеријалних облика наслеђа у одговорима испитаника. Представници установа културе свесни су савремених подела (материјално/нематеријално), међутим наглашавање нематеријалних облика наслеђа, у чији домен спада и сећање (ЦС Ча3), није само производ законских подела, на шта указују одговори испитаника који нису упућени у законску номенклатуру. Наслеђе су, дакле пре свега остаци и традиције везани за претке. Одговори испитаника потврђују резултате анкете по којој наслеђе представљају добра сачувана од претходних генерација (као први одговор 24,7%, као други одговор 9.4%,) и оставштину предака, веру, културу, порекло (као први одговор 26,8 %, као други одговор 40.8 %). Овим податком се још једном потврђује почетна премиса да су представници локалне самоуправе саставни делови заједнице и да са њом деле одређене погледе на друштво и простор у коме живе.

Релације *Ми – Други* такође су веома битне, јер потврђују значај наслеђа за дистинкцију једне групе у односу на друге. Та дистинкција је код испитаника усмерена је на потврђивање припадности једној традицији кроз нацију и веру (ЦС Ча2, ГУ Ча3, УК Ча1, ЦС Ча2).

Дистинкција се врши и на локалном нивоу у односу на друге локалне самоуправе или сеоско становништво (ГУ Ча 2, УК Ча3, ЈП Ча1).

Одговором на наредно питање анкете требало је додатно потврдити претходне исказе. Питање је гласило: *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Чачка?* Будући да се поставља одмах после питања везаног за културно-историјско наслеђе и ово питање формирано је у складу са званичним институционализованим и ауторитативним дискурсом о наслеђу (АДН). Испитаници су имали могућност на наведу до три ствари или објекта које сматрају најзначајнијим (Табеле 6, 7 и 8, Annex I). У шифрама је издвојено укупно 7 категорија и осма као друго. Велики проценат категорије друго (укупно 33%) говори о непостојању јасних и препознатљивих облика материјалног наслеђа које грађани препознају као вредности на нивоу града. Највећи број испитаника је навео установе културе (I 21%, II 26,3%, III 31,6%, Табеле 6, 7 и 8, Annex I).³⁸⁹ Испитаници су наводили Народни музеј, Архив (деле зграду Начелства) и Галерију Надежда Петровић. Велики број испитаника издваја конак Јована Обреновића (23,5 %), иако се он налази у склопу Музеја. Закључак је да се конак сагледава као вредан објекат архитектонског наслеђа, маркер у простору, а зграде Начелства и Галерије као средишта установа. Значајни проценат испитаника препознао је цркву Христовог Вазнесења (53,6%), и Гимназију (26,7%) као значајне објекте градитељског наслеђа.

Занимљиво је да нико од грађана није навео уже градско језгро или објекте грађанске архитектуре који нису седиште институција, што може указивати на непостојање односа према урбаним вредностима простора као целине. У одговорима нема зграде Економске школе, Пушелића куће, зграде Инфузије или Института за воћарство, који такође представљају маркантне објекте из прве половине 20. века. На однос грађана према градском језгру указује и исказ једне од интервјуисаних особа:

„Град је почео да се шири као индустријско место са јако израженим развојем предузетништва. То је утицало да се те првобитне материјалне поставке или да ти објекти промене битно свој изглед. Усклађивање града са модерним потребама није био само урбанистички став већ је просто израз жеља и захтева власника појединачних објеката да се наслеђени објекти модернизују“ (ЈП Ча1).

Римске терме у Чачку појављују у сва три одговора као доминантан облик наслеђа (Annex I, Табеле 6, 7 и 8, I 25%, II 19,2%, III 14,7%). Ово је изузетно значајан податак, будући да је чак 58,9% испитаника навео терме као један од одговора. Збирно гледано терме се као облик материјалног наслеђа подједнако појављују у одговорима са установама културе (78,9% испитаника) и црквом Христовог Вазнесења (53,6% испитаника).

Представници институција на питање о наслеђу Чачка, такође нису имали усаглашене одговоре. Као доминантни маркери навођени су делови простора у самом градском језгру, али што је значајније и ван њега. Одговори су обухватили и делове природног наслеђа који обликују непосредну околину градског језгра.

„Свакако то мора бити црква која је најстарији објект који је подигнут овде у граду за време док је овде још моравски жупан Страцимир управљао Моравском регијом. Затим ту су Конак Јована Обреновића који је бранио Чачак, Обреновићи, значајни археолошки локалитети“ (УК Ча1).

³⁸⁹ Установе културе су обрађене збирно на предлог професорке др Мине Петровић, одељења за социологију Филозофског факултета уз чију помоћ је и изведено истраживање. Додељивањем свакој од институција посебне варијабле додатно би се проширио број одговора, а проценти би се уситнили, чиме би неминовно неки од одговора били сврстани у ставку друго, која је упркос великом броју варијабли (7) висока.

„Мислим да се град Чачак највише препознајемо по Овчарско-кабларској клисури, по врховима Овчару и Каблару, по меандрима и по манастирима“ (ЦС Ча1).

„средњовековно наслеђе, али и старо римско наслеђе које се огледа у римским термама, у Градини на Јелици...Мала или српска Света гора, 10 манастира у Овчарско-кабларској клисури, па манастири Вујан и Стијеник. Наравно и остале светиње које потичу из средњег века“ (ГУ Ча3).

„Тај римски период је врло значајан у Чачку, али оно што је занемарено...или је само успут рађено то је тај средњи век ... али мислим да за нас средњовековни период има посебан значај...Чини ми се да се неке ствари намерно раде што мислим да не би смело“ (ЦС Ча2).

„улице, споменичко наслеђе у старом језгру, наравно цркве и манастири“ (УК Ча2).

„Изузетна традиција културних манифрестација које нису прекидане ни за време бомбардирања...сећање на значајне људе“ (ЦС Ча3).

Манастири у Овчарско-кабларској клисури појављују се у великом броју одговора. Осим манастира испитаници наводе посебно и клисуру као облик природног наслеђа. Иако је и у анкети било одговора везаних за манастире, они се због формулације питања јављају у изузетном малом броју, па су потпали у категорију *друго*. Однос градске управе према манастирима огледа се и у обрађеним стратешким документима. У документима манастирима се посвећује знатно већа пажња у односу на друге видове наслеђа, а такав однос је најлакше уочити у *Програму развоја туризма града Чачка за период 2019-2024. године* (Програм развоја туризма 2018, 41-45). Однос према манастирима није само производ верске припадности испитаника већ и препознатог туристичког значаја манастира и клисуре за град.

Један од одговора директно је везан за специфичност менталитета становника „Издвојила бих један вид наслеђа који други препознају код нас а то је присуство одређеног интелектуалног ината“ (ЈП Ча1). Менталитет као специфични део наслеђа највише је заступљен у одговорима везаним за личне асоцијације испитаника који ће бити обрађени кроз завршна питања упитника.

Природно окружење као доминантна асоцијација на град и као део личног идентитета код једног испитаника доминира целим током интервјуа.

„Ја бих на првом месту ставио овај географски простор. Није Западна Морава, за нас то је Морава и мислим да јој се целим током већина људи тако и обраћа... издвојио бих Мораву као део нашег пејзажа, а с друге стране мислим да су врло важни за прошлост града индустријско наслеђе, спорт и култура“ (УК Ча3).

Иако је већина испитаника у својим одговорима набројала наслеђе које се и код грађана издваја као битно и које је ушло у првих 7 категорија, у њиховим одговорима готово да се археолошки локалитети не појављују (осим код ГУ Ча3, ЦС Ча2 и УК Ча1).

8.2.3. Римско наслеђе Чачка

Наредни сегмент анкете имао је за циљ да сагледа однос становника Чачка према римском наслеђу које је смештено у центру Града и које се препознаје преко Римских терми, као јединим за сада доступним локалитетом овог периода.

Значајна заступљеност Римских терми као одговора у претходном питању на први поглед говори да су терме упркос генералном лошем положају у претходних 50 година ипак препознате као значајни део наслеђа Чачка. Откривање терми почетком 1970. године, а затим и њихово истраживање и претензација (1970-1975) поклопило се са тренутком великих грађевинских захвата на територији урбаног језгра Чачка. Трансформација центра је отпочела измештањем пијаце из центра, изградњом Културног центра и робне куће, као и дефинисањем габарита новог градског трга. У тренутку открића на простору терми налазиле су се баште породичних кућа (подаци добијени од ЦС2). Иако је пројекат Лучне зграде делимично промењен како би се терме сачувале, оне су њеном монументалношћу остале скривене. Од откривања до данас на терме се свакодневно избацује ђубре, шут, мазут из подстанице Лучне зграде.

У периоду од 50 година терме су биле део културне сцене града само кроз манифестације Ноћ музеја и Музеји 10 од 10 (3 године). Водичка служба Музеја, никада није имала, у свом опису посла, обавезу да посетиоце упућује или води на терме. Локална самоуправа је током 2018. уложила средства у сређивање ходне стазе и паноа, после чега су терме отворене за јавност. Током 2020. изведени су радови на реконзервацији што је требало додатно да утиче на реафирмацију простора и приближавање јавности. Ипак, резултати анкете указују су све ове активности недовољно утицале на приближавање простора грађанима и његово посећеност.

На питање *Да ли су чули за Римске терме?* сви испитаници су дали потврдан одговор. Највећи проценат испитаних у анкети 54% за терме је сазнало у школи (Табела 9, Аппех I). Овај резултат треба директно повезати са високом заступљеношћу терми у одговорима о културно-историјском наслеђу Чачка првог дела анкете. Испитаници су кроз питање о наслеђу у великој мери репродуковали знање научено кроз образовање, медије и рад званичних институција. Знатно мањи број испитаника је на ово питање одговорио у породици (укупно 5), што указује на умањени значај приватног у упознавању са овим типом наслеђа.

Већина интервјуисаних особа изјавила је да се са Римским термама срела у раној младости, кроз образовни систем, мада не памте тачно када. Додатна објашњења дали су **УК Ча1** да је посета била „организована јер се у терме није могло слободно ући“ и **ГУ Ча2** „било отворено место где смо се скупљали и дружили, наравно знали што је то, али нам је било интересантно јер је то градска локација, а ипак заклонита. То је било можда неких осамдесетих година“.

Иако су сви анкетирани испитаници чули за терме, 22% није никада посетило терме, од чега је 18% узраста до 25 година (Табела 10, Аппех I). Уколико упоредимо категорију старост са укупним бројем испитаника који нису посетили терме проценат млађих од 25 износи 80%. Овако висок проценат потврђује смањени утицај породице/личног у процесима откривања наслеђа из римског периода. Ова два процента заједно веома су значајна за доношење закључка о видљивости Римских терми у урбаном језгру града, а затим и значаја који римско наслеђе има у савременим процесима стварања идентитета становника и града.

Једна од интервјуисаних особа у току разговора дала је следећи исказ: „Кад би упитали суграђане значи ли вам то нешто (терме) већина би одговорила значи зато што сте ме питали. Иначе мислим да добар део становништва и не би знао да пронађе терме“ (**УК Ча3**). Будући

да су терме су отворене за јавност 2019. године, две године пре спровођења анкете висок проценат испитаника који никада нису посетили терме указује да код већине грађана није постојала потреба да их након отварања посете. Занимљив је податак да је чак 17 % испитаника случајно наишао на њих. Поставља се питање, на које није у овом тренутку могуће дати одговор због форме анкете, да ли су испитаници претходно трагали за термама или су случајно на њих наишли у потрази за градским пречицама.

Наредно питање у анкети било је везано за карактер материјалних остатака који су смештени у урбаном језгру Чачка. Највећи број испитаника 69% знало је да се на простору Чачка у римском периоду налазило насеље, односно утврђење (Табела 11, Annex I). Велики број одговора терме, нешто друго или не знам (31%) сведочи да значајан број испитаника нема адекватно сазнање о археолошким остацима испод града и не сагледава терме као део већег грађевинског комплекса. Оваква структура одговора директно се одражава кроз проблеме које служба заштите непокретног културног наслеђа има у имплементацији мера заштите у плановима или приликом изградње нових објеката.³⁹⁰ Представници медија и сами огледало заједнице константно кроз прошлост извештавају о неочекиваним открићима потврђујући да становништво није довољно заинтересовано или правилно обавештено о карактеру или границама археолошких локалитета на подручју града.

О односу римског и наслеђа које је настало досељавањем Срба на Балкан и које се сматра националном баштином, анкетирани испитаници су прилично неусаглашени, подељени готово на пола (Табела 12, Annex I). Изненађује да су се ученици, односно млађи испитаници изјаснили у већем проценту да римско наслеђе нема исти значај (да19 : не24), али се примећује и висока заступљеност високо образованих (да15 : не23).

Резултати анкете осликавају промене у образовном систему и израженом националном дискурсу карактеристичном за последње три деценије, потврђујући да су млађе генерације (образоване након 1991. године) социјализоване уз наглашено присуство и величање националних обележја и историје у односу на старије генерације (Subotić 2013, 311-314).

8.2.3.1. Кратак осврт на утицај образовног система у формирању односа према историјским периодима

У циљу јасније формулације претходних закључака потребно је указати на садржај уџбеника и наставних планова путем којих грађани стичу формална сазнања о римском периоду и наслеђу. Уџбенике историје од стицања аутономије, односно независности Србије у 19. веку обрадио је Владимир Д. Михајловић у књизи *Римско наслеђе у Србији* (Михајловић, 2023). Колега Михајловић с правом закључује да је конструкција облика и садржаја римског наслеђа у средњошколским уџбеницима упадљиво стабилна и да је изложена у форми набрајања политичких, државних и војних догађаја. Овакав приступ значајно умањује могућност активног учешћа ученика у тумачењу изложеног градива или развијању критичког мишљења о прошлости што уједно и ослаби интересовање за предмет. Археолошка знања, чак и након значајног развоја дисциплине у 20. веку нису нашла адекватан простор у структури уџбеника (Михајловић 2023, 307-314). Наведене закључке могуће је оснажити додатним информацијама.

³⁹⁰ Инфраструктурни делови пројекта *Чачанска родна* потпуно су занемарили чињеницу постојања археолошких слојева у центру (коментар ауторке као стручног сарадника Завода у Краљеву).

Последњи у низу проучаваних уџбеника у књизи *Римско наслеђе у Србији* приредио је за гимназије Немања Вујичић, професор старог века на филозофском факултету у Београду. Уџбеник је први пут штампан 2019. године (Mihajlović, 2023, 303-307). Прилику да своја знања о римском периоду обликују према овом уџбенику имало је мање од 26,3% средњошколаца, који су по званичним подацима Републичког завода за статистику Србије у 2022/2023. године завршили гимназије.³⁹¹ Наставни план усклађен са уџбеником колеге Вујичића обрађује се само у класичним одељењима гимназија (општи, друштвено-језички, природно-математички) и специјализованом одељењу за историју и географију.³⁹² Ученици специјализованих одељења, који историју уче само две године³⁹³ наставу похађају по програмима за четворогодишње средње стручне школе (Програм наставе 2023, 165-173). Ученици трогодишњих стручних школа имају историју само годину дана (Програм наставе 2023, 161-165). У стручним школама историја се појављује и као изборни предмет са *одабраним темама*,³⁹⁴ који ученици могу изабрати додатно током једне године школовања (Правилник о наставном плану 2023; Правилник о плану и програму 2024). У наставним плановима стручних школа историји старог века посвећено је свега неколико лекција, па је и могућност да се деца заинтересују за овај период значајно умањена (Програм наставе 2023, 162, 166). Наставни план и програм стручних школа усмерен је на изучавање националне историје.

За перцепцију Римског царства и наслеђа значајно је поменути и највећу промену у образовном систему од 2000. године, а то је увођење веронауке. Број деце који у нижим разредима основних школа изучава веронауку убедљив је у односу на ученике грађанског васпитања (80:20%).³⁹⁵ Знања која основци, а касније и средњошколци стичу о Римском царству учећи о ранохришћанском периоду и страдању првих хришћана не треба занемарити у стварању односа према локалном римском наслеђу.

Прича о утицају школства је веома комплексна тема, поготово у садашњем тренутку опште кризе и смањеног интересовања омладине за дисциплине које се баве прошлошћу. Иако је модернизација уџбеника добра полазна основа промене односа према прошлости поставља се питање је на који начин се стичу основна знања о неком историјском периоду. Без намере да отварам комплексно питање образовања сматрам да је немогуће говорити о процесима образовања без укључивања у једначину организацију часа која у многome зависи од предавача и појединачних начина не/комуницирања са ученицима унутар њега. Просвета није остала изван опште кризе која је захватила српско друштво, па би био нереално претпоставити да се, без изузетка, реализацији плана и програма приступа са здравом дозом моралне и професионалне одговорности.

Локално посматрано веома мали број наставника посвећује пажњу археолошким локалитетима са којима ученици могу остварити или остварују непосредни контакт.³⁹⁶ На подручју Чачка само један наставник географије средње економске школе је обилазак Римским термама уврстио у свој редовну наставну активност.³⁹⁷

³⁹¹ Извор: <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/obrazovanje/srednje-obrazovanje>, преузето 12.10.2024. године.

³⁹² Извор: <https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2021/10/Prilog-1-Plan-geo.-i-ist..pdf>, преузето 23.10.2024. године.

³⁹³ Извор: <https://prosveta.gov.rs/prosveta/srednje-obrazovanje/gimnazije/specijalizovne-gimnazije-i-odeljenja/>, преузето 12.10.2024. године. Додатно потврђено у разговору са наставником историје у Гимназији Краљево.

³⁹⁴ Одабране теме се бирају у складу са стручним смером ученика.

³⁹⁵ Извор: <https://www.politika.rs/scc/clanak/494037/Gradansko-vaspitanje-izabrala-trecina-ucenika>, 12.10.2024. године.

³⁹⁶ Податак добијен у разговору са наставником Гимназије у Краљеву.

³⁹⁷ Податак добијен у разговору са кустосима Народног музеја у Чачку.

8.2.3.2. Однос према римском наслеђу сагледан кроз интервјуе

Интервјуисани појединци су имали такође подељена мишљења о односу између националног и римског наслеђа. Део испитаника је одговарао у складу са одговорима на прво питање и коме су апострофисали наслеђе као део националног идентитета, оставштину предака.

„Ако се сад вратимо на римске терме мислим да се ту јасно види материјални доказ. И он је различит од онога што смо ми (Срби) имали“ (ЦС Ча1).

„Богородица Градачка, ипак је ближа, будући да је хришћанска, ми полазимо од тога да је око наше цркве настао град. А то нешто што везује Чачане за терме је просто сувише далеко. Наравно, не могу сви људи исто сагледавати наслеђе, једноставно свако има своје личне фаворите“ (ГУ Ча2).

„Мој утисак је да већина становника Чачка нема осећај за римске терме. Они ће вам рећи да, имамо Римске терме ако треба да кажу шта је то што треба посетити, али у смислу да су међусобно су повезани и да припадају једно другом и терме нама и ми термама не“ (ЈП Ча1).

„Мислим да апсолутно има разлике. Нико с ових простора уверен сам не доживљава римско наслеђе као своје. Срби не доживљавају ни Рим, ни Римљане, ни Италију као нешто што је матично, нешто што је наше наслеђе. На крају крајева ми Словени на овој територији формирали смо се након тога миграцијама. Од тог тренутка претпостављам да промишљамо о креирању сопственог наслеђа и сопственог идентитета“ (УК Ча1).

„Мислим да мало постоји свест о континуитету наслеђа. Пре свега имамо идеолошки, односно религиозни аспект. Период Рима је пагански период у прошлости. За нас историја креће прихватањем хришћанства и остало се идентификује према томе. Овај римски период остављен је за љубитеље прошлости, за туристе тако да је та свест о континуитету углавном не постоји и врло је тешко везати просечног суграђанина за тај период“ (УК Ча3).

„Можда мање за римске терме, а више за ово архитектонско наслеђе које је видљивије и које је да кажем веће и упечатљивије у центру града“ (ЦС Ча3).

Један од испитаника је нагласио да однос према наслеђу, без обзира на период, једноставно није добар: „Мислим да нема разлике и сагледава се на један начин који није добар“ (ЦС Ча1). Док је само један испитаник одговорио да: „Мислим да људи сматрају да је то наслеђе свих који живе на овим просторима, да кажем градско“ (УК Ча 2).

Посебно треба издвојити одговор ГУ Ча3, јер сведочи прихватању дискурса о Србији као родном тлу неких од најзначајнијих царева касне антике „за мене лично импресија је ништа мања, јер доказ је да су овде Римљани на путу од Наиса ка Риму имали свој град и имали своје место ... где су се и одмарали разни римски императори ... Бојим се да нове генерације све се мање то вреднују и зато је на нама старијима да им кажемо колико је то битно“ (ГУ Ча3). Испитаник је препознао римско наслеђе као културни капитал на коме се може изградити и промовисати нови имиџ града Чачака (упореди Smith 2006, 49). Саговорник је усвојио део званичног институционализованог дискурса (Кузмановић и Михајловић 2018, 137), али је нагласио (увеличао) значај остатака који се налазе на простору Чачка. Историјским изворима нити археолошким истраживањима присуство римских императора на подручју града није потврђено. Испитаник је овом изјавом извршио дистинкцију наглашавајући значај свог града у односу на околна места. Испитаници ГУ Ча2, ЦС Ча3, као и УК Ча1 исказали су своје дивљење према Виминацијуму и Сирмијуму и са сетом изјавили да ...*ето Чачак има само*

терме, недовољне за велику промоцију и улазак у званични круг градова који се везују за римске царе.

У интервјуима римско наслеђе се помиње на начин на који легитимише Чачак као град богат културним наслеђем, као град са традицијом. У овом контексту треба сагледати и значајан проценат Римских терми као одговора на питање *Шта бисте издвојили као значајно наслеђе Чачка*. Римско се помиње у контексту ауторизованог дискурса о наслеђу јер је римско нешто што је одобрено и потврђено као друштвено пожељно (упореди Smith 2006, 257). Промоција римског наслеђа представља изузетно моћни политички исказ значења које дајемо прошлости (Чачак као град римских царева), а преко тога и садашњости. Оно је битно *локалној елити* у изградњи новог имиџа града, а посредно служи и као потврда локалних идентитета и посебности коју Чачани истичу. Међутим, други део интервјуа, као и анкета потпуно ће показати другачију слику.

8.2.4. Личне асоцијације, нестајање Рима

Колико је заправо римска прошлост Чачка важна у свакодневном животу Чачка покушала сам да сазнам кроз питање *Које су Ваши личне асоцијације везане за Чачак?* Реч асоцијација, на први поглед не мора/није повезана са наслеђем. Међутим, асоцијације на град, односно слике кроз које се ствара осећај за место настају свакодневним контактом са простором деловањем урбаних симбола – идентитет града и унутрашњи град. Оне су уједно део идентитета/наслеђа групе која има заједничка или дељена искуства у контакту са изграђеним вредностима простора. Чињеница да је 64% испитаника (Апнех I, Табла 16) потврдило да су ове асоцијације део њиховог идентитета потврђује да је наслеђе процес стварања вредности и сећања. Одговори на питања *Шта бисте издвојили као значајно наслеђе Чачка* и *Које су ваше личне асоцијације везане за Чачак* представљају окосницу упитника јер указују на постојање значајних разлика у томе шта се као сагледава као наслеђе у различитим контекстима.

Анкетирани испитаници су имали могућност да као одговор на питање наведу до три појма (Табеле 13, 14 и 15, Апнех I). Као и код претходних питања истиче се велики број различитих одговора, па иако је уведено 11 шифара скоро трећина одговора је смештена у колону друго. Разлог за овакву структуру одговора може се наћи у интервјуима.

„Чачак је средина која нема тако јасну профилисану идентификацију, већ се идентитет нашег града дефинише из неколико сегмената и у том смислу можемо препознати материјални део наслеђа“ (УК Ча1).

„Колективни идентитет Чачка је тешко одредити и ми смо се тиме бавили у оквиру овог пројекта Престоница културе Србије. Кад је требало да се нађе везивна нит или идеја водиља, једна од водиља за коју се сви можемо некако ухватити ми смо били у проблему. Па смо дошли до једног солмонског решења који је, на крају испоставило се било врло прагматично да се пронађе више тих елемената колективног идентитета наслеђа које нас обликује на неки начин“ (УК Ча3).

Римске терме које су се нашле на 3. месту по броју одговора на питање *Шта бисте издвојили као значајно наслеђе Чачка* (55 одговора) у асоцијацијама су збирно заступљене у само 11 одговора. Других одговора везаних за археолошко наслеђе нема. Овакав резултат је потпуно у складу са одговорима на питања о посети термама и значају римског наслеђа.

Код анкетираних грађана у првој варијанти одговора највише су заступљени природни делови наслеђа (први одговор 25,5 % збирно сва три одговора 58,1%). Најчешће је навођена река Морава, као што је истакао и испитаник **УК Чаз** „Није Западна Морава, за нас то је Морава и мислим да јој се целим током већина људи тако и обраћа“. Затим, се наводе Овчарско-кабларска клисура и њени меандри.

Збирно најзаступљенију варијанту одговора представљају споменици (као први одговор само 1%, али укупно у сва три поља 65,9%). Овакву структуру одговора треба повезати са односом који грађани имају према значајним људима пореклом из Чачка. У одговорима се издвајају споменици Танаску Рајићу, Степи Степановићу, Надежди Петровић и Владиславу Петковићу Дису. Категорија знамените/познате личности, такође је заступљена у великом проценту (збирно 46,9 %). Значај људи, односно знаменитих појединаца за историју града и формирање специфичног менталитета потврђује се и кроз одговоре интервјуисаних појединаца. Иако по природи различити, што је био и разлог њихове одвојене обраде у суштини споменици и знамените личности носиоци су заједничке идеје. Чачани су кроз своје одговоре наглашавали значај људи, познатих личности у стварању јединственог места каквим се Чачак данас сагледава изнутра (унутрашњи град). Уколико даље упоредимо одговоре дате кроз анкету и одговоре у интервјуима Чачак као град кошарке (збирно 15,7%) такође се може окарактерисати као тековина познатих појединаца и специфичног менталитета. Идеја о Чачку као значајном југословенском граду кошарке јавља се још почетком шездесетих година 20. века. Успеси у спорту отворили су могућност да се потврди посебан локални идентитет, истакне супериорност према окружењу (села и оближњи градови), али и отпор према централној управи у Београду (Тимотијевић 2023, 144-150).³⁹⁸

Архитектура, као материјални маркер простора појављује се у одговорима кроз цркву Христовог Вазнесења (збирно 9 испитаника) и Гимназију (збирно 17 испитаника). Кроз ова два објекта најбоље се уочава симбиоза материјалне и нематеријалне компоненте наслеђа. Гимназија и црква материјализују сећања, односно материјални су подсетник на одређене догађаје, осећања и ситуације. Већина анкетираних цркву назива црквом св. Вазнесења, веома мали број употребљава израз Богородица Градачка.³⁹⁹ Имајући на уму дискурс који је уобличен приликом прослављања 800 година од изградње Богородице Градачке од стране стручњака, црквених великодостојника и новинара овај податак представља изненађење, али је веома значајан за проучавање процеса обликовања наслеђа и утицаја стручњака на њега. Наиме, чинило се, прелиставајући Чачански глас из 1992. године да је цео Чачак уједињен у прослави годишњице,⁴⁰⁰ међутим употреба садашњег назива цркве (или једноставно црква у центру) уместо њеног историјског имена говори (Богородица Градачка само три одговора у целој анкети) да је становницима важнија верска вредност објекта. Употреба садашњег назива указује да стручна знања и доживљаји стручних лица, иако значајни нису потврда нити основа система вредности који постоји у заједници. Питања и недоумице везане археолошке слојеве и старост објекта потпуно остају изван фокуса заједнице. Очување оригиналне материје објекта, такође је небитно заједници која је усмерена ка модернизацији објекта.⁴⁰¹

³⁹⁸ Чачани су сматрали да је екипа Борца оштећена када је 1952. године Кошаркашки савез Југославије тумачио нова правила у интересу београдских клубова након завршетка првог дела прволигашке сезоне 1952. године. Симбол отпора и незадовољства постао је Радмило Мишовић (*Маршал са Мораве*), који је био најбољи стрелац пет година за редом Прве југословенске лиге, али никада није постао члан препрезентације.

³⁹⁹ Иста је ситуација и у одговорима на питање *Шта бисте издвојили као значајно наслеђе Чачка?*

⁴⁰⁰ Као феникс се дизала из пепела, *Чачански глас* од 13.11.1992. година, стр. 3; Споменик браћен сећањем, *Чачански глас* од 13.11.1992. година, стр. 3; Вечна зубља изнад свих векова, *Чачански глас* од 6.11.1992. година, стр. 1.

⁴⁰¹ Почетком треће деценије 21. века отпочело је осликавање унутрашњости, иако није било података оригиналним композицијама. Црквена општина је више пута током претходних деценија подносила захтеве у

Треба издвојити велики број одговора везаних за брдо Љубић⁴⁰² и Спомен парк⁴⁰³ код млађе популације (збирно 16%). Велика заступљеност одговора везаних за меморијале, односно догађаје према којима нема искуствене повезаности сведочи о процесима прилагођавања значења или стварања нових асоцијација за просторе или њихове изграђене вредности. Подаци добијени у анкети показују да су групе константно у процесима трансформације и преговора о сопственом значењу и вредностима. Управо, ова могућност трансформације, односно стварања нових значења може просторима, чије је оригинално значење заборављено или постало мање битно обезбедити трајање.

У одговорима питање о асоцијацијама на Чачак најјасније се уочава дисбаланс између званичног дискурса и наслеђа које је лично доживљено од стране заједнице. Јавни идентитет места, као заједнички доживљај заједнице заснован је у највећој мери на природним одликама простора и кроз знамените личности (комбинација споменици и знамените личности).

Резултати интервјуа прате тренд изражен кроз анкету. У одговорима се као личне асоцијације за Чачак издвајају одговори везани за менталитет, познате личности или природу (река Западна Морава, врхови Овчар и Каблар, планина Јелица).

„Центар Чачка и наравно људи, посебан дух који носи Чачак. Као и Морава која је обликовала град и старо језгро“ (ЦС Ча3).

„Мене везује тај простор, амбијент и нека архитектура прве половине 20 века. Моја велика опсесија и љубав, једна недоречена прича мени је Богородица Градачка“ (ЦС Ча2).

„И посебан дух. Ми Чачани јесмо мало необични, мало тврди и препознатљиви. А да, не мењамо свој нагласак без обзира где се налазимо. Мени је Чачак и град рок енд рола, град спорта. Јер смо специфични, посебни и поносни што што се разликујемо од других“ (ГУ Ча2).

„Издвојила бих цркву. Мислим да је она основа нечега што је препознатљиво. Затим спорт, као култура и једног начина опхођења и рада с децом. Прво, то је црква, а затим и Гимназија. Црква обликује простор, и то градско језгро и Морава наравно, јер када дођете у град прво видите Мораву. По мени то је и поглед на град са висине, на пример из Спомен парка. И људи. То је све део мог идентитета“ (УК Ча2).

„Људи ...Чачак и сваки град чине људи. Чачак има Богом дану природу Мораву на коју смо поносни. Наша језера, планине, али пре свега дух. Чачани су заиста препознатљиви по том невероватном духу, имају своје посебне афинитете према шалама“ (ГУ Ча3).

„Чачак град кошарке, град хале на Морави, град рок енд рола, затим књижевника ... Надежда Петровић која је уткана у културни идентитет овог града. А за мене то су и природне одлике је овог простора, Овчарско-кабларска клисура ... Наравно Морава која је жила куцавица нашег града, компанија Слобода која је свакако била индустријски гигант“ (УК Ча1).

циљу израде подног грејања (усмено и писмено Заводу у Краљеву), али је због потребе извођења археолошких истраживања увек од идеје одустајала.

⁴⁰² Једина јавна, уједно и зелена површина у насељу Љубић је *Меморијални комплекс Танаско Рајић*, који је посвећен сећању на најзначајнију битку Другог српског устанка. Нико из млађе генерације није навео име меморијалног комплекса већ колоквијални облик топоса.

⁴⁰³ Спомен парк борбе и победе (идејно решење архитекте Богдана Богдановића) посвећен је жртвама Другог светског рата и налази се уз јужну обилазницу Чачка према Лозници.

„Мени је то Морава, Овчар и Каблар, Јелица у суштини пејзаж који сваког дана гледам чим изађем из куће или стана“ (УК Ча3).

„Сигурно Морава, друга је за мене Јелица и све оно што Јелица носи и као оквир града и као археолошко налазиште и као виноградарско подручје ... Трећа асоцијација је тај политички бунт, политичка неподобност ... и Гимазија као посебна институција“ (ЈП Ча1).

„Овчарско-кабларска клисура, Јован Обреновић, жупан Страцимир, Римске терме ... Породица је, ипак најважнији део мог идентитета“ (ЦС Ча1).

„Морава и Гимназија ... Гимназија и као зграда и као институција. Можда више као институција него као зграда“ (ГУ Ча1).

Традиционални облици културног наслеђа готово да потпуно изостају из одговора, а заступљени су кроз цркву Христовог Вазнесења (као верски симбол) и Гимназију (део личног идентитета кроз образовање). У овом делу интервјуа испитаници активно наглашавају своју везаност за Чачак, кроз историју своје породице, али и чињеницу да су имали могућности да оду, али су одлучили да остану у свом граду. Емоционална приврженост месту (Spasić i Vasković 2017, 130-132) додатно је наглашена личним избором: *одлучио сам да останем иако сам имао прилику да одем ... на боље плаћено место ... у место које омогућава боље услове за живот*. Једино је испитаник **ГУ Ча1** одговорио да би напустио Чачак да је млађи „јер волим уређене државе у којима функционише све, закони и све остало“. Мада истиче да би се у Чачак вратио. Код анкетираних грађана, уочава се разлика, 45% одлучило се за одлазак (Табела 22, Annex I). Највећи број испитаника припада млађој генерацији до 25 година (31% од укупног броја). Везаност за место очигледно је генерацијски условљена, будући да је најмлађа интервјуисана особа рођена 1978. године, док је у анкети учествовао велики број особа до 25 година старости.

Остављен потпуно изван фокуса рада институција или државе, специфични менталитет заједнице представља везивну нит код већине интервјуисаних лица. Управо је специфичан карактер, односно начин размишљања и деловања сагледан као битан део градивни елемент субнационалног идентитета. Тај специфичан менталитет постаје евидентан сваком појединцу који долази извана. Очитава се у држању и начину изражавања. Гордљивост као карактерна особина препознаје се код свих становника западне Србије, али је код Чачана упадљива и пренаглашена (коментар аутора). Карактеристични чачански темперамент очитава се у ентузијазму и поносу са којим интервјуисане особе причају о свом граду. Иако се препознаје у начину понашања, становници Чачка имају потребу да и вербално потврде своју дистинкцију у односу на друге. Назив *племићи* настао је још почетком 20. века и креиран од самих становника градског подручја у жељи да истакну своју различитост у односу на *сеоско море* које их је окруживало (Тимотијевић 2023, 144). Подела на старе Чачане - *племиће* и досељено становништво (село/околна места) и данас се употребљава да се истакне сопствена супериорност која је само производ места рођења без других квалитативних особина. Без изузетка сви интервјуисани испитаници су наглашавали везаност своје породице за Чачак у жељи да потврде и истакну своју припадност групи староседелаца.

Специфичан менталитет становника Чачка, пренаглашена свест о посебности и специјалном статусу у односу на окружење свакако је нашла одраз у залагањима градске управе да Чачак постане прва српска престоница културе.

8.2.5. Престоница културе

„Нисмо, сад хтели да се бавимо нечим што није обележје Чачка. Како што је за Лесковац паприка и роштиљ за Чачак је кошарка и печење, шљива ... Не вреди за отварање престонице довести филхармонију него 100 трубача попети на Дом културе. Јер смо специфични, посебни и поносни што што се разликујемо од других“ (ГУ Ча2).

Упркос чињеници да је Чачак почетком октобра 2021. године проглашен Престоницом културе 71% анкетираних испитаника сматра да градска управа не ради довољно на представљању и очувању наслеђа. Чак 43% испитаника није чуло за пројекат (Табела 18, Аппех I), иако је вест медијски добро пропраћена. Годину дана након анкетања грађана за израду овог рада вршено је истраживање за *Стратегију развоја културе града Чачка 2023 – 2027*. Да подсетим, 36,6% становништва још увек није било упознато са податком да ће Чачак 2023. године бити престоница културе, док за назив *Чачанска родна* није чуло 52,3% испитаника (Стратегија 2023, 20).

Од 43% анкетираних који нису чули за пројекат 31% чине испитаници млађи од 25 година што говори о незаинтересованости младих за политичке прилике или класичну културну сцену. Уједно неинформисаност је одраз начина на који млади долазе до информација (друштвене мреже, комуникација са вршњацима). Представници културних институција су свесни чињенице да су стални посетиоци њихових програма старија публика, док је одазив младих још увек на ниском нивоу.

„публика је увек мала, без обзира што се проширује. Проширује се модернизацијом начина комуникације. Зато што стари начини и системи више не дају резултате. Људи који су навикли на такав начин информирања су старији део популације. У обавези смо да снимамо кратке видеје, организујемо стручна вођења, користимо друштвене мреже, постављамо билборде и на разне друге начине прилазимо публици, али је одазив још увек недовољан. Интензивирали смо дечије радионице јер музеј није само место где се излажу предмети музеј је жива ствар“ (УК Ча1).

„То нам је увек жеља да привучемо и анимирамо младе и да повежемо децу и младе с културним наслеђем. Да бисмо то урадили морамо бити иновативни и креативни, да пратимо трендове и нове медије. Заиста много времена и ресурса посвећујемо младима и кроз манифестацију Дисово пролеће и кроз нове активности као што су Дани сећања. Покушавамо да анимирамо јавност да се ангажују, тема програма била је везана за Први рат, библиотеку, Дом војске“ (УК Ча3).

Иако само делимично упозната, јавност има своје мишљење о разлозима за добијање титуле (постављено је питање отворене форме уз могућност навођења до три одговора, Табеле 19, 20 и 21, Аппех I). Као и у другим отвореним питањима одговори су веома разруђени, те категорија друго обухвата преко једне трећине. Највећи део испитаника сматра да су за добијање пројекта заслужане установе културе (52 % збирно) или познате личности из Чачка (збирно 21%). Политичку позадину у доношењу одлуке види 18% испитаника збирно, док део испитаника наводи да Чачку пуно тога недостаје за такву титулу 16% збирно. Ова два одговора могу се тумачити на сличан начин јер говоре да становништво не сагледава реалне разлоге због којих је Чачак могао понети титулу престонице. Терме се у одговору на ово питање појављују збирно 12 пута (12%).

Са друге стране оптимизам одговорних људи је у складу са представљеним менталитетом Чачана.

„Ново брендирање града Чачка и позиционирање Чачка у нашој држави и у региону. То је огромна развојна шанса да све друге пратеће гране укључе. Очекујем да ће фокус те 2023. године бити управо усмерен на наш град. Ето то је прилика да се издвојимо из осталих средина и да иза тога остане нешто иза нас“ (ГУ Ча2).

„Ја бих то поделио у три циља ... Први је та транспарентност о којој смо причали... комуникација с грађанством и публиком ... инклузија коју треба да да постигнемо тако што ће они бирати извођаче преко јавног конкурса и јавних позива. Друга страна јесте ревитализација неких постојећих манифестација или програма ... јер се времена се мењају. Трећи ... формирање једног музејског комплекса, једне целине која ће бити незаобилазна не само за грађане града Чачка, него и посетиоце. Када такву инфраструктуру предате установама културе у њима се морају одигравати програми“ (УК Ча1).

„Мислим да ће најтрајнији део пројекта бити инфраструктурна улагања и проширење простора који ће бити опредељени за културу ... Али ја мислим да је та другачија перцепција културе врло важна у животу једног града, јер зашто смо се ми борили да будемо први што дугорочно треба да остави трајно промењену перцепцију културе у локалној заједници. Надамо се да ће, заједнички наступ установа, града и Републике оставити на значајно већи број суграђана један ефект о томе шта може да буде култура и културно наслеђе, савремено стваралаштво. Кад смо промишљати о пројекту наметнуло се то повезивање неких аспеката и сегмената живота који се нужно не стављају под културу (кошарка), али се култура изборила да их некако привуче и да их уздигне на пиједестал велике културе“ (УК Ча3).

„Мени, некако калдрма, односно враћање калдрме у стари део града ... Цео пројект Чачанска родна проистиче, наравно из свега онога што се вековима баштини. Најважније је да смо препознали значај улагања у културу ... То су трајне вредности које ће остати поред ових које су већ установљене ... Заиста на нама је сада велики посао да то приближимо сваком грађанину, наравно у оквиру оних афинитета које човек већ посједује. Циљ је да становништво има увид у све оно што што ће се догађати“ (ГУ Ча3).

Почетни ентизијазам убрзо је смањен у додиру са реалношћу и проблемима везаним за реализацију инфраструктурних делова програма *Чачанска родна* (коментар аутора). Спровођење пројекта детаљно је представљено у сегментима рада *Биографије археолошких локалитета сагледане очима медија и Креирање спољне слике града*. Уколико се представљени ток догађаја упореди са резултатима анкете добија се утисак да су становници Чачка реално проценили могућност управе да спроведе и афирмише културу у граду и шире.

8.3. *Истина је тамо негде*⁴⁰⁴

Истраживање спроводено за потребе овог рада је показало да треба преиспитати дискурс о наслеђу који је дефинисан кроз међународна документа као датој и непроменљивој категорији (Smith 2006; Lowenthal 1998, 198) чији су основни елементи *вредност оригинала, униката или старине* (Закон 2021, чл. 3, став 3). Ово је у прошлости значило фосилизацију наслеђа, односно скидање свих слојева и значења који су настајали употребом у контакту са заједницом и враћање у замишљено оригинално стање.

⁴⁰⁴ *The truth is out there*, натпис на шпици серије Досије Х.

Срж наслеђа није у форми (вредности оригинала), како нас закон учи, већ у процесу присвајања и давања значења. Наслеђе као нематеријални квалитет материје сачуване из прошлости чине значења и вредности која им је приписала заједница која га баштини као део свог идентитета (Smith 2006, 108). Идентитет једне заједнице⁴⁰⁵ гради се преко заједничког искуства. Битан елемент заједничког искуства је рутуалност, односно понављање доживљаја кроз који се изграђује осећај културне и друштвене припадности (Smith 2006, 151-161). Искуства која се понављају неминовно се редефинишу, мењају, па је и доживљај наслеђа, као живог ткива подложен променама (Lowenthal 1998, 128).⁴⁰⁶ Сећања, доживљаји или искуства као делови процеса у креирању наслеђа допринели су да се обале Мораве, меморијални комплекси, кошарка, Гимназија и црква Христовог Вазнесења сагледају као делови идентитета заједнице која насељава Чачак. Провођењем времена у одређеним просторима (Меморијали или Кеј на Морави) млади су их укључили у свој идентитет (Smith 2006, 168). За старије генерације меморијали носе сећања на жртве или свечаности, за младе то су простори за дружење или уживање. Ипак, не треба занемарити утицај који споменици својом материјалношћу дају, јер околина активно обликује искуства и праксе заједнице која ју је изабрала. Само присуство споменика носи једну измењену димензију простора која постаје део примарног доживљаја везаног за дружење и осећај припадности групи.

Археолошко наслеђе Чачка открива се приликом извођења грађевинских радова, дакле није у активном односу са становништвом без посредства стручњака. Као део мртве културе, оно улази у савремени живот деловањем стручњака (Lucas 2012, 54-59, 99-100). Код археолошких локалитета очување оригиналног стања представљало је извођење конзерваторских радова и презентацију објекта у затеченом стању. У овим процесима одлучујућу улогу су имали професионалци и њихов суд. Укусом стручњака редизајнирани простори без учешћа заједнице лагано су нестајали из њеног фокуса. Са друге стране, паралелно са радом археолога или конзерватора на истраживању и презентацији требало би да отпочне процес (ре)дефинисања значења у заједници. Иако је процес давања новог значења простору отпочео на термама о чему сведочи и исказ једног од испитаника: „било (је) отворено место где смо се скупљали и дружили, наравно знали што је то, али нам је било интересантно јер је то градска локација, а ипак заклонита“ (ГУ Ча2) он је заустављен затварањем терми за јавност.

Не може се очекивати стварање односа према Римским термама (једином презентованом отиску римског Чачка) уколико се у њима не одвијају процеси који ће поизвести сећање и емоције. Однос доносиоца одлука према термама мења се хировито, без континуитета, не пружајући заједници јасну поруку како их вредновати. Иако је препозната политичка вредност дискурса о римским царевима са простора Србије, испитивани представници установа културе, управљања и цивилног сектора чезну за монументалнијом материјализацијом Рима других градова у Србији. Са друге стране потези које градска управа и институције повлаче у урбанистичком креирању савременог града указују да археолошко наслеђе, па и терме представљају сметњу.

Пројекат престоница културе имао је могућност креирања нових вредности према просторима са материјалним остацима прошлости. Чињеница је да се учешће грађана најављивало тек

⁴⁰⁵ На овом идентитету гради се унутрашња (перцепција становника), али и спољашња слика места (у очима других, Spasić i Backović 2017, 16-17).

⁴⁰⁶ Распад државе и пропадање индустријских гиганата утицао је на промене осећаја припадности и заједништва код заједнице. Ове промене утицале су и на начин функционисања унутар насеља (повезаност радним временом, манифестацијама које су славиле радну класу, друштвени поредак, заједничка одмаралишта). Осећај заједништва додатно је уздрман усвајањем новог званичног дискурса који је одбацивао вредности изграђене у социјалистичком друштву, места комеморације и слављења јединства. Држава је очекивала да се преко ноћи усвоје нова правила и вредности.

након потпуног дефинисања пројекта (УК1) слабило је моћ пројекта у стварању нових вредности.⁴⁰⁷ Креирана и делимично спроведена политика урбане регенерације суштински није имала великог утицаја на постојећи локални идентитет и односе према простору. Археолошко наслеђе, значајан сегмент у периоду реализације *Чачанске родне* остало је изван фокуса градске управе, али и локалне заједнице. Иако изведена археолошка истраживања имају велику научну вредност, остаје да се сагледа да ли ће и на који начин ће Чачак искористити резултате истраживања у промоцији града и креирању нових урбаних простора са елементима археолошког наслеђа (нова стална поставка, отварање дворишта Музеја, презентација након истраживања, отварање новог прилаза термама).

Период од 11 година колико је прошло од прославе Миланског едикта у Нишу показује да град Ниш није успео да искористи постојеће локалне ресурсе у креирању модерног спољног имиџа нити да дефинише и спроводи стабилну локалну политику која ће афирмисати археолошко наслеђе код грађана.

⁴⁰⁷ Појам креативног града, кроз кога се врши мапирање и развијање културног идентитета града критикује идеју дизајнирања локалног идентитета одозго на доле и инсистира на парципативности и демократичности процеса (Spasić i Backović 2017, 20).

IX. Упоредна анализа – град Ниш

У живописном лавиринту људи и догађаја које је током свог службовања у Нишу забележио Стеван Сремац (1855-1906),⁴⁰⁸ вероватно ће једино археолог, са ужом специјализацијом из заштите културног наслеђа посебну пажњу посветити опису *акционарског друштва за експлоатацију блага* чији су чланови били главни јунаци *Ивкове Славе* (1895).⁴⁰⁹ Сремац наводи да се предметно благо, чији је проналазак циљ друштва „нема сумње, много налази закопано у овој нашој благословеној земљи која је негда била и царевина. То друштво није, истина, пријавило и протоколисало своју фирму у Трговачком Суду ... али је оно зато ипак живо, сложно и постојано радило“ (Сремац 1944, 44).

Делатност дружине и њихови походи описани су као весела, боемска дешавања која нису изазивала осуду писца или суграђана и државних органа.

„Кад оду, нема их по неколико дана, као да су у земљу пропали, па нити ко зна на коју су страну отишли, нити с које ће се стране, и кад вратити. Али је свако знао да су извесно морали добити тих дана какве поуздане извештаје од каквог сељака — опет једног акционара тога њиховог друштва — и да су отишли да копају какво закопано и већ давно заборављено благо, какве ћупове пуне буђавих махмудија и талира Марије Терезије. ... Нису ништа нашли, али је један сељак — од тих њихових — некоме поверљиво причао: да су наишли и на сводове и све, али бадава! Уђеш унутра, зграбиш колико хоћеш, али онда не можеш да се макнеш, док не пустиш заграбљене паре из шаке!“ (Сремац 1944, 45).

Претходни опис сведочи да је пре више од једног века у Србији постојала, ма како неозбиљна по понашању и спровођењу у дело акција, група људи чије је деловање било усмерено на плачкање, а самим тим и уништавање археолошких локалитета. Активности *друштва* и његових чланова („сељака — опет једног акционара тога њиховог друштва“, Сремац 1944, 45) одразиле су се на стање археолошких локалитета и ситуацију коју данас затичемо.

Град Ниш се, уз Југ Србије, извана сагледава као јединствени и специфични културни простор. Елементи карактеристичног јужњачког менталитета честа су инспирација за ликове у књижевним делима или популарној култури савремене Србије.⁴¹⁰ Модерни град и његови житељи и данас се у главним цртама уклапају у модел уочен и приповедан од стране Стевана Сремца (примедба аутора текста). Сремац је описао „град где се раније сазрева а раније се и стари, град мераклија и севдалија који „младос’ и лепотију” губе по механама ... Хтео је да сачува од заборава весело „живување” старих Нишлија, тај „примитиван али срдчан и раздраган свет““ (Миленковић 2017, 6).

Ниш и његово наслеђе не представља основни фокус овог рада, већ служи за упоредну анализу и формулисање општих проблема везаних за положај локалитета у урбаним језгрима Србије. Истраживања у Нишу спроведена су са циљем да потврде уочене или укажу на варијантне односе створене према материјалним остацима прошлости, а који су одраз поступања локалног становништва или доносиоца одлука. Треба нагласити да Чачак и Ниш нису урбани центри

⁴⁰⁸ Сремац је у својству професора Гимназије живео у Нишу од 1879 до 1892. године. По сведочењу једног од својих ликова, Калче, Сремац је помно пратио збивања у граду, а развогоре по правилу бележио (Миленковић 2017, 30).

⁴⁰⁹ Главни чланови тог друштва уједно су и носећи ликови приповетке *Ивкова слава*: Курјак, Калча и Смук.

⁴¹⁰ Дела Стевана Сремца, Боре Станковића, Синише Павића, Милоша Грозданивића и др.

исте величине. Ниш представља најзначајнији и највећи административни центар јужне Србије и да је трећи по величини град у Републици (број становника по последњем попису 249.501). Ипак, структура становништва по националној основи је готово идентична. У Нишу се на последњем попису 90,23% становништва изјаснило као Срби.⁴¹¹

Ниш је одабран као најподеснији за спровођење упоредног истраживања из неколико разлога. Наиме, организована и законом уобличена заштита градитељског наслеђа на територији Ниша и Чачка отпочела је након Другог светског рата, док је Сремска Митровица, која такође има археолошке остатке у урбаном језгру, у оквиру Аусто-Угарске монархије имала одређене облике заштите (в. одељак *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung*). Град Ниш је био и центар манифестације *Пројекат Милански едикт 313-2013, Србија*. Иако програмски и идејно различити пројекти, *Милански едикт 313-2013, Србија* (у даљем тексту *Милански едикт*) и *Чачанска родна* у фокусу су имали повећање видљивости и јачање капацитета локалних установа културе, као и археолошког наслеђа (Цветичанин 2012). У Стратегији културног развоја града Ниша 2012-2015, која је усвојена годину дана пре почетка прославе *Миланског едикта* наводи се: „Град Ниш благословен врхунским споменицима културе“ (Цветичанин 2012, 98-99). Стратегија истиче као „огромну слабост неодговоран однос према њима и то што се већина налази у потпуно запуштеном стању“ (претворени у права сметлишта, Цветичанин 2012, 111).⁴¹² Описана ситуација готово је идентична са положајем археолошких локалитета у Чачку приказаним кроз претходна поглавља.

Прослава *Миланског едикта* уобличена је и спровођена у складу са постојећим дискурсом о значају територије Србије за препород Римског царства у периоду касне антике (Kuzmanović i Mihajlović 2014; Кузмановић и Михајловић 2018; Свјетићанин 2022). Истраживање би требало да покаже да ли је појачана промоција римског наслеђа у граду који се представља као родно место Константина Великог (Цветичанин 2012, 2)⁴¹³ и који је био центар одржавања годишњице *Миланског едикта*, довела до прихватања и укључивања наведеног дискурса у постојећи културни образац, који је по главним карактеристикама словенски и православни (Bakić-Hajden 2003, 86-89; Ristić 2007, 190-192). Такође, проучавањем добијених исказа утврдиће се степен утицаја великих државних пројеката (који се спроводе из центра према локалу) на трансформацију локалних културних политика и идентитета.

Будући да је од прославе *Миланског едикта* прошло 11 година, добијени подаци ће показати у ком обиму је догађај имао утицај на положај археолошког наслеђа у локалној средини и пружити корисне смернице за креирање здравог модела за будуће пројекте. Упоредна анализа резултата две анкете (Чачак и Ниш) треба да укаже да ли постоје основне и заједничке карактеристике идентитета које представљају основу јединственог културног обрасца једне територије оличене у држави и њеним границама. Резултати треба па покажу како тај културни образац утиче на положај археолошких локалитета.

⁴¹¹ Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године/Национална припадност, подаци по општинама и градовима, 96; file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/G20234001.pdf, приступљено 24.08.2024. године.

⁴¹² Стратегија препознаје као основне слабости и претње за развој културе у будућности политизацију културног система (партијско запошљавање и избор директора, нестручност управних и надзорних одбора и недостатак континуитета у раду, Стратегија 2012, 102-103). Криза је препозната и у раду цивилног сектора (Стратегија 2012, 88).

⁴¹³ На траси аутопуте Е -75, постављени су саобраћајни знаци на којима се налази информација да се улази у територију града Ниша, родног места Константина Великог (оригинал The Birthplace of the Constantine the Great). На грбу града који је усвојен 2000. године представљени су алегорија Српског устанка и Константин Велики. У холу Градске куће, у простору где се медијима дају изјаве представника управе на плавој позадини са леве стране представљен је лик Константина Великог, а са десне Стамбол капија (главни улаз у Тврђаву).

9.1. Истраживање

Истраживање се, као и у Чачку састоји из анкете спроведене у становништву и интервјуа са доносиоцима одлука, учесника у догађајима везаних за манифестацију *Милански едикт* и представника Завода за заштиту споменика културе у Нишу који својим радом утичу на положај и видљивост археолошких локалитета на простору града. Иако по обиму мање, истраживање ће допунити закључке изнесене кроз основно истраживање спроведено у Чачку и указати на неке од заједничких именитеља у поступању и односу према археолошком наслеђу у Републици Србији.

Структура упитника (Апнех II) креираног за потребе истраживања иста је као и за истраживање спроведено на подручју Чачка. Уводним питањем се дефинише однос испитаника према наслеђу. У другом питању је од учесника у анкети тражено да издвоје три објекта или ствари које по њима представљају најзначајније наслеђе Ниша.

Иако је град претрпео значајне промене после Другог светског рата, које су јасно уочљиве на централном градском тргу,⁴¹⁴ Ниш је као стари урбани центар сачувао и значајан део историјских зграда, које осликавају различите етапе његовог развоја. Прегледом Информационог система непокретних културних добара⁴¹⁵ у урбаном језгру Ниша статус непокретног културног добра⁴¹⁶ уживају:

Категорија изузетан значај - Рановизантијска гробница у Јагодин Мали и Спомен логор 12. фебруар. На ободима урбаног језгра у категорији изузетног значаја су и археолошко налазиште Медијана, Теле кула и Споменик и спомен парк Бубањ.

Категорија велики значај – Тврђава, зграда Старог начелства - Универзитета (Бановина), зграда Официрског дома, зграда Пастеровог завода.

Проглашена добра - Византијска гробница код Јагодинмалског моста са мартирејумом, Део византијске некрополе, Ранохрићанска гробница са Христовим монограмом у Јагодин мали у Нишу, зграда Хранта Мумцијана, зграда Синфонијског оркестра, Стара кућа звана Турска амбасада, шире подручје улице Маршала Тита, зграде у улици Обилићев венац, Саборна црква св. Тројице, Зграда са казанцијским радионицама и тако даље...

У попису су набројана сва археолошка налазишта, док је направљен избор историјских зграда како се текст рада не би додатно оптерећивао (проглашено око 50 добара).⁴¹⁷ Представљени објекти имају улогу да прикажу богатство и разноликост наслеђа у Нишу, будући да, осим зграде Бановине они нису навођени у одговорима испитаника.

Други сегмент анкете посвећен је римском наслеђу Ниша и треба да покаже колико испитаници познају историју свог града, а посредно и колико је интересовање за археолошко наслеђе. Трећи део усмерен је ка манифестацији *Милански едикт* и њеном утицају на културну понуду града. Четврти сегмент има за циљ да открије личне асоцијације на град у коме испитаници живе и колико се њихови доживљаји поклапају са званичном идејом о наслеђу која је дефинисана кроз уводни део анкете и питања о наслеђу.

⁴¹⁴ Трг краља Милана.

⁴¹⁵ https://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php, приступљено 12.09.2024. године.

⁴¹⁶ Културно добро је део културног наслеђа које је дефинисано актом о утврђивању у складу са законом (Закон 2021, чл. 37). Културна добра према категорији су: 1) културно добро (III категорија); 2) културно добро од великог значаја (II категорија); 3) културно добро од изузетног значаја (I категорија, Закон 2021, чл. 36).

⁴¹⁷ Овом броју треба додати и објекте или целине које су едивентирани и за које је прокренут поступак проглашења. Подаци о оваквој врсти заштите чувају се у регионалном Заводу за заштиту споменика културе у Нишу.

Анкета је делимично спроведена онлајн уз помоћ Гугл упитника, а делимично у старом језгру Ниша. Иако је анкетирано 170 грађана, у обраду је ушло само 127 анкетних листића, будући да део није био у потпуности попуњен. Као и у Чачку, највећи број изостављених одговора везан за појам наслеђа. Структура анкетираних становника је нешто другачија од оне у Чачку. Иако је циљ био да се подједнако обухвате све старосне групе, најзаинтересованија за упитник је била популација у категорији од 41 до 55 година, укупно 57 испитаника (44,9%, Табела 1, Annex II). Старосној групи до 25 година припада 20 испитаника (15,7%), групи од 26 до 40 година припада 38 анкетираних (29,9%), групи од 46-55 припада 10 испитаника (7,9 %), групи 66+ година само 2 анкетирана (1,6 %, Табела 1, Annex II). Чињеница да је Ниш и универзитетски центар утицала је у анкети највише високообразованих појединаца (59,8%, Табела 2, Annex II).⁴¹⁸ Ово је можда повезано са чињеницом да је високообразовано становништво више упућено на коришћење разних предности интернета у комуникацији и послу. Од 127 анкетираних 32 имају средњи степен стручне сперме, студената је 13, а ученик само 1. Троје људи је завршило неки занат, а један од испитаника носи титулу доктора наука. Највећи број испитаника живи у Нишу од рођења 65.4% (Табела 3, Annex II), што је изузетно висок проценат, будући да Ниш представља центар јужне Србије коме гравитирају суседна места и да је универзитетски центар. Висок је степен и појединаца који су у детињству (9,4%) или због школовања (17,3 %) дошли у Ниш. Због посла се у граду настанило 7,1% испитаника.

Други део истраживања састојао се од интервјуа са појединцима, запосленим у установама културе или градским установама чији рад има утицај на положај археолошких локалитета и непокретног културног наслеђа Ниша. Будући да је од прославе *Миланског едикта* прошло 11 година и да је у међувремену дошло до кадровских промена у градској управи, акценат је стављен на представнике установа културе, који без обзира на активности града или појединачне јубилеје учествују у заштити и промоцији археолошких локалитета. Осим претходног познанства са колегама из Завода у Нишу, моја професионална каријера није имала већег утицаја на одазив и спремност контактираних за учешће у анкети. Иако наизглед предност, анонимност је у исто време била и хендикеп због потенцијалног страха учесника од могуће злоупотребе информација која је честа у јавном простору Србије. Одржано је укупно 6 интервјуа, четири са представницима установа културе (УК Ни) и два са представницима локалне управе (ГУ Ни). Само је једна од интервјуираних особа на постављена питања давала кратке одговоре (ГУ Ни1), интервјуи су по правилу трајали дуже од уговореног времена. Испитаници, спремни за сарадњу, давали су исцрпне одговоре поткрепљене примерима.

Од свих саговорника само један је пореклом из Ниша, међутим и он је прве године свог живота провео ван града. Сви саговорници имају високо образовање, један титулу магистра, а један докторску титулу. Четири испитаника су људи средњих година (41-55), један припада млађој генерацији (26-40), а један је у категорији 66+. На први поглед међу испитаницима нема цивилног сектора, међутим један од интервјуисаних представника институција културе је и управитељ Фондације архитекте Александар Радовић, чији је оснивач Завод за заштиту споменика културе Ниш. Фондација, по оснивачком акту невладин организација, основана је 2016. године и носи име Александра Радовића, конзерватора архитекте и дугогодишњег директора Завода у Нишу. Ово је уједно једина организација на територији града чији је један од главних циљева „да допринесе значају и јачању области заштите непокретних културних добара у Србији“.⁴¹⁹

⁴¹⁸ По подацима из пописа 2002. године образовна структура Ниша повољнија је образовне структуре Србије: Проценат високообразованих у граду износи 10%, док је тај проценат на нивоу Србије 6,5% (Цветичанин 2012, 42).

⁴¹⁹ <https://fondar.rs/o-fondaciji/>, приступљено дана 12.09.2024. године. У Нишу постоји Удружење стваралаца Ниша „Цар Константин“, основано 2011. године. Рад удружења усмерен је ка промоцији, афирмацији и

9.1.1. Наслеђе, значење

Уводно питање интервјуа и анкете гласи *Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе* (Табеле 4 и 5, Аппех II)? Наслеђе као оставштину предака, као веру и традицију сагледава 43 % испитаника. Материју као основно својство наслеђа препознаје 32 % анкетираних. Као варијацију претходна два одговора испитаници препознају као наслеђе добра настала у прошлости, наслеђена од претходних генерација која треба сачувати за будућност 31 %. Ова варијанта одговора је издвојена (као и у Чачку), јер указује на вредносни однос испитаника према наслеђу кроз наглашену одговорност у његовом очувању за будуће генерације. Испитаници, међутим не истичу материјалност као значајно својство наслеђа. Термин *од претходних генерација* може бити усмерен ка директним прецима, али може означавати и јединствену прошлост људског рода. Форма анкете не дозвољава да се претходна претпоставка потврди или оповргне. Уколико се под претходним генерацијама подразумева наслеђе предака, овај одговор би само представљао варијацију доминантног става у коме се наслеђе дефинише као оставштина предака, вера и традиција (укупно 74%).

Поређењем резултата анкете у Нишу са онима из анкете у Чачку (Ниш:Чачак, 43:39,8) потврђује се почетна премиса да Чачак и Ниш припадају истом културном обрасцу у коме се припадност нацији и вери препознаје као основа на којој се развијају локални варијетети. Подсећам да ставови интервјуисаних саговорника у Чачку такође потврђују овај тренд.

Ситуација код интервјуисаних саговорника у Нишу је нешто другачија, а одраз је стручног образовања и професионалног деловања интервјуисаних појединаца.

„Све оно што вреди да се сачува за будућност. Небитно је да ли је то из дубоке праисторије из палеолита или непосредно после ослобођења од Турака. Све оно што је вредно а осликава историју једног народа и народа који су били на територији на којој се ми налазимо и заслужују да то што су оставили буде културно добро“ (УК Ни1).

„За мене је наслеђе буквално све. Од нечег дубоко личног и најприватнијег, па до нечег што је рангирано као државна или светска баштина. Зато што сматрам да једино кад си свестан тог нечег свог личног и приватног можеш постати свестан и нечега што је државно или светско наслеђе и поштовати једнако и нешто што је неко други створио, што је неко други оставио у наслеђе свима нама“ (УК Ни2).

„Наслеђе, оно што је дело човека прошлости, и што има негде свој културно-историјски значај. Не може нешто само по себи бити наслеђе само зато што је старо... Мислим, мора да постоји дистанца, односно, да постоји категорија која му даје ту неку културну историјску вредност“ (УК Ни3).

„То је обавеза коју смо наследили и о којем се старамо како би га сачували за будуће генерације“ (УК Ни4).

„Прва асоцијација је на непокретно културно добро, пошто ми је то у опису посла, али наравно може да се односи и на неке друге знаменитости у смислу усмених предања, затим неког књижевног наслеђа ... Мени приватно је значајније духовно наслеђе“ (ГУ Ни1).

унапређењу стваралаштва. На сајту нема информација о делатности друштва у области археолошког наслеђа, на шта би могао упућивати назив удружења, <http://www.usncarkonstantin.in.rs/>. приступљено 13.09.2024. године. Организација Constantinus бави се афирмацијом музичке уметности. На званичном сајту нема информација о деловању друштва у области археолошког наслеђа, <https://www.constantinus.rs/>, преузето 13.09.2024. године.

„Наслеђе представља све оно што смо наследили на некој духовној и материјалној бази. Наслеђе у сваком региону света, по мом мишљењу, има неко своје специфично значење. Код нас мислим да се пре свега односи на материјално, на зграде које смо наследили, на нешто што је лепо, нешто што може за туристе да буде интересно. Док духовно наслеђе остаје у другом плану, зато што се за доносиоце одлука оно се сматра мање битним“ (ГУ Ни2).

Иако су на први поглед одговори испитаника из Чачка другачији, треба напоменути да у истраживањима спроведеним у Чачку није било стручњака који учествују у заштити археолошких локалитета. Два испитаника из градске управе наглашавају значај духовног чиме се приближавају одговорима из Чачка и резултатима анкете која наглашава значај предака, вере и традиције у доживљајима наслеђа. Одговори стручњака, осим УК Ни2,⁴²⁰ усаглашени су са основним идејама ауторизованог дискурса о наслеђу и истичу универзалност, материјалност и значај очувања наслеђа за будуће генерације. Овакви одговори потврђују значај образовања у дефинисању односа према наслеђу. Стручњаци, кроз основно образовање уче о значају археолошког наслеђа као предмета свог изучавања. Ове основне поставке само се додатно утврђују и допуњавају током професионалног деловања у складу са одредбама међународних докумената и законског оквира Србије. Одговори изнова осветљавају чињеницу да се погледи на свет и систем вредности стручњака углавном не уклапају у већинске ставове заједнице којој по месту боравка припадају.

На друго питање упитника: *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Ниша?* јасно се издвојило неколико објеката или локација које представљају доминантне маркере у простору (укупно 5). Подсећам да је ситуација у Чачку била знатно другачија. Због добијања јаснијег пресека у Чачку су формиране категорије са заједничким именитељем: категорије установе културе и споменици. У Чачку се на овај начин знатно смањило број категорија (укупно 7), док у Нишу није било потребно вршити груписање сродних категорија.

У Нишу је ситуација потпуно јасна (Табеле 6, 7 и 8, Annex II). Као најзначајнија обележја града издвајају се: Тврђава, Медијана, Ћеле кула, споменик на Чегру и логор Црвени крст (12. фебруар).⁴²¹ Тврђава и Ћеле кула се најчешће појављују у одговорима (40.9 %). Медијана је заступљена у 32.3% првих одговора, Чегар је са 15.7% на трећем месту. Уколико саберемо појединачне проценте Тврђаве, Ћеле куле и Медијане јасно је да ова три споменика представљају најдоминантнија материјална историјска обележја града (збирно по варијантама: 90,6%, 86,5% и 72,4%). Од значајних објеката грађанске архитектуре који су смештени у урбаном језгру града (око 50 законом заштићених) навођена је једино зграда Бановине, али у свега неколико одговора. Изостанак објеката у урбаном језгру са којим су грађани у свакодневном контакту потпуно пресликава резултате добијене у Чачку. Непостојање односа према урбаним вредностима исказано је и кроз једну од актуелних иницијатива локалних грађана да се забрани изградња унутар Београд Мале:

„овде је питање егзистенционално, јер људи не желе да им неко баца смеће на њихове куће и свесни су да је инфраструктура таква да не може да издржи нове вишеспратнице ... Дакле, чисто логичко закључивање људи који живе тамо и промишљају о свом животном простору ... Они се наравно позивају да је то део заштићеног културног добра, позивају се на куће у

⁴²⁰ Испитаник УК Ни2 особа је са највише међународног искуства у заштити непокретних културних добра. У одговорима се препознаје познавање савремених тенденција у заштити наслеђа (лично, локално, глобално) и додатно образовање стечено у међународним радионицама везаним за заштиту културног наслеђа.

⁴²¹ Логор се у одговорима грађана назива Црвени крст (првобитни назив), док се у одговорима стручњака користи званичан назив 12. фебруар (датум пробоја затвореника). Коришћење старијег, оригиналног назива код становништва могао би да указује на лични однос према месту страдања.

којима су живеле неке значајне личности, на места која су битна због неких догађаја, али њихов приоритет је егзистенцијални ... Наслеђе је, само додатни аргумент који служи да нас (институције) убеди да реагујемо, односно играју на ту карту да ми треба да радимо свој посао“ (УК Ни2).

Интервјуисани саговорници су давали одговоре усаглашене са резултатима анкете. Тврђава, Медијана, Ћеле кула, Логор 12. фебруар и Чегар се појављују готово у свим одговорима. Занимљиво је да стручњаци издвајају и некрополу у Јагодин Мали, као елемент који заједно са Тврђавом може бити основа за номинацију на Унескову Листу светске културне баштине (УК Ни2). Уз Јагодин Малу као значајно наслеђе наведена је у једном одговору и Палата са октогоном, уз појашњење да саговорник има лични однос према локалитету. Саговорници, као и анкетирани грађани нису се освртали на вредности урбаног језгра Ниша као целине.

9.1.2. Римско наслеђе Ниша

Наредни сегмент анкете имао је за циљ да сагледа однос становника града Ниша према римском наслеђу које је смештено у центру Града и са којим они долазе у контакт (Палата са октогоном, делови римског и рановизантијског града у Тврђави, лапидарујум, Јагодинмалска некропола, Базилике са мартирејумом и Медијана). Иако се Медијана–физички налази на периферији Града, њена заступљеност у одговорима указује да се она код грађана, али и стручњака сагледава као главни представник римске прошлости.

Питање *У римском периоду на простору Ниша налазило се...* има за циљ да открије на који начин грађани доживљавају археолошке остатке на простору града и како је промоција Ниша као родног места Константина Великог утицала на познавање развоја града. Питање је полузатвореног типа. Понуђени су одговори насеље/палата/не знам/друго. Највећи број испитаника одговорио је насеље 65,4%. Велики број је одговорио палата 23,6 %, док је 11 % заокружило не знам (Табела 9, Аппех II). Упоредном анализом са местом рођења јасно је да ова варијабла не утиче на давање одговора на ово питање. Сматрам да је висок проценат тачних одговора везан за промоцију Ниша као родног места Константина Великог током претходних 15 година. Овакав став се потврђује у коментарима испитаника:

„Римски период је свима релативно познат. Ниш је познат као родно место цара Константина и сви знају да овде постоји Медијана“ (ГУ Ни2).

„Најпознатији Нишлија: Константин“ (УК Ни 2).

„Код градских власти Медијана је светиња“ (УК Ни 1).

„Уочи обележавања Миланског едикта, тешко да је неко знао ко је Константин“ (УК Ни4).

Представници градске управе такође знају да се у Нишу у римском периоду налазило насеље. Један од представника управе је дао и опширније објашњење: „градско насеље, дефинитивно ... и родно место једног цара ... Медијана је била летња резиденција или резиденција војсковођа“ (ГУ Ни2).

Представници установа културе о римским остацима на простору града давали су опширније одговоре, кроз које су дефинисали просторни распоред и однос између делова насеља: градско насеље, утврђење, некрополе, палате, инфраструктура...

О односу римског и наслеђа које је настало досељавањем Срба на Балкан и које се сматра националном баштином, анкетирани испитаници су усаглашени (Табела 10 и 11, Annex II) и сматрају да не треба правити поделе (72, 4%). Ово је потпуно другачија слика у односу на град Чачак у коме је јавно мњење готово подељено на пола (57: 43 %, Табела 12, Annex I). Добијени резултат може бити производ појачане промоције Ниша као родног места Константина Великог, утицаја прославе *Миланског едикта* или рада градских институција. Са друге стране, постоји могућност да је структура учесника у анкети допринела резултатима. Наиме старосна група до 25 заступљена је са 15,7 %, док је у Чачку њихов проценат знатно већи, чак 43%. Да подсетим, ова старосна група је била највише заступљена у одговорима који су давали предност наслеђу везаном за нацију. Млади испитаници нишке анкете такође су најподељенији по овом питању. Од укупног броја (20 испитаника) њих 8 сматра да римско наслеђе нема исту вредност као наслеђе српског народа (Табела 10, Annex II).

Интервјуисани појединци су такође усаглашени, осим представника градске управе, који сматра да се занемаривање средњовековне прошлости града врши у континуитету већ деценијама и није одраз само садашњег тренутка.

„мислим да је у време социјализма исфорсирана античка историја, односно античка налазишта, свесно како би се мало оставио по страни тај српски средњовековни период ... и српски и бугарски, коме год да припада, али је средњовековни и он је занемариван у уштрб антике“ (ГУ Ни2).

Коментари ГУ Ни2 нису умерени само на занемаривање средњовековне прошлости, већ генерално на периоде који су уследили после антике: „(након ослобођења од Турака) кренуло се у насилну вестернизацију града, где се брисало и уништавало све што је могло да подсећа на оно претходно и што можда је било логично“ (ГУ Ни2).

9.1.3. Личне асоцијације, слабљење Рима

У Стратегији културног развоја Ниша 2012-2015. дефинисани су главни идентитети града. Информације су генерисане кроз рад на округлим столовима, фокус групама и полуструктурираним интервјуима (рад са представницима установа културе, цивилним сектором, представницима града). Као један од градских идентитета, који се сагледава и као међународно најважнији, препозната је везаност Ниша за Константина Великог (Цветичанин 2012, 104-105). У Стратегији се затим наводе и други елементи идентитета заснованог на историјској прошлости: Ниш као место првог сусрета српске и западноевропске културе, место Чегарског боја и Ћеле куле, ратна престоница у Првом светском рату, место у коме су током Другог светског рата у логору Црвени крст (сада 12. фебруар) и на Бубњу страдале хиљаде људи (Цветичанин 2012, 105). Као важни елементи идентитета наводе се индустријска прошлост Ниша, здравствени туризам (Нишка Бања), образовни капацитети (Цветичанин 2012, 106-108). Стратегија, последњу у низу, препознаје као извор *снаже само-идентификације људи* локалну јужњачку српско-балканску културу (дијалект, кухињу, наслеђе, обичаје) која се најједноставније описује речју „*мерак*“ - *уживање у доброј атмосфери, музици, амбијенту и храни* (Цветичанин 2012, 108). Резултати анкете ће показати у којој мери су стручњаци, учесници у креирању Стратегије, правилно дефинисали и рангирани постојеће идентитете становника Ниша.

Колики је утицај римског наслеђа на свакодневни живот Нишлија покушала сам да сазнам кроз питање *Које су Ваш личне асоцијације везане за Ниш?* Податак да је 67,7% испитаника (Табела 15, Annex II) потврдило да су ове асоцијације део њиховог идентитета потврђује постојање

личног односа према наведеним асоцијацијама. Као и у Чачку, анкетирани испитаници су могли да наведу до три појма (Табеле 12, 13 и 14, Annex II). Иако се кроз уједначене одговоре на питање *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Ниша?* чинило да грађани Ниша имају јаче дефинисан однос према граду и његовим особеностима, показало се да је неопходно увођење великог броја варијабли како би се осветлио однос становника према месту. Уведено је укупно 12 шифри. Шифра друго обухвата 17,3 % одговора. Ово је велики проценат, али је уједно знатно мањи у односу на ситуацију у Чачку, где је упркос 11 категорија чак трећина уврштена у категорију друго.

Анкетирани грађани су одговарали нешто другачије у односу на становнике Чачка. Као доминантна асоцијација издваја се јужњачки менталитет (укупно у одговорима 48%). Испитаници су често у истој колони збирно наводили храну, мерак и менталитет. У категорији материјалних маркера најзаступљенији одговор је Тврђава (укупно 40,8%). Занимљиво је да природа (укупно 5,3%) и познате личности (укупно 4,5%) не представљају значајне асоцијације грађана. Ово је уједно и највећа разлика у односу на град Чачак, где су грађани истицали везаност за Мораву и познате суграђане. Међу малобројним одговорима везаним за познате личности нашао се и Константин Велики (мање од 4,5%). Иако је однос Константина и Ниша појачано промовисан у години обележавања јубилеја 2013. године (медији, прилази граду, позадина у прес центру Градске куће, два споменика у ужем центру), Нишлије и даље суштински не повезују свој град са овом личношћу. И складу са тим и Медијана, која се званично представља као његова резиденција, готово да није заступљена у одговорима (укупно 2,9%).

Изненађује мали број одговора Ћеле кула (укупно 6,8%), Чегар (укупно 3,9%) и логор Црвени крст (укупно 1,3%), који се у првом делу упитника издвајају као значајно наслеђе. Међутим, асоцијација на родни град или место пребивалишта код већине грађана има позитивно својство. Слично као и реч наслеђе (Smith 2006, 29; Kisić 2016, 52), она се доживљава као нешто позитивно, што призива угодна сећања или је афирмативно за заједницу. Насупрот томе, наведени простори представљају места велике несреће и страдања локалног становништва. Међутим, форма анкете не дозвољава да се ова теза дубље истражи.

Одговори интервјуисаних саговорника на питање о личним асоцијацијама су такође шаренолики. Ниш се доживљава као универзитетски град (ГУ Ни1). Један од представника установа културе навео је као своје личне асоцијације на Ниш личности Константина Великог и Стевана Синђелића. Док је први везан за професију, у делу одговора везаног за Стевана Синђелића осећа се пре свега лични однос:

„он је у нашем народу херој који учинио један чин који питање је да ли би неко данас урадио, односно да ли би донео такву одлуку ... Он је симбол српског отпора, симбол страдања српског народа у борби за слободу ... Тај стравичан јединствени споменик ... (требао је) да буди страх и да буде опомена Србима да не смеју да се боре за слободу. И то је дан данас најпосећенији споменик, то је нешто што је у народу, што је дубоко у нама што, ето, боли ... али је и понос“ (УК Ни2). Овај део интервјуа је потврда закључка из претходних пасуса да Ћеле кула, иако препознато наслеђе и упркос суштинском значају и пијетету, носи и веома негативне асоцијације.

Испитаници УК Ни2 и ГУ Ни2 су највише везани за Ниш, што се осећа у тону интервјуа и начину на који доживљавају простор и елементе града. За једног од њих Ниш је пре свега „дом, град у коме су се родила моја деца ... Ниш је заиста мој дом“ (УК Ни2).

Одговори три испитаника уклапају се у резултате анкете.

„Ја заиста живим дуго у овом граду, али ја њега не осећам као свој град. Прва асоцијација ми пада на једну реч мерак“ (УК Ни1).

„Христов монограм као нешто, што је неискоришћени потенцијал ... Старо гробље, као скривени потенцијал града Ниша. Ја сам један од ретких људи који препознају значај старог гробља. Нишка тврђава, наравно, Стамбол и Београдска капија, то су моје асоцијације на Ниш. Оријент, Исток, за мене је Ниш оријентални град, носилац оријенталног наслеђа у ужој Србији“ (ГУ Ни2).

„То је дом, место у коме су рођена моја деца. ... Ћеле кула и Јагодин Мала ... Али, и Логор Имам емотивну везаност више за југ и тај неки јужњачки менталитет ... Свиђа ми се, тај јужњачки менталитет, мало је срчанији. Има и негативних ствари које не могу да прихватим и даље, али има неких, позитивних ствари ... све се увек окреће у шалу и зезанцију ... То је усађено овде људима“ (УК Ни4).

Резултати анкете потврђују значај и виталност културног обрасца оличеног у идеји о карактеристичном менталитету становника Ниша. Неговање специфичног јужњачког менталитета се чини природним, али он је производ процеса дугог трајања у коме нису учествовали само јужњаци, већ и остатак Републике Србије. Наиме, као што сам у уводу поглавља навела особени менталитет и мерак препознају се као градивни елементи Југа још од ослобођења и припајања Кнежевине Србији. Овај особени начин живота приказује се у књижевним делима, а данас и путем модерних медија. Током времена све оно што се дефинише као Југ (мерак: храна, начин понашања, говор) постало је специфичан бренд унутар граница Србије. И док је у једном тренутку ознака Југ можда имала пежоративну конотацију (код дела становништва можда још увек и има), она се данас користи за стварање позитивног имица и идентитета заједнице.

Одговори грађана најречитије доказују да се наслеђе ствара и потврђује кроз радње, утврђене и ритуалне обрасце понашања у којима карактеристични амбијенти представљају сценографију (Smith 2006, 1-7; 54-57). Потреба да се наслеђе негује и изнова ствара кроз предефинисане обрасце основа је процеса кроз које једна група врши дистинкцију у односу на друге и представља се јединственом и посебном (упореди Spasić 2006).

Чачак се у односу на Ниш налази негде на средини пута. Иако је самоидентификација на локалу јасно изведена, она није јасна и препознатљива људима извана, као што је то случај са Југом и Нишом. Ипак, обе заједнице негују нематеријално наслеђе и везују појединачне идентитете са начином живота, говора, поступања или уживања у храни или пићу. Уз разлику што грађани Чачка потврду своје посебности проналазе и у познатим личностима са којима деле осећај заједништва.

9.1.4. Обележавање јубилеја Милански едикт 313-2013, Србија

У циљу лакше координације активности везаних за припрему и реализацију прославе *Миланског едикта*, град Ниш је израдио Стратегију културног развоја 2012-2015. (Цветичанин 2012). Стратегија је настала као резултат тимског рада обрађивача са локалним актерима у култури. Као изузетно квалитетан документ она пружа могућност да се сагледају основни проблеми не само реализације предложених активности у години одржавања јубилеја, већ даје реалан увид у постојеће потешкоће везане за стање, презентацију и положај археолошких

локалитета 2011-12. године у Нишу. Стратегија ће послужити и за допуну или проверу закључака донетих на основу спроведеног истраживања.

За разлику од пројекта *Чачанска родна*, који се завршио у марту 2024. године, од јубилеја *Милански едикт* прошло је више од 11 година. Временска дистанца омогућава да се утврде стварни резултати пројекта и његов отисак у функционисању града. Дистанца пружа могућност да се сагледа колико заправо манифестације које се спроводе по принципу *одозго на доле*, осмишљене од стране стручњака и републичких институција, имају моћ да утичу на трансформације доминантног (постојећег) културног обрасца на локалу.

Поређењем текста стратегија развоја културе Чачка и Ниша јасно је да су то тематски креирани документи у основи усклађени са потребама актуелних пројекта (*Чачанска родна* и *Милански едикт*). Стратегија развоја културе Ниша усмерена је на реализацију елемената програма и уско је везана за промоцију лика Константина Великог, а посредно и археолошких локалитета везаних за његово доба. Стратегија обрађује и друге сегменте и проблеме у култури, али као најважнији елемент идентитета Ниша издваја везаност града за Константина Великог (Цветичанин 2012, 104-105).

У тексту Стратегије дефинисано је седам главних праваца стратешког развоја културе. У домену материјалног културног наслеђа наведени су:

- идентитетско обележавање града кроз интервенције у јавном простору и јавне градске манифестације;
- истраживање, конзервација, валоризација и презентација градске културне баштине (Цветичанин 2012, 112).

У Стратегији је препознато лоше стање археолошких локалитета (који се користе као сметлишта), и назначено је да нема времена да се они доведу у стање које би омогућило њихову презентацију у време јубилеја. Као основа за презентацију наглашава се неопходност извођења конзерваторских радова на већ истраженим локалитетима и покретање новог циклуса истраживања у циљу даље презентације (Цветичанин 2012, 111). Кроз текст Стратегије наводе појединачне локације и обим предвиђених радова (Цветичанин 2012, 116, 119, 162-165). У разговору са интервјуисаним представницима установа културе сазнала сам да већи део активности никада није ни започео. Изведена је делимична конзервација Палате са октогоном (2013) и радови на постављању заштитне конструкције и презентације Виле са перистилом у Медијани (2022). Презентација Палате са октогоном која се налази у самом центру града, непосредно уз Тврђаву, извршена је на отвореном, што је онемогућило откривање и презентацију мозаика, како је било предвиђено Стратегијом. Иако је Стратегија сагледавала радове на Медијани као приоритет, она је отворена за јавност тек 2022. године. Одређивање титулара за истражене и презентоване локалитете (Цветичанин 2012, 116) никада није спроведено у дело. Музеј је и у претходном периоду био корисник Медијане, а за Тврђаву је 2023. године унутар Туристичке организације Ниша оформљен сектор за управљање, који би у будућности требало да постане јавно предузеће.

До значајнијих интервенција и трансформација у градском простору није дошло. Изостало је претварање Тврђаве у огледно добро конзервације и рестаурације (Цветичанин 2012, 158), иако археолошки остаци римског и рановизантијског Наиса већ деценијама чекају на презентацију. Будући да су изложени атмосферилијама они континуирано пропадају, тако да су остаци градске улице, оригинално откривени у добром стању, сада готово непрепознатљиви. Уређење тампон зона са пресељењем неприлагођених садржаја у близини споменичког наслеђа није отпочело до 2024. године. Служба за анимирање јавности са педагошким радионицама није формирана (Цветичанин 2012, 158, 161-162).

У разговору са представницима установа културе који су учествовали у реализацији пројекта *Милански едикт* сазнала сам ток и епилог сарадње са Арлом (Француска), која је кроз Стратегију сагледана као изузетно значајна у домену презентације историјске и културне баштине у контексту локалног економског развоја (успостављена 2007. године, Цветичанин 2012, 126). Ова сарадња обухватала је студијске посете постдипломских студената, обуку у писању пројеката у области културе и финансирање специјалистичких студија једног нишког стручњака у области градитељске баштине. Део програма обухватао је и израду студија презентације за пет објеката градитељске баштине (Цветичанин 2012, 126). Нико од учесника сарадње није био стално запослен, нити је наставио свој рад у институцијама заштите или некој од градских институција која има утицаја на положај и презентацију археолошких локалитета. Шта више, није познато да је неко од учесника израдио пројекат презентације или валоризације археолошког наслеђа⁴²² који је подржао град Ниш или је са њима конкурисано на међународне конкурсе из области наслеђа (УК Ни2, УК Ни3). Иако су активности кроз Стратегију добро замишљене, добија се утисак да она није оставила трага на свакодневно функционисање града, као ни на планска документа која су усвојена у наредном периоду.

Резултати анкете потврђују да је утицај манифестације *Милански едикт* било минималан да већ постојеће урбане обрасце и функционисање културе у Граду (Табела 18, Аппех II). Да манифестација није имала никаквог утицаја сматра 26,8 % испитаника. У исту групу одговора треба сврстати и грађане који су одговорили да је манифестација имала краткотрајан утицај 21.3%. Овај одговор усмерен је да непостојање дугорочних или трајних утицаја на градски живот. Дакле, 48,1% испитаника не препознаје позитивне ефекте манифестације. Уколико овом проценту додамо и одговоре грађана који сматрају да је цео догађај био политички исфорсиран (3,9 %), оне који су одговорили са не знам (0,8%) или нису одговорили (8.7 %) преко 60% становника не види ефекте прославе у граду 2024. године. Промоцију наслеђа на локалу препознаје 15,7% становника, а промоцију Ниша као града богате културе према свету доживљава само 3,4%. У суштини само 19,1% грађана препознаје позитивне ефекте манифестације.

Интервјуисани саговорници, такође се слажу да манифестација није имала великог утицаја на промоцију римског наслеђа. Међутим, образложења се разликују.

„мислим да је могло боље“ (ГУ Ни1).

„негативно је зато што се на брзину (презентација) ушло у то све и то није било добро за саму Медијану. Тврђава није ни дирана нешто посебно осим Палате са октогоном. Осим промоције града као родног места цара Константина, медијске помпе, апсолутно ни на који начин, та прослава није утицала на промоцију. Нити се тад нешто спектакуларно десило, нити је нешто урађено“ (ГУ Ни2).

„Она апсолутно није на прави начин изведена. Ми Нишлије смо имали велика очекивања да ће овде да остане нешто трајно, јер сад треба чекати још сто година ... Од тих надања мало је остало, чак је и изложба због финансија била одложена за 2014. годину ... Град Ниш и држава, ништа нула. Тврђава са октогоном је конзервирана и ништа више, сад је потпуно запуштена. Сада да одеш то је Амазон“ (УК Ни1).

⁴²² Једна од учесница програма је Александра Мирић, која је докторирала са темом *Стамбена архитектура и култура становања у касној антици на територији Србије*. Тема је одбрањена на Грађевинско-архитектонским факултету у Нишу и Универзитету Лион 2 у Француској, <https://niskevesti.rs/dupli-dokorat-aleksandre-miric/>, архива вести, објављено 21.11.2017. године.

„Ја мислим да је манифестација била одлична. И то је била година у које је било највише културних манифестација које су биле на неком одређеном нивоу, неуобичајеном, за град Ниш. И мислим да си тада стварно могао да се осетиш као си у некој светској метрополи са свим тим концертима, представама. Буквално све што било, изложба која је дошла, која је била посвећена Константину Великом ... Једино што није добро је што то није имало некакав сегмент одрживости. Није ништа променило, зато се већина тога више и не сећа. Тако да, не да је утицало сад да људи схвате да то треба да се покрене и да се побољша, него чак, шта више ми смо се вратили, не вратили, него смо назадовали, што је потпуно погубно. Једино што је остало од Миланског едикта је та заштитна конструкција на Медијани“ (УК Ни2).

„Најлошија ствар која се десила Нишу. А требало је да буде одскачна даска. И ту ћу стати“ (УК Ни3).

У образложењима испитаника се помињу и лоша сарадња различитих нивоа власти и установа на локалу. Размере овог проблема нису занемарљиве будући да су проблеми представљени и кроз текст Стратегије културног развоја града Ниша 2012-2015.

„Деценије истраживања и виртуелно непостојање конзерваторских и рестаураторских активности на овој локацији (Медијана) ... Бројни покушаји локалних власти на нивоу Града и градске општине Медијана само су делимично успели да ублаже овај проблем (чак су неки покушаји били осујећени од стране разних невидљивих комисија Министарства културе упорно чувајући постојећи статус кво). Једини квалитетан излаз из ове пат позиције јесте успостављање квалитетног, равноправног, партнерског односа локалних и националних власти са јасно идентификованим управљачем археолошког парка који би живео у Нишу (досадашња искуства бављења Медијаном „на даљину“ показала су више штете него користи)“ (Цветичанин 2012, 159).

Током разговора са представницима установа, добија се утисак да је прослава наметнута споља, са републичког нивоа и да локал или није препознао или је нерадо прихватио већ осмишљене програме. Ова ситуација препозната је и приликом реализације пројекта *Чачанска родна*. У суштини, испитаници су као разлоге за неуспех издвајали незаинтересованост локалних институција за промене у начинима рада или недостатак (обучених) кадрова који би наставили започете активности. Са друге стране, наводи се да Град често нема слуха за континуирано финансирање или стратегијско деловање. Кадровске промене условљене су изборним циклусима, чак и када не долази до значајних политичких промена. Оваква ситуација најбоље се препознаје кроз исказ једног од саговорника.

„само не треба да то што је претходник урадио, да ти све то бришеш и да бациш. Не мораш ни да га унапредиш, само немој да бришеш, да цепаш и да га поништаваш. То је кључна грешка коју раде многи људи. Јер ти буквално порушиш темеље које је неко направио. Ти их порушиш и, одмах чим дођеш, мислиш да знаш боље. Не можеш да знаш боље. Свако ко је иоле остао на истом курсу или сличном имао је успех“ (УК Ни2).

Мишљење о раду градске управе и институција на заштити наслеђа грађани су јасно исказали кроз одговор на питање *Да ли градска управа или институције раде довољно на представљању и очувању наслеђа*. Чак 90,6% анкетираних сматра да се не ради довољно на очувању и презентацији наслеђа (Табела 16, Аппех II). Иако и грађани Чачка већином сматрају да се не ради довољно на презентацији наслеђа, број негативних одговора је мањи (71%). Треба напоменути да је анкета у Чачку спроведена крајем 2021. године у позитивној атмосфери пред реализацију пројекта *Чачанска родна*, док су грађани Ниша анкетирани 2023-2024. године,

свесни минималних промена које је манифестација *Милански едикт* имала на постојеће градске политике.

Интервјуисани саговорници такође већином критикују однос градских власти према наслеђу, а њихови одговори се уклапају у већ изнете исказе о манифестацији *Милански едикт*. Критикује се изостанак стратегије, лош одабир кадрова, проблеми са финансирањем. Мишљење грађана обликовано је само непосредним контактом са простором. Они немају увида у међусобне односе између институција, помоћ града у спровођењу или реализацији постојећих пројеката или иницијатива установа на локалу. Стручњаци, са друге стране, имају увида у функционисање различитих градских сектора кроз дужи временски период. Неки од саговорника су кратко одговорили на питање (*не*, УК Ни2 и УК Ни4), али је током интервјуа иницијални одговор да градска управа не ради довољно на промоцији и заштити наслеђа поткрепљен сликовитим примерима о функционисању Града или међусобној сарадњи. Најконцизнији одговор пружио је испитаник УК Ни1:

„Апсолутно је небитно ко је на власти, култура је одувек трпела ... Морате да имате много среће да се на кључним местима налазе људи који ће да разумеју оно што радите а све остало није битно“ (УК Ни1).

Суштина проблема пренета је и кроз одговор испитаника ГУ Ни2:

„Мислим да апсолутно не раде на том правцу, да град није организован на адекватан начин да би се бринуо о културном благу, нити је свестан свог културног блага. Постоје поједине установе које покушавају, дају неке импулсе ка томе, међутим, градска управа је потпуно окренута другим стварима ... Да закључим: град није спреман за своје наслеђе. Значи овај град, у овом облику, са овом градском управом не само сад, него иначе пола века уназад није спреман за наслеђе које има“ (ГУ Ни2). Изнети став се изнова доказује у поступањима управе, али и тону новинских наслова, који су изненађени новим открићима у урбаним језгрима градова као што су Ниш и Чачак.

Само је један од испитаника имао позитиван однос према поступцима градске управе:

„имамо добар однос управе, јер сви званичници који посете град посећују објекте наслеђа ... Дакле, постоји свест да када дође гост, након тог службеног дела уследи посета објектима којима на пример газдује Музеј ... Друго, кад кажемо градска управа ми врло често мислимо то је држава, па и ми смо градска управо значи, оно што раде Музеј, Завод, Архив, Туристичка организација Ниша ... односно ако ми радимо свој посао биће добро и њима када то преставе“ (УК Ни3).

Ово је свакако позитиван пример поступања управе, који се није могао ишчитати из ставова других испитаника. Уколико се овакав тренд појача или настави, постоји могућност да ће Град посветити више пажње презентацији и заштити археолошких остатака, будући да они могу представљати добру основу за јачање његовог позитивног имиџа. Ниш је последњих година, због добре инфраструктурне опремљености (аутопутеви, аеродром) постао и занимљива викенд дестинација. О јачању локалног туризма говори и тренд повећања броја посетилаца (2019: 134.000; 2023: 156.000; пројекција на основу прва три тромесечја 2024: 180.000).⁴²³ Однос и заинтересованост странаца према доступним садржајима ће можда бити кључни за

⁴²³ Кроз разговор са једним од представника управе сазнала сам да је цео град био у кризи током новогодишњих празника (смештајни капацитети, гужве, снабдевање храном) јер туристичка инфраструктура није била припремљена на број гостију (ГУ Ни2). Бројеви и подаци из главног текста пренети су из разговора са испитаником ГУ Ни2.

положај и видљивост археолошког наслеђа у Нишу. Питање је само, да ли ће управа правилно сагледати повезаност пораста броја туриста и позитивног имиџа Града код иностраних партнера са локалним културним садржајима.

9.2. Дан после сутра

Иако ограниченог карактера, истраживање спроведено за потребе овог рада указује да је обележавање *Миланског едикта* имало незнатан утицај на постојеће идентитете и однос према римском наслеђу у Нишу. Овај закључак сликовито огледа се у споменику Константину Великом који је граду Нишу поклонила католичка црква (опширније о споменику Свјетићанин 2022, 1011-1134).⁴²⁴ Иако је смештен у самом центру града у прометној и туристичкој зони, споменик, односно његов постамент се лагано распада.

Поставља се питање због чега Ниш није наставио са неговањем већ дефинисаних или креирањем нових садржаја везаних за Константина Великог. Интервјуисани испитаници су делимично давали одговоре: манифестација је наметнута са републичког нивоа, град није организован на адекватан начин да се брине о културном наслеђу, неадекватни стручни кадар... Међутим, све ово само делимично осветљава ситуацију везану за археолошко наслеђе.

Као што је наведено, осим ограничених археолошких истраживања у Медијани од 2013. године, нема нових пројеката везаних за презентацију археолошких локалитета. У Нишу 2024. године не постоји ни једна манифестација која је наставила да промовише град као родно место Константина Великог. У овом тренутку, значајно је подсетити на *Римске дане* које реализује Туристичка организација Винковци. Иако презентација археолошких остатака *in situ* изостаје, Винковци јачају свест становника и привлаче туристе фестивалом који приказује или оживљава свакодневни живот у римском добу. У Винковцима, као и Нишу или Чачку, постоји основни традиционални идентитет оличен у манифестацији *Винковачке јесени*, која прославља народну традицију, гастрономију и фолклор Славоније.⁴²⁵ Винковци су, међутим, препознали потенцијал римске прошлости и град покушава да организацијом фестивала додатно промовишу европске вредности и културно-туристичку понуду града. Јачање манифестације и утицај на економију града може довести и до презентације археолошких локалитета као додатног садржаја за локално становништво и туристе. Овакав модел у коме самоидентификација започиње на нематеријалном плану и доводи до потребе за материјализацијом у елементима простора можда може представљати одрживи принцип заштите археолошких локалитета и у српским градовима.

⁴²⁴ Извор: <https://www.rts.rs/vesti/srbija-danas/1460778/katolicka-crkva-poklonila-spomenik-nisu.html>, објављено 3.12.2013. године

⁴²⁵ Извор: <https://visitvinkovci.croatia.hr/hr-hr/manifestacije>, приступљено 05.10.2024. године.

Х. Археолошки локалитети - наслеђе или материјални остатак прошлости са потенцијалом

...У септембру 2024. године је Мали парк⁴²⁶ у Чачку прославо 50 година постојања. Да подсетим, идеја о парку настала је 1970. године након открића Римских терми у центру Чачка. Иако је на наведеном простору била замишљена изградња модерне вишеспратнице због значаја открића заинтересоване стране⁴²⁷ донеле су усаглашену одлуку да се пројекат реализује на новој локацији на периферији града у данашњој авенији Липа. Током наредних година усвојен је урбанистички пројекат новог уређења простора око откривеног објекта терми. Од 1970. до 1974. године терме су истражене и конзервиране, а затим су презентоване јавности у оквиру парковске површине. Парк је замишљен као мала зелена оаза у центру града и простор за одржавање повремених јавних садржаја. Током деценија простор се трансформисао и усклађивао са развојем града. У парку је 2010. године оформљен мали визиторски центар, где се могу добити информације о историји и развоју града. Парк представља и центар локалних зелених иницијатива, па је иновативно решење Клуба ученика, подржано средствима локалне самоуправе у 2023. години, освојило награду Зелени лист (European Green Leaf Award), која се додељује у Европској унији градским срединама мање величине са израженом екшнском агендом.⁴²⁸ Најновија истраживања потврдила су позитивни утицај зелених површина на смањење загађења, регулацију температуре и буке, док истовремено јачају биодиверзитет у урбаним центрима. Мали парк или Парк терми, како га у међусобној комуникацији називамо, представља једну од омиљених локација за кратки одмор у току радне недеље и наши локални понос, јер представља физичку потврду наше посебности и историје града на коју смо дични...

Претходни пасус могао би представљати извод из актуелног новинског чланка локалног листа *Чачански глас* да су догађаји из 1970. године кренули другачијим током. О постојању сродне идеје показује текст Решења о утврђивању Римских терми за споменик културе (Решење 1970), као и пројекти презентације који се чувају у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву израђени седамдесетих година 20. века (Prokić 1970; Prokić 1975). Наравно, постојала је могућност за један знатно негативнији исход у коме није дошло до пријаве налаза приликом уређења земљишта за изградњу Лучне зграде. По неком је опет предузеће Хидроградња могло спровести свој наум у дело и *пажљиво* пренети грађевински материјал терми у двориште музеја, где би по њиховој замисли стручњаци могли на миру истраживати новокреирану (!) гомилу камења (Zaključak Sindikalnog veća 1970). У низу паралелних модела, замишљени чланак представља један од најпозитивнијих сценарија који је могао проистећи из случајног открића терми. Овај почетни позитивни импулс могао је довести до низа позитивних подстицаја у планирању и презентацији других археолошких структура откривених након 1970. године на простору Чачка.

⁴²⁶ Мали парк би у идеалним условима заузимао површину иза Градског шеталишта према Рисимовој галерији и излазио би на Господар Јованову улицу.

⁴²⁷ У доношењу овакве одлуке учествовали би Скупштина општине Чачак, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, Комитет за урбанизам Скупштине општине Чачак, Народни музеј у Чачку и предузеће Хидроградња.

⁴²⁸ https://environment.ec.europa.eu/topics/urban-environment/european-green-capital-award/about-awards_en, преузето, 26.11.2024. године. Награда Зелени лист додељује се у Европској унији градовима који имају од 20.000 и 99.999 становника и показују висок ниво посвећености одржању и унапређењу животне средине.

Више од педесет година прошло је од открића и презентације Римских терми у Чачку. Током овог периода настала је обимна документарна грађа, чијим изучавањем су тестиране почетне хипотезе конципиране истраживањем. Почетни импулс и окосница истраживања чини преиспитивање једног од основних постулата ауторизованог дискурса о наслеђу који предмет изучавања археологије дефинише као наслеђе, независан од друштва и сета вредности који у њему владају (Валета 1992, чл. 1). У односу на ово испитивани су и представљани различити аспекти у којима се предмет изучавања археологије појављује у савременом друштву. Дакле, истраживање није имало за задатак проблематизовање оправданости постојања археологије као дисциплине или археолошких метода, већ положаја археологије у концепту наслеђа који се читава кроз међународна документа. Проучаване су различите етапе у животу археолошких локалитета (откриће, истраживање, презентација) и начини на које се јавност и држава преко својих органа односе/иле према њима. Занемаривање археолошких локалитета потврђује да закони и дефиниције о наслеђу који из њих проистичу нису довољни да одређени простор оствари замишљени потенцијал. На место законом датих дефиниција епитет наслеђе простору доноси однос који заједнице граде према њему.

У складу са тим циљ истраживања је био да се осветле односи које локална заједница има према материјалним остацима прошлости и последице које ти односи производе. И може ли се поступање јавности у једној локалној средини Србије (Чачак) према археолошким локалитетима подвести у причу о наслеђу. Локална заједница се састоји од различитих актера, који немају подједнаке могућности да делују у месту и према месту. Ипак, заједница дели скуп наслеђених и заједничких знања која се одражавају у њеним свакодневним активностима и кретањима. Заједница усваја, одбацује или занемарује одређене квалитете места у процесима потврђивања или стварања себе или унутрашњег места (града) као препознатљиве и доживљене сценографије. Стручњаци (археолози/конзерватори) имају посебно место у истраживању. Иако могу бити део заједнице, они су због посебног односа према предмету свог проучавања и изван ње. Стручњаци представљају посебну нишу истраживања и због последица њихових деловања према месту.

10.1. *Србија, између материјалног и духовног принципа*

Иако се однос према римским остацима у Чачку и Србији може сагледати као локална специфичност која произилази из низа друштвено-историјских процеса, у којима римско никада није имало кључну улогу у конструкцији националног идентитета (Mihajlović 2023, 442-443), општих политичких или економских несигурности то је само део приче. Део одговора треба тражити модалитетима поступања према материјалности опште јавности у Србији, оне већине изван које остају стручњаци археолози.

Изван западног светонадзора о значају материјалних остатака прошлости за савремена друштва (Atina 1931; Париз 1954; Venice 1964; Париз 1972; Гранада 1985; Валета 1992), остали су различити културни изрази и популације које обнављају уместо да конзервирају и баштине радње и ритуале уместо ствари (Smith 2006; Waterton and Smith 2009; Lowenthal 2005). Неговањем радњи кроз које се предмети и објекти обнављају или стварају ове заједнице се повезују и потврђују, а младим генерацијама се пружа прилика да самостално учествују у процесима креације (Lowenthal 2005, 395-396). Примера ради, шинтоистички комплекс храмова (*Jingu*) у Исеу (Isu, Јапан) сваких се 20 година у потпуности обнавља (ритуал под називом *Shikinen Zotai*),⁴²⁹ док будисти верују да физичким оштећењем статуа губи своја магична или ритуална својства и мора бити замењена новом (Poulios 2010, 177). Замена материје, обнова

⁴²⁹ <https://japanwoodcraftassociation.com/2020/02/13/traditions-shikinen-sengu/>, приступљено 03.01.2025. године.

или изградња новог представља део процеса и од суштинског је значаја за очување поруке или ритуала којима се заправо потврђује наслеђе. Ово не значи да материјалност нема улогу, али је њено место у процесу стварања наслеђа другачије. Материјали су помоћни алати у процесима у којима заједница потврђује своја веровања и себе као посебну и препознатљиву, како својим члановима тако и окружењу (Poulios 2010, 177-178, Lowenthal 2005, 396).

Кроз прошлост у Србији се више обнављало или градило и у складу са историјским приликама народ је баштинио радње уместо ствари. На територији Србије под османском влашћу цркве су *летеле* (Павловић 1961). У процесима премештања и њихове поновне изградње учествовала је цела заједница, потврђујући припадност, учвршћујући наслеђене везе и солидарност. Заједница у Србији данас, у складу са наслеђеним обрасцем још увек више негује духовне вредности од материјалних симбола. Овим исказима се још једном актуелизује посебан културни образац Балкана, као међупростора између Истока и Запада (Todorova 1997, 15-16; Babić 2002a, 169-170, 183). Иако је историја заштите културног наслеђа у Србији усмерена на очување монументалних средњовековних грађевина или комплекса (Nenadović 1980), однос заједнице према њиховој историјској материјалности готово је исти као и према материјалним остацима из других периода и на различите начине се читава у њеним поступањима. Неупитно је да према националном средњем веку православна популација има јаче традиционалне везе, али је тај однос само делимично произвео различит исход. Прегледом ситуације на терену идеја о идеално замишљеној средњовековној раскоши одавно је преузела примат над оним што стручњаци имају да понуде. Скоро све је подложно променама. Гробља из средњовековног периода у истој мери су била предмет уништавања, као и римска налазишта (Mihajlović 2023, 421-426), а надгробници су коришћени као грађевински материјал. Остаци малих сеоских богомоља се уклањају багером како би се направило место за модерне објекте по узору на замишљене средњовековне оригинале. Манастирским црквама се континуирано враћа стари замишљени сјај (прилог 2).

Ставови стручњака, који су производ личних афинитета и формалног образовања, нису у сагласју са већинским делом популације. Доносиоци одлука, без формалног образовања у домену заштите наслеђа, већински деле однос заједнице према материјалним остацима прошлости. У Чачку се машта о монументалнијим материјалним остацима из римског периода (ГУ Ча2, ЦС Ча3, УК Ча1). Најилустративнији пример односа према остацима прошлости представљају интервенције које се предвиђају у манастирским комплексима или на средњовековним утврђењима. Међутим, пошто је ово комплексна тема, која није у фокусу рада, важно је само нагласити да су ставови струке о вредности простора дијаметрално различити од интервенција које заједница у Србији (изван стручњака) сматра да један историјски обликовани простор може да поднесе. Знања стечена на заштити добара и образовање, као и позивање на примере добре праксе из иностранства уопште се не узимају као релевантни у наведеним разговорима. Овакав исказ додатно актуелизује речи Стојана Новаковића, који је приметио да се путем забране старине не могу очувати, већ „докле саме мјесне власти и одличнији људи не буду знали цијену њихову“ (наведено према Mihailović 2023, 440).

Препознати општи низак степен вредновања оригиналне материје, као и непостојање традиционалног односа према материјалним остацима из римског периода, значајно ограничава могућности деловања ауторизованог дискурса о наслеђу, који се чита корз међународна документа. Ипак, однос према прошлости као и простору није непроменљив. Управо археологија као дисциплина показује да су односи или поруке које се ишчитају из елемената историјског пејзажа променљиви и условљени културним трендовима или обрасцима, који су и сами подложни трансформацијама.

10.2. *Археологија и ауторизовани дискурс о наслеђу* *Сет позитивних процедура и пракси*

Историјска повезаност између археологије и концепта наслеђа произвела је низ позитивних ефеката у поступању према археолошким локалитетима. Препознајући угроженост археолошких остатака у процесима планирања и извођења великих инфраструктурних пројеката, Савет Европе је усвојио Конвенцију о заштити археолошког наслеђа (Валета 1992). Више од тридесет година примене одредаба Конвенције допринело је стварању усаглашеног деловања према археолошким локалитетима на територији Европске уније. Извођење заштитних археолошких истраживања постало је стандард и неопходни корак пре започињања грађевинских радова. Ово је уједно и једна од најважнијих тековина Конвенције, као и свест да добијена знања могу имати вишеструку корист за савремено друштво.⁴³⁰

Интегрална заштита археолошких налазишта која се заговара Конвенцијом треба да омогући усклађивање археологије са развојним плановима, тако што ће држава потписница кроз своје законодавне оквире створити услове за учествовање археолога у политикама планирања или различитим фазама израде развојних планова. Ово подразумева редовну сарадњу представника заштите културних добара са урбанистима и стручњацима за просторно планирање и измену развојних планова који би могли неповољно утицати на археолошко наслеђе („обезбеђивање довољно времена и средстава потребних за одговарајуће научно истраживање локалитета и објављивање открића“, Валета 1992, чл. 5).

Тренутак усвајања Конвенције о заштити археолошког наслеђа (1992) поклопио се са периодом у коме је на територији Републике Србије започела нова друштвена и просторна трансформација. Србија једина од бивших република Југославије није реконструисала свој законодавни оквир везан за непокретна културна добра, ни установе које се баве њиховом заштитом чиме се ограничавају позитивни ефекти Конвенције. Заштита археолошких локалитета још увек функционише у оквиру старог законодавног оквира из 1994. године, док су други закони везани за уређење простора у потпуности измењени и прилагођени новом економском и друштвеном оквиру.⁴³¹ Оваква ситуација производи низ неусаглашености у поступању регионалних установа, које имају велике последице на материјална културна добра.⁴³² Слободно располагање приватном имовином и тржишна вредност парцела у урбаним центрима довеле су до ситуације где свака парцела представља потенцијални простор за изградњу. Све ово је додатно ограничило могућности заштите и презентације археолошких локалитета. Археолошки налаз у оваквом сценарију се не сагледава као потенцијал и вредност, већ као ограничавајући фактор и проблем за новопланиране инвестиције. Држава, са друге стране нема могућности али није ни препознала потребу издвајања сталних средстава у републичком или локалним буџетима за откуп или помоћ приватним власницима за истраживање парцела са материјалним остацима прошлости (Валета 1992, чл. 6). Иако постоје позитивни примери сарадње различитих делова управе и служби заштите често се очекује

⁴³⁰ Резултати истраживања могу се применити у пољопривреди, начинима коришћења земљишта, очувању екосистема, медицини, исхрани, проучавању друштвених односа, развоју простора...

⁴³¹ Иако је учињен мали искорак 2021. године, доношењем Закона о културном наслеђу, овај правни акт представља кровни закон и није обухватио најважнија питања везана за непокретно културно наслеђе: модернизацију установа и однос према планирању и изградњи.

⁴³² Чак су и постојеће одредбе Закона о културним добрима обесмишљене чланом 92. Закона о планирању и изградњи „одредбе других закона којима се на другачији начин уређују питања која су предмет уређивања овог закона неће се примењивати, осим закона и прописа којима се уређују заштита животне средине и права и слободе националних мањина“ (Закон о планирању и изградњи 2023, чл. 92). Преведено у реално време за учеснике у процесима планирања и изградње свака одредба Закона о културним добрима се не примењује уколико је Законом о планирању и изградњи дефинисано другачије.

попуштање или беспоговорно давање сагласности на већ донесене планове. Велики проблем читава се и у непрепознавању потребе за додатним образовањем како урбаниста, тако и сарадника у служби заштите са новим прописима и њиховој примени. Да оваква ситуација није производ само садашњости, указује и представљена ситуација из 1970. године везана за откриће терми у Чачку.

Дакле, без обзира на то што је „Несрећа сваког античког града, над којим је настао савремени је у томе што савремени градови свакодневно уништавају остатке својих предака“⁴³³ и што модернизација (изградња нове линијске инфраструктуре, стамбених или јавних објеката) додатно угрожава остатке старијих насеља, стандарди које је поставила Конвенција о заштити археолошког наслеђа у суштини представљају позитивни оквир за поступање према просторима са археолошким материјалом. Заштитна истраживања, односно превентивна археологија представља основни и незаобилазни корак у поступању са археолошким локалитетима. Препорука конвенције је да пројекте треба усклађивати са резултатима истраживања, где год је могуће (Валета 1992, чл. 5, г), чиме ће се остварити могућности ревизионих истраживања, условљених напретком науке и презентације. Све ово претпоставља постојање транспарентности, стручности и партиципацији јавности у процесима доношења одлука.

10.3. *Презентација као правило (?)*

Конвенција по својој суштини представља манифест једне дисциплине и сет позитивних правила у поступању према археолошким локалитетима. И без обзира на то што Конвенција препознаје локалитете и као инструменте научног и историјског истраживања (Валета 1992, чл. 1), у иступањима археолога по правилу се истиче њихова вредност као наслеђа.

У складу са поставкама ауторизованог дискурса о наслеђу заштита археолошких локалитета као једну од фаза у поступању препознаје и презентацију непокретних археолошких остатака на чему стручњаци по правилу инсистирају. Ово је уједно и најпроблематичнији сегмент деловања дискурса. Презентација, међутим, не представља једини начин поступања након истраживања (Валета 1992, чл. 4, 5), већ је као „обичајно право“ натурализована изјавама стручњака. Конвенција о заштити археолошког наслеђа препоручује да се „елементи археолошког наслеђа не остављају непокривени или незаштићени током и после ископавања, без одговарајућих услова за њихово очување, конзервацију и управљање“ (Валета 1992, чл. 3, б).

10.3.1. *Презентација у функцији туризма*

Иако се туристички потенцијал наслеђа може сагледавати као његово секундарно својство или квалитет, он је данас један од водећих разлога презентације археолошких локалитета у јавном простору. На подручју Чачка позивање на туризам се може пратити још у првим изјавама датим приликом открића терми, па све до последњих изјава стручњака везаних за истраживања у дворишту Музеја.⁴³⁴ Чини се да су археолози спремно прихватили причу о туризму, јер се

⁴³³ Изјава др Марка Поповића дата Радио телевизији Војводине, приступљено 27.11.2024. године.

⁴³⁴ Значајно археолошко откриће у центру Чачка, Чачански глас од 23.03.1970. године, стр. 6; Град испод града: Археолошка истраживања Народног музеја у Чачку донела важно откриће, Све о археологији од дана 17.07.2023. године, <https://sveoarheologiji.com/grad-ispod-grad-arheoloska-istrazivanja-u-dvoristu-narodnog-muzeja-u-cacku-donela-vazno-otkrice/>.

тима додатно наглашава значај археолога и археолошких истраживања у савременом друштву. Међутим, презентација археолошких локалитета у функцији носиоца или као додатне атракције туристичке понуде у Србији још увек није довољно разрађена (од римских налазишта треба изузети Гамзиград, Медијану, Сирмијум и Виминацијум).⁴³⁵ Одрживост презентације археолошких локалитета нераскидиво је повезана са њиховом туристичком атрактивношћу. Ма колико нама, као стручњацима, та идеја или рачуница била страна, туристичке посете на простору Европе сведоче да је монументалност и репрезентативност и даље кључ у презентацији археолошког наслеђа. Земље са најрепрезентативнијим археолошким остацима уједно имају и најзначајнији туристички приход.⁴³⁶

Пројекат Љубљански процес II: Рехабилитација наше заједничке баштине у Србији није довео да квалитативних промена у односу према културним добрима, али је обухватао израду докумената кроз која је требало реално приказати ограничења или одрживост у управљању појединачним добрима. Кроз документа требало је сагледати и решити проблеме одржавања, доступности, управљања, видљивости једне историјске локације. Тек када се сви ови елементи проуче, нарочито материјални трошкови који их прате, постаје јасно зашто је изузетно компликовано у Србији доћи до одрживе презентације археолошких структура. Специјализовани управљачи у Србији релативно су младе установе и постоје тек на неколико локација,⁴³⁷ а локални музеји или туристичке организације не поседују капацитете да са локалитетима управљају одговорно и континуирано. Економска исплативост презентације и одржавања за већину добара не постоји. Ову изјаву потврђују примери из Чачка и Ниша, али и терми на Академском тргу у Београду (Mihailović 2023, 451-452). Заштита затрпавањем коју препознаје Конвенција о заштити археолошког наслеђа отвара могућност да се локалитет представи јавности када се за то стекну услови. Овакав начин заштите примењен је на локалитету у Винковцима 1989. године, када је због открића форумских терми обустављена предвиђена градња. Део угроженог локалитета је истражен, а затим затрпан.⁴³⁸

Оно што једном остатку прошлости може оправдати презентацију јесте његово својство наслеђа које је препознато од стране локалне заједнице. Чињеница да се археолошко наслеђе најчешће налази испод нивелете живљевог простора, усложњава ову могућност. Уколико у једначину укључимо заједницу у Србији која је доминантно окренута очувању традиција и митова уместо материје оправданост презентације се у савременом тренутку додатно смањује. Треба ли, као стручњаци који се баве материјом, да прихватимо да није оправдано чувати или презентовати сваки траг прошлости, иако у овом тренутку за нас то може представљати светогрђе (Lowental 2005, 396). Оно на чему се беспоговорно мора инсистирати јесте истраживање и доступност резултата истраживања јавности, што ће уједно повећавати друштвену видљивост локалитета. Иако археологија као дисциплина развој дугује својој везаности за концепт наслеђа, сматрам да је она подједнако у оквиру наратива о наслеђу колико је и изван њега. Инсистирањем да је предмет изучавања археологије битан јер представља наслеђе, занемарује се њен допринос познавању и реконструкцији прошлости, развоју научних метода и теоријских поставки развијаних у претходних 200 година. Губимо ли или добијамо као археолози у оквиру приче о наслеђу? Уместо универзалног одговора треба трагати за локално осетљивим решењима.

⁴³⁵ Уз опаску да су и ови локалитети у великој мери усмерени на школски туризам.

⁴³⁶ Извор: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1056819023003044>, European cultural heritage and tourism flows: The magnetic role of superstar World Heritage Sites, преузето 05.12.2024. године.

⁴³⁷ Београдска тврђава, тврђава Голубац, Виминацијум.

⁴³⁸ Novi lokalitet – spomenik kulture I. kategorije, *Vinkovačke novosti* од 03.11.1989. године, стр. 9.

10.4. *Благо или дивље депоније*

Иако се не може занемарити значај археологије у туристичкој понуди, поставља се питање на који начин штитити и оправдати трошкове презентације и одржавања локалитета који не доносе никакав економски беневит заједници, а заједница са друге стране не препознаје нити користи просторе са археолошким садржајем. У овом вакууму већ 50 година егзистирају Римске терме у Чачку. Осим лоших или неодговарајућих планских решења, за шта су терме у Чачку свакако добар пример, значајан део односа према материјалним остацима прошлости заправо залази у димензију одсуства санкција за прекршаје начињене у/према јавном простору без обзира на то да ли су починиоци државни органи (изливање мазута) или појединци (бацање смећа). Прекршаји начињени према археолошким остацима у Чачку нису санкционисани ни у једном примеру, што још једном потврђује одсуство свести о значају археолошких налаза како код управљача тако и у заједници.

Простори са археолошким остацима у Чачку и Нишу често се претварају у депоније. Иако део јавног простора, они се сагледавају као празан простор без препознатих вредности. Сваке године Народни музеј у Чачку подсећа градско зеленило да у редовно чишћење треба укључити и простор терми, иако су оне у власништву града и јавни су простор. Иста је ситуација и са одржавањем археолошких структура у Нишу. Иако се простор Тврђаве редовно одржава, изван зоне одржавања остају све површине са презентованим археолошким структурама. За те делове парка, иако без икакве правне основе, сматра се одговорним Завод за заштиту споменика културе у Нишу (УК Ни1, УК Ни2, УК Ни4). Терме на Академском тргу у Београду, затрпане због проблема са одржавањем „за две, три године било потпуно опустошено. Поново је конзервирано, поново уређено, да би након непуних годину дана све поново било разваљено. Пошто се то претворило у ругло остаци су затрпани“.⁴³⁹ Континуирано затрпавање смећем Римских терми или Базилике са мартирijумом у Нишу далеко превазилази проблеме перцепције или вредновања материјалних остатака прошлости, већ залази у не/културу понашања према/у јавном простору и основних принципа заједничког суживота у урбаним центрима. Заштита и јачање односа према јавном простору, као јавном добру, може имати позитивног утицаја на видљивост и презентацију археолошких локалитета. Заштита у овом тренутку подразумева и санкције због занемаривања и непоштовања закона (бацање смећа, уништавање јавне својине).

10.5. *Зашто чувати оно што не покреће ниједно срце*⁴⁴⁰

У бесконачном низу могућих сценарија морамо замислити постојање једне будућности у којој може доћи до квалитативних промена према археолошким локалитетима из римског периода у нашим урбаним срединама. Уколико прихватимо да будућност представља само недефинисану материју (Holberg et al. 2017, 643), морамо дозволити и једну будућност у којој ће генерације ценити наше напоре да се археолошки остаци очувају. Начин на који ће ти остаци бити коришћени у свакодневним презентацијама простора може се само наслутити. Како однос према простору није завијан само од ставова службе заштите или археолошке струке, потребно је успоставити равноправан дијалог стручњака са заједницом и делимично самоограничити наслеђен повлашћен положај према прошлости или значењима историјских пејзажа. Колективна везаност за место (Carman 2009, 204) или друштвено перципирана вредност, подложна је променама или суптилним трансформацијама. Слојевитост простора као палимпсеста и историјски пејзаж нису само категорије које дефинишу стручњаци.

⁴³⁹ Изјава др Марка Поповића дата Радио телевизији Војводине, приступљено 27.11.2024. године.

⁴⁴⁰ Слободан превод рада *What does not move any hearts - why should it be saved?* (Holtorf 2007)

Значајну улогу у процесима именовања има заједница која је у свакодневном додиру са простором и поседује посебне алате којим га чита, а који имају могућност претварања простора у наслеђе. Занемаривањем или одбацивањем ових вредности, током претходних деценија неповратно смо као стручњаци изгубили део археолошког наслеђа.

Постојање јаке идентификације са природним вредностима простора у Чачку указује да постоји могућност превођења тог односа и на новокреиране зелене станице унутар градског језгра. Уколико прихватимо урбанистичке трендове који заговарају хуманизацију урбаних простора уз зелену агенду, простори са археолошким остацима могу постати једна од основа за изградњу, односно враћање зелених површина у наше урбане пејзаже. Све ово подразумева постојање свести код доносиоца одлука и урбаниста да њихове тренутне одлуке према простору имају далекосежне последице на квалитет живота у урбаним просторима. Формирање зелене оазе око Римских терми може утицати на видљивост споменика културе и успостављање низа нових веза према њему. Материјалност археолошких локалитета може се користити као алат или сценографија у процесима у којима заједница ствара заједничка сећања и осећај припадности и заједништва. Као елементу јавног простора заједница у процесима коришћења може археолошким локалитетима приписати сет вредности којима се они могу превести у наслеђе. Замишљени сценарио са почетка поглавља није ментална вежба без циља, већ користи да дочара на који начин реаговање „одозго на доле“ може довести и до позитивних резултата у заштити археолошких локалитета.

XI. Литература

A

- Aldred, O.** 2007. Identifying and assessing landscape through historic landscape characterisation. In *Effects of afforestation on ecosystems, landscape and rural development*, eds. Halldorsson, G, Signurdís Oddasdóttir, E. i Eggertsson, O, 227-234, Reykholt: Temanord.
- Aleksić Čevrljaković, M.** 2012. Problemi zaštite arheološkog kulturnog nasleđa, *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture* HLIV, 261-272.
- Aleksić Čevrljaković, M. i Gojgić, A.** 2018. Rimske terme u Čačku, Studija (ne)izvodljivosti, *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 13 sv. 3, 631-649. DOI: 10.21301/eap.v13i3.4

B

- Бабић, А. и Јеремић, Г.** 2006. Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања 1977. године, *Зборник радова Народном музеја Чачак XXXVI*, 49-62.
- Бабић, А. и Јеремић, Г.** 2010. Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања, *Зборник радова Народном музеја Чачак XL*, 57-70.
- Babić, S.** 2002a. Janus on the Bridge – A Balkan attitude towards ancient Rome. In *Images of Rome – Perceptions of ancient Rome in Europe and the United States of America in the modern age*, 167 – 182, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.
- Babić, S.** 2002b. Still innocent after all these years? Sketchers for a social history of archaeology in Serbia, *Archaeologien Europas: Geschihte, Methoden und Theorien/Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories*, Tubinger Archaeologische Taschenbucher, Band 3, 309 – 322.
- Babić, S.** 2010. Prošlost kao Drugi – Drugi kao prošlost (The Past as the Other – The Other as the Past), *Etnoantropološki problemi* 5/2: 259-268. DOI: 10.21301/eap.v5i2.12
- Babić, S.** 2014. Afterword – When Empires Collapse, Imperialism and Identities. In *The Edges of the Roman World*, eds. Janković, M. A. Mihajlović, V. D. and Babić, S, 252 – 256, Cambridge: Cambridge Sholars Publishing.
- Babić, S.** 2014. Zanat arheologa i dijalog sa javnošću, *Etnoantropološki problemi* n.s. god. 9 sv. 3: 563-573. DOI: 10.21301/eap.v9i3.1
- Babić, S.** 2018. *Metaarheologija: Ogledi o uslovima znanja o prošlosti*, Beograd: Klio.
- Babić, S. i Kuzmanović, Z.** 2015. Balkan kao vremenska odrednica – Diskurs balkanizma u srpskoj arheologiji, *Etnoarheološki problemi* n.s. god. 10 sv. 3: 539-555. DOI: <https://doi.org/10.1017/ea.2019.8>

- Bakić-Hajden, M.** 2003. Šta je to tako vizantijsko na Balkanu? U *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*, ur. Bjelić D. i Savić O, 78-97, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.
- Barrett, J. C.** 1997. Theorising Roman Archaeology. In *Sixth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, eds. Meadows, K, Lemke, C. and Heron, J, 1-7, Oxford: Oxbow Books. DOI: 10.16995/TRAC1996_1_7
- Bellestero, A.** 2019. The Anthropology of Wather, *Annual Review of Anthropology* 48, 405-421. DOI: 10.1146/annurev-anthro-102218-011428
- Bender, B.** 1999. Subverting the Western Gaze: mapping alternative worlds. In *The Archaeology and Anthropology of Landscape*, eds. Layton, R. and Ucko, P, 31-45, London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203202449>
- Bojčić, Z.** 1978-1979. Problem konzervacije i prezentacije rimskih termi u Vinkovcima, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 4-5 (1978/1979), 145-153.
- Bonacchi, C.** 2014. Understanding the public experience of archaeology in the UK and Italy: a 'sociological movement' in Public Archaeology, *European journal of postclassical archaeologies* vol. 4, 377-400.
- Bonacchi, C, Altaweel, M. i Krzyzanska, M.** 2018. The heritage of Brexit: Roles of the past in the construction of political identities through social media, *Journal of Social Archaeology* vol. 18/2, 174–192. DOI: 10.1177/1469605318759713
- Brandi C.** 2015. *Restoration Theory and Practice*. Palermo: Associazione Internazionale per la storia e l'attualita del restauro.
- Branković, Z.** 2013. Kako je Čačak zavoleo rokenrol, Čačak: Dom kulture, 2013.

C

- Carman J.** 2009. Where the Value Lies: the importance of materiality to the immaterijal aspects of heritage. In *Taking Archaeology Out of heritage*, eds. Smith, L. and Waterton E, 192-208, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Crnobrnja A. N.** 2022. *Kako sačuvati arheološko nasleđe*, Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Cvetičanin, P.** 2012. *Strategija kulturnog razvoja grada Niša od 2012-2015. godine*, Niš: Grad Niš.
- Cvjetičanin, T.** 2019. Teren i javna arheologija (ili Zašto je potrebno preispitivati i naizgled jasne veze?), *Etnoantropološki problemi problemi*, n.s. god. 14 sv. 3, 789-809. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.3>

Cvjetićanin, T. 2020. Prekretnice i brane na rimskoj granici: institucionalni autoritet, rimsko nasleđe i projekat Đerdap, *Etnoantropološki problemi problemi*, n.s. god. 15 sv. 3, 717-744. <https://doi.org/10.21301/eap.v15i3.4>

Cvjetićanin, T. 2022. Identity Crises and Confusions: Metamorphosis Constantiniana, *Etnoantropološki problemi problemi*, n.s. god. 17 sv. 3, 1011-1134. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i3.10>

Č

Čanak-Medić, M. 1993. Novi podaci o arhitekturi i skulpturi Bogorodice Gradačke, U *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda, Naučni skup povodom 800 godina Bogorodice Gradačke i gradaČačka*, novembar 1992, 81-98, Čačak: Narodni muzej.

Ć

Ćorić F. i Špikić, M. 2011. Izvješće Aloisa Riegla o Dioklecijanovoj palači iz 1903. godine, *Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji* vol. 42, no. 1, 387-416.

D

Damljanović, T. 2005. Valtrović i Milutinović: Temeljenje skica kolektivnog pamćenja. U *Valtrović i Milutinović, dokumenti I - terenska grada 1871-1884*, ur. Damljanović, T, 5-15, Beograd: Istoriski muzej Srbije.

Diaz-Guardamino, M, Sanjuan, G. and Wheatley, D. 2015. Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman and Midieval Europe, An Introduction. In *The Lives of Prehistoric Monuments in Iron Age, Roman and Midieval Europe*, eds. Diaz -Guardamino, M, Sanjuan, G. and Wheatley, D, 3-19, Oxford: University Press.

Dičev, I. 2003. Eros identiteta. U *Balkan kao metafora: Izmedju globalizacije i fragmentacije*, ur. Bjelić, D. i Savić, O, 269-284, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.

Dmitrović, K. i Vujadinović, V. 2014. Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Dvorište Gimnazije u Čačku – kampanja 2014. godine, *Zbornik radova Narodnom muzeja Čačak XLIV*, 7-19.

Dmitrović, K. i Vujadinović, V. 2015. Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu dvorište Gimnazije u Čačku – kampanja 2015. godine, *Zbornik radova Narodnom muzeja Čačak XLV*, 7-15.

Dmitrović, K. i Radičević, R. 2009. Kasnoantička nekropola u Čačku, Izložbeni katalozi 12, Čačak: Narodni muzej.

van Dommlen, P. 2012. Roman places in the making. In *Making roman places, past and present*, eds. Totten, D. M. and Lafrenz Samuels K., 103-110, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.

Dragičević-Štetić, M. 2009. Kultura u funkciji razvoja grada, *Kultura* 2009, 20-40.

Đ

Đorđević, M. M. 2018. Sedam decenija zaštite antičkog nasleđa u Srbiji – Sirmijum, Romulijana, Medijana i Justinijana Prima, *Saopštenja L*, 233–253.

Đurov, M. i dr. 2016. *Analiza organizacije i kapaciteta mreže zavoda za zaštitu spomenika kulture u Srbiji*, Beograd: Akademija umetnosti u Beogradu.

F

Feldman Weiss, C. 2012. Bodies in motion: civic ritual and place-making in Roman Ephesus, In *Making roman places, past and present*, eds. Totten, D. M. and Lafrenz Samuels K., 50-64, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.

Fraser, N. 2001. Recognition without Ethics? *Theory, Culture and Society* vol. 18 (2-3), 21-42. DOI: 10.7765/9781526137708.00011

Freeman, P. 1997. 'Romanisation - Imperialism' – What are we talking about? In *Sixth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, eds. Meadows, K, Lemke, C. and Heron, J, 8-14, Oxford: Oxbow Books. doi: https://doi.org/10.16995/TRAC1996_8_14

Fouseki, K. and Alexopoulos, G. 2019. Senses of Place, Senses of Past: The Case of Antikythera and its Castle, Greece, *Heritage* 2(2), 1274-1285. DOI: 10.3390/heritage2020082

G

Gardner, A. 2017. Brexit, boundaries and imperial identities: A comparative view, *Journal of Social Archaeology* 17/1, 3–26. DOI: 10.1177/1469605316686875

Genovese, R. A. 2021. The Congress of Athens of 1931: Methodological and Technical Contributions for the Conservation of Architectural and Environmental Heritage, *Protection of Cultural Heritage* 12, 113-121. DOI: 10.35784/odk.2786

Gieryn T. F. 2000. A Space for Place in Sociology, *Annual Review of Sociology* vol. 26, 463-496. DOI: 10.1146/annurev.soc.26.1.463

Goldsvorti, M. 2003. Invencija i In(te)rvencija: retorika balkanizacije. U *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*, ur. Bjelić, D. i Savić, O, 42-56, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.

Gonzalez-Ruibal, A. 2011. Destruction, archeological, philological and historical perspectives. In *Embracing destruction*, ed. Driessen, J, 37-51, Louvain: Presses Universitaires de Louvain.

Grujović Brković, K, Aleksić Čevrljaković, M. i Kužić, G. 2019. Razvoj urbanog jezgra grada Čačka, od antike do građanske Srbije, mogućnosti i ograničenja zaštite kulturnog nasleđa kroz planove. U *Kulturno nasleđe – rizici i perspektive, X Konferencija*, 74-84, Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.

Grupa autora, 1969. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knj. treća, K-O, Novi Sad i zagreb: Matica srpska i matica hrvatska.

Grupa autora, 2018. *Rečnik srpskog jezika*, Novi Sad: Matica srpska.

Gupta, A. and Ferguson, J, 1992. Beyond „Culture“: Space, Identity, and the Politics of Difference, *Cultural Anthropology* vol. 7, no. 1, 6-23. <https://doi.org/10.1525/can.1992.7.1.02a00020>

H

Harvey, D. 2001. Heritage Pasts and Heritage Presents: temporality, meaning and scope of heritage studies, *International Journal of Heritage Studies* 7:4, 319-338. <https://doi.org/10.1080/13581650120105534>

Hingley, R. 1996. The 'legacy' of Rome: the rise, decline, and fall of the theory of Romanisation. In *Roman imperialisam: post-colonial perspectives*, eds. Webster, J. and Cooper, N, 35-48, Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester.

Hingley, R. 2001. *Roman Officers and English Gentlemen, The Imperial Origins of Roman Archaeology*, London: Routledge.

Hingley, R. 2001. 'Images of Rome.' In *Images of Rome: perceptions of ancient Rome in Europe and the United States in the modern age*, 7-22, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.

Hingley, R. 2017. Frontiers and Mobilities: The Frontiers of the Roman Empire and Europe, *European Journal of Archaeology* 21, 1-18. DOI: 10.1017/ear.2017.17

Hingley, R, Bonacchi, C. and Sharpe, K. 2018. 'Are You Local' Ingenius Iron Age and Mobile Roman and Post-Roman Populations: Then, Now and In-Between, *Britannia* 49, 1-20. DOI: 10.1017/S0068113X18000016

Holberg, A, Holtorf C, May, S. and Wollentz, G. 2017. No future in archaeology heritage management? *World Archaeology* vol. 49 (5), 639-637. DOI: 10.1080/00438243.2017.1406398

Holtorf, C. 2005. *From Stonehenge to Las Vegas. Archaeology as Popular Culture*, Lanham: Altamira Press.

- Holtorf, C.** 2007. What does not move any hearts / why should it be saved? The Denkmalpflegediskussion in Germany, *International Journal of Cultural Property* vol. 14 (1), 33-55. DOI: 10.1017/S0940739107070038
- Holtorf, C.** 2020. Destruction and Reconstruction of Cultural Heritage as Future-Making. In *The Future of the Bamiyan Buddha Statues*, ed. Nagaoka, M, 157-172, Paris, Kabul i Cham: UNESCO Office Kabul, Springer Nature. DOI: 10.1007/978-3-030-51316-0_10
- Howard, J. A.** 2000. Social Psychology of Identities, *Annual Reviews Sociology* 26, 367-393. DOI: 10.1146/annurev.soc.26.1.367
- Houbart, C.** 2021. "Reconstruction as a creative act": on anastylosis and restoration around the Venice Congress, *Conversaciones con.* (9), 39–58.

I

- Патријарх Иринеј** 2013. Беседа његове светости патријарха српског г. Иринеја на свечаности отварања године Миланског едикта. У *Константин Велики и Милански едикт 313, Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. Поповић, И. и Борић-Брешковић, Б, 10-11, Београд: Народни музеј у Београду.

J

- Jacobs, D. and Maier, R.** 1998. European identity: construct, fact and fiction. In *A United Europe. The Quest for a Multifaceted Identity*, eds. Gastelaars, M and De Ruijter, A, 13-34, Maastricht: Shaker.
- Jeremić, G. i Vukadinović, M.** 2006. Dvorište Narodnog muzeja u Čačku – geofizička istraživanja u 2006. godini *Zbornik radova Narodnom muzeja Čačak XXXVI*, 63-76.
- Jeremić, G. i Gojgić, A.** 2012. Rimske terme u Čačku, Čačak: Narodni muzej Čačak.
- Johnson, M.** 2007. *Ideas of Landscape*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd. DOI: 10.1002/9780470773680
- Jokilehto, J.** 2018. *A History of Architectural Conservation*, London: Routledge.

K

- Каниц, Ф.** 1985. *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. 1, Београд: Српска књижевна задруга и Рад.
- Kelbečeva, E.** 2003. Bugarski kulturni identitet – Ešerove stepenice? U *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*, 307-327, ур. Bjelić, D. i Savić, O, Београд: Библиотека Collectanea i Beogradski krug.

- Kisić, V.** 2016. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*, Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Klosjev, A.** 2003. Mračna intimnost: mape, identiteti, činovi identifikacije, U *Balkan kao metafora: Izmedju globalizacije i fragmentacije*, 200-226, ur. Bjelić, D. i Savić, O, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.
- Kolozova, K.** 2003. Identitet /jedinstva/ u izgradnji, U *Balkan kao metafora: Izmedju globalizacije i fragmentacije*, 295-306, ur. Bjelić, D. i Savić, O, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.
- Kristiansen, K.** 2008. Should archaeology be in the service „popular culture“? a theoretical and political critique of Cornelius Holtorf's vision of archaeology, *Antiquity* 82, 488-492.
- Kuzmanović, Z. and Mihajlović, V. D.** 2014. Roman emperors and identity constructions in modern Serbia. *Identities: Global Studies in Culture and Power* vol. 22, 1-17. DOI: 10.1080/1070289X.2014.969269
- Kuzmanović, Z. i Mihajlović V. D.** 2018. Rimski carevi i konstrukcija identiteta u savremenoj Srbiji. U *Bolja prošlost*, ur. Radić, R, 125-143, Beograd: Evoluta.

L

- Lafrenz Samuels, K.** 2012. Roman archaeology and the making of heritage citizens in Tunisia. In *Making roman places, past and present*, eds. Totten, D.M. and Lafrenz Samuels K, 159-170, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.
- Lafrenz Samuels, K. and Totten, D. M.** 2012. Roman place-making: from archaeological interpretation to contemporary heritage contexts. In *Making roman places, past and present*, eds. Totten, D. M. and Lafrenz Samuels K, 11-33, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.
- Lamprakos, M.** 2014. Riegl's "Modern Cult of Monuments" and the Problem of Value, *An Internaional Journal of Conservation and the Built Environment* 4.2, 419-435. DOI: 10.1353/cot.2014.0011
- Lenarčič, B.** 2014. Are we really alone together? : Reflections on sociality in contemporary society. У *Интернет и друштво*, ур. Тодоровић, Д, Петровић, Д. и Прља Д, 41-56, Београд и Ниш: Српско социолошко друштво, Институт за упоредно право и Филозофски факултет.
- Longinović, T. Z.** 2003. Vampiri poput nas: gotske maštarije i „srbi“. U *Balkan kao metafora: Izmedju globalizacije i fragmentacije*, ur. Bjelić, D. i Savić O, 57-78, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.
- Lowenthal, D.** 1998. *Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge: University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511523809>

- Lowental, D.** 2005. Why Sanctions Seldom Work: Reflections on cultural Property Internationalism, *International Journal of Cultural Property* vol. 12 (1), 393-423. DOI: 10.1017/S0940739105050216
- Lucas, G.** 2000. *Contemporary and historical archaeological practice*, London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203132258>
- Lucas, G.** 2012, *Understanding The Archaeological Record*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511845772>
- Lukić, M.** 2007. Zaštita, konzervacija i restauracija u Srbiji – istorijski pregled. U *Studija izvodljivosti za Centralni institut za konzervaciju u Beogradu*, 20-42, Beograd: Italijanska kooperacija.

M

- Marasović, T.** 1983. *Zaštita graditeljskog nasljedja: povijesni pregled s izborom tekstova* Zagreb i Split: Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Splitu-Filozofski fakultet u Zadru, Sveučilište u Zagrebu-Arhitektonski fakultet.
- Marasović, T.** 1985. *Aktivni pristup graditeljskom nasleđu*, Split: Sveučilište u Splitu-Filozofski fakultet u Zadru, Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Zagrebu-Arhitektonski fakultet.
- Marković, P.** 2015. Evropeizacija Evrope: potraga za postnacionalnim identitetom, *Zbornik radova O identitetu CANU*, 1-28.
- Матовић, М.** 2019. Фрагменти о Чачку, Чачак: Народни музеј Чачак.
- McDowell, S.** 2008. Heritage, memory and identity. In *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Graham, B, and Howard, P, 37-54, Farnham: Ashgate Publishing. DOI: 10.4324/9781315613031
- Mendes Zancheti, S, Ferreira Hidaka, L.T, Ribero, C. and Aguiar, B.** 2009. Judgement and Validation in the Burra Charter Proces: Introducing Feedback in Assessing the Cultural Significance of Heritage Sites, *City and Time* 4 (2):5, 47-53.
- Mihajlović, V. D.** 2023. *Rimsko nasleđe u Srbiji*, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Миленковић, Д.** 2017. *Стеван Сремац и стари Ниш*, Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац“ Ниш.
- Milinković, M.** 1984. Mihailo Valtrović, prvi urednik Starinara, *Starinar* XXXV, 13-23.
- Milinković, M.** 1985. Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији. Поводом 120 година од првих археолошких ископавања у Србији, *Гласник Српског археолошког друштва* 2, 74-80.
- Mitrović, R.** 1983. *Rekonstrukcija pošte u Čačku (Analiza: lokacija za proširenje pošte)*, Beograd, од 23.03.1984. godine

N

Nenadović, S. 1980. *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Beograd: Arhitektonski fakultet.

Nikočević, L. 2012. Culture or Heritage? *Etnološka tribina* 35, vol 42, 57-112.

Николић, Т. 2013. Говор председника Републике Томислава Николића на свечаном отварању године јубилеја „Милански едикт 313–2013, Србија“, У *Константин Велики и Милански едикт 313, Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. Поповић, И. и Борић-Брешковић, Б, 8-9, Београд: Народни музеј у Београду.

Нинковић, В. 2009. Римска плоча са локалитета Велики Штурац на Руднику, у *Оставе рудничко-таковског краја 2. Антика* (каталог изложбе), Горњи Милановац: Народни музеј и Музеј рудничко таковског краја.

O

Obradović, S. i Plavša, J. 2005. Turistički potencijali Vinkovaca, *Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo* 33-34, 209-227.

P

Palavestra, A. 2011. *Kulturni konteksti arheologije*, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Paludan-Muller, C. 2012. The imperial mirror: Rome as reference for the empire. In *Making roman places, past and present*, eds. Totten, D. M. and Lafrenz Samuels, K, 145-159, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.

Pavlović R. Lj. 1961. *Kako su kod nas crkve letele*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Pekić, B. 2020. *Kako upokojiti vampira*, 7 izdanje, Beograd: Laguna.

Petković, S. J. 2014. Grad u tranziciji: kultura kao potencijal urbanog razvoja Srbije, *Godišnjak za sociologiju* X/12-13, 63–78.

Petrović, M. 2014. *Društvo i gradovi, između lokalnog i globalnog*, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i Institut za sociološka istraživanja.

Petrović, M. i Toković, M. 2018. *Gradovi u ogledalu: između identiteta i brend imidza*, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu i Institut za sociološka istraživanja.

Петровић, П. 1993. Из епиграфске збирке чачанског музеја. У *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка*, новембар 1992, ур. Вуловић, М, 19-28, Чачак: Народни музеј.

Poulios, I. 2010. Moving beyond a Value-Based approach to Heritage Conservation, in *Conservation and Menagement of Archaeological Sites* vol. 12, no.2, 170-185. <https://doi.org/10.1179/175355210X12792909186539>

Prokić, R. 1970. *Projekat Terme Čačak*, dokument Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Prokić, R. 1975. *Образложење уз урбанистичке услове коначне презентације терми у Чачку*, документ Zavoda за заштиту споменика културе у Краљеву.

Prokić, R. 1983. *Elaborat коначне-трајне презентације терми*, документ Zavoda за заштиту споменика културе у Краљеву.

Pušić, Lj. 2012. Praksa tranzicijskih procesa u Srbiji kao kultura antiurbanosti, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XXXVII, 81-92. DOI: 10.19090/gff.2012.1.81-92

R

Радичевић, Д. 2001. Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *Зборник радова Народном музеја Чачак XXXII*, 23–40.

Радичевић, Д. 2003. Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини, *Гласник српског археолошког друштва* 19, 223-247.

Radičević, D. i Dmitrović, K. 2017. Late Antiquity Urns from Čačak. In *Ante Portam Auream, Studia In Honorem Professoris Aleksandar Jovanović*, ed. Vujović, M. B, 225-238, Belgrade: University of Belgrade Faculty of Philosophy.

Радичевић, Д. 2019. Сахрањивање у касноантичко доба на територији југозападне Србије. У *Балкан, Подунавље и источна Европа у римско доба и у раном средњем веку*, ур. Габритухин, И.О. и Трифуновић, С, 73-104, Нови Сад и Москва: Музеј Војводине и Институт археологије руске академије наука.

Радојковић, Б. 1993. Средњовековна звона Богородице Градачке. У *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка*, новембар 1992, 115-122, Чачак: Народни музеј.

Richardson, L. J. and Almansa-Sánchez J. 2015. „Do you even know what public archaeology is? “ Trends, theory, practice, ethics, *World Archaeology* 47 (2), 194-211. <https://doi.org/10.1080/00438243.2015.1017599>

Ristić, I. 2007. Serbian Identity and the Concept of Europeanness, *Panoeconomicus* 2, 185-195. <https://doi.org/10.2298/PAN0702185R>

Ристић Д, Пајванчић Цизељ А. и Маринковић Д. 2014. Мапирање друштвене географије интернета: значења, материјалност, моћ у *Интернет и друштво*, ур. Тодоровић, Д, Петровић,

Д. и Прља, Д, 23-40. Београд и Ниш: Српско социолошко друштво, Институт за упоредно право, и Филозофски факултет.

S

Savić, O. 2003. Predgovor srpskom izdanju. U *Balkan kao metafora: Izmedju globalizacije i fragmentacije*, ur. Bjelić, D. i Savić, O, Beograd: Biblioteka Collectanea i Beogradski krug.

Shanks, M. 2008. „Post-processual archaeology and after”. In *Handbook of Archaeological Theories*, eds. Bentley R. A, Maschner, H. D. G. and Chippindale, C, 133-144, Lanham: AltaMira Press.

Smith, L. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.

Smith L. and Waterton, E. 2008. The Envy of the World?: Intangible heritage in England. In *Intangible Heritage*, eds. Smith, L. and Akagawa, N, 289-302, London: Routledge.

Smith, L. and Waterton, E. 2009. Introduction: Heritage and Archaeology. In *Taking Archeology out of Heritage*, eds. Waterton, E. and Smith, L, Cambridge Scholars: Newcastle upon Tyne.

Smith, L. 2012. Discourses of heritage: implications for archaeological community practice, *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* jan. 2012, https://www.researchgate.net/publication/274127362_Discourses_of_heritage_implications_for_archaeological_community_practice.

Spasić, I. 2006. Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji. U *Nasleđe Pjera Burdijea, pouke i nadohnuća*, ur. Nemanjić, M. i Spasić, I, 137-172, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Spasić, I. 2020. Informativno i performativno u polustrukturisanom intervjuu: Primer studije teritorijalnog kapitala u Srbiji, *Sociologija LXII* (2020), 83-104. <https://doi.org/10.2298/SOC2001083S>

Spasić, I. i Backović, V. 2017, *Gradovi u potrazi za identitetom*, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu i Institut za sociološka istraživanja.

Сремац, С. 1944. *Ивкова слава*, Београд: Издавачко и прометно а. д. и Југоисток и Графички уметнички завод „Планета”.

Stojkov, B, Damjanović, D, Pavlović Križanić, T. i Petrović M. 2015. *Mogućnosti unapređenja javnog uvida*, Beograd: Palgo centar.

Strang, V. 2005. Knowing Me, Knowing You: Aboriginal and European Concepts of Nature as Self and Other, *World Views Environment Culture Religion* 9 (1), 25-56. DOI: 10.1163/1568535053628463

Strang, V. 2006. Fluidscapes: Wather, Identity and The Sences, *World Views Environment Culture Religion* 10 (2), 147-154. DOI: 10.1163/156853506777965802

Subotić, J. 2011. Europe is a State of Mind: Identity and Europeanisation in the Balkans, *International Studies Quarterly* 55, 309-330. DOI: 10.1111/j.1468-2478.2011.00649.x

Subotić, J. 2013. Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rites in the Balkans, *Slavic Review* 72, no. 2, 306-326. DOI: 10.5612/slavicreview.72.2.0306

Š

Šušnjić, Đ. 1973. *Kritika sociološke metode*, Niš: Gradina.

T

Todorova, M. 2015. *Imaginary Balkan*, Zagreb: Naklada Ljevak.

Tilley, C. 1997. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.

Tilley, C. 2006. Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage, *Journal of Material Culture* 11 (1-2), 7-30. DOI: 10.1177/1359183506062990

Тимотијевић, М. 2006. „ЗАПУШТЕН ВИНОГРАД ГОСПОДЊИ” :РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (ПРВИ ДЕО), *Зборник радова Народног музеја XXXVI*, 191-248.

Тимотијевић, М. 2007. ИЗМЕЂУ „СТАРЕ” И „НОВЕ” ВЕРЕ : РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (ДРУГИ ДЕО), *Зборник радова Народног музеја XXXVII*, 169-201.

Тимотијевић, М. 2016. Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века. У *Српска револуција и обнова српске државности: двеста година од другог српског устанка*, ур. Поповић Р. Ј, 215–241, Београд: Историјски институт и Међуопштински историјски архив Чачак.

Тимотијевић, М. 2023. Кошарка и конструкција локалног идентитета Чачка, *Зборник радова Народног музеја LIII* (2023), 141-152.

Томић, S. 1958. *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, Београд: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.

V

Васић, М. 1983. Римске Терме у Бељини, *Зборник радова Народног музеја Чачак XIII*, 5-18.

Васић, М. 1993. Касноантичка налазишта у Чачку и околини. У *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, ур. Вуловић, М, 9-18, Чачак: Народни музеј.

Веселиновић, А. 1993. Чачански крај у средњем веку. У *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, ур. Вуловић, 57-79, Чачак: Народни музеј.

Вујадиновић, В, Гојгић, А. и Павловић, Љ. 2020. Ново откриће касно римске архитектуре у центру Чачка – локалитет “Римски трг, *Зборник радова Народном музеја Чачак* L, 13-18.

Вукадин, О. 1993. Археолошка ископавања црквене порте у Чачку. У *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992*, ур. Вуловић, М, 99-103, Чачак: Народни музеј.

Vukadin, O. i Ikodinović, M. 1970. *Opšti podaci i predlog za dalje arheološke i konzervatorske radove na Rimskim termama, dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.*

Вујовић, М. и Дмитровић, К. 2007. Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, 315-322.

Vuković, J. i Vujić, M. 2014. Od informacije do poruke: arheologija i mediji u Srbiji, *Etnoantropološki problemi* n.s. god. 8, sv.3, 609-624. DOI: 10.21301/eap.v9i3.4

W

Waterton, E. 2005. Whose Sense of Place? Reconciling Archeological Perspectives with Community Values: Cultural Landscapes in England, *International Journal of Heritage Studies*, vol. 11, no. 4, 309-325. DOI: 10.1080/13527250500235591

Watson, S. 2009. Archaeology, Visuality and the Negotiation of Heritage. In *Taking Archaeology Out of heritage*, eds. Smith, L. and Waterton, E, 28-47, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Weiss, C. F. 2012. Bodies in motion: civic ritual and place-making in Roman Ephesus. In *Making roman places, past and present*, eds. Totten, D. M. and Lafrenz Samuels, K, 50-65, Portsmouth R.I: Editorial Committee of the Journal of Roman Archaeology.

Wells, J. C. 2007. The Plurality of Truth in Culture, Context, and Heritage: A (Mostly) Post-Structuralist Analysis of Urban Conservation Charters, *City and Time* 3 (2), 1-13.

Ž

Жикић, Б. 2011. Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе. Увод у истраживање и прелиминарни резултати. У *Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе*, ур. Нишкановић, М, 7-26. Београд: Српски генеалогски центар.

Документа

Међународна документа

Agenda 21 za kulturu, 2004. Ujedinjeni gradovi i lokalne samouprave – Komitet za kulturu (UCLG), http://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/multi/ag21c_sr.pdf, pristupljeno 14.04.2021. godine

Atina 1931. The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, <https://www.icomos.org/en/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>, pristupljeno 02.04.2022. godine.

Burra 2013. The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>, pristupljeno 02.05.2023. godine.

Гранада 1985. Конвенција о заштити европског архитектонског блага, *Службени лист СФРЈ*, бр. 4/1991.

London 1969. European Convention on the protection of the archaeological heritage, <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20788/volume-788-I-11212-English.pdf>, pristupljeno 12.12.2024. godine.

Najrobi 1976. Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas, <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-safeguarding-and-contemporary-role-historic-areas>, pristupljeno 12.01.2024. godine.

Nara 1994. The Nara Document on Authenticity, <http://whc.unesco.org/events/gt-zimbabwe/nara.htm>, pristupljeno 10.07.2024. godine.

Pariz 1954. European Cultural Convention, [https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/5141/1.%20Evropska%20%20konvencija%20o%20kulturi%20\(Pariz,%201954\).pdf](https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/5141/1.%20Evropska%20%20konvencija%20o%20kulturi%20(Pariz,%201954).pdf), pristupljeno dana 01.04.2022. godine.

Париз 1972. Конвенција о заштити светске културне и природне баштине, *Службени лист СФРЈ*, бр. 56/74.

Paris 2003. Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, *Службени гласник РС*, бр. 1/2010.

Фаро 2005. Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, *Службени гласник РС*, бр. 1/2010.

Фиренца 2000. Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу, *Службени гласник РС*, бр. 4/2011.

Хар 1954. Закон о ратификацији Конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба, *Службени лист ФНРЈ* бр. 4/56 и *Службени лист СРЈ*, бр. 7/2002.

Copenhagen 1973. Declaration on European Identity, https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf, objavlјeno 18.12.2013. godine.

Québec 2008. Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place, <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>, pristupljeno 03.02.2023. godine.

Валета 1992. Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа, ревидирана, *Службени гласник РС* бр. 42/2009.

Valleta 2011. The Valletta Principles for Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas, <https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/Valletta-Principles-GA- EN FR 28 11 2011.pdf>, pristupljeno 05.07.2023. godine.

Venice 1964. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/venice_e.pdf, pristupljeno 02.04.2022. godine

Документа Републике Србије

Генерални план Ниша 2010-2025. Генерални урбанистички план Ниша, <http://www.eservis.ni.rs/urbanistickiprojekti/>, приступљено 23.12.2023. године.

Кривични законик Републике Србије, Кривични законик Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 (исправка), 107/ 2005 (исправка), 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016,35/2019.

Одлука 2014. Одлука о утврђивању Порте Цркве Успења Пресвете Богородице у Бељини код Чачка за археолошко налазиште, *Службени гласник РС*, 103/2014.

Одлука 2019. Одлука о утврђивању зграде Гимназије у Чачку за споменик културе, *Службени гласник РС*, бр. 65/2019.

Одлука о категоризацији 1987. Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног и од великог значаја којом се Црква Вазнесења Христовог Градац утврђује се за непокретно културно добро-споменик културе од великог значаја, *Службени гласник СРС*, бр. 47/87.

ПГР Центар 2014. План генералне регулације Центар у Чачку, https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Urbanizam/PGR/2020/PGR_Centar_Tekst.pdf, преузето 25.03.2021

План имплементације 2020. План имплементације Стратегије одрживог развоја града Чачка за 2020. годину, https://www.eupropisi.com/dokumenti/PLAN_CA_06.pdf, приступљено 12.12.2024. године.

Правилник о наставном плану 2023. Правилник о наставном плану и програму за стицање образовања у трогодишњем и четворогодишњем трајању у стручној школи за подручје рада Електротехника, *Просветни гласник РС* 8/2023

Правилник о плану и програму 2024. Правилник о допунама Правилника о плану и програму наставе и учења стручних предмета средњег стручног образовања и васпитања у подручју рада Машинство и обрада метала, *Просветни гласник РС* 9/2024.

Програм наставе 2023. Програм наставе и учења општеобразовних предмета у стручним школама, *Просветни гласник РС* 7/2023

Програм развоја туризма 2018. Програм развоја туризма града Чачка за период 2019-2024. године, <https://turizamcacak.rs/dokumenta/preuzimanja/Program-razvoja-turizma-grada-Cacka-za-period-2012-2024.-godine.pdf>, преузето 05.03.2021. године.

Просторни план града Чачка 2010. Просторни план општине Чачак https://www.cacak.org.rs/Prostorni_plan-223-1, приступљено 12.03.2024. године.

Просторни план Републике Србије 2010. Просторни план Републике Србије, <https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/ZAKON%20O%20PROSTORNOM%20PLANU%20RS%20OD%202010%20DO%202020.pdf>, приступљено 02.02.2022. године.

Profil razvoja zajednice 2010. Profil zajednice grada Čačka, *Dođite da se razvijamo zajedno*, <https://www.cacak.org.rs/userfiles/files/Profil%20zajednice.pdf>, приступљено 03.04.2022. године

Стратегија 2011. Стратегија одрживог развоја града Чачка, https://www.cacak.org.rs/documents/Strategija_grada_Cacka_397.pdf, преузето 03.03. 2021. године.

Стратегија 2023. Стратегија развоја културе града Чачка 2023 – 2027, *Службени лист града Чачка*, бр. 4/2023

Strategija razvoja kulture 2020. Nacrt Strategija razvoja kulture Republike Srbije 2020. do 2029. godine, <https://kultura.gov.rs/extfile/sr/4476/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029--godine.pdf>, pristupljeno 11.07.2024. godine.

Закон о културним добрима 1994. Закон о културном добрима Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 71/1994, 52/2011 - др. закони, 99/2011 - др. закон, 6/2020 - др. закон, 35/2021 - др. закон, 129/2021 - др. закон, 76/ 2023 - др. закон.

Закон о културном наслеђу 2021. Закон о културном наслеђу Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 129/2021.

Архивска грађа

Чачанска родна, Пријава 2021. *Престоница културе Србије, Пријава – Чачанска родна.* Архива Градске управе града Чачка.

Чачанска родна, Упитник 2021. *Престоница културе Србије, Упитник – Чачанска родна.* Архива Градске управе града Чачка.

Чачанска родна, Завештање 2021. *Престоница културе Србије, Завештање – Чачанска родна.* Архива Градске управе града Чачка.

Dopis 1987. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika kulture Zavodu za urbanizam i projektovanje u vezi elemenata urbanističkog projekta PTT centra u Čačku, br. 116 od 13.02.1987. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis Hidrogradnja 1970. Dopis Hidrogradnje Narodnom muzeju u Čačku o pravima i potraživanjima na parceli na kojoj su otkrivene Rimske terme, br. 4069/01-82 od 13.04.1970. godine. Arhiva Narodnog muzeja u Čačku.

Dopis Komiteta 1991. Zahtev Komiteta za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SO Čačak Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu za dostavljanje mišljenja o mogućnostima privremene rekonstrukcije i dogradnje objekta u Maršala Tita br. 14, br. 620/2 19.09.1991. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis Komiteta 1992. Zahtev Komiteta za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SO Čačak Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu za dostavu podataka vezanih za Rimske terme u Čačku, br. 73 od 10.02.1992. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis PTT 1984a. Dopis PPT saobraćaja Čačak sa molbom da se dostavi ponuda o visini arheoloških iskopavanja, br. od 161 14.03.1984. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis PTT 1984b. Dopis uz analize lokacija za rekonstrukciju i godradnju novog TK centra u Čačku, br. 184 od 27.03.1984. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis PTT 1988. Obaveštenje PPT saobraćaja Čačak o početku građevinskih radova na izgradnji objekta I-A faze PTT centra u Čačku, br. 93 od 29.01.1988. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis sa izveštajem 1983. Dopis Komiteta za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti Opštine Čačak Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu sa Izveštajem u vezi priprema predloga rešenja za utvrđivanje lokacije i urbanističko-tehničkih uslova za izgradnju i rekonstrukciju PTT centra u Čačku, br. 353-276/83-10 od 11.05.1983. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis uz Elaborat 1983. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu Skupštini opštine Čačak, Komitetu za urbanizam, zbog saznanja da je u planu proširenje Pošte, uz Elaborat koji sadrži osnovne pretpostavke daljeg tretmana rimskih termi u Čačku, br. 269 od 18.04.1983. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis Zavod 1984. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika kulture upućen: RO PPT saobraćaja Čačak, Komitetu za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SO Čačak, Zajednici zavoda za zaštitu spomenika kulture – Beograd, Narodnom muzeju u Čačku u vezi dostavljenih idejnih rešenja dogradnje pošte, br. 184 od 11.04.1984. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Dopis Zavod 1991. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika kulture Komitetu za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SO Čačak za stručno mišljenje o mogućnostima privremene rekonstrukcije i dogradnje objekta u Maršala Tita br. 14, br. 620/2 od 30.09.1991. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Допис Завода за партерно уређење Римског трга 2018. Услови за партерно уређење и изградњу фонтане на Градском тргу, бр. 211/2 од 21.05.2018. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Допуна оптужнице Завода 2002. Допуна оптужнице Општинском суду Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, бр. 579/2 од 10.04.2002. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Допуна оптужнице Општинског суда 2002. Обавештење о потреби допуне оптужнице Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву Општинског суда, бр. Од 2374.4.2002. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Допуна услова 2022. Услови заштите културног наслеђа за потребе израде Урбанистичког пројекта за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак, бр. 830/3 од 20.12.2022. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Елаборат 2003. Елаборат заштите археолошког локалитета и начина уређења околног простора у Мутаповој улици у Чачку, април 2003. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Елаборат 2016. Археолошки прилог, Елаборат заштите културног наслеђа за План генералне регулације Центар у Чачку. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Евиденциони лист 2019. Центар града Чачка, редни број 15, евидентиран 13.05.2019. године, деловодни број Завода у Краљеву, бр. 960/2 од 13.05.2019. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Градска управа за урбанизам 2013. Захтев Градске управе за урбанизам града Чачка за издавањем мера техничке заштите за доградњу зграде Гимназије у Чачку, бр. 1461/1 од 20.10.2013. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Идејни пројекат 2003. Идејни пројекат уређења Мутапове улице у Чачку, април 2003. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Izveštaj 1970. Opšti podaci i predlog za dalje arheološke i konzervatorske radove na rimskim termama u Čačku, decembar 1970. godine bez broja. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Извештај 2002. Извештај Народног музеја у Чачку Министарству културе (Археолошкој комисији), бр. 441/2003 од 30.07.2003. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Informacija 1970. Informacija Narodnog muzeja u Čačku Skupštini opštini Čačak, bez datuma i zavodnog broja. Arhiva Narodnog muzeja u Čačku.

Извештај Народног музеја у Чачку 2018. Извештај са археолошког надзора партерног уређења и изградње фонтане на Градском тргу, 147/3 од 13.02.2018. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Komitet za urbanizam 1990. Zahtev Komiteta za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti opštine Čačak za dostavljanje uslova upućen Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu za izgradnju privrednog kompleksa i uređenje ulica u Beljini, br. 144 od 12.03.1990. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Локацијски услови Завода 2021. Локацијски услови за изградњу фискултурне сале Гимназије Чачак Завода за заштиту споменика културе, бр. 1178/2 од 22.10.2021. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Локацијски услови Завода 2024а. Локацијски услови за изградњу МБТС 10 0.4 kV kV Бате Јанковића на к.п. бр. 358 I КО Чачак са прикључним кабловским водом 10 kV на к.п. бр. 358

/1, 2158, 2165 и 2163 КО Чачак, бр. 190/2 од 04.01.2024. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Локацијски услови Завода 2024b. Локацијски услови за изградњу МБТС 10/0.4 kV/kV Бате Јанковића на к.п. бр. 358/1 КО Чачак са прикључним кабловским водом 10kV на к.п. бр. 358/1, 2158, 2165 и 2163 КО Чачак од 19.02.2024. године, бр. 1673/1 од 21.12.2024. године Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Мишљење Завода 2023. Мишљење Завода у Краљеву везано за заштиту и валоризацију откривених структура у дворишту Музеја у Чачку, бр. 788/3 од 07.07.2023. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Мишљење Завода за изградњу Хале 2015. Мишљење Завода за заштиту споменика културе у Чачку поводом Пројекта изградње спортске хале Гимназији Чачак, бр. 1808/2 од 30.12.2015. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Молба Завода 2000. Молба за повраћај у пређашње стање Општинском суду Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, бр. 186 од 19.03.2003. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Neretvanka iz Opuzena 1984. Mere tehničke zaštite izdate Poljoprivredno prehrambenog kombinata, OOUR Neretvanka iz Opuzena Zavodu, br. 66 od 30.01.1984. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Обавештење ЈП Градац 2018. Обавештење Јавног предузећа Градац о почетку радова за Римском тргу, бр. 147/1 од 06.02.2018. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Обавештење о девастацији 2000. Обавештење о девастацији археолошког локалитета у порти цркве св. Вазнесења у Чачку Народном музеју у Чачку, бр. 475 од 01.11.2000. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Обавештење Општинског суда 2001. Обавештење Општинског суда о звршетку истраге против оптужених Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, бр. 579 05.11.2001. године.

Obaveštenje tužilaštva 2001. Obaveštenje opštinskog javnog tužilaštva o odbacivanju krivične prijave, br. 74 od 27.2.2001. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Одговор Завода везан за измене и допуне Плана 2024. Мишљење о потреби израде Студије заштите непокретног културног добра за потребе израде Измена и допуна дела Плана генералне регулације *Центар* у Чачку, бр. 176/2 од 14.02.2024. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Одговор Завода за изградњу Спортске хале 2013. Одговор Завода за заштиту споменика културе на допис поводом издавања мера техничке заштите за доградњу зграде Гимназије, бр. 1461/2 од 15.11.2013. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Odluka 1982. Odluka o proglašenju Crkve Vaznesenja Hristovog u Čačku za kulturno dobro-sopomenik kulture broj 06-205/82-01 od 16. novembra 1982. godine doneta od strane Skupštine opštine Čačak. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Одлука 1986. Одлука о проглашењу за културно добро – археолошко налазиште римских терми у Бељини број 06-35/86-01 од 28. фебруара 7. марта 1986. године донето од стране Скупштине општине Чачак. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Оптужница Завода 2001. Оптужница Завода за заштиту споменика културе у Краљеву поднета Општинском суду, бр. 579 од 12.11.2001. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Радна копија Решења Општинског суда 2001. Решење већа општинског суда да нема места спровођењу истраге због кривичног дела оштећења туђе ствари, са коментарима, бр. 175 од 09.05.2001. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Решење 1970. Решење о утврђивању Римских терми у Чачку за споменик културе, Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, бр. 126 од 14.04.1970. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Решење 1974. Решење о стављању под заштиту закона Зграде Окружног суда у Чачку број 41 од 11. фебруара 1974. године донето од стране Завода за заштиту споменика културе Краљево. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Решење 1979. Решење о стављању под заштиту државе зграде зване конак господара Јована број 208/50 од 4. марта 1950. године донето од стране Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Решење Завода о мерама техничке заштите 2018. Решење о мерама техничке заштите за радове у дворишту Гимназије Завода за заштиту споменика културе, бр. 1344/3 од 11.10.2018. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Решење којим се привремено обустављају радови 2002. Решење о обустави земљаних радова у ул. Мутаповој инвеститору Скупштини општини Чачак, Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, бр. 588 од 19.08.2002. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Rešenje Okružnog suda 2001. Rešenje veća okružnog suda na žalbu Zavoda u Kraljevu kojim se određuje sprovođenje istrage protiv optuženih, br. 185/2 od 23.05.2001. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Решење Општинског суда 2001. Решење Општинског суда 2001, Решење већа општинског суда да нема места спровођењу истраге због кривичног дела оштећења туђе ствари, са коментарима, бр. 175 од 09.05.2001. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Сагласност 2000. Сагласност за проширење Црквеног дома у Чачку и конзерваторски услови за доградњу Завода за заштиту споменика културе у Краљеву Српској православној црквеној општини Чачак, бр. 264 од 12.06.2000. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Услови Завода 2018а. Услови за партерно уређење и изградњу фонтане на Градском тргу, бр. 147/2 од 06.02.2018. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Услови Завода 2018б. Услови за партерно уређење и изградњу фонтане на Градском тргу, допуна, бр. 211/2 од 14.02.2018. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Услови заштите за Урбанистички пројекат 2022. Услови заштите културног наслеђа за потребе израде Урбанистичког пројекта за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак, 830/2 од 14.07.2022. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Zavod 1982. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika kulture Komitetu za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti opštine Čačak sa obaveštenjem o značaju termi u Beljini za kulturu i istoriju, br. 212 od 06.05.1982. godine. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Zaključak Sindikalnog veća 1970. Zaključak Sindikalnog veća upućen Predsedniku Skupštine opštine Čačak i ostalima, br. K4069 od 17.04.1970. godine. Arhiva Narodnog muzeja u Čačku.

Zaključak SO Čačak 1970. Zaključak Skupštine opštine Čačak u vezi problema obezbeđivanja sredstava za zaštitu rimskih termi u Čačku, od 1-060/10 od 04.06.1970. godine. Arhiva Narodnog muzeja u Čačku.

Zapisnik 1970. Zapisnik sa sastanka stručne komisije Skupštine opštine Čačak po pitanju zaštite novootkrivenih termi u Čačku, održan 23.04.1970. godine, bez broja. Arhiva Narodnog muzeja u Čačku.

Zapisnik 1972. Zapisnik Stručne komisije Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu o izvršenim radovima na rimskim termama u Čačku, od 23.11.1972. godine, bez broja. Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Записник 1975. Записник о прегледу Римских терми у Чачку Завода за заштиту споменика културе и Народног музеја у Чачку, од 12.05.1975. године, без броја. Архива Народног музеја у Чачку.

Захтев Завода у Краљеву за финансирањем ископавања 2002. Захтев Завода за заштиту споменика културе за финансирањем ископавања у ул. Мутаповој према Скупштини општине Чачак (председнику Велимиру Илићу), бр. 592 од 21.08.2002. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Захтев за спровођење истраге 2001. Захтев истражном судији Општинског суда за спровођење истраге Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, бр. 84 од 7.03.2001. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Захтев ЈП Градац 2003. Захтев Јавног предузећа Градац за издавање мишљења за пројектовање и извођење радова на изградњи (реконструкцији) улице и јавне расвете у ул. Мутсповој у Чачку, бр. 26 од 20.01.2003. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Захтев, измене и допуне Плана 2024. Захтев за мишљење о потреби израде Студије заштите непокретног културног добра за потребе израде Измена и допуна дела Плана генералне регулације *Центар* у Чачку, бр. 176/1 од 12.02.2024. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Захтев Музеја у Чачку 2023. Захтев Народног музеја у Чачку за мишљење за заштиту непокретних целина и валоризацију налазишта у дворишту Народног музеја у Чачку, бр. 788/2 од 07.07.2023. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Захтев Скупштине општине Чачак 2002. Захтев Скупштине општине Чачак Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву за извођење археолошких истраживања, бр. 589 од 19.08.2002. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Жалба окружном суду 2001. Жалба Завода за заштиту споменика културе у Краљеву Окружном суду на одлуку Општинског суда, бр. 185 од 11.05.2001. године. Архива Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

ANNEX I

Град Чачак

Анкета: Наслеђе Чачка⁴⁴¹**Реализација:** Децембар 2021. године**Општи подаци о испитаницима****Табела 1: Старост испитаника**

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
до 25	43	43.0	43.0	43.0
26-40	17	17.0	17.0	60.0
41-55	21	21.0	21.0	81.0
56-65	9	9.0	9.0	90.0
66+	10	10.0	10.0	100.0
Укупно	100	100.0	100.0	

Табела 2: Образовање

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
занат	4	4.0	4.0	4.0
средње	15	15.0	15.0	19.0
високо	39	39.0	39.0	58.0
студент	8	8.0	8.0	66.0
ученик	34	34.0	34.0	100.0
Укупно	100	100.0	100.0	

Табела 3: Од када живе у Чачку

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Од рођења	85	85.0	85.0	85.0
Од детињства	10	10.0	10.0	95.0
посао	2	2.0	2.0	97.0
Удаја/женидба	3	3.0	3.0	100.0
Укупно	100	100.0	100.0	

⁴⁴¹Приликом обраде података коришћени су апсолитни бројеви.

Питање: *Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе?*

Питање отвореног типа, три могућа одговора.

Табела 4: *Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе, варијанта 1*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Добра настала у прошлости и која смо наследили од претходних генерација и која треба сачувати за будућност	24	24.0	24.7	24.7
Вредности које сведоче о изгледу и развоју простора у прошлости	12	12.0	12.4	37.1
Материјално наслеђе, објекти и предмети	33	33.0	34.0	71.1
Оставштина предака, вера, култура, порекло	26	26.0	26.8	97.9
Друго	2	2.0	2.1	100.0
Укупно	97	97.0	100.0	
Фали System	3	3.0		
Укупно	100	100.0		

Табела 5: : Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе, варијанта 2

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Добра настала у прошлости и која смо наследили од претходних генерација и која треба сачувати за будућност	3	3.0	9.4	9.4
Вредности које сведоче о изгледу и развоју простора у прошлости	3	3.0	9.4	18.8
Материјално наслеђе, објекти и предмети	9	9.0	28.1	46.9
Оставштина предака, вера, култура, порекло	13	13.0	40.6	87.5
Друго	4	4.0	12.5	100.0
Укупно	32	32.0	100.0	
Фали System	68	68.0		
Укупно	100	100.0		

Питање: *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Чачка?*

Питање отвореног типа, три могућа одговора.

Табела 6: *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Чачка, варијанта 1*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Установе културе	21	21,0	21,0	21,0
Црква Христовог Вазнесења	28	28,0	28,0	49,0
Конак господара Јована Обреновића	3	3,0	3,0	52,0
Римске терме	25	25,0	25,0	77,0
Гимназија	8	8,0	8,0	85,0
споменици	7	7,0	7,0	92,0
друго	8	8,0	8,0	100,0
Укупно	100	100,0	100,0	

Табела 7: Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Чачка, варијанта 2

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Установе културе	26	26,0	26,3	26,3
Црква Христовог Вазнесења	18	18,0	18,2	44,4
Конак господара Јована Обреновића	13	13,0	13,1	57,6
Римске терме	19	19,0	19,2	76,8
Гимназија	4	4,0	4,0	80,8
споменици	8	8,0	8,1	88,9
друго	11	11,0	11,1	100,0
Укупно	99	99,0	100,0	
Фали System	1	1,0		
Укупно	100	100,0		

Табела 8: Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Чачка, варијанта 3

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Установе културе	30	30,0	31,6	31,6
Црква Христовог Вазнесења	7	7,0	7,4	38,9
Конак господара Јована Обреновића	7	7,0	7,4	46,3
Римске терме	11	11,0	11,6	57,9
Гимназија	14	14,0	14,7	72,6
споменици	12	12,0	12,6	85,3
друго	14	14,0	14,7	100,0
Укупно	95	95,0	100,0	
Фали System	5	5,0		
Укупно	100	100,0		

Питање: *На који сте начин чули за Римске терме?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Табела 9: *На који сте начин чули за Римске терме*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Преко пријатеља	12	12,0	12,0	12,0
Преко друштвених мрежа	4	4,0	4,0	16,0
У школи	54	54,0	54,0	70,0
У породици	5	5,0	5,0	75,0
Из туристичних брошура	25	25,0	25,0	100,0
Укупно	100	100,0	100,0	

Питање: *Да ли сте их посетили?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *Да ли сте их посетили* и старост испитаника.

Табела 10: *Да ли сте их посетили*

	Да ли сте их посетили				Укупно
	да, случајно	да, организовано	редовно пролазимо пored њих	не	
старост до 25	9	13	2	18	42
26-40	1	7	8	1	17
41-55	5	7	7	2	21
56-65	0	1	7	1	9
66+	2	4	4	0	10
Укупно	17	32	28	22	99

Питање: *На подручју Чачка у римском периоду налазило се...*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *На подручју Чачка у римском периоду налазило се...*

и образовање испитаника.

Табела 11: *Образовање и познавање римског наслеђа*

		На подручју Чачка у римском периоду налазило се...				Total
		Насеље/утврђење	терме	нешто друго	не знам	
Образовање	занат	3	0	0	1	4
	средње	10	2	3	0	15
	високо	30	8	1	0	39
	студент	5	1	0	2	8
	ученик	21	9	3	1	34
Укупно		69	20	7	4	100

Питање: *Да ли римско наслеђе има исту вредност као наслеђе везано за српски народ?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *Да ли римско наслеђе има исту вредност као наслеђе везано за српски народ?* и варијабле старост.

Табела 12: *Да ли римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа?*

	Да ли римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа		Укупно
	да	не	
старост до 25	19	24	43
26-40	14	3	17
41-55	13	8	21
56-65	5	4	9
66+	6	4	10
Укупно	57	43	100

Питање: Које су Ваше најзначајније асоцијације везане за Чачак?

Питање отвореног типа, три могућа одговора.

Табела 13: Најзначајније асоцијације везане за Чачак, варијанта 1

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
природа	25	25,0	25,5	25,5
терме	3	3,0	3,1	28,6
црква Вазнесења Христовог	4	4,0	4,1	32,7
познате/знамените личности	9	9,0	9,2	41,8
меморијални комплекси	6	6,0	6,1	48,0
традиционална храна	4	4,0	4,1	52,0
кошарка	11	11,0	11,2	63,3
манастири	1	1,0	1,0	64,3
Гимназија	9	9,0	9,2	73,5
споменици	1	1,0	1,0	74,5
друго	25	25,0	25,5	100,0
Укупно	98	98,0	100,0	
Фали System	2	2,0		
Укупно	100	100,0		

Табела 14: Најзначајније асоцијације везане за Чачак, варијанта 2

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
природа	19	19,0	20,7	20,7
терме	3	3,0	3,3	23,9
црква Вазнесења Христовог	6	6,0	6,5	30,4
познате/знамените личности	15	15,0	16,3	46,7
меморијални комплекси	6	6,0	6,5	53,3
традиционална храна	3	3,0	3,3	56,5
кошарка	3	3,0	3,3	59,8
манастири	4	4,0	4,3	64,1
Гимназија	5	5,0	5,4	69,6
споменици	28	28,0	30,4	100,0
Укупно	92	92,0	100,0	
Фали System	8	8,0		
Укупно	100	100,0		

Табела 15: Најзначајније асоцијације везане за Чачак, варијанта 3

		Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Фали System	природа	10	10,0	11,9	11,9
	терме	5	5,0	6,0	17,9
	црква Вазнесења Христовог	7	7,0	8,3	26,2
	познате/знамените личности	18	18,0	21,4	47,6
	меморијални комплекси	4	4,0	4,8	52,4
	традиционална храна	4	4,0	4,8	57,1
	кошарка	1	1,0	1,2	58,3
	манастири	3	3,0	3,6	61,9
	Гимназија	3	3,0	3,6	65,5
	споменици	29	29,0	34,5	100,0
	Укупно	84	84,0	100,0	
	Укупно	100	100,0		
	Укупно				

Питање: *Да ли су наведене асоцијације део Вашег идентитета?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *Да ли су наведене асоцијације део Вашег идентитета* и старост испитаника.

Табела 16: *Да ли су наведене асоцијације део Вашег идентитета?*

	Да ли су наведене асоцијације део вашег идентитета ⁴⁴²			Укупно
	да	не	не знам	
старост до 25	29	8	3	40
26-40	9	4	4	17
41-55	13	3	5	21
56-65	6	2	0	8
66+	7	0	3	10
Укупно	64	17	15	96

⁴⁴² Четири испитаника нису одговорила на питање.

Питање: *Да ли мислите да Градска управа и институције довољно раде на представљању и очувању наслеђа?*

Питање затвореног типа.

Табела 17: *Рад градске управе на очувању и презентацији наслеђа*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
да	27	27.0	27.6	27.6
не	71	71.0	72.4	100.0
Укупно	98	98.0	100.0	
Фали System	2	2.0		
Укупно	100	100.0		

Питање: *Да ли сте чули за Пројекат Чачак престоница културе 2023?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *Да ли сте чули за Пројекат Чачак престоница културе 2023?* и варијабле старост испитаника.

Табела 18: *Да ли сте чули за Пројекат Чачак престоница културе 2023?*

		Да ли сте чули за пројекат Чачак престоница културе		Укупно
		да	не	
старост	до 25	10	32	42
	26-40	17	0	17
	41-55	16	5	21
	56-65	5	4	9
	66+	8	2	10
Укупно		56	43	99

Питање: *Шта је, по Вашем мишљењу највише допринело да Чачак буде први град који је у Србији понео титулу града културе?*

Питање отвореног типа три могућа одговора.

Табела 19: *Шта је, по Вашем мишљењу највише допринело да Чачак буде први град који је у Србији понео титулу града културе, варијанта 1*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
терме	4	4.0	4.2	4.2
политика	12	12.0	12.6	16.8
установе културе	23	23.0	24.2	41.1
познате/знамените личности	8	8.0	8.4	49.5
Не знам, много тога недостаје за такву титулу	10	10.0	10.5	60.0
друго	38	38.0	40.0	100.0
Укупно	95	95.0	100.0	
Фали System	5	5.0		
Укупно	100	100.0		

Табела 20: *Шта је, по Вашем мишљењу највише допринело да Чачак буде први град који је у Србији понео титулу града културе, варијанта 2*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
терме	2	2.0	3.3	3.3
политика	4	4.0	6.7	10.0
установе културе	19	19.0	31.7	41.7
познате/знамените личности	11	11.0	18.3	60.0
Не знам, много тога недостаје за такву титулу	3	3.0	5.0	65.0
друго	21	21.0	35.0	100.0
Укупно	60	60.0	100.0	
Фали System	40	40.0		
Укупно	100	100.0		

Табела 21: *Шта је, по Вашем мишљењу највише допринело да Чачак буде први град који је у Србији понео титулу града културе, варијанта 3*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
терме	6	6.0	15.0	15.0
политика	2	2.0	5.0	20.0
установе културе	10	10.0	25.0	45.0
познате/знамените личности	4	4.0	10.0	55.0
Не знам, много тога недостаје за такву титулу	3	3.0	7.5	62.5
друго	15	15.0	37.5	100.0
Укупно	40	40.0	100.0	
Фали System	60	60.0		
Укупно	100	100.0		

Табела 22: *Да ли планирате да одете из Чачка или бисте то желели?*

	Да ли планирате да одете из Чачка или бисте то желели?			Укупно
	да	не	Не знам, мисам размишљао	
старост До 25	31	9	0	40
26-40	5	9	2	16
41-55	5	13	1	19
56-65	3	5	0	8
66+	1	9	0	10
Укупно	45	45	3	93

ANNEX II

Град Ниш

Анкета: Наслеђе Ниша⁴⁴³

Реализација: Октобар 2023/јул 2024. године

Општи подаци о испитаницима

Табела 1: Старост

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
до 25	20	15.7	15.7	15.7
26-40	38	29.9	29.9	45.7
41-55	57	44.9	44.9	90.6
56-65	10	7.9	7.9	98.4
66+	2	1.6	1.6	100.0
Укупно	127	100.0	100.0	

Табела 2: образовање

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
занат	3	2.4	2.4	2.4
средње	32	25.2	25.4	27.8
високо	76	59.8	60.3	88.1
мр/др	1	.8	.8	88.9
студент	13	10.2	10.3	99.2
ученик	1	.8	.8	100.0
Total	126	99.2	100.0	
Фали System	1	.8		
Укупно	127	100.0		

⁴⁴³Приликом обраде података коришћени су апсолитни бројеви.

Табела 3: Од када живите у Нишу

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Од рођења	83	65.4	65.4	65.4
Од детињства	12	9.4	9.4	74.8
Овде сам се запослио/ла	9	7.1	7.1	81.9
Удајом/женидбом	1	.8	.8	82.7
Друго	22	17.3	17.3	100.0
Укупно	127	100.0	100.0	

Питање: *Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе?*

Питање отвореног типа, три могућа одговора.

Табела 4: : *Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе, варијанта 1*

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Добра настала у прошлости и која смо наследили од претходних генерација и која треба сачувати за будућност	31	24.4	24.4	24.4
Вредности које сведоче о изгледу и развоју простора у прошлости	5	3.9	3.9	28.3
Материјално наслеђе, објекти и предмети	32	25.2	25.2	53.5
Оставштина предака, вера, култура, порекло	43	33.9	33.9	87.4
Друго	16	12.6	12.6	100.0
Укупно	127	100.0	100.0	

Табела 5: : Шта за Вас значи реч културно-историјско наслеђе, варијанта 2

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Добра настала у прошлости и која смо наследили од претходних генерација и која треба сачувати за будућност	9	7.1	19.6	19.6
Вредности које сведоче о изгледу и развоју простора у прошлости	2	1.6	4.3	23.9
Материјално наслеђе, објекти и предмети	13	10.2	28.3	52.2
Оставштина предака, вера, култура, порекло	17	13.4	37.0	89.1
Друго	5	3.9	10.9	100.0
Укупно	46	36.2	100.0	
Фали System	81	63.8		
Укупно	127	100.0		

Питање: *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Ниша?*

Питање отвореног типа, три могућа одговора.

Табела 6: *Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Ниша, варијанта 1*

	Учесталост	Процент	Вализни процент	Укупно
Тврђава	52	40.9	40.9	40.9
Медијана	41	32.3	32.3	73.2
Беле кула	18	14.2	14.2	87.4
Чегар	4	3.1	3.1	90.6
Логор				
Црвени крст	1	.8	.8	91.3
Друго	11	8.7	8.7	100.0
Укупно	127	100.0	100.0	

Табела 7: Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Ниша, варијанта 2

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Тврђава	29	22.8	23.0	23.0
Медијана	22	17.3	17.5	40.5
Ћеле кула	52	40.9	41.3	81.7
Чегар	6	4.7	4.8	86.5
Логор				
Црвени крст	2	1.6	1.6	88.1
Друго	15	11.8	11.9	100.0
Укупно	126	99.2	100.0	
Фали System	1	.8		
Укупно	127	100.0		

Табела 8: Које три ствари или објекта бисте издвојили као значајније наслеђе града Ниша, варијанта 3

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Тврђава	17	13.4	13.8	13.8
Медијана	24	18.9	19.5	33.3
Ћеле кула	28	22.0	22.8	56.1
Чегар	20	15.7	16.3	72.4
Логор				
Црвени крст	4	3.1	3.3	75.6
Друго	30	23.6	24.4	100.0
Укупно	123	96.9	100.0	
Фали System	4	3.1		
Укупно	127	100.0		

Питање: *На подручју Ниша у римском периоду налазило се...*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *На подручју Ниша у римском периоду налазило се...* и порекло.

Табела 9: *На подручју Ниша у римском периоду налазило се...*

				<i>На подручју Ниша у римском периоду налазило се</i>			Укупно
				Насеље/тврђава	Палата	Не знам	
Од када живите у Нишу	Од рођења	Процент		53	20	10	83
		% од укупног		41.7%	15.7%	7.9%	65.4%
	Од детињства	Процент		6	6	0	12
		% од укупног		4.7%	4.7%	0.0%	9.4%
	Школа	Процент		7	1	1	9
		% од укупног		5.5%	0.8%	0.8%	7.1%
	Удајом/ женидбом	Процент		1	0	0	1
		% од укупног		0.8%	0.0%	0.0%	0.8%
	Друго	Процент		16	3	3	22
		% од укупног		12.6%	2.4%	2.4%	17.3%
	Укупно		Процент	83	30	14	127
			% од укупног	65.4%	23.6%	11.0%	100.0%

Питање: *Да ли за Вас римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања: *Да ли за Вас римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа и старост и образовање испитаника.*

Табела 10: *Да ли за Вас римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа, варијанта 1*

		<i>Да ли за Вас римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа</i>		Укупно
		да	не	
старост до 25	Процент	12	8	20
	% од укупног	9.4%	6.3%	15.7%
26-40	Процент	28	10	38
	% од укупног	22.0%	7.9%	29.9%
41-55	Процент	45	12	57
	% од укупног	35.4%	9.4%	44.9%
56-65	Процент	6	4	10
	% од укупног	4.7%	3.1%	7.9%
66+	Процент	1	1	2
	% од укупног	0.8%	0.8%	1.6%
Укупно	Процент	92	35	127
	% од укупног	72.4%	27.6%	100.0%

Табела 11: *Да ли за Вас римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа, варијанта 2*

		Да ли за Вас римско наслеђе има исту вредност као и наслеђе везано за историју српског народа		Укупно
		да	не	
Образовање занат средње високо мр/др студент ученик Укупно	Процент	2	1	3
	% од укупног	1.6%	0.8%	2.4%
	Процент	26	6	32
	% од укупног	20.6%	4.8%	25.4%
	Процент	54	22	76
	% од укупног	42.9%	17.5%	60.3%
	Процент	1	0	1
	% од укупног	0.8%	0.0%	0.8%
	Процент	8	5	13
	% од укупног	6.3%	4.0%	10.3%
	Процент	0	1	1
	% од укупног	0.0%	0.8%	0.8%
	Процент	91	35	126
	% од укупног	72.2%	27.8%	100.0%

Питање: Које су ваше најзначајније асоцијације везане за Ниии?

Питање отвореног типа, три могућа одговора.

Табела 12: Које су ваше најзначајније асоцијације везане за Ниии, варијанта 1

	Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Тврђава	29	22.8	22.8	22.8
Медијана	5	3.9	3.9	26.8
Ћеле кула	9	7.1	7.1	33.9
Чегар	3	2.4	2.4	36.2
Логор Црвени крст	2	1.6	1.6	37.8
Природа	9	7.1	7.1	44.9
Познате личности	8	6.3	6.3	51.2
Југ	27	21.3	21.3	72.4
(менталитет/храна)				
ФК Раднички	3	2.4	2.4	74.8
Привредни гиганти	2	1.6	1.6	76.4
Друго	20	15.7	15.7	92.1
Дом	10	7.9	7.9	100.0
Укупно	127	100.0	100.0	

Табела 13: Које су ваше најзначајније асоцијације везане за Нии, варијанта 2

	Учесталост	Процент	Вежећи процент	Укупно
Тврђава	12	9.4	11.9	11.9
Медијана	4	3.1	4.0	15.8
Ћеле кула	8	6.3	7.9	23.8
Чегар	5	3.9	5.0	28.7
Логор Црвени крст	2	1.6	2.0	30.7
Природа	8	6.3	7.9	38.6
Познате личности	7	5.5	6.9	45.5
Југ (менталитет/храна)	22	17.3	21.8	67.3
Привредни гиганти	3	2.4	3.0	70.3
Друго	28	22.0	27.7	98.0
Дом	2	1.6	2.0	100.0
Укупно	101	79.5	100.0	
Фали System	26	20.5		
Укупно	127	100.0		

Табела 14: Које су ваше најзначајније асоцијације везане за Нии, варијанта 3

	учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Тврђава	11	8.7	15.7	15.7
Медијана	2	1.6	2.9	18.6
Ћеле кула	9	7.1	12.9	31.4
Чегар	7	5.5	10.0	41.4
Логор Црвени крст	1	.8	1.4	42.9
Природа	3	2.4	4.3	47.1
Познате личности	2	1.6	2.9	50.0
Југ (менталитет/храна)	12	9.4	17.1	67.1
Привредни гиганти	2	1.6	2.9	70.0
Друго	18	14.2	25.7	95.7
Дом	3	2.4	4.3	100.0
Укупно	70	55.1	100.0	
Фали System	57	44.9		
Укупно	127	100.0		

Питање: *Да ли су особености о којима причате део вашег идентитета?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања *Да ли су особености о којима причате део вашег идентитета и старошћу испитаника.*

Табела 15: *Да ли су особености о којима причате део вашег идентитета?*

		Да ли су особености о којима причате део вашег идентитета?			Укупно
		да	не	Не знам	
Старост	до 25 Процент	10	4	6	20
	% од укупног	7.9%	3.1%	4.7%	15.7%
	26-40 Процент	30	3	5	38
	% од укупног	23.6%	2.4%	3.9%	29.9%
	41-55 Процент	36	7	14	57
	% од укупног	28.3%	5.5%	11.0%	44.9%
	56-65 Процент	8	2	0	10
	% од укупног	6.3%	1.6%	0.0%	7.9%
	66+ Процент	2	0	0	2
	% од укупног	1.6%	0.0%	0.0%	1.6%
	Укупно Процент	86	16	25	127
	% од укупног	67.7%	12.6%	19.7%	100.0%

Питање: *Да ли мислите да Градска управа и институције раде довољно на представљању и очувању наслеђа?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Табела 16: *Да ли мислите да Градска управа и институције раде довољно на представљању и очувању наслеђа?*

	Учесталост	процент	Важећи процент	Укупно
да	12	9.4	9.4	9.4
не	115	90.6	90.6	100.0
Укупно	127	100.0	100.0	

Питање: *Да ли сте чули за манифестацију Прослава Миланског едикта 2013. године?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Табела 17: *Да ли сте чули за манифестацију Прослава Миланског едикта 2013. године и старост испитаника.*

		Да ли сте чули за манифестацију Прослава Миланског едикта 2013. године?		Укупно
		да	не	
старост до 25	Процент	10	10	20
	% од укупног	7.9%	7.9%	15.7%
26-40	Процент	30	8	38
	% од укупног	23.6%	6.3%	29.9%
41-55	Процент	55	2	57
	% од укупног	43.3%	1.6%	44.9%
56-65	Процент	9	1	10
	% од укупног	7.1%	0.8%	7.9%
66+	Процент	2	0	2
	% од укупног	1.6%	0.0%	1.6%
Укупно	Процент	106	21	127
	% од укупног	83.5%	16.5%	100.0%

Питање: На који начин је ова Прослава имала утицај на афирмацију или промоцију културног наслеђа из римског периода?

Питање отвореног типа.

Табела 18: На који начин је ова Прослава имала утицај на афирмацију/промоцију културног наслеђа из римског периода?

		Учесталост	Процент	Важећи процент	Укупно
Valid	Туристичка промоција	4	3.1	3.4	3.4
	Ниша				
	Ништа	34	26.8	29.3	32.8
	Не знам	1	.8	.9	33.6
	Промоција наслеђа у граду	25	19.7	21.6	55.2
	Краткотрајно/могло је боље	27	21.3	23.3	78.4
	друге	20	15.7	17.2	95.7
	Политизован догађај	5	3.9	4.3	100.0
	Укупно	116	91.3	100.0	
Фали	System	11	8.7		
Укупно		127	100.0		

Питање: *Да ли планирате да одете из Ниша или бисте то желели?*

Питање затвореног типа на заокруживање.

Упоредна анализа питања *Да ли планирате да одете из Ниша или бисте то желели и образовањем испитаника.*

Табела 19: *Да ли планирате да одете из Ниша или бисте то желели?*

		Да ли планирате да одете из Ниша или бисте то желели?			Total
		да	не	не знам/можда	
Образовање занат	процент	1	2	0	3
	% од укупног	0.8%	1.6%	0.0%	2.4%
	средње	12	18	2	32
	процент	9.5%	14.3%	1.6%	25.4%
	% од укупног				
	високо	34	42	0	76
	процент	27.0%	33.3%	0.0%	60.3%
	% од укупног				
	мр/др	1	0	0	1
	процент	0.8%	0.0%	0.0%	0.8%
	% од укупног				
	студент	2	7	4	13
	процент	1.6%	5.6%	3.2%	10.3%
	% од укупног				
	ученик	0	1	0	1
	процент	0.0%	0.8%	0.0%	0.8%
	% од укупног				
Укупно	проценат	50	70	6	126
	% од укупног	39.7%	55.6%	4.8%	100.0%

XII. Биографија

Марија Алексић Чеврљаковић дипломирала је 2002. године археологију на Филозофском факултету у Београду. Од 2003. године запослена је у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву. Током 2021. године стекла је звање саветник конзерватор истраживач. Руководилац је преко 15 археолошких истраживачких пројеката на територији Западне Србије коју покрива Завод у Краљеву. Учествовала је и руководила израдом елабората и студија заштите непокретног културног наслеђа у поступцима реализације просторних планова као и планова нижег реда.

Излагала је на више научних и стручних скупова: секцији Српског археолошког друштва (Краљево 2011), Симпозијуму Ниш и Византија (Ниш 2017), Конференцији Култура памћења и однос према историјским споменицима (Бања Лука 2018), Конференцији Српска археологија између теорије и чињеница (Београд 2018. и 2021), Конференцији Завода за заштиту споменика културе Београд и Института за архитектуру и урбанизам Србије (Београд 2019), Конференцији Римске терме 50 година након открића: дијалог наслеђа и заједнице (Чачак 2020), Симпозијуму етнолога конзерватора (Шибеник/Трогир 2023). Учествовала је и излагала на трибинама са циљем промоције културног наслеђа у заједници: Међународни дан резервата биосфере – 3. новембар (Студеница 2018; Ивањица 2021) и Култура у контексту одрживог развоја (Чачак 2022). Сарадник је на пројекту међуграничне сарадње “Тематско путовање коридором културне и природне баштине од Србије до Црне Горе“ - CREATIVE TWINNING који има за циљ промоцију културног и природног наслеђа планинских центара Западне Србије (2021-2022).

Аутор је више стручних радова о истраживању и очувању археолошког наслеђа у домаћим и страним часописима. Члан је Друштва конзерватора Србије, Икома (International Council of Museums) и Европске асоцијације археолога (European Association of Archaeologists).

Име и презиме аутора Марија В. Алексић Чеврљаковић

Број индекса 7А/20-4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања.

Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора	<u>Марија В. Алексић Чеврљаковић</u>
Број индекса	<u>7A/20-4</u>
Студијски програм	<u>археологија</u>
Наслов рада	<u>Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања. Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка</u>
Ментор	<u>др Сташа Бабић</u>

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања.

Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.